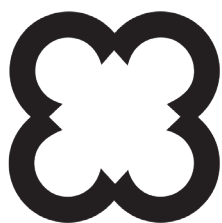

СРПСКА БАШТИНА

ИНСТИТУТ
ЗА СРПСКУ
КУЛТУРУ

Издавач
Институт за српску културу

За издавача
Др Будимир Алексић

Уређивачки одбор
Др Будимир Алексић, Никшић
Академик Алексиос Панагопулос, Атина, Грчка
Проф. др ГенADIЈ Филиповић Коваљов, Вороњез, Русија
Проф. др Ашот Галстјан, Јереван, Јерменија
Доц. др Александр Николаевич Сквозников, Самара, Русија
Др Катина Димитрова, Велико Трново, Република Бугарска
Проф. др Љубомир Милутиновић, Бања Лука
Проф. др Драга Мاستиловић, Источно Сарајево
Проф. др Горан Васин, Нови Сад
Проф. др Мирослав Додеровић, Никшић
Доц. др Дмитриј А. Шевченко, Ростов на Дону, Русија
Доц. др Душан Игњатовић, Никшић
Др Звездана Елезовић, Београд
Др Миодраг Чизмовић, Никшић
Др Радисав Маројевић, Никшић
Др Јован Буковала, Београд
Проф. др Дејан Антић, Ниш
Проф. др Слађана Алексић, Косовска Митровица
Др Васиљ Јововић, Никшић

Главни уредник
Др Никола Маројевић

Гостујући уредник
Др Марија Јефтимјевић-Михајловић

Штампа
ЗМ Макарије, Подгорица

Тираж
500

Адреса издавача
Булевар 13. јула 21/3, 81400 Никшић, Црна Гора

Часопис је индексиран у:

СРПСКА БАШТИНА

година X, 2
Никшић
2025

Упутство ауторима

Рукописе (до 60 000 знакова) и приказе (до 12 000 знакова) треба слати у електронској форми (са коришћеним фонтовима) на CD-у на поштанску адресу: Институт за српску културу, Булевар 13. јула 21/3, 81400 Никшић, Црна Гора, или на е-mail: marojevicnikola@gmail.com. Комплетан рукопис садржи: пуно име и презиме аутора, пуни наслов рукописа, комплетан списак коришћене литературе, контакт адресе аутора, сажетак (до 150 ријечи) и 5–10 кључних ријечи на језику аутора и једном од свјетских језика.

Цитате који имају три и више редова треба издвојити у тексту увлачењем са лијеве маргине и за једну величину мањим словима. Наслови наведених књига и периодике треба да буду итализовани, а текстове из периодике и зборника треба означавати двоструким наводницима („“), осим у случају да се ради о наводу унутар навода («»).

При упућивању на литературу и при цитирању треба користити харвардски начин: упуте се налазе у самом тексту, у (облим) заградама, гдје треба навести презиме аутора, годину издања текста и број странице (годину и број странице треба раздвојити двотачком), а затим, у списку литературе навести све податке за библиографску јединицу.

Приложени рукописи не смију бити претходно објављивани у цјелини. Рукописе рецензирају два анонимна рецензента.

Instructions for the authors

Manuscripts (to 60 000 characters) and reviews (to 12 000 characters) should be sent in electronic form (together with the used fonts), on a CD, to the following mailing address: Institut za srpsku kulturu, Bulevar 13 jula 21/3, 81400 Niksic, Crna Gora, or by e-mail to marojevicnikola@gmail.com.

A complete manuscript should contain the author's full name, the full title of the manuscript, a complete list of references, the author's contact details, an abstract (up to 150 words) and 5-10 key words in the author's native language as well as in one of the world languages.

The quotations of or exceeding three lines should be separated from the rest of the text by pulling the left margin in and by a font one size smaller from the rest of the text. The titles of the cited books and periodicals should be italicised and the articles from the periodicals and collections should be placed under double quotations („“), unless in those cases in which there is a quotation within a quotation («»).

While referring to the literature and citing sources the authors should apply Harvard referencing style: referencing should be done in the text itself, inside the (round) brackets in which case one should quote the author's surname, publication year and page number (the year and the page number should not be separated by column). When composing a list of references one should quote all the details for each bibliographical unit.

The submitted manuscripts must not be previously published in full.

The manuscripts are read by two anonymous reviewers.

Садржај

Језик и књижевност

Радмило Н. Маројевић, Медитативна проза Милутина Мићовића	9–18
Росанда Бајовић, Природа историчности и култ змије у усменој традицији о граду Никшићу	19–76
Јована С. Стевановић, Називи за животиње у говорима ћупријског краја	77–97
Будимир Алексић, Два истакнута ствараоца новије српске епике: Живојин Ђукановић Звицер и Обрен Говедарица	98–106

Историја и историографија

Никола Маројевић, Епархија Будимљанско-никшићка на размеђи вјекова	109–116
Дарко Бакић, Политички и економски интереси на Балкану: Жељезнички пројекти Србије, Црне Горе и Аустроугарске почетком XX вијека	117–129
Петар Милошевић, Невесињска пушка: симбол слободе и отпора – историјски и теоретско-философски аспект	130–137
Бранко Шапоњић, Стање у Митрополији црногорско-приморској од 1969. до 1974. године	138–146
Филип Д. Вучетић, Прилог за биографију ђенерала Радомира Вешовића (1871–1938)	147–158
Немања Поповић, Књажевина Црна Гора – преглед неких спољнополитичких прилика од 1881. до 1893.	159–171
Илија Бајовић, Свети Василије Острошки – историјски осврт	172–191
Иван Радуловић, Примјер француске пропаганде у циљу учвршћивања власти у Боки Которској	192–201

Философија, теологија, педагогија, културологија

Миодраг Чизмовић, Сусрет философије и теологије	205–210
Мирослав Додеровић, Еутаназија – друштвени и правни аспект	211–233
Татјана П. Компировић, Далиборка Р. Поповић, Биљана Јаредић, Јована Д. Недељковић, Валидација Упитника за процену ставова васпитача о квалитету сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју	234–250

Драгиша С. Вучинић, Наташа Т. Николић, Шејла Ш. Љалко, Од ауторитарног до ауторитативног наставника: Савремене перспективе ауторитета у настави	251–263
Звездана М. Елезовић, Весна О. Милојевић, Зоран Недељковић, О творчествe србских художников на Косово и Метохији: искуство, идентичност и изгнанничество	264–272
Филип Обрадовић, Игор Симић, Хералдика у култури симболичке комуникације	273–278
Владимир Караџић, Стварност и фантастика – инспирације Николе Тесле	279–300

Прикази

Милијан Деспотовић, Читалачко критички дијалог	303–305
Момчило Голијанин, Тужне судбине	306–308
Раде Р. Лаловић, Вјечнаја памјат страдалим на Зеленгори	309–311
Радомир Б. Ракић, Вриједне расправе о Цркви, моралу и праву	312–317
Жарко Лековић, Вриједно мемоарско дјело о грађанском рату у Црној Гори (1941–1945) и поратном терору	318–322
Никола Маројевић, ЈА СЕН – ЈАСЕН	323–324

Некрополи

Будимир Алексић, Одлазак барда српске филологије - In memoriam: Проф. др Драгољуб Петровић	327–331
---	---------

Из архива

Радомир Булатовић, Континуитет геноцида	335–346
---	---------

СРПСКА БАШТИНА

Језик и књижевност

Радмилко Н. Маројевић
Росања Брковић
Јована С. Стефановић
Будимир Алексић

Медитативна проза Милутина Мићовића

(Паралеле с Његошем и Љубишом)

**Проф. др Радмил
Н. Маројевић**

Универзитет у Београду,
Филолошки факултет,
катедра за славистику,
Београд

Сажетак: У овом раду се разматра књига медитативне прозе *Српски лавиринт и црногорски Минолаур* Милутина Мићовића с једног посебног аспекта – како се у њој одсликавају Његошеве лексичке, фразеолошке и идејне паралеле у поређењу с првим писцем-његошологом, Стефаном Митровим Љубишом. У књизи се препознаје жанр скривеног микроромана замаскираног есејистичким насловима и поднасловима, чији је колективни наратор новоЦрногорац, а он и трансформише Његошеве ријечи, фраземе и формуле у антикрилатеме.

Кључне ријечи: Петар II Петровић-Његош, спјев *Горски вијенац*, спјев *Шћепан Мали*, пјесма-некролог *Сировод њраку С. Милутиновића*, крилатеме, антикрилатеме, замаскирани микророман.

1. ПОЛАЗИШТЕ

УДК 821.163.41(497.16)-
3.09

1.1. Велики, а могло би се рећи и први Његошев поклоник међу писцима био је Стефан Митров Љубиша. Он је и први коментарисао *Горски вијенац*, чему је посвећена расправа *Стефан Митров Љубиша као њриређивач Горског вијенца: њтекстолошки њоступак* [МАРОЈЕВИЋ 2019^а: 71–91]. Љубиша се спремао да коментарише и друга дјела Његошева, али га је у томе спријечила неправедна критика једног његовог млађег савременика, архимандрита Нићифора Дучића. Тој једносмјерној полемици посвећена је опсежна студија *Сво њедесеи година Љубишиног издања Горског вијенца. (Нићифор Дучић кријичар, Стефан Митров коменѡаѡор: Pro et contra)* [МАРОЈЕВИЋ 2019^б: 81–167]. Оба рада су четири године касније објављена као предговор фототипији Љубишиног издања *Горског вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2023^а: 5–200].

1.2. У једној од серија студија случаја на тему *Његош и Љубиша – лексичке и фразеолошке ѡпаралеле*, оној која је изложена на симпозијуму посвећеном двјестагодишњици Љубишиног рођења а наредне године објављеној, умјесто збирног закључка додали

смо слједећи пасус: „С обзиром на то да свака од размотрених студија случаја има свој закључак и да се серија наставља, није правовремено износити општа исходишта, осим једне врло важне закључне напомене. Није се Стефан Митров Љубиша угледао на Његоша као писца (они су као писци врло различити), није епигон или подражавалац, него се језички угледао на Његоша као ствараоца, његове текстове је посматрао као прецедентна дјела националне културе и традиције. Другим ријечима, Љубиша Његошеве изразе преузима као крилатице, онако као што су се преузимали библизми, изрази из светих књига“ [МАРОЈЕВИЋ 2024^а: 199]. У серији расправа која се наставља разматрају се, између осталог, крилатеме, антикрилатеме, процеси фразеологизације и дефразеологизације у дјелима двојице знаменитих писаца.

1.3. Ако се ико међу нашим савременицима може сматрати *књижевником-његошологом*, ствараоцем који на врло специфичан начин наставља Његошеву мисао (и националну мисију), онда је то свакако Милутин Мићовић. Уосталом, тако сам га и назвао недавно, у књизи *Његош и његошолози* [МАРОЈЕВИЋ 2023^б: 154].

1.4. У овом раду разматрају се неки фрагменти насловне теме на примјерима из књиге *Српски лавиринџ и црногорски Миноџаур* [МИЋОВИЋ 2003], при чему се двије уже теме – Његошеве (анти)крилатеме и жанр скривеног микроромана – освјетљавају повезано, као што их је и сам писац стваралачки повезао.

2. ПРЕВАСПИТАВАЊЕ МРТВИХ

2.1. Блок есеја под горњим збирним насловом [МИЋОВИЋ 2003: 135–161] заправо је скривени, замаскирани микророман. Додуше, тај микророман протеже се и ван корица циклуса, ако тако могу да кажем, појављује се и у претходним, и у наредним есејима. С тим у вези, бићу слободан да упутим на двије паралеле, његошевске.

Миро Вуксановић је на основу прозних пасажа *Горског вијенца* реконструисао Његошеву скривену приповијетку. Ја сам оцијенио да је то још један доказ (Руси би рекли: лишнее доказательство) да су *Горски вијенац* и *Шћепан Мали* епска а не драмска дјела.

Послије описа поетске и идејне структуре пјесме-некролога *Сјомен ѿраху С. Милутиновића* све више долазим до закључка да је она специфични *post scriptum* *Луче микрокозма* и да је треба објављивати као прилог издањима овог спјева. С тим у вези, жанровски карактеришем *Лучу* као *космогонијски сјјев који је истовремено и ѿома о људској души*. А сада бих, у вези с термином *микророман*, напоменуо да је *Луча* спјев о макрокозму, док се наслов (*Луча*) *микрокозма* односи на ту танану, дубљу, и најдубљу нит величанственог Његошевог дјела. Наслов разоткрива ту скривену тему (и тезу) пјесникову.

2.2. У микророману појављује се макронаратор. На њега писац упућује на крају двају есеја-поглавља. У једном читамо: „Тако говоре нови Црногор-

ци“ [Мићовић 2003: 144]. А у другом: „Тако мисле данашњи Црногорци“ [Мићовић 2003: 155]. Наратор који заступа писца, поред ових двију финалних реченица-пасуса, појављује се већ у другом есеју – он умеће свој коментар уз упечатљиву игру ријечи: „Сад би имали шансу да постану неко и нешто. Јер, нови Црногорци имају ту привилегију, да од нигдје и ништа, створе негдје и неког. / На велику муку су их ставили они који су стварно били негдје и неко“ [Мићовић 2003: 136].

Стварни наратор уводи читаоца и на почетку наредног есеја: „ништа се ужасније мртвима не може десити <...> него да им рођени потомци крену предијевати имена, уметати други језик у суве вилице, правити друго памћење и другу душу“ [Мићовић 2003: 137].

2.3. Мало-помало, збирни макронаратор преузима ријеч. И подиже оптужницу против мртвих: „Нијесу бринули о онима који су били прије њих, ни о онима који ће доћи касније“ [Мићовић 2003: 137]. Наратор не каже да су прије стварних предака били измишљени, митологизовани претпреси, Дукљани, који су тобоже били као и садашњи Монтенегрини и Карадаглије.

2.4. „Преваспитавање мртвих“ има и своје финале, есеј који почиње реченицом „Црногорци највише воле немогуће подвиге“. У њему се, умјесто колективног наратора претходних есеја, појављује сам писац, односно наратор који њега заступа. А он казује: „Јер, знали су први [први – Р. М.] Црногорци да се с мртвима нема куд ратовати. Да је ту битку свако унапријед изгубио. И да је кретао у ту битку само ко је памет преврнуо. Јер кад мртви-ма досади насиље и незнање живих, дигну се из гроба, ко Јован Косовац. Устраше сву ту малоумну ситнеж и зелену памет која је кренула да мртви-ма мозак преправља“. И даље (у новом пасусу): „Мртви су видјели и тамо и амо. А ови који у тај бој крећу, нијесу видјели ни тамо ни амо. Нијесу видјели ни амо, а не тамо. Нити знају шта им главу носи. Да су нешто | видјели не би кренули ко ћорави, да се баве најћоравијим послом. Црњег ђавола нијесу могли наћи да их учи памети. Мефистофел, који се разумијевао у најцрње послове, и у сваког ђавола, није кретао у овакав посао“ [Мићовић 2003: 160–161].

И цитирани пасажи показују пјесничка средства којима се писац служи. Ту је у првом реду игра ријечи (наћи *црњег ђавола*, разумијевати се у *сваког ђавола*), али не само она. Умјесто антикрилатема претходних есеја појављују се праве крилатеме, преображене у поетској лабораторији новог доба, и то не само из Његоша него и из фолклорне традиције српске и књижевне ризнице свјетске.

3. НАПРАВИЛИ СУ СИМУЛИРАЈУЋИ ОЛТАР

3.1. Неколика рада у последње двије-три године посветио сам Његошевој пјесми-некрологу *Сјомен њраку С. Милутиновића* (у међувремену сам пронашао и објавио оригинални рукопис упоредивши га с издањима). Претпоследња, седма строфа комеморативне пјесме:

Споменѣк се | Тѣби хѡће –
 Славе́нство је | прѡста́ ма́са,
 јѡши́ га зра́ке | ко́со гле́дѣ,
 јѡши́ по та́ми | ѡно ба́са:
 „и́иѡ је на́ше | све́ је лѡше“ –
 све́ гѹ́дѣмо | са́ми [с] сѡбѡм,
 на́родности | ѡѣ́ <ј>^е нам ѡлта́р –
 ту́ђега смо | сва́гда ро́бом!
 [СП 35–38] –

отвара двије комплементарне теме: олтар народности и робовање туђем олтару.

3.2. У завршном есеју разматране књиге Милутин Мићовић тему стваралачки затвара на нов начин, новом формулом, а она одговара новим историјским околностима – то више није туђи него симулирани „домаћи“ олтар. Али да цитирамо читав пасус: „Направили су симулирајући олтар, и око њега поставили симулирајуће свештенство, под управом симулирајућег првосвештеника. Издато им је полицијско пуномоћје за слободан рад, и свечана повела у којој се позива народ да се окупља око новог олтара. Њихов првосвештеник не разликује се споља од стварног владике, носи мантију, митру, крст и Књигу. А нема друге мисли него да разбуца Књигу и погази крст“ [Мићовић 2003: 213–214 (подвукао Р. М.)].

3.3. Паралела коју смо навели показује да Мићовић не чини оно што је радио Љубиша: Љубиша трансформише Његошеве стихове у своје прозне крилатеме (понекад и у антикрилатеме ако је погрешно протумачио неки Његошев стих), Мићовић поетизује иначе невеселу тему – стилем медитативних пјесама у прози гради ново дјело које је стваралачка надоградња, сопствена пјесничка мисија.

3.4. Завршно поглавље Мићовићеве књиге (под насловом *Црна руѣа у Црној Гори*) изгледа као есеј. Оно и јесте есеј ако се посматра сам за себе, али је он нешто много више, и вишеплатно друкчије од скривене форме есеја.

1° Писац поставља врло специфично реторско питање (шта ради тај парадигматични чиновник савремене Црне Горе) и на специфичан начин одговара: „Чува Ништа од Ништа!“ (Не знам како треба изговорити посљедњу фонетску ријеч: <ѡд ништа> или <ѡднѣшта>.)

2° Послије овог реторског одговора слиједи кључни пасус: „Али Црна Гора не може да се претвори у *Нишиѣа*, јер има Његоша, коме не могу *нишиѣа*. Не могу да га смјесте у митологију и фиктивну књигу. Он постаје све стварнији, што му више нуде фиктивно постојање“ [Мићовић 2003: 214 (игру ријечи подвукао Р. М.)].

3° Посљедњи пасус есеја (и читаве књиге), који почиње реченицом „Живи Олтар цркве, на који се бацају камењем и најцрњим ријечима, све већим духовним огњем исијава“, потврђује да је завршно, кратко поглавље заправо поента скривеног микроромана, његов *post scriptum*. И то више није колективни наратор из претходних поглавља него сам писац, који говори у своје а не у њихово име.

4° Из наведених фрагмената виде се и пјесничка средства Мићовићева – коришћење игре ријечи, уз вјешто варирање великог и малог слова у (контекстуалним) хомонимима. Има и један скривени цитат из *Горског вијенца*, готова формула из 1160. стиха. Док новоцрногорски првосвештеник „нема друге мисли него да разбуца Књигу и погази крст“, некада Црногорци нијесу имали друге мисли него „да чувају стадо од звјеради“:

Jâ se sjeħām || штò си | рѣћи хѣѣо
 (трãгови су || мнòгѣ | до пѣћинѣ!) –
 за гòрскѣ се || гòсте | не приправља’:
 ў њѣх сàдà || дрўгѣ мѣсли | нѣмà
 дò шѣѣ òстрѣ || зўбе | за сўсједе
 дà чўвајў || сѣдò | од звјѣрадѣ;
 [ГВ 1157–1162].

4. УДАРАО У ЛУДЕ ВЈЕТРОВЕ

4.1. Завршићемо овај фрагмент поредбене анализе, на релацији *Горски вијенац*: (Љубишин) *Шћейан Мали* : (Мићовићев) *Срѣски лавиринѣ*, 2432. и 2433. стихом Његошева спјева, које ћемо овога пута навести у контексту синтаксичког периода (из клетве сердара Вукоте) а у формату акценатског издања :

Кò ѣздао, || браћо, | ѣѣ јунáке –
не предавã || пўње | нѣ прòскурѣ
нѣго пãс'јў || вјѣру | вјѣровао,
крвљу му се || прѣлѣли | бãдњãци,
крвљу кр̀снò || ѣме | òславио,
свòју ѣѣцу || нã њ печѣнѣ | ѣо,
у пòмãмнѣ || вјѣтар | ўдарио
а у лѣк се || мãнит | обрãтио!
 [ГВ 2426–2433].

Стиху 2432. придружујемо 2433. стих, којим се синтаксички период завршава, с једне стране, зато што су они семантички повезани, па би се могли посматрати као јединствени фразеологизам. У *Фразеолошком рјечнику Његошевих ѣјесничких дјела* [ПЕЈАНОВИЋ/МАРОЈЕВИЋ 2022] насловни стих и стих који му слиједи укључени су у оптативни фразеолошки жанр који чине благослови и клетве (и неки други сродни фразеолошки типови). Прво се, по азбучном реду, наводи фразеологизам: у МАНИТ ЛИК СЕ ОБРАТИО *клеѣѣѣ* с оптативом: у помамни вјетар ударио / а у лик се манит обратио! [ГВ 2433] (версолошки условљена *инверз.*).

Истим стиховима илуструје се и фразеологизам из претходног стиха (у помамни вјетар ударио *клеѣѣѣ* с оптативом), али смо рјечнички чланак допунили сљедећом напоменом:

- Крит. изд.: „у ѣдмãмнѣ вјѣѣѣѣѣ ѣдãрѣѣѣѣѣ – фраз. у зн. ‘помамити се, полудјети’ [види ст. 664–665]; ст. преузео Вук као народну заклетву: **Тако у махнити вјетар не**

удрио! [КАРАЦИЋ 1849: 311]“ [МАРОЈЕВИЋ 2005: 192]; интратекстуална паралела: А ево си удрио владико / у некакве смућене вјетрове [ГВ 664–665]

4.2. С друге стране, стиху 2432. придружили смо 2433. стих *Горског вијенца* – у завршној студији случаја изложеној на Љубишиним данима у Будви – зато што њима одговара исти фразеолошки контекст у Љубишиној приповијести *Шћейан Мали*: „У памет се, човјече, зар би се Турци и Млечићи обрадовали | таквоме госту? а и народ не би ли у махнит вјетар ударио? [...]“ [ЉУБИША 1924: 82; уп.: ЉУБИША 1974 I: 29–30 (А и народ)]. И не само то. У истом контексту је фразеолошка паралела и за Његошев стих: У памет се добро Црногорци [ГВ 2407].

4.3. Навешћемо пасус из Мићовићеве књиге односно микроромана: „Доста је Црногорцима Владике Данила који је ударао у луде вјетрове. И никад није знао шта хоће, измишљајући себи муке. Мучећи се мукама свих Словена. Правећи се важан и велик међу Црногорцима. Тојећи се у српске несреће. И потежући умовања која немају везе са стварним животом. Кад он није излудио Црногорце, неће нико“ [МИЋОВИЋ 2003: 140 (подвукао Р. М.)].

4.4. Поредбена анализа се у овом случају нећемо рећи усложњава него обogaћује и четвртим чланом, фолклористом (паремиологом) Вуком. Вук је сигурно био инспирисан Његошевим стихом, али је провјерио како се у народу каже, и у ком контексту односно фразеолошком жанру. Вукова формула се подудара с Љубишином (а не с Његошевом): у махнит вјетар (не) уд(а)рио. Љубишин израз је, нема сумње, инспирисан *Горским вијенцем*, али не мора бити крилатема; Паштровић је могао израз преузети из живе фолклорне баштине, као и израз у *йамей се*.

У Мићовићевом тексту појављује се још једна паралела с *Горским вијенцем*, с четвртим стихом прве реплике Вука Мићуновића, коју ћемо навести у контексту синтаксичког периода који чине прва четири стиха:

Нѐ владико || ако Бѡга | знáдеш:
 каква те је || спѡпала | нѐсрећа
 иѐ^онѡ кѡкаш || каѡ | кѡкавица
 и тѡпѡш се || у сѣбскѣ | нѐсреће?
 [ГВ 89–92].

Колективни наратор, збирни Црногорац у микророману Милутина Мићовића, преиначује први Његошев израз (из стихова 664–665): не само да мијења придјев: *смућени* → *луди* (вјетрови) него свршени глаголски вид замјењује несвршеним: *уд(а)рио* (значи: једном) → *ударао* (значи: стално). По томе је то, заправо, антикрилатема, неаутентично цитирање или парафразирање текста. То не чини, наравно, Милутин као писац већ колективни наратор новоЦрногораца. И други израз је, у контексту нараторовом, такође антикрилатема иако се то формално не читује: за Вука Мићуновића владика Данило се топи у *наше* (српске) несреће, за наратора који осмишљава нову „нацију“ владика се топи у *њихове* (српске) несреће.

5. Исходиште

5.1. Нови роман, већ од стилске формације реализма, апсорбује бројне друге текстове, не само есејистичке. Књига *Српски лавиринт и црногорски Милутић* Милутина Мићовића, споља гледано, вијенац је есеја. Тај вишеплатни есеј, међутим, да се послужимо глаголом који и писац користи: исијава микророман, што смо у кратким цртама покушали приказати у овом раду.

5.2. Његошево пјесничко дјело карактерише окационално фразеотворство: пјесник по језичким фразеолошким обрасцима ствара своје специфичне фразеолошке јединице у разним жанровима. Милутина Мићовића као аутора медитативних пјесама у прози одликује окационална творба ријечи, исто по језичким обрасцима, овога пута дериватолошким. Навешћемо један примјер, у првом контексту: „И једном се ослободити свих владика и свих богова да нам више нико не *богује*“ [Мићовић 2003: 140 (подвукао Р. М.)]. Изведеница се потом понавља и проширује новим примјерима.

5.3. Микророман и његова есејистичка макроструктура има и неколика појмовно-лексичка лајтмотива. Они се пишу с великим словом. Најважнија су два: *Почетак* и *Књига*.

5.4. Колективни наратор не може без Његоша (и без других српских витезова): стално га прогањају Његошеве фразе, али их он трансформише, као што смо видјели, у антикрилате. Но он преиначује и језик у неким важним појединостима. Навешћемо два-три примјера.

Први: „Доказаћемо и *Петру Свѣтом* шта и како мислимо, шта и колико можемо“ [Мићовић 2003: 147 (подвукао Р. М.)]. У неинверзионом поретку остварује се стварно значење, с односним придјевом: *Свѣтѣ* Петар. Уз инверзију, добија се описни придјев, који се може употребити за сваког живог епископа; тим обликом се Шћепан обраћа владици Сави (у 355. стиху спјева *Шћепан Мали*):

Како ти се || *шѣ*о писмо | допада
господине || и владику | свѣтѣ?
[ШМ 354–355].

Други примјер: „Много се залијетао на *црн народ* који се о свом јаду *забављао*“ [Мићовић 2003: 150 (подвукао Р. М.)]. Овдје збирни наратор дефразеологизује један стални епитет (на) *црни народ* и један идиом (о свом се јаду *забавиши*, а не *забављати).

Извори

ГВ: Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац* [у: Медаковић 1847: 1–116 (прво издање); Маројевић 2005: 35–222 (критичко издање); Маројевић 2021^а: 201–324 (основно издање); акценатско издање је у рукопису].

СП: Петар II Петровић-Његош, *Сјровод ѡраху С. Милутиновића* [у: Маројевић 2024^б: 50–53 (снимак рукописа и првог издања); Маројевић 2022^а: 144–146 (основно издање); Маројевић 2022^б: 25–27 (критичко издање); Маројевић 2024^б: 74–76 (акценатско издање)].

ШМ: Петар II Петровић-Његош, *Шћейан Мали* [у: Маројевић 2020: 19–225 (репринт првог издања), 227–486 (критичко издање), 1011–1153 (акценатско издање), Маројевић 2021^а: 347–533 (основно издање)].

Издања

МАРОЈЕВИЋ 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.

МАРОЈЕВИЋ 2020: Петар II Петровић-Његош. *Шћейан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2020.

МАРОЈЕВИЋ 2021^а: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћейан Мали. Ноћ скуйља вијека*. Основно издање. Ортографија и ортоегија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2021.

МАРОЈЕВИЋ 2022^а: Радмило Н. Маројевић. *Његошев Сјровод ѡраху С. Милутиновића (с ѿексѿолошког и версолшког сѿиановишѿа)*. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2022, XXVII, 109–146.

МАРОЈЕВИЋ 2022^б: Радмило Н. Маројевић. *Спровод праху С. Милутиновића: (Пјесма-некролог Пејѿра II Пејѿровића-Његоша)*. – Октоих, Подгорица, 2022, XII/13, 25–52.

МАРОЈЕВИЋ 2024^б: Радмило Н. Маројевић. *Послије оѿѿкрића оригиналног рукоѿиса Његошеве ѿјесме Спровод праху С. Милутиновића: неѿиланирани ѿексѿолошки експериментѿ*. – Октоих, Подгорица, 2024, XIV/15, 49–76.

Литература

КАРАЦИЋ 1849: *Срѿске народне ѿословице и друге различне као оне у обичај узетѿе ријечи* / Издао их Вук Стеф. Карацић. У Бечу: У штампарији Јерменског манастира, 1849.

ЉУБИША 1924: *Приѿовијесѿи црногорске и ѿриморске*. Скупио и сложио Стјепан Митров Љубиша. Београд: Српска књижевна задруга, 1924.

ЉУБИША 1974 I: Стефан Митров Љубиша. *Приѿовијесѿи црногорске и ѿриморске*. Цетиње: Обод – Будва: Културни центар, [б. г.]. (Дјела. Издање поводом 150-годишњице рођења Стефана Митрова Љубише. Књ. I).

ЉУБИША 2023: Стефан Митров Љубиша. *Коментѿарисано издање Горског вијенца Пејѿра II Пејѿровића-Његоша*. Приредио и предговор написао Радмило Маројевић. Будва: ЈУ Народна библиотека Будве – Подгорица: Ободско слово – Београд: Штампар Макарије, 2023, 201–351 (*Gorski vijenac*. Historički dogagaj pri svršetku se-

damnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša. Izdala o svom trošku *Matica Dalmatinska*. U Zadru: Tiskom Narodnoga Lista. 1868. [Репринт приредио Радмило Маројевић]. (Посебно издање уз *Сабрана дјела* Стефана Митрова Љубише).

МАРОЈЕВИЋ 2019^a: Радмило Н. Маројевић. *Стефан Митров Љубиша као приређивач Горског вијенца: џексџолошки џосџуџак*. – Стефан Митров Љубиша: интертекстуална интерпретација: Зборник радова са симпозијума одржаног у Будви, Режевићима и Петровцу 27. и 28. фебруара 2018, Будва: ЈУ Музеји и галерије Будве, Спомен дом „Стефан Митров Љубиша“, 2019, 71–91.

МАРОЈЕВИЋ 2019^b: Радмило Н. Маројевић. *Сџо џедесет џодина Љубишиног издања Горског вијенца. (Ниџифор Дуџић криџичар, Стефан Митров коменџаџор: Pro et contra)*. – Књижевно дјело Стефана Митрова Љубише у свом времену и данас (1878–2018), Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2019, 81–167.

МАРОЈЕВИЋ 2023^a: Радмило Маројевић. *Прво коменџарисано издање Горског вијенца*. – У: Љубиша 2023, 5–200.

МАРОЈЕВИЋ 2023^b: Радмило Маројевић. *Његош и његошолози*. [На корицама: Радмило Маројевић о Његошу и његошолозима.]. Никшић: Институт за српску културу, 2023.

МАРОЈЕВИЋ 2024^a: Радмило Н. Маројевић. *Његош и Љубиша – лексичке и фразеолошке џаралеле* (Фрагмент: *Шџеџан Мали*, 1). – Стефан Митров Љубиша: два вијека од рођења (1822–1878). Зборник радова са симпозијума одржаног у Будви и Петровцу 25. и 26. фебруара 2023. године. Будва: ЈУ Музеји и галерије Будве, Спомен дом „Стефан Митров Љубиша“, 2024, 175–205.

МИЋОВИЋ 2003: Милутин Мићовић. *Срџски лавиринџ и црногорски Миноџаур*. Београд: Српска књижевна задруга, 2003

МЕДАКОВИЋ 1847: *Горскџ џиенаџ*[.] Историческо собыџие при свршетку XVII вџека. Сочинение П[етра] П[етровића] Н[џгоша,] владыке црног[р]скога. [Приредио Милорад Медаковић.] У Бечу: словима џ[астнихџ] о[таџа] мекхитариста, 1847. Факсимил првог издања објављиван је као посебна књига (Џетиње: Обод, 1963; Џетиње: Музеји Џетиње, 1984; Џетиње: Народни музеј Црне Горе, 2010; Подгорица: ЦАНУ, 2017).

ПЕЈАНОВИЋ/МАРОЈЕВИЋ 2022: Ана Пејановић [и] Радмило Маројевић. *Фразеолошки рјечник Његошевих џјесничких дјела*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности. [Рукопис је потпуно припремљен за штампу, прошао је све коректуре и предат је издавачу у прелому.]

Радмило Н. Мароевич

МЕДИТАТИВНАЯ ПРОЗА МИЛУТИНА МИЧЁВИЧА

(Параллели с Негошем и Любишей)

Резюме

В серии статей, из которой исходит автор настоящей работы, рассматриваются лексические и фразеологические единицы, используемые сербским проза-

иком эпохи реализма Стефаном Митровичем Любишей в сборнике «Рассказы черногорские и приморские» и они сопоставляются с контекстами произведений сербского поэта эпохи романтизма Петра II Петровича-Негоша с точки зрения лингвистики, поэтики и лингвокультурологии.

В данной работе серии фокусируемся на сборнике эссе «Сербский лабиринт и черногорский Минотавр» Милутина Мичёвича, современного поэта и прозаика, в аспекте соотношения его лексики и фразеологии с контекстами двух его предшественников. Анализу подвергаются стилистически используемые крылатые и антикрылатые слова. В сборнике эссе реконструируется скрытый, замаскированный микророман.

Ключевые слова: Петр II Петрович-Негош, поэма «Горный венец», поэма «Щепан Малый», стихотворение-некролог «Памяти Симеона Милутиновича», крылатые слова, антикрылатые слова, замаскированный микророман.

Природа историчности и култ змије у усменој традицији о граду Никшићу

Др Росанда Бајовић

Гимназија „Слободан
Шкеровић“, Подгорица

УДК 821.163.41(497.16
Никшић):398

Сажетак: У уводној цјелини рада указујемо на историјску позицију града Никшића у простору и времену, што је значајно за разумијевање односа историјских факата и књижевних артефаката у усменој традицији о томе граду. Друга цјелина рада говори о епском Никшићу, са посебним освртом на културноисторијско усмено прозно предање о подизању тога града. Поред тумачења историјске позадине тога предања, као и о десетерачким епским пјесмама о Никшићу – које се најчешће односе на зидање тога града и борбе Црногораца и Херцеговаца са никшићким Турцима. У трећој цјелини рада тумачимо једно од усмених прозних предања о подизању града Никшића, које досад није тумачено – првенствено одгонетањем значења мотива змије у том предању, у контексту култа змије у словенском вјеровању и змије у књижевној традицији, изводећи закључак да се томе предању не може оспорити атрибут митолошког.

Кључне ријечи: Град Никшић, историјска позадина, десетерачке епске пјесме, културноисторијско предање, митолошко предање, култ змије, природа историчности.

1. Увод: Просопографске цртице о граду Никшићу у времену и простору

Називу Никшић претходе други називи тога града. У документима се помиње насеље Андерва (Андерба) на простору данас званом Никшићко поље а у вези са ромским путем који је водио од Скадра према граду Нарона у долини Неретве. „У току готских провала на границе Римске Империје (459), Римљани су за одбрану Андербе (данашњег Никшића), подигли мање утврђење, које је касније добило име Анагастум“ (Rastoder, Andrijašević 2006: 27). Поред других материјалних знакова присуства Римљана на мјесту данашњег града Никшића, свједочи новац из периода од првог до трећег вијека који је пронађен на његовом простору и околини. Анагастум, назив насеља на мјесту данашњег града Никшића „помиње се у Дубровачком архиву први пут 1272. године, а словенски назив Оногошт 1280. године (П. Шобајић, 1938,

стр. 14)“ (Radojičić 1982: 108). Тај назив „долази од имена готског војсковође Анагоста који је обновио разрушени римски град“ (Detelić 2007: 288). Прије Анагастума, Римљани су на том мјесту имали трговачки центар.¹

Богумил Храбак даје до знања да се Оногошт „први пут помиње у дубровачким архивалијама 1272. а у которским 1333. године“ (Храбак 2022: 19). Тај град „добива име Никшић током XVI века од Дубровчана а током XVIII века од Млечана. Локални муслимани Оногошт почињу звати Никшић од средине и нарочито крајем XVIII века као његово друго име“ (Храбак 2022: 10). Оногошт се као град у православним изворима „наводи још у XVIII веку“ (Храбак 2022: 2010). Никшић и Оногошт се као називи истога града повремено наводе упоредо у истом дјелу десетерачке усмене епике. Иако су и Оногошт и Никшић били називи и за мјесто и за жупу, „Оногошт је кудикамо био назив за урбано насеље, док су Никшићи означавали катун и племе“ (Храбак 2022: 10). Храбак наводи да се, још крајем седамнаестог вијека сасвим мало, никшићко племе проширило на ријетко насељену Жупу и Никшићко поље потискивањем Дробњака и сукобима око терена са Риђанима: „Мали катун су апсорбовани и тако је од средине XVI века настајало велико никшићко племе (не у XV веку, како мисли Б. Ђурђевић)“ (Храбак 2022: 10). У Оногошту су Никшићи већинско становништво од средине шеснаестог вијека (видјети Храбак 2022: 10).

Специфичан је однос Никшића према племенској организацији:

Стога се код њих катунари (дакле и катунци) срећу још средином XVII века. Чак ни са образовањем нахије није ишло лако, па су Никшићи, пошто су закаснили са формирањем племена били укључени у нахије које нису носиле њихово катунско-племенско обележје. И кадија је касније инсталиран у Никшићима (односно у Оногошту, кад се почео обнављати), док су мања племена (Пива, Дробњаци) имала кадију. Катунари су постали у племену сеоски кнезови и носиоци сеоске самоуправе. Њихов збор даће нахијску самоуправу, у случају Никшића нешто касније. Обе самоуправе су почивале на повластицама средњовековних катуна који су се проширили на долине, после компромиса који је начињен са Турцима у чију су и војну организацију ушли као матролоси. Потпуно образовање никшићког племена у Жупи и око Оногошта настало је тек у другој половини XVI века (Храбак 2022: 33).

Вјерујући да се у историјским споменицима Никшићи први пут помињу 1399. године, Петар Шобајић наводи предање које казује да је то племе поријеклом из бококторског мјеста Кртоли, односно да је Никша као родоначелник тога братства син грбљског војводе Илије Немањића (Шобајић 1998: 41). Бранислав Ђурђевић наглашава да Петар Шобајић не прихвата предање да о Илији Немањићу као војводи Грбља и његовом сину Никши, али да „на основу тога што се један крај у Зети крајем четрнаестог вијека назива Никшићи прихвата да је ‘племе’ Никшићи доселило из Боке – и то прије Немањиног времена: „Међутим, Никшићи у Зети (Nichich de Zenta) су у то време код Подгорице, а вероватно се ради о садашњим Никчима у Климентима“ (Ђурђевић 1984: 40). Ђурђевић такође каже: „У попису зетских племена

¹ На основу остатака оруђа и оружја у археолошком налазишту Црвена стијена код Петровића у Бањанима, не тако далеко од Никшића, утврђено је далека старина насеља тога простора. Иронијом судбине, Бањани су данас безмало демографска пустиња.

из 1455. године (Љубић, Листине, X, 68) налазе се Никшићи тако уписани да се може мислити само на претке Никча у Климентима. – Уосталом, у документу који наводи Шобајић (по Ердѣјановићевом испису) јасно је да се ради о Никшићима код Подгорице. – Шобајић је очигледно превидио попис из 1455. године“ (Ђурђевић 1984: 40⁹⁹). Ђурђевић закључује да, ако су Никшићи „однекуд доселили, онда је то из околине Подгорице“ (Ђурђевић 1984: 40).

Богумил Храбак указује на методолошке пропусте Петра Шобајића у начину говорења о историји Никшића, а поготово историји шеснаестог вијека: „Нажалост, Шобајић није имао довољно бележака кад је реч о XVI веку. Као човек који сам није радио по архивима, могао се ослањати за XVI век само на варљиво предање или на туђе узгредне информације“ (Храбак 2022: 41). На истом фону је и сљедеће:

У својој књизи „Никшић-Оногшт“ П. Шобајић се, као етнограф, послужио изворима којима се служе етнографи (народна традиција уз по који стари српски запис) па је приказао историју „турског Никшића“ почев од изградње утврђења у граду, дакле почев од првих година XVIII века. Схватање да се варош у Никшићима развијала од почетка XVIII столећа није историјски верна, чак ни кад је реч о фортификацијама; кад се говори о насељу, ваља рећи да је оно постојало као остатак античкосредњовековног Оногшта још концем XVI века. О томе јасно говоре турски документи и проф. Милан Васић (Храбак 2022: 153).

Град Никшић и Жупа Никшићка су у историјској стварности називе добили по влашком племену Никшићи које их је населило (видјети Detelić 2007: 288). Ђурђица Петровић каже:

Под појмом средњовековни Власи на територији данашње Црне Горе подразумевају се све влашке скупине које су се налазиле на просторима средњовековне Зете, односно Црне Горе и тзв. Старе Херцеговине, као и сви катуни без ознака да су влашки, а који су уживали фискалне повластице и друге особености влашких катуна. Под означањем Власи подразумевају се, опет у начелу, предсловенско становништво Балкана, делимично романизована словенска племена, а понекад и словенске и албанске заједнице које су се придруживале Власима и задобијале влашки статус (Петровић Ђ. 1999: 229).²

² Овдје остављамо по страни турско pejоративно називање Срба Власима. Између осталих топонима који указују на Влахе, Петар Скок наводи херцеговачки топоним Магорјело, закључујући да су Власи живјели и на просторима „на којима их данас нема“ (1927: 310). Јован Ердѣјановић указује и на неке од топонима са простора Ћеклића код Цетиња који свједоче о присуству Влаха (1997а: 567). На крају десетерачке епске пјесме из Лубурићеве рукописне збирке „Иво Црнојевић и поп Копривица“, записане од Митра Вујачића са Грахова налази се мотив подизања Влашке цркве на Цетињу: „Ето кажу и данас је жива / на Цетињу пољу широкоме“ (Лубурић 1940: ЕЗ, 355/729). Јован Цвијић саопштава да су Аромунци (Власи) у средњем вијеку били трећина становништва Тесалије и Етолије, односно Велике Влашке и Мале Влашке:

Постојала је Бела Влашка у Балкану и северно од њега; ови су Власи са Бугарима у XVII веку, за време Асенове династије, основали влашко-бугарску краљевину. У ово доба се помињу и Црна Влашка која је захватала области данашње Молдавије. У XVI веку је било Аромунци и у једном делу Добруче у околини Анхијала. Познато је да их је у XVIII веку било и у Тракији. У средњовековним српским споменицима често се помињу *Власи* у планинским областима, југозападно од Шумадије и у околини Призрена, око Билеће у Херцеговини, *Доњи Власи* у близини Дробњака и т. д. Није могуће увек са сигурношћу утврдити да ли се ово име Власи односило само на праве Аромуне или и на српске сто-

Будући да усмена предања, уколико су аутентична, имају скривену везу са стварношћу, у контексту казивања о Никшићима као Власима не бисмо потцијенили навод Петра Скока да су Власи који су живјели у околини Котора били и у војсци „Николе Алтоманића и Стефана Црнојевића“ (Скок 1928: 294). Иван Божић каже да је у нахији Ровци уписан „Један ценат Влаха на челу с кнезом Вуканом, ваљда оним истим кога предање наводи као праука Никшића, родоначелника свих Никшића и Роваца“ (Божић 1970: 367). Божић претходно саопштава да је 1477. године у нахији Оногошт пописано „12 потпуно пустих села“ (Божић 1970: 367) – коментаришући: „Вјероватно су и опустошена села раније држале влашке дружине, јер се Оногошти, који су прије тог времена остављали трага у дубровачкој и которској грађи наводе понекад као Власи“ (Божић 1970: 367). Богумил Храбак каже: „Крајем XIV столећа Власи Никшићи Хребелјан, Перутинић и Радосав Владојевић закључили су у граду св. Влаха неколико уговора о изradi шајака. И много касније, 30-их година XV века срећу се Хребелјанови потомци у вези са истим послом“ (Храбак 2022: 25).

Ослањајући се на више извора, Бранко Радојичић каже: „Жупа Оногошт, која је захватала Никшићки крај, Граховски крај, Рудине и Бањане, била је кроз цео средњи вијек међу најразвијенијим. Према ‘Љетопису попа Дукљанина’, Оногошт је у X вијеку био средиште Подгорја, чија је територија захватала брдске и планинске крајеве између Комова и Неретве (С. Новаковић 1880)“ (Радојичић 1982: 108). И додаје: „У XI вијеку умјесто Подгорја јавља се име Горња Зета, чије је средиште Оногошт“ (Радојичић 1982: 108). Славко Мијушковић упозорава на то да је током тумачења средњовјековне историје помоћу *Љетойиса ѿопа Дукљанина* потребно прићи са опрезом, будући да та књига није историографско него књижевно дјело (видјети Мијушковић 1967: 7 и даље). Јевто Миловић каже да је систем турских војних утврђења око Црне Горе подигнут „крајем XVII, а никшићки град на самом почетку XVIII вијека (1702), са улогом да одвоји бунтовна црногорско-херцеговачка племена од Црне Горе“ (Миловић 1974: 145). Како саопштава Бранко Радојичић:

Турци настоје крајем XVII вијека да у Никшићком пољу подигну град. Већ 1688. године тврђава Оногошт је имала посаду од 120 турских војника. Обимнији радови на подизању града обављени су од 1700. до 1705. године. Турски град је подигнут на рушевинама средњовјековног Оногошта и убрзо је постао значајна тврђава и војно упориште (М. Васић, 1975, стр. 523). „Никшић је средиште нахије, кадилука и капетаније. Турци су око поља подигли бројне тврђаве: на Трубјели, дуж пута преко Дуге за Гатачко поље и др.“ (Радојичић 1982: 110).

Есад Куртовић наводи бројне документе позног средњег вијека из Дубровачког архива у којима се помиње град Оногошт и становници тога града, а односе се, махом, на период кад је Никшић био у саставу Босне, као и Херцеговине (видјети Kurtović 2019: 129 и даље). У појашњењу Бранка Радојичића стоји да је Горња Зета након распада државе Немањића „била

чаре, пошто је у средњем веку име Влаха (Власи) изгубило своје етнографско значење и њиме су називани сточари без обзира на народност (Цвијић 1987: 109).

под влашћу босанских и херцеговачких владара: Војиновића, Алтомановића, Краља Твртка, Сандаља Хранића, Херцега Стјепана и његових синова“ (Radojičić 1982: 108). Позивајући се на Михаила Динића, Богумил Храбак наводи: „У близини Оногошта налазило се брдо Будош и на њему каштел истога имена, који је херцег Стјепан Вукчић уступио свом најстаријем сину Владиславу“ (Храбак 2022: 26). Храбак такође каже: „За време слабих наследника Твртка I источна Херцеговина је после битке на Косову уживала висок степен самоуправне слободе“ (Храбак 2022: 23).

„Сандаљ Хранић је посео Оногошт 1406. године“ (Храбак 2022: 24). Максим Шобајић, који сматра да је Сандаљ Хранић Косача из Рудина Никшићких, каже: „Сандаљ је у Оногошту царину имао“ (Шобајић 1887: 98). „Поред царине у Оногошту, Сандаљ је 1410. године наметнуо још две нове царине“ (Храбак 2022: 24). Велики босански војвода Сандаљ Хранић Косача је у Оногошту „наметнуо царину од 10% од кожа (1411)“ (Храбак 2022: 24).³ Дубровчани, 25. јула 1411. године, подсјећају Сандаља Хранића на обећање које им је дао да „укине царину на Оногошту, а да Врапчу и Коњицу споји у једну“ (Стојановић 1929: 280).⁴

Будући да је доказиво да је Сандаљ Хранић у браку са Јеленом Катарином Хрватинић од 1405. године (видјети Анчић 1987: 42), као и то да се он Јеленом Балшић оженио 1411. године, промашај је то што Богумил Храбак обраћање Дубровчана Сандаљевој жени Јелени, 6. августа 1399. године, насловавава „Дубровачко писмо Јелени Балшић да обузда најлаију царине на Љутој Никшићанима и осталим људима који иду у Дубровник или Кошор, јер та царина није по закону (Дубровник, 6. августа 1399)“ (Храбак 2022: 325). Храбак такође каже:

Године 1399. има неколико архивских података о Никшићима. Дубровчани су упутили Јелени, удовици Ђурђа Страцимировића Балшића писмо којим су известили да су им дошли Власи Никшићи да се жале на Бокчина Корјенића, јер жели да им без разлога наплаћује царину на Љутој (код Оногошта) код Никшића кад Никшићи одлазе у Дубровник или Котор. Људи су говорили да је царину стварно

³ „Никшићи су извозили сир, вуну, коже и восак, а увозили жито, со, вино, ракију и уље“ (Храбак 2022: 131). „Као и други Власи источне Херцеговине, Никшићи су доста споро и примитивно прихватили земљорад, док је сточарство било главна грана привреде“ (Храбак 2022: 39). Занимљив је податак да је влашка вуна била „главни извозни артикал никшићког краја и последње деценије XVIII века“ (Храбак 2022: 195).

⁴ У Подрињу се налази село Косаче, на основу чега Владимир Ћоровић сматра да су Вуковићи, односно Хранићи Косаче поријеклом из тога села (видјети Ћоровић 1940: 341). На основу тога што се Косаче прије Сандаља Хранића не појављују у архивским вијестима Дубровника закључује се да они нијесу из близине тога града (видјети Jelčić 2010: 210). У близини Фоче се налази село Косаче, на основу чега Владимир Ћоровић сматра да су Косаче поријеклом из тога села, и наводи да је Сандаљ Хранић Косача наслиједио свога стрица војводу Влатка Вуковића, „из породице Вуковића у Подрињу“ (Ћоровић 1940: 341). „Сандаљ Хранић Косача (око 1376–1435), ‘богодаровани велможа властеле краљевства русага босанскога’, како га у једној прилици назива босанска краљица Груба, хисторијска је личност, која од последње деценије XIV вијека до своје смрти 1435. године није престајала да дјелује и утиче на политички живот средњовјековне босанске државе (уп. Палавестра 1981, 79–83)“ (Палавестра 2003: 308). Полазећи од Михаила Динића, Ђурђица Петровић наводи да су Сандаљ Хранић Косача и херцег Стјепан Косача влашког поријекла (видјети Петровић Ђ. 1999: 241). Више видјети у Kurtović 2009.

наметнула Јелена, но то су Дубровчани одбијали, јер су држали да су Дубровчани и Балшићи добри пријатељи; писмо госпођи Јелени су закључили тврдњом да је Јеленин муж, војвода, не би набацио нову царину (Храбак 2022: 24).

Храбак нема у виду то да се Ђурађ Страцимировић Балшић упокојио 1403. године, што значи да његова жена Јелена није могла бити удовица 1399. године. Он такође превиди да се атрибут војвода мужа Јелене којој се Дубровчани обраћају писмом, упућеним 6. августа 1399. године, припада Сандаљу Хранићу Косачи, а не Ђурађу Страцимировићу Балшићу који је кнез. Све три жене Сандаља Хранића Косаче именом су Јелена, што поједине истраживаче доводи у забуну.⁵

За тумачење односа поезије и историје у усменом епском наративу о граду Никшићу посебно је важан статус тога града у периоду турске владавине. Живојин Р. Андрејић наводи: „Први кнез Никшића који је имао турски берат био је кнез Милутин из села Кута у Никшићкој Жупи. Он се при нападу Ахмета /Степана/ Херцеговића на тврђаву Моштаница повукао и зато је од султана добио берат (Шобајић, 1952, стр. 598)“ (Андрејић 2017: 18). Богумил Храбак парафразира казивање Петра Шобајића (коме признаје да је добро истражио живот никшићких муслимана):

Муслимани су се насељавали по групама завичајника или братственика и групе њихових кућа називане су махалама – којих је било више: Херцеговачка, Мушовина, Подгоричка, Спушка, Кучка, Пиперска, Феризовића и Грудска. Мушовићи су становали у Попима, с јужне стране града. Та здања представљала су стару оногошку митрополију, што су они силом присвојили и тамо држали своје хареме. Капетан међу Мушовићима имао је свој званични конак који се налазио у великој кући где су се одржавали састанци градских првака. Уз зграде Мушовића с обе стране пута кроз Попе налазиле су куће братстава Хамзића и Мехинагића. Поред Мушовића у пет-шест кућа становали су Диздаревићи (Слијепчевићи) (Храбак 2022: 169).

Никшићки Хамзићи су потомци капетана Хамзе Мушовића а Мехинагићи су потомци Меха Мушовића. Гатачки, пивски и дробњачки мутеселим Смаил-ага Ченгић у пјесми из четврте Вукове књиге *Српских народних њјесама* „Смрт Смаил-аге Ченгића“ (Вук, IV, 57) шаље књигу граду Колашину, на руке Мујаги Мушовићу, позивајући га да му помогне у походу на Дробњак ради преузимања харача. Мујага Мушовић је син Османа капетана, сина Бећира капетана, брата никшићког Хамзе капетана. Мушовићи су након капетанства стекли и муселимство (управитељство). Мујага Мушовић је и капетан и муселим.⁶ Будући да је познато да је Максим Црнојевић из усмене епике друго име за потурченог сина зетског па црногорског господара Ивана Црнојевића, Станише Црнојевића, у исламу Скендер-бега, од два усмена предања о поријеклу Мушовића историјску подлогу може има-

⁵ Обраћање Дубровчана првој Сандаљевој жени Јелени, 6. августа 1399. године, молбом да на Љутој обустави незаконито наплаћивање царине онима који одлазе у Котор и Дубровник, на шта им се жале никшићки Власи (видјети Стојановић 1929: 256–257) свједочи да је она имала овлашћења свога мужа у управљању дијелом територије којом је он владао. Тачније, управљала је Будвом и жупом Драчевицом у којој су градови Рисан и Нови (видјети Ћирковић 1964: 271–272).

⁶ Војвода Петар Вукотић, таст црногорског кнеза Николе Петровића и Фетах бег Мушовић су кумови и побратими.

ти оно које је наведено и у *Историјском лексикону Црне Горе*, а које казује да су Мушовићи поријеклом од вранешких Јоксимовића (видјети Rastoder 2023: 70). Богумил Храбак каже:

Мушовићи који су врло дуго давали оногашке капетане, дошли су у никшићко племе из Колашина, а водили су порекло од пећких Махмудбеговића, који су опет постали од Милоша Обренбеговића, који је убио Максима Црнојевића. Али-паша Махмудбеговић је саградио Колашин и у њега је као капетана сместио свог рођака Муша Махмудбеговића. Исти Али-паша дошао је с војском у Оногшт, озидао град и за капетана поставио Бефир-бега, сина колашинског капетана Муша. Према другој верзији која се могла чути у Оногшту (Никшићу), оногашки Мушовићи нису били од пећких Махмудбеговића, него од неке српске породице из Вранеша (Храбак 2022: 159).

У једној од легенди из књиге *Вилина Гора*, коју је приредио Радоје Радојевић, стоји: „На мјесту гдје се сада налази Капетаново језеро, на Лукавици, био је неки катун капетана никшићкога града, Мушовића“ (Радојевић 1971а: 102). Мушовићи су то језеро отели никшићким Власима, као што су отели и конаке манастира у Попима код Никшића: „У манастиру у Попима налазили су се конаци (двор) владинци, али их је беговска породица Мушовића на силу отела и претворила у харемлук (1717)“ (Храбак 2022: 230).⁷

Усмена традиција посебно памти Никшић у саставу Херцеговине. Максим М. Шобајић у тексту „Опис Оногшта – Никшића од старина до 1887. године“ наводи: „Округ Никшићки то је јужни крај познате нам Ерцеговине“ (Шобајић 1887: 97). У епској пјесми „Освета на Вучару“, коју је Душан Осмокровић записао од Николе Јањушевића, а чији је први дио објављен у посљедњем броју *Босанске виле*, налазе се стихови: „Од Никшића у Херцеговини / и бијела Колашина града“ (Јањушевић 1914: 150). А пјесми о смрти Смаил-бега Бегзадића – коју је, како свједочи Вук Караџић, његов стриц Томо Караџић испјевао, 1803. године (и то четири-пет дана након Бегзадићеве смрти), а он је од њега упамтио и записао 1814. године – Смаил-бег „са Кличевца од града Костура“ (Караџић 1986а: 404) шаље књиге диљем Балкана, а трећу од њих упућује своме шури Синан-паши: „Нека дигне листом Ерцеговце / од Мостара и Никшићког града“ (Караџић 1986а: 405). У епској пјесми хроници „Почетак буне у Херцеговини 1875. године, и први бој на Равноме“, коју је записао Тома Братић из Билеће, налази се каталог писама која војвода Богдан Зимоњић, са тада црногорског Грахова, шаље херцеговачким првацима, позивајући их на устанак против Турака. Међу њима је и писмо упућено младом свештенику Ивану Мусићу, „од западне и вјере и цркве“ (Братић 1896: 228), у коме га подсећа на „јунаке старе Херцеговце, / за херцега и пошље херцега“ (Братић 1896: 228), на војводу Јакова из Бањана, „на Дробњаке крваве јунаке“ (Братић 1896: 228) који су се већ изборили са Турцима, као и „на краву од Никшића Жупу“ (Братић 1896: 228) у којој се у слободи живи.

Богумил Храбак каже: „За време посете Василија Петровића Русији (1765–6), митрополит се жалио на Турке, да су опасали Црну Гору већим

⁷ Једно никшићко приградско насеље добило је назив Мушовина, а у колашинској општини налази се село Мушовића Ријека.

бројем тврђава, почев од Требиња, у Никшићима, Подгорици, Бару и другим мањим местима. Дакле, тада су Црногорци на међународном нивоу исказали да им Оногошт сужава слободу“ (Храбак 2022: 174). Од ослобођења од Турака Никшић је у саставу Црне Горе, а од њих га је ослободила војска књаза Николе Петровића. Сима Ћирковић појашњава да је отежавајућа околност у тумачењу средњовјековне историје на подручју данашње Црне Горе извјесна несигурност у омеђавању предмета истраживања, односно „хронолошка и географска разумењост у средњовековном периоду, услед које сваки део тражи одређени степен специјализације и одређена техничка знања“ (Ћирковић 1999: 23). И додаје: „У дугим периодима се правила разлика између Црне Горе и Брда или Црне Горе и Боке. Црна Гора у границама које данас има сасвим је млада појава“ (Ћирковић 1999: 24).⁸

У литератури је истакнуто да је устанак војводе Грдана, крајем шеснаестог вијека, „довео Никшиће у централну позицију у источној Херцеговини, те друга племена заузимају ставове према држању Никшића“ (Храбак 2022: 10), као и то да „тек од ослободилачких борби током XIX века Никшић ће стећи ранији доминантан положај у источној Херцеговини“ (Храбак 2022: 221). Богумил Храбак закључује:

У сваком случају, Никшићи до војводе Грдана нису представљали централно племе источне Херцеговине, како је то било од XVI века, и како је то видео Г. Станојевић и за XVI век. Треба рећи да су Никшићи у том столећу пре 1570. године уживали бар толико самоуправе колико је ње било у Црној Гори. Нахијски кнезови су били и домаћи људи, о којој ситуацији за Црну Гору наука не зна. Тек од 1570. са старешинама који су обухватили све црногорске нахије Црна Гора стиче степен аутономије коју источна Херцеговина није имала (Храбак 2022: 45).⁹

Никшићи су у борби против Турака сарађивали са сусједним им племенима. Један од примјера те врсте наводи Богумил Храбак, претходно указујући на запис В. Винавера о томе да је још 1594. забиљежена бахатост недисциплинованих турских војних обвезника: „Готово у целој Херцеговини налазе се силне харамје у великом броју; помињале су се похаре и погубљења“ (пре-

⁸ О херцеговачкој историји града Никшића свједочи и припадност његовог говора источнохерцеговачким говорима. Осврћући се на промашаје Војислава П. Никчевића у тумачењу језика, Драгољуб Петровић каже:

Он је врло несрећан због тога што млађе новоштокавске говоре на терену данашње Црне Горе зовемо источнохерцеговачкима и што стари Пипери (и данас!) веле да се Никшићка Жупа налази у Херцеговини. Тај детаљ овде помињем из једног посебног разлога. Пипери знају оно што Никчевић не може да схвати – да се њихов говор *разликује* од говора Жупе и то управо у оним детаљима који не могу да допру до Никчевићеве свести. Те се разлике тичу и инвентара фонолошких јединица и њихове дистрибуције и по томе је сасвим јасно да је говор Жупе или горњих Пјешиваца много сличнији (дакле – и ближи!) говору Титовог Ужица или Вргин Моста него говору доњих Пјешиваца или Пипера, мада се у првом случају растојања мере стотинама километара а у другом – заједничким плотовима. Ми се можемо не сагласити око питања како је настала изоглоса која је акценатски пресекла Пјешивце и продужила се између Вражегрмаца и Бјелопавлића, и даље између Пипера и Роваца, и отишла према Колашину, али да те изоглосе тамо нема – то може да тврди само човек који се у проблем не разуме или тврдокорно одбија да сабере два проста и сваком јасна лингвистичка факта (Петровић Д. 1996: 96).

⁹ О никшићком војводи Грдану видјети Храбак 2022: 54 и даље.

ма Храбак 2022: 49). „Организованом покрету у источној Херцеговини претходила је знатно ојачана хајдучија, али је и она већ попримила карактер целих популација и не само деловања професионалних дружина. У току 1594–5. године Никшићи, Дробњаци и Пивљани тукли су се са Турцима које је предводио гатачки бег Дервиш“ (Храбак 2022: 49). Позивајући се на архивску грађу, Храбак наводи да се у то доба „у свим местима Херцеговине а посебно у Церници налазе многи злочинци и то у великом броју, који поред мноштва разбојништва и безочности које чине султановим поданицима и путницима у пролазу, убијају и пљачкају трговце који долазе у Дубровник; нису помогла обраћања сердару у херцеговачком санџаку“ (Храбак 2022: 49). Стога долази до побуне Херцеговаца, а крајем 1596. године побунили су се и Бјелопавлићи:

Приликом купљења дечака у име данка у крви; они су убили тамошњег турског војводу и неке друге Турке, после чега су на њих кренула два снџак-бега, херцеговачки и скадарски. Из разних разлога и најпре не у исто време дошло је до манифестације отпора против зулума, које су манифестације прерасле у устанак. Обични племеници су тражили од својих вођа да се припреми покрет. Тако је настала побуна Бјелопавлића и неких друго Брашана а затим и Никшића, Дробњака и Пивљана под руководством никшићког војводе Грдана. Устаници су дејствовали без обећане помоћи са стране. Против њих је опет кренуо Дервиш-бег. Кад су то они одбили, дошло је до оружаног окршаја на Церничком пољу и ту су племеници скршени, те су се повукли, а њихови истакнути предводници су посечени, осим Грдана који је побегао са бојног поља. То би био најкраћи сажетак насталих збивања (Храбак 2022: 49).

Турци су године 1465. освојили Херцеговину и претворили је у херцеговачки вилајет. Тај вилајет је ушао у састав босанског санџаката, односно дринског вилејета. „Године 1470. основан је засебни херцеговачки санџак, а Никшић је био у саставу дринског вилајета. Године 1477. Никшићки крај чини административну јединицу звану Никшићка нахија“ (Radojičić 1982: 110). Турски дефтер из 1774. године показује да је дуж граница Зете била турска власт. „Првих година послје пада, херцегове земље улазиле су у Босански санџак и уклапале се у два кадилука. На тлу данашње Црне Горе, Благајски кадилук обухватао је нахије Оногошт и Никшић (Грачаница), док су у склоп Дринског кадилука улазиле нахије Соко и Кукањ, ова посљедња са сједиштем у Пљевљима“ (Божић 1970: 311). Исти дефтер показује да су:

Милешевско-пријепољском кадилуку, припале што с подручја Косача, што с подручја Бранковића, још и ове нахије: Будимље, Љубовић (Полимље), Матаруге, Подблатје и Кричак. Дрински кадилук добио је нове нахије: Врм, са сједиштем у Клобуку, гдје је још 1477. год. била турска посада, Рудине са сједиштем у Билећи, Риђене са сједиштем у Грахову, „нахију Грачаницу која се другачије зове Никшић“ (треба је разликовати од нахије Оногошт), Ровце, Комарницу (или Дробњак), Пиву, Бањане, Горњу Морачу, Доњу Морачу и Зету, која је захватала један дио Бјелопавлића (Божић 1970: 311).¹⁰

¹⁰ Иван Божић појашњава да су Турци године 1485. у оквиру Херцеговачког санџака основали Новски кадилук, у који су, поред нове нахије Драчевица, „укључили многе нахије које су до тада припадале Дринском кадилуку – првенствено све оне које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе“ (Божић 1970: 321). Говорећи о Новском кадилуку, Марица Мало-

Иван Божић указује на важност сачуваног дефтера из 1477. године: „Прилике ван зетске територије, тамо гдје су се Турци коначно учврстили 1455. и 1456. год., много су слабије познате. Уз дубровачке и которске вијести, махом оскудне и без података о унутрашњој организацији, постоје дефтерски пописи, од којих је несумњиво најважнији онај из 1477. год., али је он неиздат и приступачан само на основу литературе. Према том попису добија се извјесна слика о нахијама Херцеговачког санцака које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе. Те нахије дијелом су носиле географска а дијелом 'племенска' имена“ (Божић 1970: 367). Најшира територијална јединица у организацији турске власти је санцак. У склопу санцака су кадилуци, а у оквиру кадилука нахије. На Приморју зетском није било санцака, па су Бар и Улцињ уведени у састав скадарског санцака а Нови и Рисан у састав санцака херцеговачког.¹¹

Никшићи су међу херцеговачким племенима највише наде полагали у Млетачку Републику. „Херцеговачка племена су одуговлачила са ефективном сарадњом са Млечанима, бојећи се турске одмазде“ (Храбак 2022: 91). У том погледу, „Дробњаци и Бањани су се колебали а најудаљенији Пивљани су били најнесталнији“ (Храбак 2022: 123). „Лети 1686. Никшићи су се знатније приближили Млечанима, те су иступили против херцеговачког паше“ (Храбак 2022: 96). Значајан је одазив Херцеговаца на позив Млечана за учешће у кандијском рату, али њихова очекивања су изневјерена. „Млечани су се бринули само како ће други за њих извлачити кестење из турске ватре а не и о елементарним условима херцеговачких племена која су примамљивали да напусте своја огњишта и да пређу да живе на другим местима или и у освојеном Рисну“ (Храбак 2022: 96). Познато је да су бокешки хајдуци махом регрутовани из херцеговачког живља који је почетком морејског рата добјегао у Боку Которску. „Један део тих племена налазио се на Грахову као млетачка предстража“ (Храбак 2022: 123). У том контексту је знаковит податак да је владика Василије Јовановић „стално под манти-

вић-Ђукић (Маловић-Ђукић 1991, 50) наводи да су томе кадилуку, који је 1482. године припао Дринском кадилуку, „поред Драчевице припадале све нахије Дринског кадилука које су гравитирале према Новом. Тако су му припали: Зупци, Врм (Клобук), Рудине, Риђани, Никшић, Дробњаци, Бањани, Горња Морача и Пива“ (1991: 50). Пад Новог под Турке године 1482. сматра се коначним падом Херцеговине (видјети Атанасовски 1979: 126).

¹¹ Бранислав Ђурђев, који је као стипендиста Турске владе године 1838. радио у Архиву у Истамбулу, говори о двије верзије истог дефтера из времена турског намјесниковања Скендер-бега, бившег Станише (Станка) Црнојевића, који се налазе у Архиву предсједника турске владе (видјети Ђурђев 1940: 26 и даље). Прва верзија тога дефтера је из 1521. године. Друга његова верзија је из 1523. године а настала је уз исправке након жалбе Црногораца султану на грешке које је Скендер-бег унио у претходни дефтер. „Дефтеру из 1523. додата је једна канун-нама састављена према старом дефтеру. То је нека врста кривичног закона који обухвата врло ограничен број деликата и односи се на: прељубу, физичке повреде, убиство, крађе, потрицу и слично“ (Станојевић 1975: 39). У оквиру тумачења постанка племена Кучи, Васа Чубриловић наводи турски дефтер из 1570. године (видјети Чубриловић 1963: 321). Сви ти дефтери су важан извор за упознавање средњовјековне Зете, Старе Црне Горе и Старе Херцеговине. Стиче се утисак да турски дефтери нијесу довољно проучени. Не наводећи примјере за своју тврдњу, Бранислав Ђурђев даје до знања да турски дефтери црногорског санцака из 1521. 1523. године „обарају неке народне традиције црногорских братстава, које су продрле у науку као тачне“ (Ђурђев 1940: 29).

јом држао две кубуре, а обилато је помагао Баја Пивљанина и његове борце“ (Храбак 2022: 230).¹²

Никшићки војвода Вукашин и никшићки кнежеви у писму провидуру, упућеном из Пераста, 16. децембра 1687. године, кажу:

И много захваљујемо на помоћи о[т] твојијех јунаках, која нам је под твојом заповиједи дошла. А ето, даде Бог и ваша срећа да Брђан и Сулејман-пашу разбише и војску му посјепоше (!) и наружише, што и за нас, vele, добро би, ере бјеху уговорили с Пашом од Херцеговине да покле разоре Куче, а с Кучах на Нихшиће. Али им Бог н слуша (?), покле Бог даде ово срећу. Дај, Господару, војску да исхерамо ове вукове који раде да нас прождеру, а ми ћемо Нихшићи су хиљаду нашијех јунаках приказати Твому Господству праву службу и јунаштво (према Онгани 1998: 16).

У истом писму стоји: „Ови наш пук находи се у невољи од глади и да није било оно жита што нам си прије дао, било би много народа од глади помрло. Али се уздамо да нас ћеш јоште помоћи за ово мало бријеме, како те умиљено молимо, ере ћемо ти живи ваљати, а мртви не можемо“ (Онгани 1998: 16).¹³

Војвода Вукашин који је о побједи Куча у борби са Сулејман-пашом Бушатлијом, 1687. године, извијестио генералног провидура, и који је резервисан према хајдучким пљачкама, године 1684. пребацује том истом провидуру за то што су у кандијском рату:

Никшићи и остали Херцеговци страдали због савезништва са Млечанима. Жалопојка је закључена речима: „Уместо да упутите флоту, ви сте послали Баја у турску земљу да хара и плијени, а да се ваш топ није чуо ни на једну страну, или против неког града“. Војвода Вукашин је тврдио како и скадарски и дукађински санџак-бегови иду на Никшиће, који се с њима не могу тући јер немају вере у Млечане. „Баја се за кратко видио, а затим нестале, а ми сад подносимо свако зло“. Провидур Зен је замољен да обустави припреме против Никшића, заједно са осталим Бранима и Подгоричанима (Храбак 2022: 88).¹⁴

Херцеговачки хришћани су страдали и од херцеговачког санџак-бега који је године 1662. са војском и личном пратњом од триста аскера стигао у Колашин:

Ту је сазвао 67 главара из Никшића, Дробњака, Пиве и Мораче. Када су ови стигли, паша је наредио да се лише слободе, претећи да ће свима одрезати, главу по наређењу султана, као његовим бунтовницима који раде на штету државе, помажу и штите хајдуке и снабдевају Котор намирницама. Потом је санџак-бег послао скоротечу у Београд великом везиру да затражи упутство шта да уради са похватаним првацима. Курир се вратио са наређењем да се сви смакну. Погубљење је обављено на суров

¹² Стојан Бербер напомиње: „Оба турско-млетачка рата, која су вођена да би се Млечани потиснули из Средоземља, беху дуготрајна: Кандијски рат (Кандија = Крит) трајао је од 1645. до 1669, а Морејски (Мореја = Пелопонез) од 1684. до 1699. године“ (Бербер 2004: 152).

¹³ Преписку војводе Вукашина и которског провидура видјети у Онгани: 16 и даље.

¹⁴ Баја Пивљанин је са четрдесет хајдука, крајем маја 1655. године, недалеко од Билеће, напао караван од сто коња – „роба је уништена, а коњи су одведени у Бањане да сачекају откуп“ (Храбак 2022: 78). О још неким грубим акцијама ускочке дружине Баја Пивљанина видјети Храбак 2022: 86–87. „Заштита од хајдучког пустошења односила се почетком јесени 1684. године само према хришћанима оданим Републици“ (Храбак 2022: 91).

начин. Неки су живи одерани па онда набијани на колац; другима су одсечене руке и ноге, а неки су распорени па натерани да утробу носе у својим рукама док не издахну. Међу одераним па набијеним на колац посебно се помиње свештеник из Бањана Димитрије (Храбак 2022: 75).

2. Културноисторијска усмена предања о поријеклу племена Никшићи и о подизању града Никшића

У књизи легенди *Вилина гора* коју је приредио Радоје Радојевић налази се и предање насловљено „Постанак Никшића“, које је тај приређивач записао године 1989. од Мира Радојевића, поријеклом из Мокрог у Дробњаку, а који је радио као столар у Подгорици (видјети Радојевић 1971б: 262). То предање наводимо у цјелини:

Кад је бан Угрен, силан и богат, владао околином данашњег Никшића, ријеши да подигне град поред горњег тока ријеке Зете. Он сакупи раднике и приправи све што је потребно за зидање града. Уочи онога дана кад је требало копати темеље граду, у сну му се појави жена сва у злату и рече: „Ако мислиш да ти се одржи темељ граду, да град саградиш и да се по твојему имену зове, нека радник, који први почне копати темељ, сјутра ујутру прије сунца, удари три пута трнокоп у земљу и три пута каже: 'Помози, боже, Угрену и Угрену кољену! Тако ће град вјечно припадати твојему кољену и твоје име носити!' Бан учини све онако како му се приснило, поведе са собом свога највјернијег слугу Никшу, заповиједи му да удари три пута трнокопом у земљу и да каже: „Помози боже, Угрену и Угрену кољену!“ Никша узме трнокоп, удари њиме у земљу и рече: „Помози, боже, Никши и Никшину кољену!“ Онда се бан Угрен разјари, удари Никшу, истргну му трнокоп из рука, удари њиме сам у земљу и онако љутит, умјесто да каже како треба, понови: „Помози, боже, Никши и Никшину кољену!“ Кад видје шта је урадио, да је и сам притврдио оно што то је Никша казао, јер је три пута изречено Никшино име и да се то не може више исправити, отури онај трнокоп и рече Никши: „Ето ти и града и његовог имена: Нек се по Никши зове Никшић!“ И тако остаде (према Радојевић 1971а: 57–58).

Богумил Храбак закључује: „‘Бан’ (свакако жупан) Угрен делује доста исторично. Традиција му придаје изградњу Оногошта, што је бесмислица, али он свакако није био репа без корена и био је неки чинилац од 1370 до првих година XV века. [...] Један историјски податак би говорио о историчности Угрена. Синовац Угрена Радиновића заједно са Радосавом Владојевићем из Оногошта преносио је коже из Видина преко Приштине и Пријепоља“ (Храбак 2022: 28).¹⁵ Васиљ Јововић наводи да се Угрен „помиње и као цариник у Оногошту 1411. године. Историја Црне Горе II-2, 366 (И. Божић)“ (Јововић 2015: 333¹⁴⁷¹). Јововић наводи и братства која су, према предању, у сродству са Угреновићима: „О старом и знаменитом братству Властелиновићима писао је Петар Шобајић. Истиче да су Властелиновићи

¹⁵ Све су прилике да је лапсус наведени временски распон у дјеловању жупана Угрена. Будући да Бранислав Ђурђев указује на документ из 1411. године у коме се помиње Угрен (видјети Ђурђев 1984: 112), у наведеном исказу би, умјесто од 1370. године, требало да стоји од 1470. године.

‘од старина из околине Никшића’, а касније се преселили у Боку. Доводи их у везу са Угреновићима, старим племеном са простора Оногошта. Да су Властелиновићи од Угреновића указује чињеница да су славили исту славу св. Јоакима и Ану, а и народно предање их такође уврштава у Угреновиће“ (Јововић 2015: 33). Односно, „Властелиновићима су по сродству, како каже предање, били најближи Лековићи, једном чувеном братству племена Угреновића, чија се кула, несумњиво још из средњег вијека, још држи у селу Кочанима“ (Јововић 2015: 334).

Васиљ Јововић додатно указује на наратив Петра Шобајића о породици Угреновић:

Шобајић наводи да су поред Никшића и Риђана, Угреновићи били треће племе које је од давнина становало око старог Оногошта, садашњег Никшића. Сједиште им је било у селу Кочанима с околином и у Горњем Пољу. Њихово предање, као и предања осталог становништва, каже да су Угреновићи били најстарије племе у Никшићу и да су они некад господарили Оногоштом. Најстарији главар старог Оногошта, кога предање чува и о њему много шта зна, био је од Угреновића и зову га бан Угрен, који је живио у вријеме Косовске битке. По овом бану Угрину, наводи Шобајић, или вјероватније по неком још даљем им претку истог имена, прозвало се цијело племе Угреновића. Они су се раније, са осталим старосједиоцима, сем Никшића, звали и Оногоштани. Шобајић сматра као сасвим сигурно да је бан Угрин био велики жупан Оногошке жупе, коју налазимо у историјским споменицима средњег вијека, а свакако да он није био једини из свог рода, те закључује да су Угреновићи били племићи, властела Оногошта (Јововић 2015: 333–334).

Говорећи о динарским племенима немањићког поријекла у усменим прозним предањима, Милан Карановић наводи да је племену Никшићи станиште „Никшићка Жупа на Старој Херцеговини“ (Карановић 1937: 22). И додаје: „Два огранка никшићког племена издвајају се, а то су Ровци и Требјешани; ови други названи су по брду Требјесу које се налази у Никшићкој Жупи“ (Карановић 1937: 22).¹⁶ Карановић такође наводи:

Иако је племе расељено и преко Санџака, по свој Шумадији и свој Босни и на тремеђи Сјеверне Далмације, Босне и Лике, очувала се свијест о племенској заједници и оданост племенској слави Светом Луки. Податке о старини племена Никшићи имамо од књижевника: Симе Милутиновића Сарајлије, Вука Караџића, Деметра Тирола, архимандрита Нићифора Дучића, Атанасија Пејатовића, Радоја Ускоковића и Андрије Лубурића (Карановић 1937: 22).

Предање које је објавио Деметар Тирол године 1842. у књизи *Казивања сѣтари Требјешана* казује да је Никша, родоначелник братства Никшићи по женској линији поријеклом од Немањића (видјети Карановић 1937: 24), што се уклапа у породицу генеалогских предања о Немањићима као једних од најширих у српском усменом прозном предању. Према предању које је Тирол записао, Никша „је с ујаком Стефаном Вулкановићем зидао Доњи Мо-

¹⁶ Према Радоју М. Ускоковићу, многа братства у Ровцима – Горња Морача потичу од Никшића (видјети Ускоковић 1924: 548, 550). Усмени епски пјесник Авдо Међедовић каже да су његови преци Булатовићи доселили из Жупе Никшићке у Ровца. Према предању које наводи Милан Карановић, од једног од пет Никшиних синова, Влајка – „који је убио неког разбојника и побјегао у судно племе Роваца, доводе поријекло велика ровачка братства: Булатовићи и Влаховићи“ (Карановић 1937: 29).

рачки манастир Успенија Пресвете Богородице. У селу Кртолама има једна велика гомила која се и данас зове Никшина главица. Ово даје повод мислити, да је Никша или да су његови потомци владали негда свим овим мјестима“ (према Карановић 1937: 25). Карановић преноси предање према коме је дошло до сукоба Никше и бана Угрена кога је у Жупи убио Никшин син Гојко. Према истом предању, Никша је погинуо на Планини Требијешу од Угреновог сина војводе Луке. Друго предање казује да је Никша погинуо на истом мјесту „од неке братоножићке чете кад је, причају његови потомци, ишао на виђење своме сину Гојку који је због убиства Угренова преселио у Ровца. На мјесту на ком је погинуо Никша побијен је велики камен, који се зове Никшин киљан. Никшино тијело сахрањено је код старе цркве на Заграду“ (Карановић 1937: 32).

Након навођења усменог предања о поријеклу прапретка Никшића, Никше, од Стефана Немањића који је подигао манастир Морачу, односно о њиховом поријеклу од његове кћерке Еуфимије, Милан Карановић каже: „Огранак исељених Никшића испод главице Требјесе, и прозваних ‘Требјешани’, кад су се иселили у Русију код Одесе и тамо саградили себи цркву, нијесу је посветили ниједном од трију требјешких цркава него своме племенском патрону Св. Луки“ (Карановић 1937: 36). Наглашавајући да је племе Никшићи као крсну славу прво прослављало Светог Петра а затим Светог Луку, Милан Карановић не искључује могућност да су мошти Светог Луке током преноса из Смедерева у Јајце могле проћи кроз никшићки крај или чак у њему преноћити у некој од тамошњих цркава, односно да је управо то могло учинити да Никшић за нову крсну славу узме Светог Луку (видјети Карановић 1937: 34).

Пренос Моштију Светог Луке подухват је посљедње босанске краљице Јелене Маре, кћерке деспота Лазара Бранковића која је након пада Смедерева под Турке мошти Светог Луке (које је откупио деспот Ђурађ Бранковић) пренијела у босанску престоницу Јајце како не би доспјеле у турске руке. Милан Карановић не искључује могућност да је из никшићког племена бољарин Стјепан, који је до Смедерева „са призренским епископом пратио те мошти“ (Карановић 1937: 35). Карановић каже: „Није без никакве везе име бољарину ‘Стевану’, који је пратио мошти Св. Луке; са именом ‘Стевана’ Влкановића“ (Карановић 1937: 36). И не зауставља се на наведеном казивању: „Властелин и Стјепан, вјероватно представник племена Никшићког, завјетовао се при преношењу моштију – могуће је да му се Јевангелист јавио у сну – да ће Св. Луку славити као преславу-преслужбу. Послије су Никшићани сматрајући Св. Луку као свог главног племенског заштитника код Бога, почели да га славе као своју главну славу, а додају своју славу Св. Петра узели као преславу-прислужбу“ (Карановић 1937: 35). То, међутим, не превазилази ниво претпоставке.

У предању о поријеклу племена Никшићи које је записао Андрија Лубурић и објавио га под насловом „Племена Никшићи“, у божићном броју *Зейског гласника*, за 1935. годину, стоји: „Уопштено народно предање каже, да је Никша био војвода у Грбљу. На њега је напао Балша Зећанин, победио га и освојио Грбаљ. Тада је Никша са неким својим присталицама из Грбља и

Паштровића ускочио у Оногошт, бану Угрени. Овај га лијепо примио и населио на Заграду у Жупи Никшићкој, његове присталице по разним дјеловима своје бановине“ (Карановић 1937: 31). Милан Карановић, који преноси наведени Лубурићев запис, додаје: „Даље се прича да је Балша затражио од Бана Угрена да му изда Никшу и остале бјегунце, а кад је овај одбио Балша дигне војску и удари на Оногошт. Бан Угрени поступи по Никшићу плану и потуче Балшу“ (према Карановић 1937: 31). Исто предање казује и да „доцније Никша с Угреном потуче двије турске војске: једну у Никшићу на Кусињском Мосту 1386, а 1388. другу, на Никшићким Рудинама“ (према Карановић 1937: 31).

У историографској литератури нема информација о могућој историјској позадини предања о ратовању било којег владара из зетске династије Балшић са племеном Никшићи. Према наведеним годинама о ратовању Никше и Угрена у запису Андрије Лубурића, Балшић који се помиње да у том периоду ратује могао би бити једино Ђурађ II Страцимировић Балшић, који је владао Зетом од 1386. године до своје смрти, 1403. године. Власт у Зети је Ђурађ II Страцимировић Балшић преузео након што је његов стриц Балша II Балшић погинуо у бици са Турцима на Саурском пољу код Берата 1385. године. Ратовао је Ђурађ Страцимировић са Радичем Црнојевићем око Будве и убио га је 1395. године. У историјској стварности Грбаљ су нападали стричеви Ђурађа II Страцимировића Балшића, Ђурађ I и Балша II. Богумил Храбак наводи:

Приликом поделе подручја Николе Алтомановића босански бан Твртко I добио је земље све до Лима и манастира Милешеве, тако да је под његову власт дошао и Оногошт, као и предели Пиве и Таре и жупа Брезница, у којој се нешто касније развио трг Пљевља. Приликом поделе Николиних подручја није узето у обзир стање пре рата против Алтомановића, те Србији нису враћене области Војиновића, него је Горње Подриње, Оногошт и Гацко добио босански бан. Мало затим, 1377. године Оногошт се бележи у обрачуну између Ђурђа Балшића и краља Твртка. Наиме, Орбини прича да је Балшић са 10. 000 људи, помогнут четама Карла Топије, упао у Тврткову област и преко Оногошта допро све до Невесиња, пљачкајући успут; затим се вратио кући и ту је ускоро умро. Према томе, ишао је оним путем којим је (1371) намеравао да наступи краљ Вукашин; једина корист похода била је пљачка (Храбак 2022: 22).¹⁷

На позив Ђурађа I Балшића, краљ Вукашин и његов син Марко дошли су у Скадар средином јуна 1371. године, ради заједничког сучељавања са Николом Алтомановићем, који је претходно напао Дубровник и запријетио нападом на Зету: „Већ почетком јуна 1371. краљ је из Скопља кренуо ка Призрену, а средином мјесеца је са сином Марком стигао у Скадар и ту се састао са Ђурђем Балшићем. Отуда је требало да заједно пођу на Николу Алтомановића према Оногошту“ (Ћирковић 2017: 29). Није дошло до планираног сукоба јер је краљ Вукашин сазнао да Турци планирају војни напад на његовог брата деспота Угљешу, коме је отишао у помоћ.

Поред текстова некритичке историографије у којој је под маском истине ушетао и предање о поријеклу зетских Балшића од Немањића, чему се

¹⁷ Очевидно је да Богумил Храбак има вишак повјерења у казивање Мавра Орбина, којој се много чему не припада критичкој историографији.

приклања и *Историјски лексикон Црне Горе* (видјети Rastoder, Andrijašević 2006: 78). То је са историјског становишта неувјерљиво, јер су чланови владарских породица бракове склапали једино са властелом. Суштина аутентичних усмених прозних предања није у томе да потврде историјске чињенице, него је у томе да изразе дубинску повезаност са стварношћу. Соња Петровић каже:

Културно-историјска (генеалозна, родовска) предања о племенским прецима била су замена за историју или специфичан облик народне историје. Поступак извођења порекла од познатих историјских личности и „укорењивања“ су уобичајена средства родослова и летописа, као и старе историографије и митографије [...]. Реч је о врло древном, устаљеном поступку. Историјска предања која су на тај начин настала могла су да садрже трагове ранијих веровања и обичаја, а понекад и реалних историјских чињеница (Петровић 2002: 252–253).

Примјетно је да се у усменом предању Балшићи најчешће не помињу индивидуално него презименом Балшић или Баоша. Поред предања о поријеклу племена Никшићи и подизања тврђаве Пандурица код Никшића, изузев топонима и предања о поријеклу Балшића из Подврха код Бијелог Поља од зетских Балшића, усмено предање и десетерачка епска поезија Балшића или Баошу, односно Балшу помиње једино као мужа Јелене Балшић (кћерке кнеза Лазара Хребелјановића) за кога се она удаје или након смрти свога првог епског мужа Милоша Обилића или након бијега од својих мужева бана Сандаља из Кључа код Гацка и Ђура Топаловића, епског владара града Котора. У историјској стварности, она је удата за зетског кнеза Ђурађа II Страцимировића Балшића а осам година послје његове смрти за босанског војводу Сандаља Хранића Косачу. Говорећи о Раду Немамару, повлашћени наратор у Андрићевом роману *На Дрини ћуприја* каже да „народ не воли много да памти ни многима да дугује чак ни у сећању“ (Андрић 1996: 108).

У неким предањима о бијегу Јеле Милошеве, кћерке кнеза Лазара од свога грубог мужа из гатачког краја, за кога се она удаје као косовска удовица, њен муж је именом Сандаљ, односно бан Сандаљ или краљ Сандаљ, док се у пјесми „Преудаја Јеле Милошеве“, коју је објавила Соња Петровић (видјети Петровић 2002: 254–258), он зове Грдоман. На први поглед би се његово име могло повезати са никшићким војводом Грданом, о коме Андрија Лубурић каже: „Војвода Грдан, најкрупнија политичка личност на концу шеснаестог стољећа, који је са тадашњим патријархом српским у Пећи био на челу покрета Хришћана за ослобођење од Турака. Грданови потомци имали су видно учешће у ратовима, кандијском и морејском“ (према Карановић 1937: 32). Односно, могло би се помислити да је, с обзиром на друштвену позицију војводе Грдана, као и парадигматичност у сазвучју имена и малу удаљеност између Гацка и Никшића или Оногшта, епски Грдоман иза кога стоји историјски Сандаљ Хранић, име могао добити под утицајем мутног сјећања на тога војводу. То што је војвода Грдан живио након историјског времена Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче не би било никаква препрека за алтернирање имена и улога у усменом предању. Поред тога, у једној србуљи, коју наводи Радован Тунгуз Петровић Невесињски, најстарији од дванаесторице синова протопопа Руђа (на-

водног сина Љеша Црнојевића, који је под притиском Турака из Црне Горе са својим братом Бранилом отпргљао у пивски град Соко) зове се Грдоје (видјети Тунгуз 1908: 390). „Најљепшег смо момка звали – Грдан“ (Бећковић 1979: 83). Међутим, име Грдоман у пјесми из рукописне збирке Андрије Лубурића „Преудаја Јеле Милошеве“ не долази из вјеровања да асоцирањем ружноће личним именом штити од злих, него се њиме истиче његово значење у функцији брачне неприлике бана Грдомана Јели, удовици Милоша Обилића а кћерки кнеза Лазара. Односно, мотивисано је грдним понашањем мужа Јеле Милошеве од кога је она принуђена да бјежи.

2.1. Подизање и освајање града Никшића у десетерачким усменим епским пјесмама и у пјесмама на народну

Новак Килибарда у раду о Никшићу у усменој епици наводи четири десетерачке усмене пјесме о зидању тога града. То су пјесма из *Пјеваније црногорске и херцеговачке* „О зидању града Никшића“ (Милутиновић, 23), пјесму из осме књиге Вукових *Српских народних пјесама* „Паша од Никшића и Станко Косарић“ (Вук, VIII, 13), затим пјесму „Зидање никшићког града“ која је објављена у цетињском *Књижевном листу* (књ. I, св. IV), као и „Зидање града Никшића“ из књиге Андрије Лубурића *Дробњаци, њелеме у Херцеговини* (видјети Килибарда 1976: 223). Видо Латковић напомиње да пјесма „Освета војводе Чубра“ из књиге Марка Миљанова *Племи Кучи у народној љричи и пјесми* „јакo подсеја на Милутиновићеву пјесму *Зидање Никшића*“ (Латковић 1964: 444) – по мотиву и освети јунака који је на превару убијен при доласку да ‘честита грађевину’“ (Латковић 1964: 444).

Након што истиче да се у усменим епским пјесмама само никшићки Турци наводе као грађани (при чему се позива на више аутора), Мирјана Детелић наводи следеће:

О изградњи Никшића и женидби његовог паше певају песме СМ 23 и САНУ III, 14. Песме у Никшићу помињу знамените породице Везировића, Бабића, Пелевића (Вук, IV, 7, 13), Калабића (СМ 24), а пре свих Мушовића (САНУ, IV, 29). И хришћанска и муслиманска епика помињу га у контексту многих историјских догађаја: битка на Грахову 1836. (Вук, IV, 55; Вук, IX, 5), погибије Смаил-аге Ченгића 1840 (Вук, IV, 57), боја на Граховцу 1858. (Вук, IX, 14; САНУ, IV, 38), боја Црногораца с Махмут-пашом Бушатлијом (Вук, IV, 10, 11), боја на Дуги 1862. (Вук, IX, 28), боја под Острогом (Вук, VIII, 60) и других (Detelić 2007: 289).

Пјесма из Милутиновићеве *Пјеваније црногорске и херцеговачке* „О зидању Никшића“, коју је испјевао Видак Батаковић из Ораха код Никшића, више је пјесма о догађајима након зидања града Никшића него о самом подизању тога града. Светозар Матић наглашава љепоту борбе ријечима у тој пјесми: „Паша пита војводу Илију: ‘Не би ли се почем потурчио? / Даћу тебе сву варош Требјешу’... – ‘Заисто се не би потурчио / Да ми дадеш на Босни везирство! / Већ не би л’ се, пашо покрестио? / А даћу ти хиљаду оваца, / И Вољујак, зелену планину, / И даћу ти, моје, војеводство’. За овај одговор, Илија, гост пашин, изгубио је главу“ (Матић 1964: 219). Сима Милутиновић Сарајлија не разликује пјесничку и историјску стварност кад поводом помињања дробњачког војводе Илије у пјесми „О зидању Никшића“, уз осми стих те пјесме, напомиње: „Овди је данас, Шујо Карацић војвода, на

мјесту негдашњег' Момчила Војводе, колико икакав Улис, но тек' – природниј јунак, и мудрац, даље мало што видјевши из окружја свога; али је чудило био Станиша Алексић прије 40. год.: а од другог' је брства“ (Милутиновић 1990: 105). Кад Милутиновић каже Момчила Војводе асоцира војводу из Ломовићеве пјесме „Женидба краља Вукашина“ (Вук, II, 26), што значи да му није познато да у Дробњацима никад није постојао војвода именом Момчило као историјска личност. А кад каже 40. године, он упућује на годину смрти Смаил-аге Ченгића на Мљетичку у Дробњаку. Познато је да је Шујо Карацић као историјска личност међу главним завјереницима против Смаил-аге Ченгића уочи његовог последњег путовања.

У пјесми из рукописне збирке Максима Шкрљића, коју је објавио Вук Карацић, „Војевање Црногораца и Руса на Никшиће“ (Вук, IV, 44) налази се стих: „Да грађане потиснемо Турке“ (стих 60).¹⁸ Полазећи од Петра Шобајића, Богумил Храбак наводи: „Сви оногошки муслимани звали су се Грађанима. Народна песма их чешће ословљава не 'оногошки Турци' него од Никшића Турци“, а понајчешће као 'од града Грађани'“ (Храбак 2022: 166). Никшићки Турци се као грађани нарочито наводе у десетерачким епским пјесмама из збирке коју је Жарко Лековић приредио под насловом *Дробњак и Пошарје, (Пјесме)*, односно као грађани у усменим пјесмама о Дробњаку помињу се једино Турци. У тим пјесмама Никшић је на периферији борбених догађаја. Турци из Никшића у Дробњак долазе да купе хараче, премда се дешава и да Дробњаци одлазе у Никшић као осветници тамошњим Турцима, или да им својом храброшћу пркосе.

У десетерачкој пјесми из рукописне збирке Андрије Лубурића „Бушатлија и дробњачки војвода (1785. године)“, коју је Жарко Лековић унио у зборник *Дробњак и Пошарје, (Пјесме)* (видјети Лековић 2020: 65–73), дробњачки кнез Станиша одлази у Скадар након што никшићке буле удовице обавјештавају скадарског везира да је он усмртио тридесет грађана. Везир одустаје од намјере да погуби кад је видио какви су његов изглед и ју-

¹⁸ Вуку Карацићу је Максим Шкрљић послао тридесет пет пјесама, од којих је Вук објавио једино пјесму „Војевање Црногораца и Руса на Никшиће“. Светозар Матић преноси податке из „Предговора“ четврте Вукове књиге, гдје стоји да у Шкрљићеви „стари били ускоци у Морачи, пак се за кнеза Милоша доселили у Србију“ (према Матић 1964: 71), као и то да је Шкрљић „латов (царински службеник) у Смедереву (а кад ми је ове пјесме писао и послао, био је то исто у Радујевцу“ (према Матић 1964: 71). Вук у истом „Предговору“ каже да је породица Шкрљић одселила у Ужичку нахију, „у село Перутац или Перућац“ (Карацић 1986б:). У литератури је већ истакнуто да је Максим Шкрљић физички писмен и да су пјесме из његове рукописне збирке махом пастиши пјесама из Вукових збирки. У том погледу, Светозар Матић наводи: „Сличности између Шкрљићевих песама и оних у Вуковим књигама, не само што су јасне, него су делимично и раније опажене: уредник VI и VII књиге о сличности њиховој са раније објављеним песмама из Вукове збирке (VI књиге код бр. 14, 11 и 69 – из VII књиге код бр. 1 и 11)“ (Матић 1964: 72). И додаје:

Али кад се прочитају и остале његове песме видеће се да су те песме често комбиноване из раније објављених Вукових песама, тачније речено да су то пастиши из Вукових књига. Нпр. Вук *Кјуишиновић и Дели-бег Гром* (VI, бр. 6) јесте пастиш из песама *Царица Милица и Змај од Јасјирейца, Женидба краља Вукашина* и других песама. То се види и на песми *Коруи кайејан и Ненад Југовић* (VI, бр. 12), итд. И песма у којој се налази облик „Србљи“ (Максим Сењанин и Танковић Осман (VI, бр. 50) испевана је према Вуковој *Сењанин Тадија* (Матић 1964б: 73–74).

наштво, па каже себи у браду: „Јазук смаћи онаког јунака“ (према Лекић 2020: 71). И додјељује му војводство, говорећи: „Куд год кренеш да знакове имаш / на војводство од Ерцеговине“ (према Лековић 2020: 72). Богумил Храбак каже да је Оногошт од 1778. године уведен у дугогодишњу аферу скадарског Махмут-паша Бушатлије који је намјеравао да створи независну државу која би обухватила „Босну и Херцеговину, Дубровачку Републику, Млетачко приморје од Неретве до Спича, Стару Рашку, Косово и Метохију, Македонију са Солуном, целу Албанију, Епир и Тесалију“ (Храбак 2022: 177). Позивајући се на Архив Херцег новог и Ћ. Миловића, Храбак наводи:

У догодовштинама везаним за Кара Махмуда најзначајније су биле 1785. и 1787. година. Тада су муслимани из Оногошта па и већи део хецеговачких племена били уз Махмуд-пашу, јер су желели да се обрачунају са Црногорцима који су их пљачкали у својим упадима. Маја 1875. прваци Оногошта, Кључа и Клобука дошли су на поклоњење у Скадар и ту су остали десет дана. Дробњачки кнез Станиша био је (јула месеца) у Скадру, где је са Бушатлијом уговорио опкољавање црногорских нахија (Храбак 2022: 177).

У историјској стварности, дробњачки војвода Станиша Абазовић је убијен вољом скадарског везира Махмут-паше Бушатлије који је остварио утицај и на подручју Дробњака и Пиве, покушавајући да их одвоји од утицаја босанског везира. Жарко Лековић у коментару након пјесме „Бушатлија и дробњачки војвода (1785. године)“ саопштава:

Махмут-паша Бушатлија пошто потисне штићенике босанског везира из Зете, науми завладати Херцеговином. Да би лакше постигао циљ, позове на договор кнеза Станишу у Скадар. Са Станишом оду главари и осталих херцеговачких племена. Бушатлија их лијепо прими и богато обдари. Станишу постави за дробњачког војводу, да му санџак-барјак и доста новца. Везиру се Станиша обвезе да ће сва херцеговачка племена одвојити од Босне, прићи Бушатлији и порушити ћуприју на Тари код Левера. Међутим, кад се врати у Дробњак, Станиша стане оклијевати од одвајања од Босне и рушења ћуприје, бојећи се од Никшића и Босанаца који су се тада окупљали у Невесињу. Чим то сазна Бушатлија пошаље своје људе да убију Станишу у Буковици, а на његово мјесто постави Рада Церовића. Исте године везир је послао људе да убију Рада Церовића и барјактара Стевана Вуловића. Тада за дробњачког војводу постави Милована Саравељу и пошаље три Малисора у Тушину, те су управљали Дробњаком до 1788. године (Лековић 2020: 73).¹⁹

Ни епска пјесма „Војевање Црногораца и Руса на Никшиће“ (Вук, IV, 44) није без историјке позадине. Јован Ердељановић каже: „На позив руског цара Петра Великог, 1711. године, и Брђани су са Црногорцима и Херцеговцима ратовали против Турака из Никшића, Спужа, Подгорице и Жабљака“ (Ердељановић 1997б: 423). У наведеној пјесми владика Петровић се, „на Цетињу код бијеле цркве“ (стих 2), жали московском ђенералу Брагодијеру:

„Мене, брате, додијаше Турци,
Кидисали су четири стране,
Робе, пале, а сијеку главе,
Баш се турска раширила широм,

¹⁹ Видјети и Томић 1949: 25.

А Црна се гора стијеснила,
Од Турака живљет не можемо“
(стихови 10–15).

Уз помоћ Бела барјактара, у пјесми „Војевање Црногораца и Руса на Никшиће“ Црногорци и Руси прво нападају никшићку област Рудине, гдје одсијецају неколико турских глава, а остале Турке тјерају до бедема града Никшића, гдје од Турака грађана захтијевају да им предају оружје „и Никшића, града бијелога“ (стих 110). Након освајања Никшића долази до неспоразума између владике Петровића и руског ђенерала који му за сваког погинулог Московца солдата тражи по два Црногорца – на шта владика не пристаје. Пјесма се завршава стиховима: „Оставише бијела Никшића, / па одоше на поље Цетиње“ (стихови 128–129). То је какво-такво наратолошко оправдање за то што се не описују њихови претходно планирани заједнички напади на градове Жабљак, Подгорицу и Колашин. У историјској стварности десио се „удар Црногораца и Руса на Оногшт 1807. године, у коме је суделовао и владика Петар; од познатих Црногораца том приликом је погинуо Паун Шушов“ (Храбак 2022: 181).

Кад су Мушовићи управљали Никшићем и Колашином, та два града су припадала Херцеговачком санџакату. У Његошевом *Горском вијенцу* капетан Хамза Мушовић каже Вуку Мићуновићу: „Капетан сам од царева града“ (стих 369). У вези са начином опхођења Вука Мићуновића и Хамзе капетана једнога према другоме у Његошевом *Горском вијенцу*, Светозар Матић наводи турску тачку гледишта у пјесми владике Петра I Петровића о бици са Махмут пашом, пјесми у којој сами владика каже: „Чујете ли што Турци говоре, / Како они вазда Србе коре / А несрећом боја Косовскога, / Кад смо наше царство изгубили“ (видјети Матић 1964: 134). Матић додаје да се Његошеви стихови о борби ријечима Вука Мићуновића и Хамзе капетана ослањају и на стихове Вишњићеве пјесме „Бој на Лозници“ (Вук, IV, 33): „Коју (Лозницу) ми је ђедо освојио, / У Косову пољу задобио, / У Косову на свијетлу сабљу“ (Матић 1964: 134). Матић даје до знања и сљедеће: „Љуб. Ненадовић наводи пример увреде коју су муслимани добацивали својим противницима Црногорцима: 'Никшићани... бранили су се до последње могућности... често су с бедема викали: 'Хеј, Црногорци, наша је вјера боље од ваше!' Одговоре Црногораца Ненадовић завија у неодређени и нејсни израз: 'Црногорци су им одговорили на свој начин'. Ова врста увреде има паралелу и у народној песми црногорској и у *Горском вијенцу*“ (Матић 1964: 207). Тим примјерима се прикључује Вуков запис анегдоте из Подгорице, док је била под турском влашћу, у којој Србин каже Турчину: „Кад смо рвали на Косово, онда смо једно били“ (према Матић 1964: 133).

Светозар Матић указује на препирку Вука Мићуновића са Хамзом капетаном у Његошевом *Горском вијенцу* као на главни примјер борбе ријечима изведен из усмене књижевности:

У Хамзином нападу главни елементи су узети из Вишњићеве песме *Бој на Лозници* (стихови 23–29): А почетак напада („Боља ми је вера него твоја“) можда је постао као „у обичај узета реч“, судећи по Ненадовићевом запису о борбама код Никшића (цитираном у почетку овога чланка). Одговор Мићуновићев заснива се на једној

уобичајеној речи у Црној Гори у доба Његошево и пре Његоша: „Кад смо рвали на Косово, онда смо једно били“, (коју је Вук забележио у *Пословицама* под одредницом „Био рват’ на Косово“. То „рвање на Косову“ Његош је лако ретуширао у Мићуновићево питање: „Зар на њему заједно не бјесмо?“, а следећи стихови су изведени из ове основне поставке као низ логичних закључака. Цело место може да послужи као школски пример како се једно опште место развија и разгранава“ (Матић 1964: 219).

Стеван Зимоњић, под псеудонимом Н. Н. Херцеговац, записао је од херцеговачког гуслара, чије име не наводи, пјесму „Освајање Никшића града, војском књаза Николе I. 1877.“ (Херцеговац 1888: 267–269 и даље). Та пјесма се ослања на историјску истину о освајању Никшића током заједничког напада црногорске и херцеговачке војске. О истом историјском догађају Радован Бећировић је написао осмерачку епску пјесму на народну „Заузеће Никшића (*август 1877*)“, у којој се, поред описа борби Црногораца и Турака, напомиње да је турско царство дотрајало, „утопљено у бесуђе“ (Бећировић 1998: 182). Наспрам Никшића и Руса у писму кнеза Николе Петровића, упућеног никшићким Турцима, у тој Бећировићевој пјесми стоје Скадар и Стамбол: „Помоћи се не надајте / од Стамбола и од Скадра“ (Бећировић 1998: 182). Крај Бећировићеве пјесме о црногорском заузећу Никшића прекорачује хоризонт очекивања тиме што кнез Никола својој жени, након заузећа Никшића не пише „о љубави“ (Бећировић 1998: 190), него јој јавља:

„Ми смо, моја кауркињо,
Заузели Никшић јуче
И отели Мушовићу
Петвјековног ропства кључе“
(Бећировић 1998: 191).

У корелацији су писмо књаза Николе Петровића из Бећировићеве пјесме о ослобођењу Никшића и фиктивно писмо књаза Данила Петровића кнегињи Даринки, написано након битке на Граховцу, у поеми Јеврема Брковића „Писма с Граховца“. У пјесми на народну Божа Ђурановића „Црногорска Спартанка“ војвода Мирко пише књазу Данилу:

„Јављам ти се с крвавог *Граховца*:
Ми смо турску силу саломили,
Да се прича док је Црногорца.

Граховац је – Косово постало“
(Ђурановић 1987: 65).²⁰

²⁰ Као црногорска Спартанка у Ђурановићевој пјесми „Црногорска Спартанка“ представљена је Ђетна Јововић из Марковине „испод Гарча високе планине“ (Ђурановић 1987: 66), - која не дозвољава да се прекине цетињско славље због побједе Црногораца над Турцима на Граховцу – што предлаже књаз Данило, кад из писма војводе Мирка сазнаје да је погинуо њен и њеног мужа Петра Јововића син, поп Лука Јововић, као и Ђуро Кусовац са Љуботиња и Ристо Манојловић из Голије. Претходно је перјаник Мато, који је са Граховца стигао пред Биљарду прије војводиного писма, донио глас о побједи Црногораца, након чега су загрмјеле стотине пушака, зајечала звона с богомоље, јекнула пјесма цетињским градом

Сами Никола I Петровић написао је више пјесама у којима своју жену Милену помиње именом.²¹ Нема у тим пјесмама писма са ратишта. Међутим, он је поводом освајања Никшића написао осмерачку пјесму „На бијелом Оногшту“, испод које стоји „Никшић, 27. августа 1877.“, а коју наводимо у цјелини:

„На бијелом Оногшту
застава се моја вије,
а Пламенац војевода
под њом рујно вино пије;

око њега барјактари
заграктали ка орлови,
а Никшићи. Сјетни, тужни,
сад су мени сви робови“

(Петровић 2009: 31).

Наративу о освајању града Никшића припада и анегдота из Меденичине антологије „Улазак у освојени Никшић“. У њој је мотив три добра јунака атипичан за усмену епiku са простора Црне Горе, тиме што надмашује сујету – Кад се књаз Никола обраћа Новаку Рамову о коме се говори као о најбољем јунаку, да пред њим у освојени град, он то одбија он то одбија, предлажући Милована Перишина Павићевића. И Павићевић то одбија, ако са њим не стану Новак Рамов и Јован Лучин Николић. Све је разријешено тако што су сва тројица кренули, а у средину је постављен Новак Рамов у знак признања да је набољи. „У граду их дочека капетан Мушовић, коман-

и заљуљало се коло пред Биљардом (видјети Ђурановић 1987: 64). Садржај Ђурановићеве пјесме „Црногорске Спартанке“ добрим дијелом се преклапа са садржајем анегдоте „Ћетна, мајка попа Луке Јововића“ из антологије Радосава Меденице *Црногорске анегдоје* (видјети Меденица 1967: 305–307). У Ђурановићевој пјесми „Погибија попа Мила Јововића“ поп Мило Јововић се Ћетном мајком куне да ће сам отићи у град Никшић „и на мегдан позват силног / Мушовића капетана“ (Ђурановић 1987: 24). Ћетна Јововић је и у књижевности и у стварности упамћена као жена изузетне интелигенције и достојанства. У усменој комуникацији се приповиједа да је, кад се први пут удала, мужа дочекала сједећи и предући на кућном прагу, без помјерања док он улази у кућу, и напустила га кад је видјела да је он због тога није прекорио. Легенду „Ћетна Јововић у Великом суду“ из исте Меденичине антологије наводимо у цјелини:

Парничила се Ћетна Јововић са једним сусједом због некаквог комуна, па јој судови неповољно пресудили, те Ћетна право у Велики суд. Ту се придесио и књаз Никола. Прича Ћетна, а прича и њен сусјед. Наједанпут Ћетна толико заглами да је књаз притиснуо уши рукама. Пошто нико није смио да је опомене, рећи ће јој књаз:

– Ћетна, не вичи толико, ако бога знаш!

– Ја, је ли? А, чуј ме, господаре, богами ћу толико викати док не дођем до правде, да ће тигле на крову скакати (Меденица 1967: 341).

²¹ Пјесме кнеза Николе Петровића о кнегињи Милени су: „Мојој књагињи“ (Петровић 2009: 48–49), „Милени у Паризу (Моје сузе)“ (78), „Ћ. В. књагињи Милени“ (116–117), „Милени, (Приликом четрдесетогодишњице нашег вјенчања)“ (118–119), „Њеном Височанству Књагињи Милени“ (120).

дант града, са турском пратњом и предаде књазу кључеве од Никшића и своју сабљу“ (Меденица 1967: 376).

Епска реплика црногорског освајања Никшића је осмерачка епска пјесма на народну Божа Ђурановића „Погибија попа Мила Јововића“ чија се радња дешава „у данима кад на Никшић Црногорци ударише“ (Ђурановић 1987: 23), односно „кад бијаху дошли дани / да не буде турски више“, а смјештена је „у логору црногорском / покрај куле Лековића“ (Ђурановић 1987: 23), као и на капији града Никшића. Поп Мило Јововић је у тој пјесми оклеветани јунак, који својим поступцима улази у парадигму Хомеровог Ахилеја и Милоша Обилића из Вукових епских пјесама о Косову. Поређење попа Мила Јововића са Обилићем експлицитно је исказана у самој пјесми: „Ко Обилић некад што је / на Косову пред Лазаром“ (Ђурановић 1987: 32). Антитеза попу Милу Јововићу у Ђурановићевој пјесми је капетан никшићког града Мујага Мушовић који не прихвата позив попа Мила Јововића да дијеле мегдан, него наређује никшићким Турцима да му одсијеку главу. Уводни дио пјесме „Погибија Мила Јововића“ је дукат коме се ништа не би могло ни додати ни одузети. Прије свега мислимо на ту Ђурановићеву пјесму, као и на пјесму „Суђење сердару Шћепану Радојевићу“, кад наводимо ријечи Новака Килибарде: „Божо Ђурановић је формално **народски**, а садржајно **прави** пјесник“ (Килибарда 1987: 85).²²

Пјесма „Суђење сердару Шћепану Радојевићу“, чија је срж радње смјештена у Никшић, надраста песимизам историје – прекором старог никшићког Турчина Аџалије Феризовића упућеног бегу Мушовићу и другим Турцима који вијећају на који начин да погубе сердара Шћепана Радојевића који је, током примирја склопљеног између кнеза Данила Петровића и Турака, не знајући за то примирје, погубио два Турчина у Дуги. Поред тога што истиче да је неморално судити голоруком сердару Шћепану, који је након одлуке кнеза Данила, подстакнуте протестом бега Мушовића, да избере да ли да га погубе Црногорци или Турци изабрао Турке – Аџалија Феризовић наводи да је његова кћерка, која била удата у Гацко, у Дуги крвавој доспјела у руке сердара Шћепана, а да је он чувао као своју главу: „Да је нико мрко не погледа / док на Крстац Звиздићу је преда“ (Ђурановић 1987: 58).²³ Обраћање Аџалије Феризовића је учинило да сердар Шћепан Радојевић буде ослобођен, уз писану потврду бега Мушовића, на задовољство кнеза Данила, који се у међувремену показао због свога односа

²² Уз епизоду пјесме Божа Ђурановића „Погибија попа Мила Јововића“ која се односи на Госпаву, која је, према властитом казивању књазу Николи, ноћу Турцима украла главу попа Мила Јововића, изложену на Табљи Никшићког града, стоји напомена: „Госпава Станише Мацановића из Озринића, тада живјела у Никшићу – много допринијела освајању града од Турака 1877. год. – касније награђена од књаза Николе“ (према Ђурановић 1987: 32).

²³ У такође Ђурановићевој пјесми „Погибија Ђулек-бега у Дуги 1852.“ Црногорци су зарабили жене из харема Ђулек-бега из Мостара, али им нијесу наудили, него су их испратили до Звиздића куле на Крсту: „Ту су Турци преузели Ђулекове младе буле“ (Ђурановић 1987: 51). Уз опис борбе на Равном у Пиви у пјесми „Почетак буне у Херцеговини 1875. године, и први бој на Равном“, коју је записао Тома Братић, стоји напомена: „По причању неких Селим паша је рањен у овом боју, а то је вјероватно, јер су овђе заробљене и двије жене, за које се мисли да ће бити из харема његова, а једна је остала мртва на ратишту. Заробљенице су одмах враћене у турски логор у Липник“ (према Братић: 323¹).

према њему, и на опште задовољство Црногораца. Надрастањем црно-бијеле технике приповиједања Ђурановићева пјесма „Суђење сердару Шћепану Радојевићу“ придружује се оним епским пјесмама у којима је људскост изнад заточеништва историје.²⁴

У пјесми из *Пјеваније црногорске и херцеговачке* „Ускоци“ (Милутиновић, 174) са ускоцима се сукобљавају Турци „од Никшићах и од Колашина“ (стих 12), да би након те битке услиједила преписка Бошка харамбаше и никшићког Осман-капетана око размјене робља и хватања вјере да се током наредне године међусобно не нападају: „Још се клели Турци на погачу / да не војште више на Морачу“ (стихови 165–166). Говорећи о морачким и турским ускоцима, Новак Килибарда истиче да су турски ускоци опјевани у више пјесама као предузимљивији и храбрији него сами Турци:

На примјер, у пјесми *Два Балеџића* [*Огледало српско*, XXIII] Хамза-капетан пита „јели була родила јунака“ да поведе чету на Чево:

Сви су Турци муком замукнули,

А у црну земљу погледали,

Ма не хоће два добра јунака,

Калабића Миња и Милеџа,

Него Хамзу међу очи црне...

Калабићи подижу чете и гину, јер су Црногорци настојали да се најприје њих ријеше, као непомирљивих противника и турских харамбаша (Килибарда 1976: 197).

Килибарда наводи „двје групе *турских ускока*: 1) емигранти из Црне Горе који нијесу примили ислам и 2) емигранти из Црне Горе који су примили ислам и уклапају се у најшире значење појма *ускоци*, али осим имена које су добили по чину емигрирања, немају у историји и народној епизи, ништа заједничко са ускоцима који су се борили против Турака – *класичним* и *морачким* ускоцима“ (Килибарда 1976: 202).

Нада Милошевић-Ђорђевић запажа да културноисторијска предања увијек имају „чврсту везу са епском поезијом“ (1997в: 127). У контексту епског града Никшића то је уочљиво и у пјесми народског пјесника Радована Бећировића „Посјета краља Александра Црној Гори (1925)“:

„Зидине су крај Нишића града,

²⁴ Сердар Шћепан Радојевић погинуо је у бици у кланцу Дуга, 26. октобра 1852. године, у вези са којом у пјесми Радована Бећировића „Горски престо, (*Трагом црногорске историје*)“ стоји:

„Па каква је Дуга крај Никшића,
То је старо гробље Обилића,
Ту је сваки крвав камен станац,
То је други Термопилски кланац.
Ту три леже српска Леонида,
Који неће умријети нигда,
Докле живи Дуга и Голија –
Неће мријет Шћепан и Илија
И сив соко Бањанине Ђоко“
(Бећировић 1998: 312).

Ће је некад бан Угрене влада
 И велики бан војвода Никша –
 с девет сина на Ћабу је иша“
 (Бећировић 1998: 366).²⁵

Епски град Никшић није искључен ни из хроничарских пјесама чија је тема чобановање, а која не би била прихваћена као епска „да се чобанством нијесу бавили и Турци као непријатељи Црногораца. Турци су непрестано бранили своја стада од Црногораца, а особито никшићки Турци који су држали простране пашњаке на територији свога капетенства“ (Килибарда 1976: 16).²⁶ Нијесу се Турци „смјели одвајати од својих стада по Крнову и Рудинама јер се требало понијети са највећим јунацима из Катунске нахије и ускоцима из Мораче да би се стока сачувала“ (Килибарда 1976: 16). То је посебно асоцирано у пјесми на народну Радована Бећировића „Морачки хајдуци – Погибија Хасан-бега Мекића (око 1798. године)“, у којој Хасан-бег Када од Морачана тражи харач. Кад га стари Селман-ага упозорава да поштеди морачку рају: „На тебе су Морачани љути, / то се неће без зла разминути“ (1998: 95), Хасан-бег му на то узвраћа ријечима:

„Јер то није раја но хајдуци,
 Они живе боље него Турци!
 Ту не фали мяса ни погаче,
 У крвава Ровца и Мораче.
 Што по Босни отимљу и краду,
 Па зар нама дио да не даду?
 Што народу дијелимо правду
 У бијелу Колашину граду“
 (Бећировић 1998: 95–96).

У Лалићевом роману *Зло њрољеће* Ладо Тајовић говори и о васојевићким младићима који пљачкају Бихор, Плав и Пештер:

²⁵ У истој пјесми су и стихови:
 „Сурвао се бедем од Нишића,
 У коме је кућа Мушовића
 Управљала три вјекова више –
 Црногорци док их разурише“
 (Бећировић 1998: 366–367).

И на основу наведених стихова, јасно је да Бећировићеву пјесму карактерише поетизација историје и историзација поезије. За усмену епску поезију је карактеристично да је у односу на историју истинита на макроплану, али не и на микроплану (видјети Деретић 1995: 205–206).

²⁶ „Крајем IV века Никшићко Поље било је још покривено језером. Остали делови потолине (високе око 630 метара) између планина слабо су били обделани, али су представљали добре сенокосе, уосталом као и после првог рата. Стога је разумљиво што је и стока са стране, па и из Дубровника, слата на прехрану све до Оногошта. Предео је обиловао дивљачима, те је лов на јелене приказан и на надгробним споменицима. Никшићки сточари држали су се у XV веку јужнијих висија и тек касније ће се населити око Оногошта и у Никшићком Пољу, које је почело да се суши“ (Храбак 2022: 23).

Та пљачка била је нешто као обавезно за све њих који су прешли петнаесту – једини посао на који се у то вријеме радо ишло. Нестајали су ноћу, за њима се страховало по десетак дана, па онда су стизали мучки, с брда и беспутних страна, с читавим стадима и товарима.

Понекад су се враћали мрки, без ичега, с прогорјелим искашаним кабаницама и капама гдје су с неким поносом показивали рупе од куршума које су се мени чиниле ситне и недостојне те приче. Онда су опет и опет одлазили, упорни, с убјеђењем да се свете за све турске зулуме од Косова, а светили су се у ствари на биорским јадницима који нијесу ни могли ни умјели да се бране (Јалић 1965: 45).²⁷

Дедага Ченгић у пјесми Божа Ђурановића „Погибија Ђулек-бега у Дуги 1852“ наглашава да Црногорци нијесу као остала раја: „И ко такве одметнике / да царевом рајом зове?“ (Ђурановић 1987: 39). Поред тога што истиче да је у Црној Гори турскога времена јунаштво испуњавало живот сваког члана племена, Јован Цвијић говори и о другој страни медаље тога јунаштва:

Црногорско јунаштво није испуњено само овим идеалним циљевима. Пошто у своме карсном завичају немају довољно средстава за живот, црногорска су племена често састављала чете за пљачкање суседних крајева. За време гладних година све су се чете претварале у пљачкашке дружине, које су нарочито одгониле стоку. Била је особита радост и нарочито задовољство повратити се са отетим стадом, и цело је племе славило јунака који је извршио овако опасан и користан подвиг. Суседна су села била често изложена таквим пљачкама, тако да су се питали, како песма каже: „Ко би знао село неробљено, неробљено ни скоро паљено, ће бисмо ми шићар шићарили?“ Пре поделе плена један је део остављан за удовице (којих има увек много у овој земљи сталних ратова) и за најсиромашније. Граничне испаше које су заузеле биле су заједничко добро свих племена: „комунице“ (Цвијић 1987: 370).

Чобановање је до витештва довело црногорског јунака Никца од Ровина, сина Вука Томановића – типичног крајишника, са границе Катунске нахије. Никца Томановића из цуцког мјеста Ровине Његош у *Свободијади* обликује „као крајишника који се разликује од јунака који су живјели у унутрашњости Катунске нахије: ‘Е ја стојим на крајини, / вјешт сам рату и каљењу’“ (Килибарда 1976: 14). Епски лик Никца од Ровина Новак Килибарда тумачи у знаку лика Милоша Обилића: „Никац од Ровина као Милош Обилић чини загон на Ћехај-пашу кроз његову улогорену војску, исти Никац одазива се на позив Бабића Јашара (‘ево Никца, турска буљубашо, / ће је био он се није крио’)“ (Килибарда sine anno: 191). У пјесми „Смрт Никца од Ровина“ (*Огледало српско*, XXI) Никац никшићком капетану Хамзи као харач тражи цефердаре и бреше, односно он „не тражи од Никшића харач као новчану вриједност, него као симбол јунаштва; Никац управо тражи оно у шта је сигуран да неће добити“ (Килибарда 1976: 29).²⁸ Килибарда истиче да то „јесте подвиг који је достојан обилићевског подвига из пјесме *Синови Обилића* [*Огледало српско*, VIII]“ (Килибарда 1976: 29).

²⁷ Синтагма од Косова као временски граничник опште је мјесто српске културе. Светозар Матић каже: „Човек осети језу кад сазна да је израз ‘од Косова’ први употребио син кнеза Лазара у повељи Београду 1405. године“ (Матић 1964: 236).

²⁸ Упоредити Матић 1964: 194.

Међу пјесмама о чобановању необична је пјесма „Женидба Вука Брђанина“ (Vojičić 1933), коју је Милован Војичић из Невесиња записао за Милмана Перија (Milman Parri). У њој се Вук Брђанин жени Златијом, сестром никшићког бега Мушовића који је претходно узалудно покушао да се ожени његовом сестром Крстињом. Мотив оваца и торина су у тој пјесми споредни мотиви, што се налази у хоризонту читалачког очекивања након Вуковог разговора са оружјем у уводном дијелу пјесме. Необична је околност да је Вук Брђанин смјештен у Жупу Никшићку, гдје рачуна на могућност напада од никшићких Турака. Као и у пјесми о женидби Вука Брђанина коју је записао Милован Војичић, он се дјевојком именом Златија жени и у пјесми „Брђанин Вук и пећки везир“, која је уврштена и у антологије Радована Зоговића (видјети Зоговић 1970: 217–224) и Драгољуба Шћекића (видјети Шћекић 1998: 187–196) – само што је Златија дјевојка у тој пјесми сестра пећког везира. Обје те пјесме су својеврсне реплике епског пјевања о Вуксану од Роваца из круга пјесама о три сужња у скадарској тамници, међу којима је и варијанта Максима Шкрљића у којој је он такође под именом Вук Брђанин (према Čađenović 1986: 286). Значи да су пјесме „Женидба Вука Брђанина“ и „Вук Брђанин и пећки везир“ из сижера о три сужња преведене у сиже женидба са препрекама. Друга од њих је жанровски специфична, тиме што њен крај више одговара романси него епској пјесми.²⁹

Црногорци нијесу плијенили само турску стоку. Вук Карацић у напомени уз наслов пјесме „Поп Црногорац и Вук Копривица“ (Вук, IV, 3), у чијој позадини су историјске прилике седамнаестог вијека, каже: „Нека се нико не чуди што се овдје Срби једнога закона бију између себе. Бањани се и сад броје у Турску државу, а отприје су морали с Турцима ударати на Црну Гору и бранити се од Црногораца, као што су и Црногорци четујући онуда по Турској слабо разликовали имање хришћанско од Турскога“ (Карацић 1986а: 30¹). И у пјесми из четврте Вукове књиге „Перовић Батрић“ (Вук, IV, 1) Црногорци плијене и Турке и Херцеговце. Указујући на границе Црне Горе у вријеме Његошеве владавине, Новак Килибарда наводи да су тада и Бањани херцеговачки крај: „Херцеговачки крајеви, као што су Бањани у којима се одвија радња пјесме [‘Перовић Батрић’]“ (Килибарда 1982: 45). Након што саопштава да је Његош у зборнику *Огледало српско* заобишао пјесму о Батрићу Перовићу из четврте Вукове књиге, у којој се казује да Црногорци без разлике пљачкају Турке и Херцеговце, Килибарда наглашава да пјесма из Вукове збирке не би била пријемчива пред црногорском публиком:

Треба поменути овдје да је пјесму из Вукове књиге записивачу саопштио пјевач Ђуро Милутиновић с терена преко којег су Црногорци прелазили у Херцеговину плијена ради. Милутиновићева пјесма је одговарала оним областима преко којих су се преламали интереси Турака и Црногораца, као што је Његошева варијанта одговарала само нахијској Црној Гори коју контролише теократска власт цетињских владика. Дакле, Његош је прибавио пјесму за *Огледало* каква је једино и могла бити прихваћена у Црној Гори (Килибарда 1982: 45).³⁰

²⁹ Упоредити Бајовић 2023: 93.

³⁰ У вези са варијантама пјесме о Батрићу Перовићу, Килибарда напомиње: „Ми смо и

Сукоба због плијењења оваца има и међу брдским племенима. У пјесми „Пипери и Црнци, (из Црне Горе)“ (Вук, IV, 21) Пипери (којима припадају и Црнци) у непријатељском су односу са Бјелопавлићима. Сукоб међу њима изазивају Бјелопавлићи који од двадесет пет Пипера убијају петицију, а затим плијене овце на пиперском пољу Копиљу и убијају још њих седморицу. Након тога се Пипери, на предлог Ивана Стаматова, дају у борбу са Бјелопавлићима – посјекли су их седамнаесторицу док су их тјерали низ Копиље и повратили су своје заплијењене овце. Пјесма се завршава стиховима: „Ал’ су дошле од Пиперах куме, / закумише, те се помирише“ (стихови 72–73). Знаковито је да је, јуна 1799. године, оногошки капетан Мехмед-ага Мушовић молио црногорског „владику Петра да Утиче на Брђане како не би нападали чобане хришћане, његове пастире на планини Лоли“ (Храбак 2022: 220).

Крађа и прекрађа коња у средњем вијеку, а добрим дијелом и касније, није узимана као особит преступ. Позивајући се на документацију, „ИАК, УПМ VIII (28. I V 1691), 393 (31. V 1691)“ (Храбак 2022: 130³⁰), Богумил Храбак наводи: „Опирући се никшићком грабљењу коња и земље, дробњачки главари су се у посљедњој декади марта обратили Турцима; наиме, кнезови Милош и Милутин, војвода Илија Томић и његов брат писали су Селим-паши“ (Храбак 2022: 130). Дробњачки војвода и хајдук Илија Томић у писму млетачком провидуру у Котору – које се чува у Државном архиву Котора, UPM IX, 622–623) – императивно захтијева да му се врати украдени коњ: „Веће немој, господине, да ти залуду пишемо, веће да видимо како ћеш нама ту срамоту пожалити, ха ми смо у све то на твоји служби, него нам тога коња пошљи“. Одмах затим, Илија Томић каже: „И да знаш за војску инпарудоруву, посла Вранцез четрест иљада војске у помоћ честитому ћесару, ха има његове сто иљада и то се све стало на Косово да ћера Турчина“. У вези са наведеним, Гојко Челебић се пита: „Има ли писца на овом свијету да у истој епистоли, истим тоном, без разлике и тензије, пише о неком украденом коњу, с једне и, након два ретка, о рату с Турцима на Косову са друге стране – са истом статусном једнакошћу идеја“ (Čelebić 2015).³¹

Хусеин Башић скреће пажњу на оне муслиманске епске пјесме из Никшићког краја које не ниподаштавају противнике, него их стављају у исти јуначки кодекс, истичући пјесму „Бој на Крнову“ коју је Стеван Делић за-

раније истакли да Вукова пјесма надраста Његошеву како у естетском тако и у документарно-историјском значењу“ (Килибарда 1982: 44).

³¹ Обраћање дробњачког војводе Илије није само знак уписивања хајдучије у књижевност, како то на истом мјесту истиче Гојко Челебић, него је то и потврда центрипеталне силе Косова у колективној свијести српског народа, свијести која се и према историјском и културолошком Косову односи као према општој имовини. Наведени детаљ из писма војводе и хајдука Илије Томића тим прије добија на тежини ако се зна да коњ нема знатну улогу у епској биографији хајдука: „По правилу, када се хајдук појави на коњу то је поуздан показатељ да се не ради о хајдучкој песми већ о сижејном моделу карактеристичном за песме о старијим јунацима и догађајима“ (Сувајџић 2005: 229). Војвода Илија и његов син војвода Томаш помињу се у пјесми из Милутиновићеве *Пјеваније црногорске и херцеговачке* „О зидању Никшића“ (Милутиновић, 23), коју је испјевао Видак Батаковић из Ораха код Никшића: „Ој Илија, војводо дробњачка“ (стих 48), односно: „У Илије ј’ једно чедо лудо, / чедо лудо, војвода Томашу“ (стихови 67–68).

писао од Муја Цубура, додајући да је та пјесма, под насловом „Јунаштво и смрт Лопушине Вука“, прво забиљежена „код Вука, али и у пет црногорских и пет муслиманских верзија“ (2003: 16). И додаје: „Будући да је последије ослободилачких ратова Црне Горе против Турске, крајем прошлог вијека, муслимански живаљ расељен из неколико градова (Спуж, Подгорица, Никшић и Колашин) чак до Азије, досљедно и етично се сачувало неколико умјетнички врло успјелих црногорских пјесама тих времена“ (2003: 16). Вук Лопушина, у чијој позадини је историјска личност епископског имена, епископ је лик и у осмерачкој пјесми на народну Радована Бећировића „Вуку Лопушини (1796)“ (1998: 189–291), у којој је он упоређен са хајдуцима Бајом и Новаком, три Вука код оваца и Вуксаном од Роваца. Вук Лопушина је један од главних ликова у Бећировићевој десетерачкој пјесми „Зирка Кајовића (1796)“ (1998: 421–425), важној и по томе што је у њој, и изнутра и споља, индивидуализован лик Зирке Кајовића. Башић не наводи којих је то пет муслиманских верзија пјесме о којој говори, изузев њеног скупног назива *Крновка*.

Назив Крновка потиче од назива планинске висоравни Крново надомак Шавника. Значи да Крново није никшићко поље, како то наводи Сеад Шемсовић (видјети Šemsović 2017: 50). Бећировићева пјесма о Зирки Кајовић почиње стиховима:

„На Крново гора Ћеранића
Ће је расла Зирка Кајовића,
Која није ка остале буле,
У никшићке тамновала куле
Ће су буле клеле Црногорце,
Но чувала по Крнову овце“
(стихови 1–6).³²

Бећировић је написао и пјесму о унуку Вука Лопушине, Бегану Драгову, насловљену „Бегану Сердару“, чији трећи од четири катрена гласи:

Јуначки се осветише Турци,
Погубише Лопушину Вука,
Ал се после сметоше грађани
Од Бегана, његова унука“
(Бећировић 1998: 292).

Радосав Меденица напомиње да босанско-херцеговачке муслиманске пјесме „често одају свој динарски менталитет“ (Меденица 1987: 21³). У том погледу, Хусеин Башић даје до знања да:

Меденица истиче да се „улога Вука Лопушине у свим муслиманским варијантама потпуно слаже с оним што о њему доноси динарске обраде“. Посебно је сликовит опис дијелења мејдана и у Лубурићевој и у муслиманској пјесми (из Никшића), кад се Авдија и Вук сретају, и кад Авдија позива на мејдан, а Вук Каже: *Сћан*,

³² Породица Ћеранић живи у дробњачком мјесту Дубровско, које се налази у пограничном простору према Пиви. Кроз то мјесто је прошао Смаил-ага Ченгић на свом последњем путовању, што је упамтила и усмена епска поезија.

*Авдија, да се погледамо: / Твоје звање и твоје сипајање! А кад чуо Авди Љуца мали,
/ Распучио златна мамадана, / Па је своје њрси отворио, / И овако јунак говорио: /
Удри, Вуче, како ти је драго“ (Bašić 2003: 19–20).*

Башић закључује: „Оволики број обрада и варијаната опјевања истог догађаја упућује на постојање јединственог сижеа, јер је, по свему судећи, епско уобличавање овог догађаја настало одмах после боја. Двије обраде ове пјесме налазе се у заоставштини Косте Хермана, које су врло често пјеване и биле јако омиљене не само код никшићких муслимана, већ и шире, по Санцаку“ (Bašić 2003: 20).³³

Бројне су десетерачке епске пјесме, а и неке осмерачке, у којима се Никшић само помиње. Дедага Ченгић се у Ђурановићевој пјесми „Погибија Ђулек-бега у Дуги 1852.“ жали Ђулек-бегу:

„У невољи Никшић цмили.

Без оружја и без хране.

Како тајин добачити,

Кад низ Дугу Власи бране?“

(Ђурановић 1987: 38).

Никшић се у пјесми „Погибија Ђулек-бега у Дуги 1852.“ помиње као један од примјера у опсежном монологу Дедаге Ченгића, који се односи на немире које изазивају Црногорце. Увод у то казивање су Дедагине ријечи:

„Ја не могу живјет’ више

У равноте Гацку, пољу,

Од чета сам црногорских

Нашао се у невољу“

(Ђурановић 1987: 38).

У ненасловљеној осмерачкој пјесми из збирке Мићуна М. Павићевића *Црна Гора, (Дукаћин)* (Рајићевић, 8), која почиње стихом „Ој гавране црне боје“, дјевојка се за одлазак у Никшић припрема у Главици Пандурици. На путу је срета аустријски вахмјстор Ферјанчић, кога она моли да је не погуби, казујући да је она сасред жупе „кћерка Луке поповога / и унука попа Мирка“ (стихови 26–27), те да има седморицу браће који ће је откупити. Схвативши да је комита Радојица њен брат, Ферјанчић је усмрћује ножем. Њу свети брат Радојица, казујући гаврану: „Сиђи доле низ поноре / па се напиј швапске крви“ (стихови 87–88). Наведена пјесма је једна од ријетких са простора данашње Црне Горе које указују на аустријски терор. Најпознатија на ту тему је Бећировићева пјесма „Мојковачка битка (1915)“ (Бећировић 1998: 204–236).³⁴

³³ Потребно је опрезно прићи раду Саита Ш. Шаботића о муслиманској епици никшићког краја (Шаботић 2005), јер је у њему недовољно познавање поетике усмене књижевности, као и историје усмене књижевности. Између осталог, шта казати на то што Шаботић за Вуковог епског пјесника Филипа Вишњића тврди да је он из Голије код Никшића (видјети Šabotić 2005: 198).

³⁴ У корелацији са историјском стварношћу у наведеној пјесми из Павићевићеве збирке стоји и помињање сердара Шћепана и Илије, који су погинули у бици у кланцу Дуга.

Пада у око то да се топоними Никшић и Жупа Никшићка помињу четрнаест пута у пјесми из Лековићевог зборника „Вук Лопушина и Мујо Буљукбаша“ (Лековић 2020: 78–81), објављеној у 37. броју цетињског *Гласа Црногорца*, 10. септембра 1889. године, а коју је од В. Отовића записао Ј. Р. Ерцеговац:

„Од Никшића града крајичкога“;
 „У Никшићку препитому жупу“;
 „У бијелу граду Никшићкоме“;
 „Срдит Турчин у Никшиће дође“;
 „Отиште га у Никшићку жупу“;
 „Ходи дођи у Никшићку жупу“;
 „Часом књига у Никшиће сиде“;
 „Докле дође у Никшићку жупу“;
 „Сад се хвалит можеш по Никшићу“;
 „Но те водит граду Никшићкоме“;
 „Док доћера пољу Никшићкоме“;
 „То виђоше аге од Никшића“;
 „Иди с њима граду Никшићкоме“;
 „И утече у Никшића града“.

Као примјер града Никшића без атрибуције у стиховима усмених епских пјесама, Мирјана Детелић наводи и стих „грађу гради паша од Никшића“ (према Detelić 2007: 288), и то преко двије пјесме – САНУ, III, 14: 1 и САНУ, III, 15 (видјети Detelić 2007: 288). У пјесми из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића „Зидање Скадра“ (Вук, II-р, 15), записаној од Тодора Икова Пипера, одвојена је формула град градили (граде), која је себи и субјекат и објекат, од синтагме Скадар (Скадер) на Бојани: „Грађу граде девет Мрњавчићах, / грађу Скадер, на Бојани граде“ (стихови 1–2). Такав формулативни почетак је и у Вуковој првој књизи *Српских народних њјесама* у пјесми „Вила зида град, (Из Црне Горе)“ (Вук, I, 226), која „има структуру разбрајалице“ (Сувајдић 2011: 64). Исти почетак је и у Петрановићевој лирској пјесми „Чим се град утврђује?“ (Петрановић, I, 13). Пјесма из Милутиновићеве збирке „О зидању Никшића“ почиње епском формулом о подизању града: „Грађу гради силан Адај паша“ (стих 1). Бошко Сувајдић наглашава да етимолошка фигура град градили у поетици усмене књижевности представља „једну од најстаријих ритмичких структура којима се семантика мита учитава у песничку жилу језика“ (Сувајдић 2011: 62), док „подизање Града представља архетип светске књижевне, културне и религијске баштине (Сувајдић 2011: 63).

Десетерачка усмена епска поезија о Никшићу изразито је усмјерена на сукобе са Турцима, што је објашњиво социолукултуролошким контекстом њеног настајања. Разумљиво је то што је у крајинском граду Никшићу као и другим крајинама турскога времена, којима није недостајало борбених окршаја, првенствено пријемчива усмена епска пјесма. Један од топоса усме-

не епике о крајини је асоцирање крајине кравом хаљином.³⁵ По правилу се крајина турског периода у усменој епици одређује атрибутима љута и крвава. Уобичајена је епска констатација да је крајина крвава хаљина. У десетерачком спјеву Авда Међедовића *Женидба Смаилагић Мехи*, поред тога што је крвава хаљина, крајина је и „задрта хаљина“ (Mededović 2022: 27). На живот у крајинама турског времена можда боље од историографских радова указују епски десетерци на које додатну пажњу скреће Коста Херман:

„Оваква је крвава Крајина
С крви ручак, а с крви вечера,
Свак крваве жваће залогаје,
Никад бјела данка за одморка“
(према Hörmann 1990: 608).

Свака крајина турскога времена је крвава хаљина, и то објема сукобљеним странама. Црна Гора је толико мали простор да су јој многа мјеста, условно казано, крајишка. Постцрнојевићка Црна Гора и сама је називана крајином а да ријеч крајина није имала пуноћу значења, „јер је и сама Црна Гора једна крајина, са својим унутарњим крајинама, и истовремено дио једне шире крајине“ (Uskoković 2015: 515). У десетерачким епским пјесмама истакнути су као „крајички град“ или град „на крајину“ особито градови Никшић и Спуж. У пјесми из Његошевог *Огледала српског* „Удар на Вука Мандушића (1713. год)“ (*Огледало српско*, VII) налазе се стихови: „Ајте к мени Спужу кравоме“ (стих 6), односно „па дођоше Спужу на крајину“ (стих 12), као и „од Никшићах и крвава Спужа“ (стих 41) и „крвава Спужа и Никшића“ (стих 45). А у пјесми из Милутиновићеве *Пјеваније црногорске и херцеговачке* „Црногорац“ (Милутиновић, 140) Мекић Хасан-ага је „од крвава Оногошта града“ (стих 2). У пјесми из Његошевог зборника „Спужани и Пипери (око 1766. год.)“ (*Огледало српско*, XXVI) Хусеин Булић, Турчин из Спужа каже: „До Пиперах, крваве крајине“ (стих 11), премда се Спуж безмало граничи са Пиперима.³⁶ Чево је крвава крајина у пјесми из Његошевог зборника „Вук Томановић (око 1735. год.)“ (*Огледало српско*, XIV) – „од крвава Чева на Крајину“ (стих 356). Павле Аполонович Ровински (Павел Аполонович Ровинский) наводи стихове: „Вјерна љуба кнеза Моисија / баш од Чева мјеста крајичкога (Ровинский 1905а: 30).

³⁵ У литератури је уобичајено казивање да се у приморским крајевима не пјевају десетерачке епске пјесме. Мирослав Пантић указује на изузетак те врсте, наводећи десетерачке епске пејсеме из зборника Јулија Баловића (Пантић 1672–1724) у којима су опјевани и догађаји „у којима су јунаци махом хајдуци Баја Пивљанина“ (1988: 548). Знаковито је да су у Приморју, крајем седамнаестог и почетком осамнаестог вијека записане најстарије пјесме о Косову, али оне више говоре о посљедицама него о току Косовског боја.

³⁶ Упоредити Бајовић, 2023: 64. У пјесми из Лубурићеве рукописне збирке „Разура Ћетковића (1829. године)“ налазе се стихови: „У малено село Озриниће / на вратима крвава Никшића“ (Лековић 20202: 117). А у Његошевом *Горском вијенцу* Озринићи се помињу као крајишници: „Што би ово те још не дођоше / Озринићи наши крајичници“ (стихови 311–312) – само што то нијесу Озринићи из околине Никшића, него су то Озринићи који живе сјеверно од Цетиња, а до 1878. године били су на самој граници са Херцеговином.

Вуксан од Роваца у пјесми „Плач три тавничара“ (*Огледало српско*, LX) из скадарске тамнице бјежи „у крваво Чево на крајину“ (Петровић 1895: 372). Међу десетеречким епским пјесмама са простора који гравитира Скадру крвавом крајином најчешће се називају Кучи, јер су у Кучима најчешће вођене битке са скадарским Турцима. У ненасловљеној пјесми о турском походу на Фундину из књиге Марка Миљанова *Племя Кучи у народној ѝричи и ѝјесми* налази се стих: „И Фундину крваву крајину“ (Миљанов 1967: 118). Кучи су названи крвавом крајином и у 35. стиху дјелимично сачуване пјесме објављене као други дио „Додатка“ у Милутиновићевој збирци *Пјеванија црногорска и херцеговачка* (Милутиновић, [2]). У пјесми из Шћекићеве збирке „Штитоноше земље Немањине“ (Шћекић 1998: 105–106) налази се стих „и град Медун на крајини љутој“ (стих 28).

Лирске усмене пјесме никшићког краја остале су у сјенци лирских из истог разлога из којих су то лирске усмене пјесме Куча — гдје се, изузев тужбалица, лирске пјесме „уопште нису имале кад ни стварати ни певати: није било потребног расположења“ (Ердељановић 1997: 260). Скоро непрестана ратовања на тим просторима ишла су на руку епици, особито десетерачкој. Рефлекс историје налази се и у појединим лирским усменим пјесмама са мотивом града Никшића. У зборнику Ровинског је пјесма „У Никшићу граду нема лада“, која је записана у Васојевићима, а у којој се изнад лирског надвила сјенка епског:

„Буковино, мој дебели ладу!
А Никшићу мој велики јаду!
Ђе у тебе лада не имаше,
Након бора насред Цариграда,
И њему су поломјене гране,
Вјешајући Турци цеверцане,
А ђевојке ситане ђердане,
А невјесте црвене папуче“
(Ровинский 1905б: 62).

Премда је он првенствено епски град, Никшић се помиње и у усменим лирским пјесмама, као што је пјесма из прве књиге Кашиковићевог *Народног блага* „Три сунца“ (Кашиковић, I, 69). Павле Аполонович Ровински, који је зборник усмених пјесама са простора данашње Црне Горе објавио године 1905, запажа да се међу тим пјесмама слобода избора теме и исказивање емоција пјесме из Никшића чини особеним, односно да се епске пјесме о Никшићу не саображавају са било каквом улогом у сложеном државном организму (1905а: 54–55). И, полазећи од казивања Максима Шобајића о граду Никшићу, то објашњава тиме што је Никшић до ослобођења од Турака херцеговачки град (видјети Ровинский 1905а: 56). То се не би могло казати и за поменути пјесму из Кашиковићеве збирке, премда не искључујемо могућност да је она могла настати мимо Никшића. Ту пјесму наводимо у цјелини:

„Три су жарка, јадо, огријала сунца

Једно грије, јадо, виш' Нишића града,
 Друго грије, јадо, изнад Скадра града,
 Треће грије, јадо, више Подгорице.
 Које грије, јадо, виш' Нишића града
 Оно грије, јадо, књаза на Цетињу.
 Које грије, јадо, изнад Скадра града,
 Оно грије, јадо, дванајес' шената
 Које грије, јадо, изнад Подгорице,
 Оно грије, јадо, књажеву госпоју“
 (Кашиковић 1927: 10).³⁷

Међу pjesмама из необјављене збирке В. Радојевића, насловљене *Српске народне pjesме. Женске, (Из Никшића у Црној Гори)*, у *Босанској вили* је објављена pjesма „Извор вода извирала“ (Радојевић 1897: 201–202). Уз pjesму „Извор вода извирала“ из наведене збирке стоји приређивачка напомена: „Њешто мало сличи на pjesму у Петрановићевој I књ. под бр. 189“ (према Радојевић 202²). У Петрановићевој збирци лирских pjesама *Српских народних pjesама из Босне и Херцеговине* (Петрановић 1989) варијанта те pjesме је једна од три сватовске pjesме под заједничким насловом „Коло по Ручку“ (Петрановић, I, 101), а њен први стих гласи: „Извор вода извирала“. Сличност Радојевићеве и Петрановићеве pjesме је у визуелној слици бијелих пјена и златног сандука на води која извире испод пања (у Радојевићевој pjesми пања шимширова а у Петрановићевој pjesми пања орахова). И у pjesми из Радојевићеве рукописне збирке је у златном сандуку лијепа Мара која каже да би јој лице пољубио онај који би отворио златни сандук. За разлику од представника градова – Травничана, Височана, Мостараца, Пазарана и Стамболија – који у Петрановићевој pjesми кују златне кључеве да отворе златни сандук, у чему успијева једино Сарајлија, у pjesми из Никшића златне кључеве кују и покушавају да отворе златни сандук трговци, овчари, златари и ковачи, а у томе успијевају једино два ковача.

У варијанти pjesме из антологије Хусеина Башића (Bašić 1903) „Извор вода извирала“ (Bašić, 149) алтернатива лијепој дјевојци је шарка птица, док је свим варијантама те pjesме заједнички централни мотив. Може се закључити да је Башићева варијанта pjesме „Извор вода извирала“ најмлађа, не само на основу Али-паше као историјске личности него и према језику наведених pjesничких варијанти. Односно, најстарија је pjesничка варијанта из Никшића, а умјетнички је најквалитетнија варијанта из Башићеве антологије. У pjesми из Башићеве антологије извор вода је истурила златни ка-

³⁷ У pjesми „Три сунца“ очевидна је идеологизација. Садржај те pjesме није без повезаности са вантекстовном стварношћу. Леонтије Павловић наводи да је Никола I Петровић својој болесној жени Милени казао „да ће јој, ако умре, Црногорци љубити руку као Светом Петру Цетињском“ (Павловић 1965: 249). И напомиње: „Према усменом саопштењу књижевника Трифуна Ђукића кнез Никола је пред Трифуновим оцем, који је био перјаник, једном приликом рекао да осећа да му се посветио макар један прст, али су му то онемогућили неки непокорни Црногорци“ (Павловић 249⁸).

вез у коме је закључана шарка птица која каже: „Ко ће мене отворити, / ја ћу њему љуба бити“ (стихови 6–7). Сарајлије узалуд кују ситне кључеве, јер:

„Бег Али-бег из Гусиња,

У Скадру је кључ сковао,

златан кафез отворио,

Шарку тицу избавио“

(стихови 12–15).³⁸

Ровински наводи да епски пјесници у Црној Гори пјевају о Бановић Страхињи, Марку Краљевићу, пјесме о цару Лазару и друге косовске пјесме, о зидању Скадра, о котарским сердарима, о Јакшићима „и т. д.“ (1905а: 54). И додаје да свака црногорска област има своје омиљене локалне теме, тако да Катуњани пјевају о Вуку Томановићу и бојевима на Царевом Лазу и на Крусима, о бици на Грахову; у Црмничкој нахији воле да пјевају о бици на Салковини и заузимању Жабљака, Дробњаци о женидби краља Вукашина и погибији Смаил-аге; Бјелопавлићи о Бошковићу: Морачани о војводи Мини и сердару Мијату, и. т. д. – уопште о својим знаменитим биткама и јунацима. Он такође наводи да се у Црној Гори често пјева и о борби Карађорђа са Турцима, додајући да се пјева и о Георгију Скендербегу (1905а: 54). У ово друго сасвим се уклапа казивање Вида Латковића о усменој епци Црне Горе (Латковић 1964), као и већ наведено казивање Новака Килибарде о два десетеречка епска репертоара у Црној Гори.

Ровински запажа и специфичност епских пјесама племена Васојевића, која происходи окренутости тога племена не према Црној Гори која је била окренута према борбама са Турцима у јужном приморју, Скадарком округу и Херцеговини, док су Васојевићи пред собом имали Стару Србију и Шумадију (видјети Ровински 1905а: 21). И додаје: „Пјесме из Васојевића су првенствено оригиналне и нове по садржају, а нијесу лишене неких свеобразности у духу и складу. Посебно смо на њих обратили пажњу у односу на пјесничку грађу из Црне Горе. Ово објашњење је неопходно, будући да је то већини [руских] читалаца непознато, као што им је и само племе васојевићко мало познато“ (Ровински 1905а: 21–22).³⁹

Тумачећи необјављену рукописну збирку усмених пјесама из Васојевића Миодрага С. Лалевића, Соња Д. Петровић наводи његову захвалност труду Ровинског у биљежењу усмених пјесама у Васојевићима, додајући:

Али, Лалевићев однос према Ровинском није панегирички, напротив, он указује на могућност да је Ровински у неким случајевима нехотице насе-

³⁸ Скадар је у пјесми „Извор вода извирала“ из Башићеве антологије једна од вибрација тога града као топоса усмене књижевности.

³⁹ Превод је наш. Говорећи о необјављеној рукописној збирци пјесама из Васојевића Миодрага С. Лалевића, Соња Д. Петровић наводи: „У трагању за варијантама у многим збиркама уочили смо да има тема специфичних за Васојевиће и тема изразито локалног карактера. Већи број песама, међутим, има паралеле у збиркама из Васојевића, Црне Горе, Санџака, нпр. у збиркама Ровинског, Дучића, Шаулића, Лубурића, Павићевића, Вешовића, Васиљевића, Бојовића, Делетића, Шарановића, Кожељца, али и у збиркама из Херцеговине, с Косова и других крајева, нпр. у збиркама Караџића, Врчевића, Вукановића, Бована и других (Петровић 2017: 76).

дао и бележио „фабриковане“, „фалсификоване“ народне песме – фалсификоване у смислу да се стари мотив „прерушује“ и мења у идејном погледу тако да се „приуговори оно што је било потребно за славу појединаца, славољубивих првака племенских“ (Лалевић 1935: 245). До ових појава долази услед промене политичких прилика, кад су се под утицајем црногорског двора васојевићки главари од Санцака и Мораве окренули Цетињу, и кад су се Васојевићи сјединили с Црном Гором. Лалевић с правом указује на јак утицај званичне дворске епике која улази у усмену традицију посредством књижевног тј. штампаног медија, а подстакнута је жељом цетињских првака да сузбију „вековне тежње васојевићких харамбаша и њихових чета“ да се границе са Србијом избришу и угасе симпатије и „замах који је вукао к Србији и док је она била у ропству и пошто се ослободила“ (1935: 247) (Петровић 2017: 73).⁴⁰

2.2. Међа Вука Манитога

Предања о настанку назива једног топонима од додатног су значаја за усмену традицију града Никшића, а односе се на бедем изграђен око тога града звани Међа Вука Манитога. Милан Шуфлај у историографској студији *Срби и Арбанаси и њихова симбиоза у средњем вијеку* каже да Црногорци бедем око Никшића називају Зид Вука Махнитога (Šufflay 1991: 8), премда у његовом историјском роману *Косиџадин Балшић (1396–1402)* ауторски приповједач наводи Међу Вука Махнитога: „Ха, мој Андријо, ти ријетко зинеш, али кад ипак то учиниш, онда то изгледа, као да је одвајкада и посве расло на Међи Вука махнитога“, узврати Жилић циљајући томе на народни назив, што су га носили силни знаци од зида без креча и земље, остаци некадашњих дугачких утврда испод Оногошта у Зети, подигнутих још од Римљана против Гота“ (Šufflay 1920: 163).

У лексикографској одредница у Вуковом *Српском рјечнику* „Вукова међа“ тај топоним се односи на шири географски простор:

Знаци од зида без креча и земље, који је ишао од Бијеле горе (више Грахова, преко Цуца, Кчевске планине, поврх Пљешиваца, преко Острога, планине Бјелопавлићке и Мораче доње) до Кучког Кома. Од једнога краја до другог ове међе пријекијем путем има око четири дана хода; а кад би се ишло преко гудура и литица поред ње, било би много више. Од онога по којег се имену ова међа зове, ништа се више у народу данас не чује, осим што гдјекоји додају: *међа Вука махниџога*; него се приповиједа да је она овако постала: Била три брата и једна сестра, па сваки од браће хтио сестру да узме за се, и не могући се у томе између себе друкчије погодити уговоре: један да презиђује планине, други да гради цркву на Дуке, а трећи да саставља ријеку Цијевну с Морачом, па који свој посао најпрви сврши,

⁴⁰ У том погледу, Соња Д. Петровић истиче:

Јуначки сјоменик војводе Мирка Петровића (Цетиње, 1864), у коме се „васојевићки бојеви узимају у широком оквиру црногорских борби“, што даје подстрек настанку варијаната с другачијом идејном оријентацијом. Од појаве *Сјоменика* „настаје извесна цензура народних епских песама васојевићких“ (Лалевић 1935: 246), и она усмерава које ће личности бити прослављане и који ће се историјски моменти нагласити, а који прећутати. Ови увиди указују на то да је Лалевић разумео сложене путеве настанка и преношења народних песама и имао их на уму приликом прибирања песама (Петровић 2017: 73).

онај да је узме. Трећи брат сврши свој посао најприје и узме сестру за се, од првога ова међа остане мало недовршена, а од другог у Бјелопавлићком пољу камење, које је виђено у Винићском хуму, па гдје стигне глас оне који су га вукли да је Цијевна с Морачом састављена, ондје га и оставе (Карацић 1969б: 79).

Метафорика никшићког топонима инспирисала је Матију Бећковића за наслов књиге *Међа Вука манићкога*, а мото те књиге је први дио наведеног записа из Вуковог *Српског рјечника* (видјети Бећковић 1979: 5). У лексикографској јединици „Ђевич град“ Нада Милошевић-Ђорђевић указује на својеврсну паралелу предања о настанку топонима Ђевич град и Међа Вука манићкога: „Локалитет везан за прастаро предање о инцесту, за борбу двојице или тројице браће око сестре (у Вуковом *Рјечнику* под називом ‘Међа Вука махнитог’), која се одбрани од њих постављајући им неизвршиве задатке. Сама се зазида у тврђаву у стени, која добије име Ђевич град (СЕЗ, 1911, XVII, стр. 344)“ (Милошевић-Ђорђевић 1997а: 77).

Јован Ердељановић од усмених предања о настанку топонима Међа Вука Манићкога сматра да се са стварношћу може повезати оно које каже да је бедем око Никшића подигао Вук са двора Ивана Црнојевића:

да је заиста живео неки Вук, неки великаш или властелин Ивана Црнојевића, који је по налогу Иванову извршио подизање (или можда поправљање и допуњавање те велике међе). А како је у оно време такве послове радио народ, и то под тешким кулуком, дакле врло нерадо, [...] могао је лако и Вука и овај његов посао назвати „махнитим“. И онако исто као што је народ у држави Ђурђа Смедеревца све његове тврђаве приписао Јерини и назвао их по њеном имену, тако је и овде могао народ велику међу, коју је подигао Иванов великаш Вук, ставити на терет Вуку – његовој ‘махнитости’ – па је по њему и назвати (Ердељановић 1997а: 35).

Међутим, Ново Вуковић у студији о *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише наглашава да на двору Ивана и Ђурђа Црнојевића није постајао нико именом Вук, закључујући да је Вук Дојчевић у Љубишино дјело доспио из усмене књижевности. Поред старијих епских пјесама у којима се појављује његово име, Вук Дојчевић је лик у пјесми „Иво Црнојевић и поп Копривица“ коју је Андрија Лубурић записао на Грахову од гуслара Митра Вујачића, а у њој се каже и: „Од дружине Дојчевића Вука, / мртвих паде петнаест ајдука“ (ЗАЛ Ц sine anno: 713). У подвиг у тој пјесми у име Црнојевић Ива одлази Вук Дојчевић. Ново Вуковић наводи легенду о спаљивању Баошиног села у Пјешивцима, коју је Јован Ердељановић записао од Андрије Лубурића: „Иван Црнојевић и поп Рончевић с Оногошта су се били нешто завадили и Иван пошаље војводу Вука Дојчевића с војском те попа заробе и поведу; али војвода Ђураш Никшић пође у потеру за њима, отме попа и спали Башино село“ (према Vuković 1980: 25).

Витомир Вито Николић подсећа на то да „о овоме су Зиду, између многих писали Вук Карацић (1834), Вилијем Душан Лембл (1850), затим Константин Јиречек, крајем прошлог, и Јован Ердељановић, почетком овог вијека“ (Николић 2000: 139). „Све врсте предања имају тенденцију разјашњавања, и то путем утврђених, традиционалних мотивских схема. И слушаоци и приповедачи треба да верују у истинитост казивања и зато се предање завршава материјалним ‘доказима’ за испричани догађај, сагледан као објективно дешавање“ (Милошевић-Ђорђевић 1997г: 210).

Остатке утврђења званог Међа Вука Манитога Никшићани називају Бедем. На порталу подгоричке Информативне куће „Вијести“ објављен је текст Жељка Вуксановића под насловом „Никшићки бедеми и даље чувају тајну настанка“ и наднасловом „Архелози и даље не могу да утврде вијек настанка“. На почетку тога текста стоји питање: „Да ли су стари Оногошт градили Римљани у 3. или 4. вијеку како је записао чувени енглески археолог Артур Еванс или су га почетком 6. вијека подигли Готи по чијем војсковођи је носио име Анагастум како су сматрали Константин Јиречек и Милан Шуфлај?“ (Vuksanović 2019).⁴¹

3. Култ змије као могући кључ за разумијевање једне од легенди о подизању града Никшића

У уводу рада Новака Килибарде „Никшић у народној епици“ налази се легенда о подизању града Никшића коју је он и записао, али је заобишао тумачење те легенде, као и информацију од кога је она записана. Ту легенду преносимо у цјелини:

У давни вакат некакав богати чоек који је имао и тичијег млијека стио да подиже град. Дође на Нишићко поље и свиђе му се: и равнине, и ријеке, и около дрвета и звјерке. „Таман ћу ође“ – вели. Онда потегни по аргате и мајсторе, набави иг неђе у Далмацију, заметни кучару про врата и врати се да први закопа и метне подумијенту. Он пред њима, а радници за њим па уз поље низ поље – не море да се ријеши ће да закопа. У један ма’ отми му се очи на црн трн вас обрастао травом. Погледај кад се шарган-змија заплела у трн, па не може да се од њега одврзе. Трн јој испробадо живот, а она га коље у иједу – два се зла поклала једно с другијем. Чоек оном кучаром полако закучи змију и расплети је; баца на земљу, ма не шћеди је убит. Она се одвијугај до прве норе и умили. Онда таман онако крвавом кучаром закопај у жиле трну, аргати приснажи да копају и ту је постављен темељ Нишићу.

Шта му је шћело да ту баш почиње град – то сами ђаво зна. Ово је било Бог те пита кад у земану; не памти нико тачно кад – ни како је било име томе чоeku.

(Народна легенда) (Килибарда 1976: 222).

Новак Килибарда у поменутом раду не тумачи наведено предање, иако на истом мјесту тумачи нека мање значајна усмена епска дјела о Никшићу као топосу усмене књижевности. Одгонетку зашто он предање о подизању

⁴¹ Послије наведеног питања, археолог Миле Баковић извјештава да након двомјесечног истраживања, које је организовао Центар за рестаурацију и археологију а помогло Министарство културе Црне Горе, нијесу пронађени докази да је никшићко утврђење античко. Затим каже да ће прије бити „да је антички Никшић био негдје на линији пута који је од Требиња водио према Драчу, Скадру и даље према Истоку“ (према Vuksanović 2019). И додаје „Јуче смо имали једну малу скривницу са 17 турских акчи, које смо јуче пронашли на једном мјесту, упакованих у једној кесици. Имамо дршку од једног ножа на коме је уписан датум из 1700 и неке године. Имамо турске луле које су доста хронолошки осјетљиве и имамо један новац који датира из времена касне Византије и припада неком периоду 10. вијека“ (према Vuksanović 2019). Један од читалачких коментара објављених испод тога текста, чији је аутор потписан као NKVD, гласи: „Капа доље, сјајно одрађен посао! Колико је коштало ово значајно истраживање које је донијело овако бриљантне и јасне резултате?“ Додајмо да нам је на видео запису – који на поменутом порталу прати овај археолошки приказ – најзанимљивији био потпис „VUK“, остављен на једном од спољашњих зидова никшићког бедема Међа Вука Манитога.

града Никшића, које је унио у рад о епском Никшићу, оставља непротумачено не треба тражити у игри са коментаром приповједача наведеног предања, да би сами ђаво знао зашто је град Никшић подигнут на мјесту гдје су се „два зла поклатила једно с другијем“, него је остављено да тај текст буде једино у функцији увода у говорење на задату тему. Дејан Ајдачић запажа да Новак Килибарда тумачењу митолошких мотива у усменој епици „веома ретко прибегава“ (Ајдачић 2007: 11), додајући да Килибарда упућује на трагове митског у опису скадарског краја у завршници Милијине пјесме „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук, II, 89) (видјети Ајдачић 2007: 11). Међутим, на то је указивано и прије Новака Килибарде.

Позивајући се на Светлану Захаријеву, Радост Иванова појашњава да је појава епског пјевања у вези са изграђивањем представе о епском времену које се доживљава и схвата као ново вријеме, различито од митског времена обреда (Иванова 1997: 99). Стога је потребно разликовати фолклор и усмену књижевност. Фолклор почива на симбиози усмене књижевности и игре у дословном, а не умјетничком значењу тога појма. Говорни слој у фолклору не пружа потпуни израз без пратећих гестова, што чини да се фолклор налази на граници умјетности и стварности.⁴² У том погледу, од помоћи је и тумачење односа митолошког и епског у књизи Јелеазара Мојсејевича Мелетинског (Елеазар Мойсеевич Мелетинский), гдје наглашава да „неки системи или фрагменти сижеа репродукују традиционалне митеме, што, у осталом, нипошто не доказује да је епски споменик настао у целини од митова и ритуалних текстова“ (Meletinski 1983: 280). У том контексту је застрањено Милан Кашанин кад каже: „Свака народна књижевност је фолклорна књижевност, и њена вредност и њен значај не прелазе границу фолклорних открића“ (Кашанин 1975: 6). Бошко Сувајчић истиче да, за разлику од Здеслава Дуката, Маја Бошковић Стули подржава истицање Јакобсона и Богатирјева да је потребно означити границу између усмене и писане књижевности, при чему дистинкција није непробојна и статична (Сувајчић 2005: 12).

Легенда о подизању града Никшића коју је записао Новак Килибарда у својој позадини има култ змије. Може се претпоставити да је вјеровање о кућној (кутњој, кућевној) као заштитници предака доспјело преко способности змије да се креће и по земљи и испод њене површине. Тако је повезан простор упокојених предака и њихових живих потомака. У остацима града Медуна у Кучима, чији су доњи дио подигли Илири а горњи колонијални Грци, налазе се камене нише на којима су вршени обреди. „Описане нише у Медуну, које се налазе поред пута на акрополи, несумњиво су култнога карактера и одговарају општим обиљежјима илирског светилишта под ведрим небом“ (Гарашанин Д., Гарашанин М., 1967: 181). На општем плану, значење змије у миту је амбивалентно, у вези са чиме Александар Викторович

⁴² Говорећи о народној култури средњег вијека и ренесансе, Михаил Бахтин каже: По свом видљивом, конкретно-чулном карактеру и по присуству снажног елемента *игре*, оне су блиске уметничко сликовним формама, нарочито позоришно-представљачким. Али основно карневалско језгро те културе уопште није чисто *уметничка* позоришно-представљачка форма и уопште не припада области уметности. То језгро се налази на граници уметности и самог живота. У суштини то је – сам живот, али уобличен на посебан начин игровном сликом (Bahtin 1978: 13).

Гура каже: „Услед апсолутно специфичне природе митолошке логике у симболицизацији спојиле су се разнородне, често противречне и, рекло би се, међусобно искључиве карактеристике. Она доноси зло и благостање, трује и исцељује, изазива кишу и сушу, узрокује и спречава град, њено убијање се сматра грехом и обећава опрост грехова, итд.“ (Гура 2005: 208). Змија зими борави испод земље, а с прољећа најављује обнову, властитим свлаком подсјећа на васкрснуће, изласком из земље дјелује као младица.

Позивајући се на Марићево говорење о античким култовима, Драгица и Милутин Гарашанин тврде да се култ змије у античко доба „задржава само на уско локалном. На ово указује votivни натпис из Блача код Скопља, на коме се спомињу Draccon и Draccena, а још више натпис на стијени код Тројака између Прилепа и Градског у Македонији, гдје је у рељефу приказана змија, а натпис изричито говори да је ту поштован Дракон“ (Гарашанин Д., Гарашанин М. 1967: 181). Љубинко Раденковић, међутим, наводи примјере култа змије код свих Словена. И закључује: „Питање је и у којој мери су Јужни Словени пренели веровања о кућној змији из своје старе постojбине, а у којој мери су она преузета од локалног становништва на Балкану“ (Раденковић 2012: 176). Џејмс Џорџ Фрејзер (James George Frazer) указује на обредно убијање свете змије (наочарке) у Западној Африци (као једне од животиња које су диљем свијета сматране светим, и које су убијане у увјерењу да оне настављају да живе на другачији начин): „Кожа једног од ових гмизаваца обеси се, с репом наниже, о грану највишег дрвета на јавном тргу; то вешање о дрво је редовни годишњи обред. Чим се обред заврши, сва деца рођена претходне године изнесу се да би својим ручицама дотакла змијин реп. Очигледна сврха овог обичаја је да се деца ставе под заштиту племенског бога“ (Frejzer 1992: 203). Фрејзер такође наводи да су Псали (афрички клан змије) своју новорођенчад излагали „змијама верујући да змије неће да нашkode деци која су заиста деца клана“ (Frejzer 1992: 203).⁴³

На основу посредовања између свјетова, препознатљива је и својеврсна веза између једне димензије култа змије и вјеровања о зазиђивању људске сјенке у темељ грађевине како би се обдржала, а које је у функцији вјеровања да ће онај чија је сјенка зазидана живјети највише годину дана након подизања темеља грађевине у који је зазидана.⁴⁴ Вук Караџић наводи: „Змија

⁴³ Александар Стипчевић указује на старогрчку легенду о преобличавању Кадма и његове жене Хармоније, у старости, као на казну богова јер је Кадмо док је био младић убио змију бога Ареса. Аполондор је записао легенду која каже да је Илириоса, сина Кадма и Хармоније (према миту родоначелник Илира) змија обавила одмах по рођењу и тако му дала „магичну моћ“ (Stipčević 1989: 15). Снежана Самарџија каже: „Античка митологија, уосталом, врло добро открива да се само одабрана божанства преображавају у змије и то, по правилу, због еротских победа и жудње. Након овакве Зевсове појаве Персефона рађа Диониса Загреја, али је џиновска змија и Херин партеногени син. У људском или змијском облику овакви јунаци морају умрети, јер тако захтева исконска матрица календарских светковина, старија од свих стилизација“ (Самарџија 2012: 23). Андерсенова бајка „Дивљи лабудови“ баштини преображај змије у младића из усмених бајки, али је он у њој префигуриран – један од једанаесторице браће које је маћеха претворила у дивље лабудове каже својој сестри Елизи: „Ми летимо као дивљи лабудови док је сунце на небу [...], а кад зађе, претворимо се опет у људе“ (Андерсен 1973: 125).

⁴⁴ У олтарски дио темеља цркве Успенија Богородице у Пивском манастиру зазидана је

кад је у кући, не ваља је убити, зато што је она сјен од некаква кутњег чеља-дета, па би се змија убила и оно чељаде је умрло“ (према Раденковић 2012: 172). Док змија, према вјеровању, чува сјен претка, зазиђивањем људске сјенке у темељ грађевине људски живот се симболички предаје грађевини. Веза између зазиђивања људске сјенке и вјеровања да хлад појединог дрвећа човјеку може узети сјен, што ће рећи живот, препознаје се на основу сличности, иако је значењски супротна. У лексикографској јединици „Сјеновит“ у Вуковом *Српском рјечнику* стоји да се у Грбљу приповиједа „да између великијех дрвета (букава, растова итд.) имају гдјекоја *сјеновића*, која у себи имају такву силу да онај који их посијече одмах умре или дуго година до смрти остане болестан. [...] С овијем се слаже и оно што се приповиједа и мисли да се при великијем грађевинама може сјен човјеку узидати па човјек послје да умре. На ово је налик и оно како су Мрљавчевићи Гојковицу жену узидали кад су Скадар градили“ (Карацић 1969а: 684).⁴⁵

То што је у десетерачкој усменој пјесми жена узидана у темељ града Скадра на Мрљавчевиће је прешло из много старије легенде о зидању Скадра. Бошко Сувајчић луцидно тумачи плач младе Гојковице у пјесми Стараца Рашка „Зидање Скадра“ (Вук, II, 26), који је смијенио њен смијех након помишљања да се шале кад почињу да је зазиђују они којима је донијела ручак на градилиште:

Певач смишљено пара демонску тишину формулом звука („љуту писну“), будући да ова формула асоцира на гују у темељу града, млеко у станишту обредног памћења камена:

„Оборише до триста мајстора,

Оборише дрвље и камење,

сјенка Ивањца Радовића, који се упокојио годину након подизања њеног темеља. Наратив о зазиђивању сјенке Ивањца Радовића и даље је жив у колективном памћењу Пиве. У пјесми Косте Радовића о зазиђивању сјенке Ивањца Радовића „Љето уста Божијих 1573.“ зазиђивање сјенке је сакрализовано – властитом смрћу духовно васкрсава онај чија је сјенка зазидаана: „То сам ја... / У иљаде љета / ја сам / у Љету Уста / Божијих“ (Радовић 2006: 100). За зазиђивање сјенке приликом подизања грађевине обично су се добровољно пријављивали стари људи, јер се вјеровало да онај чија се сјенка зазида након тога не може живјети дуже од године. Зазиђивање људске сјенке у темељ грађевине као приношење жртве како би се она обдржала само је један од видова жртвовања, проистеклог из вјеровања да се другачије не може умилостивити виша сила. Шкотска легенда из шестог вијека казује о ирском светитељу Колумби, који је на острву Јона сјеверно од Ирске својим пратиоцима рекао: „Добро је за нас да наше жите оду под земљу овде, да један од вас оде под прашину овог острва да би га посветио“. На то се други светац, Одран, сам понуди за жртву, и тако он оде на небо а Св. Колумба подиже своју цркву (В. Mac Bain, *Celtic Mztology*)“ (према Стефановић 1933: 255).

⁴⁵ Упоредити Бајовић 2024: 135. Вјеровање да сјен дрвета може узети људску душу има трагова и у усменим епским пјесмама, као што су оне које баштине легенду о убиству цара Уроша. Краљ Вукашин убија цара Уроша под јелом, и то највишом, у пјесми „Смрт цара Уроша“ (Вук, VI, 14). У варијанти те пјесме из друге Вукове књиге из необјављених рукописа, такође насловљеној „Смрт цара Уроша“ (Вук, II-р, 22), краљ Вукашин цара Уроша убија такође под јелом, а његово усмрћено тијело затрпава лишћем. Постоји и вјеровање да човјеку и вила може узети душу (видјети толстој, Раденковић 2001: 81). Владимир Проп наводи: „Из старог Египта позната је представа о крађи душе од стране змаја“ (Проп 1982: 198)

Ударише дори до појаса.
 Тад отежа дрвље и камење,
 Онда виђе шта је јадну снађе
 Љуто писну како љута гуја
 Па замоли два мила дјевера:
 'Не дајте ме ако бога знате,
 Зазидати младу и зелену!'“
 (Сувајџић 2011: 70).

Након што наглашава да се два пута у склопу прилошке и придјевске синтагме варира лексема љут, Сувајџић каже: „'Љута гуја' испод камена асоцира на митско клупко традиције испод сижеа“ (Сувајџић 2011: 70). У пјесми Стојана Ломовића „Женидба краља Вукашина“ (Вук, II, 25), у вези са позивом војводе Момчила упућеним сестри Јевросими да му добаца крпу платна, повлашћени наратор каже: „Жао јој је брата рођенога, / она цикну, како љута гуја“ (стихови 228–229). Гујом се у усменој епизи асоцира и јунаштво, епском формулом гуја љута / змија љута. У пјесми записаној од Зарије Протића из Васојевића „Поп Драговић и Мирко Таушан“ (Вук, IV, 42), коју је Вуку Карацићу послао Вуко Поповић, стихом из сна попа Драговића: „Сретоше нас двије змије љуте“ (стих 205) најављује се збиљски сусрет Марка Таушана и попа Драговића са двојицом Турака, Суљом и Муратом Ђурђевићем.

У литератури је већ истакнута потрага за именима симболичког значења дјеце која се узимају као жртва духу-покровитељу грађевине како би се та грађевина одржала. У Рашковој пјесми „Зидање Скадра“ вила првобитно испоставља захтјев краљу Вукашину да у темељ Скадра на Бојани узиде близанце именом Стоју и Стојан. Полазећи од Љубинка Раденковића, Бошко Сувајџић саопштава: „Број два се иначе схвата као пар, две целине у једном лику. Отуда близанци играју посредничку улогу између овог и оног света. Број два у обредима и обичајима најчешће се схвата као један пар, једно са два лика. Зато, по правилу, делатност коју изводе два јунака увек је иста, као да то чини једно биће“ (Сувајџић 2011: 63–64).

Много тога у предању о постанку града Никшића које је записао Новак Килибарда је аисторично, али истовремено памти вријеме видног присуства далматинских мајстора који су у никшићком и пивском крају зидали и до средине двадесетог вијека. Визуелном сликом змије и трна из свога средишта, то предање о подизању града Никшића дјелује сасвим старински. Та слика је инвентивна, сасвим књижевна и сувише атипична да би се могла пренијети из старине. Исто тако се не може порећи траг утицаја вјеровања о змији као чуваркући, односно змији као бићу у коме борави дух предака. Драга Гарашанин и Милутин Гарашанин у вези са змијом у контексту илирских светилишта закључују: „У ствари, може се сматрати да је змија била примарни заштитник и примарно божанство Илира, чији је култ несумњиво хтонског карактера. Као таква, змија је могла бити везана и за култ мртвих, симболишући митског претка, а самим тим и за култ плодности. У том сми-

слу указују и вјеровања која су се очувала до наших дана, на примјер, она у вези са змијом-блатором у Паштровићима“ (Килибарда 1967: 181).

Испод сижеа у усменом предању о подизању града Никшића које наводи Новак Килибарда а у коме змија силази у земљу на мјесту подизања темеља града разматра се клупко утицаја митолошке традиције. На општем плану и божанско и хтонско митолошко биће, змија је у том предању у афирмативном знаку. Свођење значења усменог предања о подизању града Никшића на подизање темеља на мјесту гдје су се два зла покљала (змија која гризе трн и трн који убада змију) на змију као персонификацију зла обесмислило би саму идеју подизања града као симбола афирмативног значења. У контексту усменог прозног предања о подизању града, за семантизацију тога предања првенствено је важно то што град Никшић подиже човек који није хтио убити змију, као и то што се змија коју је он одвојио од трна одвијугала до прве пукотине и у њу се увукла. Тиме је вјеровање да змију не ваља убити у кући, а поготово не на кућном прагу, семантички пренесено на симболички праг града.

Не искључујемо могућност да митолошко усмено предање о подизању града Никшића чува траг вјеровања о жртвовању духу покровитељу грађевине како би се обдржала, преко мотива крви змије не мјесту које је изабрано на мјесту на коме се град подиже. Светислав Стефановић наводи запис из Ненијусове *Историје Бритија* о краљу Вортигерну који подиже западно-британски град Сонудону на мјесту на ком је, на предлог друида, убијено дијете без оца и његовом крвљу попрскано мјесто на коме је подигнут наведени град (Стефановић 1933: 255). Поред свих видова жртвовања како би се приликом подизања грађевине умилостивиле више силе, и животиње су убијане у намјери да се њиховом крвљу покропи мјесто подизања грађевине или темељ грађевине.

Змија је интернационални књижевни мотив, као и мотив градбене жртве. Она и у миту и у књижевности има двоструку вриједност. У *Епу о Гилгамешу* змија Гилгамешу краде траву живота, док у *Библији*, на једној страни бива метафора зла, да би, на другој страни, у Јеванђељу по Матеју било казано: „Будите опрезни као змије и безазлени као голубови“ (Мт. 10, 16–22). Није се тешко присјетити ни значења змије у старозавјетној Четвртој књизи Мојсијевој (21, 6–9). Томислав Јовановић у вези са змијом као библијским мотивом каже: „У временима стварања света она је изгледала као девојка, имала је људски ход и била је божја миљеница. После саучесништва са ђаволом, кад је он преузео њен облик, или је умолио да га прогута пошто се претворио у црва, не би ли ушао у рај и преластио Адама и Еву, она је постала омражено биће“ (Јовановић 2012: 245).⁴⁶

Владимир Алексић наводи радове Љубинка Раденковића и Ирене Шпадијер који указују на симболичку представу змије као сатане (2007: 80⁵). На истом фону је смрт од уједа змије Вука и Лазара, синова зетског господара Ивана Црнојевића, које историја не познаје под тим именима, у Бећировићевој пјесми „Црнојевићи“ – стилизована као предсказање „да ће Иван и

⁴⁶ Јовановић говори и о постојању молитава за спасење „од уједа змије, бесног пса или вука“ (Јовановић 2023: 103).

држава Зета / нестанути са краја свијета“ (Бећировић 1998: 343). На змију се у истој пјесми односе и стихови: „И данас је српске мајке куну / што и Станка тада не запуњу“ (Бећировић 1998: 342), што је у сагласју са усменом традицијом о Станку Црнојевићу, потурченом сину Ивана Црнојевића, преименованом у Скенедер-бег. У пјесми Бећировићевој „Црнојевићи“, Иван Црнојевић поред гроба својих синова које је змија усмртила пресађује ружу са сред земље Зете, у вези са којом наратор каже да и данас расте и беҳара, закључујући: „Да бит неће вакта, ни вијека, / да помири змију и човјека“ (Бећировић 1998: 343).⁴⁷

Посредно је у дослуху са ђаволом змија и у усменом предању о црној краљици, у постојаној улози помагача. Нада Милошевић-Ђорђевић појашњава да је Црна кралица (Црна краљица):

Предање са интернационалном темом о злогласној господарици увек у црној одећи која се обећала ђаволу. Често се односи на Барбару Цељску (XV в.), господарицу Медведграда, и *Barbaru Erdöli* (XVI в.), господарицу Цесарграда код Кумровца (у време сељачке буне). Задуживши своје слуге само злим, при доласку Турака преостаје да је брани једино ђаво, коме се обећа. После њене смрти у граду остаје благо које чува змија. Кад га неко додирне, претвара се у угаљ. По Чајкановићу, „црна краљица“ је „корелат црног бога“ (Милошевић-Ђорђевић 1997в: 269).

У предањима о црној краљици змија је чувар њеног блага. Алија Џоговић, као сакупљач ономастичке грађе на теренима рожајског, плавског и гусињског краја, наводи и легенде са тога простора о паганским, хришћанским и исламским култним мјестима међу којима су и легенде о тајновитим пећинама, а међу њима и оне у којима „змије чувају благо“ (Џоговић 1995: 80).

Код Словена је у вези са змијом најприсутније вјеровање да не ваља убити змију у кући или на кућном прагу јер у њој живи душа митског претка, односно јер је она симбол плодности. „Најчешће се као станиште кућне змије помињу огњиште, праг, темељ и зид куће“ (Раденковић 2012: 172). Одгонетка вјеровања да змију не ваља убити у кући је управо у митолошкој повезаности змије са претком, односно са плодношћу. Змија се узима као заштитница плодности тиме што зими борави испод земље, а с прољећа

⁴⁷ Једна од клетви гласи: „Змија те запу(х)нула“. За човјека женскароша зна се казати: „Тај би и змију у трну“. У литератури је већ истакнуто да се змија у усменој књижевности појављује и као педагошка опомена за гријех због одступања од светковања црквених празника, али тако што она условно кажњава грешника. У усменој наративној традицији и Света Недјеља се приказује у виду змије, кад покушава да уразуми онога који ради кад је то недолично. Опште мјесто је да она у тој ситуацији кажњеног ослобађа на молбу неке од блиских му жена. У усменој епској поезији о Марку Краљевићу у томе посредују његове мајка, сестра и љуба, уз саморазоткривање идентитета Свете Недјеље и њену опомену да то више не чини. Поводом несветковања опомену или прекор изриче и вила. У Подруговићевој пјесми „Марко Краљевић и Муса кесеџија“ (Вук, II, 67), у којој вила Равијојла каже Марку Краљевићу: „Јесам ли ти, болан, говорила / да не чиниш у неђељу кавге“ (стихови 241–242). Александар Лома, уз помоћ Демизела (Dumézil), указује на староирску традицију о сину богиње рата, који има три срца и три змије у њима, које би уништиле све у Ирској да га није убио Мас Сечт – додајући: „Тешко је не сетити се три срца Мусе Кесеџије и змије на једном од њих (Вук, II, 67 253–264, уп. и Пјеванија 145, 69–75)“ (Лома, 1998: 204⁹). Упоредити Бајовић 2022а: 233.

најављује обнову, властитим свлаком подсећа на васкрснуће, изласком из земље дјелује као младаца. Након што даје до знања да се вјерује да змије излазе из земље на Тодорову суботу, Сретен Петровић саопштава: „Кулишић наводи распрострањено схватање код Срба о ‘духу жита оваплоћеног у божанској животињи змији’, која је код наших народа сматрана ‘персонификацијом земље и њене плодности’“ (Петровић С. 1999: 76).⁴⁸

Љубинко Раденковић наводи запажање Бориса Успенског да је змија у блиској вези са духом мртвих, „о чему сведочи и змијолика природа кућног духа“ (2022: 34), појашњавајући: „По свој прилици, кућна змија је зооморфни предак, пра-родитељка, која бди над судбином својих потомака“ (Раденковић 2012: 167). И закључује: „По свој прилици, ради се о зооморфној хипостази женског претка, пра-родоначелнице, као и персонификацији укупности свих предака једног рода. [...] Ако би ти преци желели да пренесу неку драматичну поруку својим потомцима, онда су то могли учинити појавивши се у свом зооморфном облику, односно као кућна змија“ (Раденковић 2012: 180). Коначно, „кућна змија, у односу на друга митолошка бића, има пасивну функцију. Она као да надгледа породицу с неког скривеног места, и ако се појави, то је био знак да ће неко од укућана умрети. Осим њеног убијања, не наводе се други разлози за смрт људи. То упућује на закључак да она зна судбину сваког укућанина, поготову ако је по тој судбини неком од њих одређена превремена смрт (уп. Раденковић 2011, 527–528)“ (Раденковић 2012: 175).

Након што наводи да се у Црној Гори (Грбаљ, Кучи, Даниловград) змија „кутњица“ не убија јер се вјерује да је у њој „сјен“ неког укућанина, па би он у том случају одмах умро (Вукова грађа 1934, 14; Дучић 1931, 338; Ђорђевић Т. 1958, 128), Љубинко Раденковић напомиње: „У саопштењу из Даниловграда указује се да је сјен неког укућанина ушла у змију: ‘Кад тај спава његова душа уђе у змију’ (Ђорђевић Т. 1958/2, 128)“ (2012: 176). Љубинковић такође каже: „Рекло би се да је записано веровање из Даниловграда, уколико је оно верно дато, везано са представом да се на неким местима могу склонити душе прерано умрлих покојника, тзв. ‘лутајуће душе’. Јер, сен заспалог човека (тј. његова душа) не улази у тело змије, већ само узима њен облик“ (Раденковић 2012: 177). И напомиње: „Али онда то никако нису кућне змије“ (Раденковић 2012: 177).⁴⁹

Везу са кућном змијом као митском заштитницом нема ни вјеровање да не ваља чешљати косу на Бадњи дан да се не би легле змије, које се прије неколико деценија могло срести у Пиви. То се не уклапа у убичајену христјанизацију паганског односа према свијету, особито видну на том простору. Обичај ритуалног убиства змије има трага у усменој лирици, а рефлекс тога је и у такозваним писаним лирским пјесмама. Мотив убода иглом као знак митског очевидно баштини пјесма Милице Краљ „Везла ве-

⁴⁸ О духу жита у облику животиње видјети Frejzer 1992b: 135 и даље.

⁴⁹ Према књизи Џемса Џорџа Фрејзера *Злајна грана*, вјерује се да и „душа спавача одлута из његовог тела, посећује разна места, виђа лица и извршује радње о којима он сања“ (Frejzer 1992a: 247). Односно, душа се „често замишљала као птица спремна да одлети. Ово схватање вероватно је оставило трага у већини језика, а одразило се и као метафора у песништву“ (Frejzer 1992a: 247).

зиља везак“ (Краљ 2014: 5).⁵⁰ Култног поријекла је змија и на украсима који су ношени око главе јер се вјеровало да змија има особиту моћ (укључени су и у поједине описе одијевања у усменим пјесмама). Такви предмети временом су добили значење накита. Змија је и даље често урезбарена на заглављима гусала (видјети Кулишић и други 1970: 18). Мотив змије налази се и у оквиру описа одјеће у усменој поезији. У десетерачком епу *Женидба Смаилагић Мехи* тај мотив има доминантну позицију у опису одијевања епског јунака: „А уз мишке гује исплетене, / под грлом хим главе саведене“ (стихови 148–149).

У пјесми из прве Вукове књиге „Цар и дјевојка“ (Вук, I, 234) дјевојка савладава сто Татара и двјеста Арапа тако што је:

„Јелен рогом Шарца оседлала,
љутом га је змијом зауздала
а још љућом змијом ошибује“
(стихови 32–34).

А у пјесми „Марко Краљевић и вила бродарица“ (Bosanac, II, 2), у којој Марко Краљевић након што убија вилу, ослобађа и јелена кога је вила упрегла са змијама – да би га сустигла и казнила јер је без њене дозволе на Шарцу прешао преко језера док је она спавала на путујућем језерском острву.

Јелен као митски преносилац душа предака једини је који без бродарине може прећи преко језера које чувају виле. Ђорђина Трубарац Матић даје до знања да је Драгослав Срејовић „први који у елементима српског фолклора уочава рецидиве култа јелена“ (Трубарац Матић 2019: 22). Она такође скреће пажњу „на то да је на ширем европском културно-историјском простору, чији је Балкан саставни део, забележена пракса маскирања у јелена као централну фигуру маскираних поворки мушкараца преобучених у различите врсте рогатих животиња. Отуда се намеће закључак да је Драгослав Срејовић био сасвим у праву када је у јелену препознао прототипску животињу коледарске маске“ (Трубарац Матић 2019: 87).⁵¹ Натко Нодило наводи да је „јелен у Аријаца због гранатих рогова симбол зраковитог сунаца“ (Nodilo 2003: 335). Драгослав Срејовић каже: „Код Келта је јелен живо-

⁵⁰ У вези са обичајем ритуалног убиства змије, Зоја Карановић и Јасмина Јокић кажу:

Употреба игала за шивење или плетење у циљу заштите од змија и њиховог уједа била је саставни део ритуала који су се изводили на дан св. Јеремије, као и других змијских празника (Преподобна Евдокија звана Марта – 14. марта; Младенци – 22. марта; Чисти понедељак, Тодорова субота или Тодорица – прва субота у ускршњем посту; Благовести – 7. април; Лазарева субота и Јеремијиндан – 14. маја). На дан поменутих празника жене су иглом шиле да би се змијама боцале очи, тј. тобоже су их боле очи, тако што су истога дана нешто заплитале (почињале да плету), или неколико пута провлачиле кроз појас црни конац, правећи од њега круг, в. о томе у: Филиповић 1986, 34; Толстој 1995, 238; уп. Дебељковић 1907, 262; Вукановић 1986, 385; Вукановић 2001, 476; Антонијевић 1971, 184. Најпотпунији опис ритуала убијања змије (тако што јој се боду очи) описан је у: Тројановић 1990, 275. Више о ритуалном ослепљивању змије и јеремијским песмама с овим мотивом в. у: Љубинковић 1996; Сикимић 2001; Јокић 2006, 5–21 (Карановић, Јокић 2012: 199–200).

⁵¹ Упоредити Кулишић и други 1970: 229; Бајовић 2024: 431.

тиња која доноси плодност, богатство, али и смрт. Јелен одводи душе умрлих на други свет, тамо где влада бог Цернунос и сам с јеленским роговима који се исто као и вегетација обнављају сваке године“ (Срејовић 1955: 233). Стога не можемо закључити да се фигура јелена на стећцима из никшићког краја односи само на лов на јелене, што, како смо видјели, сматра Богумил Храбак.

3.1. Змија у трну: „Два се зла покљала једно с другијем“

Књижевни мотив змије у трну долази од опреза као природног својства змије и, у вези са тим, трна као једног од мјеста њеног природног станишта. Говорна и књижевна традиција познају више значења синтагме змија у трну. Између осталог, у недатираном запису унесеном у *Љеџојис манастира Пива*, који је године 1925. написао монах Никифор (Симоновић), стоји да Митар Врачар, син Саре Кулић, „потписа све своје материнство, земљу у ‘Орау’ и у трну змију“ (1992: 43). На том мјесту синтагма и у трну змију је и литерарни знак, у коме је везник и у функцији истицања. Мотив змије у трну је на том мјесту измјештен у нову семантичку раван, а прелазак у другу раван особина је стваралаштва као таквог.

Очевидно је да је Коста Радовић на основу записа унесених у *Љеџојис манастира Пива* монаха Никифора (Симоновића) написао трећу пјесму у циклусу „Зидање код Христове куће“ у књизи *Кућа код Христџа* – насловљену „17...“. Није тешко примијетити да су стихови „облак... / у облаку вјетар...“ у Радовићевој пјесми префигурација израза *и у џрну змију* из наведеног записа Митра Врачара. У саставу те пјесме префигуриран је и сљедећи дио ритмизованог записа из *Љеџојиса манастира Пива*: „Да се зна како ја Петар – презименом Кречко Николић, потписах сву баштину под манастир Пиву у Горанску и у Сињцу и у Цртову Долу, орачу и косачу што се његова називље и он у Манастир да е опшчи и земљу покљони а манастир њему оваца 10. докле је жив да су његове и ко год буде игуман да га пази и рани“ (према Симоновић 1992: 36–37). Петар Кречко Николић је тај уговор сачинио са братством манастира Пива године 1752.⁵²

Мотив међусобног клања трна и змије у легенди о подизању града Никшића коју је записао Новак Килибарда и њена контекстуализација не допуштају семантичку једнодимензионалност. На приповиједном микроплану у том предању све је јасно, али без дешифровања визуелне књижевне слике змије у трну и њеног одласка у земљу нема цјеловитог значења те ле-

⁵² Радовићеву пјесму „17...“ наводимо у цјелини:

»Аз јесам Станиша саморани,
испод Зарисника,
у сјени Успенија Богоматере,
владичице наше,
поклањам Намастиру
сву своју баштину –
ораћу и косаћу,
трн, змију у трну..
облак...
у облаку вјетар...“

(Радовић 2006: 103).

генде. Змија обмотана око трна није пука визуелна књижевна слика – трн је испробадао живот, што ће рећи стомак змије а она гризе трн у свом иједу илити срџби. То је естетичка, а не појавна слика.

Естетичка слика је и у усменој бајци „Змија младожења“ (видјети Карацић 1988а: 80), као и у и њеној варијанти „Опет змија младожења“, у којој царица моли Бога да јој да од срца порода, „макар то и змија била“ (Карацић 1988б: 82), након чега она рађа змију. Као и у наведеним приповијеткама, сасвим је мотивисано преобличавање људског бића у змију у објема десетерачким усменим пјесмама из друге Вукове књиге, „Змија младожења“ (Карацић 1988а: 50) и „Опет то, али друкчије“ (Карацић 1988а: 57). Младић се претвара у змију у пјесми „Секула се у змију претворио“, која је сачувана у тринаест варијанти, од којих су двије у другој Вуковој књизи (Вук, II, 85; Вук, II, 86). Змија је младожења и у епској пјесми из Петрановићеве збирке „Женидба змије Љутице Богдана“ (Петрановић, II, 4), само што у њој син Љутице Богдана који је рођен као змија умире након што му је жена спалила кошуљу на предлог његове мајке.

Ванда Бабић и Данијела Даниловић појашњавају: „С обзиром да се змија и змај неријетко доводе у свезу, аналогна тому је и чињеница да постоји и змај младожења који је прије уласка у ложницу свлачио кошуљу те се претварао у младића који је био краљ (*Змај и златокрила рибица*). Међутим, дјевојчина мајка спаљује змајеву кошуљу те им он прориче несрећу“ (Babić, Danilović 2013: 156). Змија, змај и ала улазе у исту ониричку структуру, само што змај као митолошко биће представља комбинацију змије и птице. Наведени ликови, као и лик аждаје, не могу се замијенити а да се не измијени значење наратива коме припадају. Митолошки змај је заштитник поља и планина, али је и симбол имплицитне еротизације, како мушке, тако и женске. У усменој традицији је доминантан змај у мушком роду. Неријетко је у улози отимача дјевојке (упоредити Проп 1982: 189).⁵³ Владета Јеротић додатно указује на означавање мушке полности преко змије, као и на њено алегоријско значење у *Библији* (видјети Јеротић 2002: 50). „Први примерци људског рода, које у разним митологијама стварају различити митски ликови, често нису сексуално дефинисани и немају полне органе“ (Frejzer 1992: 331).

Семантичко језгро митолошког усменог прозног предања о подизању града Никшића је на мјесту на ком су се покљала два зла, змија и трн, након чега је змија ушла у прву пукотину земље. Без обзира на то што описана визуелна слика змије и трна у том предању има предност као литерарни знак, не искључујемо митолошку позадину тога предања. Знаковито је да приповједачу чији коментар прати то казивање није сасвим јасно значење тога што је исприповиједао. То чини да додатни дио текста није прирасли-

⁵³ Поредећи лик Змај Огњеног Вука са ликом Волха Всеславјевича, Драгољуб Перић додатно говори о змају и аждаји као „господарима, становницима и чуварима граничне воде“ (Перић 2008: 188). У усменој традицији змај је најчешће ни на небу ни на земљи, а као борца га „може савладати само јунак истих квалитета (Вук Анђелић, Краљевић Марко) или други змај“ (Детелић 1992: 62). Змај у Вуковој пјесми „Царица Милица и змај од Јастрепца“ (Вук, II, 43) исповиједа царици Милицу да се плаши једино Змај Огњеног Вука.

на, како то на први поглед може дјеловати: „Шта му је шћело да ту баш почиње град – то сами ђаво зна. Ово је било Бог те пита кад у земану; не памти нико тачно кад – ни како је било име томе чоеку“ (Килибарда 1976: 222). И поред недоумица тога приповједача, могуће је дешифровати значење наведеног предања о подизању града Никшића, а садржај приповједачеве недоумице иде у прилог древности предања које казује.

4. Post scriptum

Још увијек се гријешу у неразликовању митолошких предања и вјеровања, на шта упозоравају Иван Лозица и Љиљана Маркс, истичући да су митолошка предања у ствари приче (2001: 454). Усмена прозна предања сматрају се „хибридном формом са уметничким и животним фикцијама“ (Самарџија 1987: 243). Полазећи од Елиота Оринга (Elliott Oring), Нада Милошевић-Ђорђевић предлаже:

Треба ревидирати појам „вјеродостојности“, веровања у истинитост као устаљени, дуго признавани критеријум за одређивање предања. Чини се да је пут ка решењу пронашао Е. Оринг пребацивши схватање веровања из етнопсихолошке сфере у реторичку, ослонивши се на Аристотела (Oring 2008: 127–166). Треба истражити „језик веровања“ – *belief language* (Исто: 128). Другим речима, наметнути се свету, јер, бојим се, да се појам фолклора, као традицијске особене уметности речи брише, не зато што је застарео, него зато што га у водећим земљама нема (Милошевић-Ђорђевић 2013: 209).

Усменим прозним предањима са елементима књижевног изражавања потребно је признати статус граничне књижевности (упоредити Бајовић 2022б: 89). Та предања се заиста односе на стварност, али на стварност се, примјера ради, не мање односе и нефиктивне посланице као врста граничне књижевности. Нада Милошевић-Ђорђевић појашњава: „И етиолошко и есхатолошко предање могу прерасти у приповетке, развијањем фабуле, и тада се постепено раскида веза са веровањем“ (Милошевић-Ђорђевић 1997б: 86). Легенда о подизању града Никшића коју је објавио Новак Килибарда не само да у себи има причу него је и приповијетка.

ИЗВОРИ

- Андерсен 1973: Ханс Кристијан Андерсен, *Бајке*, Сарајево: Веселин Маслеша
 Андрић 1996: Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Сабрана дела, књ. 1, приредили Петар Цацић, Мухарем Первић, Београд: Просвета
 Баћовић, Папић 2000: *Бајо Пивљанин у народним њјесмама*, приредили Вукашин Баћовић, Томо Папић, Подгорица: Октоих
 Бећировић 1998: Хаци-Радован Бећировић Требјешки, *Сѣабљике срѣсѣва, (Изабрране и нове њјесме)*, приредили Михаило Шћепановић, Будимир Алексић, Цетиње: Светигора
 Бећковић 1979: Матија Бећковић, *Међа Вука манићѣга*, Београд: Српска књижевна задруга
 Братић 1896: „Почетак буне у Херцеговини 1875. године, и први бој на Равноме“, записао Тома Братић, Сарајево: *Босанска вила*, 1/1896, 14 (30. VII), 227–229;

- 15–16 (30. VIII), 247–248); 17 (30. IX), 274–275); 18 (30. IX), 200–201; 20 (30. X), 322–323
- Ђурановић 1987: Божо Ђурановић, *Вук Караџић и Црна Гора*, Никшић: Културно-умјетничко друштво „Челик“ Жељезаре „Борис Кидрич“
- Зоговић 1970: *Црногорске ејске њјесме разних времена*, приредио Радован Зоговић, Титоград: Графички завод
- Јањушевић 1914: Никола Јањушевић, „Бој на Вучару“, записао Душан Осмокровић, Сарајево: *Босанска вила*, 29/1914, 10 (30. V), 149–151
- Караџић 1935б: *Српске народне њјесме*, књ. VI, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, Друго државно издање, приредио Љубомир Стојановић, Београд: Државна штампарија
- Караџић 1969а: *Српске народне њјесме*, књ. I, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредио Владан Недић, Београд: Просвета
- Караџић 1969б: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник* (1852), Београд: Нолит
- Караџић 1974: *Српске народне њјесме (II), (Из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића)*, приредили Живомир Младеновић и Владан Недић, Београд: Српска академија наука и уметности
- Караџић 1986а: *Српске народне њјесме*, књ. IV, сакупио и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредио Љубомир Зуковић, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 7, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета
- Караџић 1988а: *Српске народне њјесме*, књ. II, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредила Радмила Пешић, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 5, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета
- Караџић 1988а: *Српске народне њјерјовијејџке*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредио Мирослав Пантић, Београд: Просвета, 1988б
- Кашиковић 1927: *Народно благо*, књ. I, сакупио Никола Т. Кашиковић, Сарајево: Књижарница Николе Т. Кашиковића
- Краљ 2014: Милица Краљ, *Момачка грана*, Подгорица: Знакови
- Лековић 2020: *Дробњак и Пошарје: њјесме*, приредио Жарко Лековић, Никшић: Институт за српску културу
- Лубурић 1940: *Рукојисна збирка Андрије Лубурића*, Београд: Етнографска збирка САНУ, 355
- Меденица 1967: *Црногорске анегдоје, (Анџологија)*, приредио Радосав Меденица, Титоград: Графички завод
- Милутиновић 1990: *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, сакупио и објавио Симо Милутиновић Сарајлија, приредио Добрило Аранитовић, Никшић: Универзитетска ријеч
- Миљанов 1967: Марко Миљанов, *Плење Кучи и народној њјричи и њјесми*, за штампу припремио Љубомир Ковачевић, Сабрана дјела Марка Миљанова, књ. 3–4, приредио Милорад Стојовић, Титоград: Графички завод
- Николић 2000: Витомир Вито Николић, *С краја на крај заборава*, приредио Мило Бошковић, Подгорица: ЦИД
- Онгани 1998: *Црна Гора – извјеиџаји млеџачких њјровидура (1687–1735)*, приредио Фердинандо Онгани, превео Драган Мраовић, Подгорица: ЦИД
- Петрановић 1989а: *Српске народне њјесме из Босне и Херцеговине*, књ. I, сакупио Богољуб Петрановић, приредио Новак Килибарда, Сарајево: Свјетлост
- Петрановић 1989б: *Српске народне њјесме из Босне и Херцеговине*, књ. II, сакупио Богољуб Петрановић, приредио Новак Килибарда, Сарајево: Свјетлост

- Петрановић 1989в: *Српске народне њјесме из Босне и Херцеговине*, књ. III, сакупио Богољуб Петрановић, приредио Новак Килибарда, Сарајево: Свјетлост
- Петровић П. 1996: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, књ. 17/1, приредио Александар Младеновић, Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод
- Петровић 2006: Петар II Петровић Његош, *Огледало срјско*, Сабрана дјела, књ. 6, уредник Никола Марковић, Подгорица: Јумедиа Монт
- Петровић 2009: Никола I Петровић, *Пјесме*, приредио Радомир Никчевић, Сабрана дјела, број књиге није назначен, Цетиње–Подгорица: Светигора
- Радовић 2006: Коста Радовић, *(Само)антиологија*, приредио Коста Радовић, Подгорица: Остојић
- Радојевић 1897: „Српске народне пјесме. Женске, (Из Никшића у Црној Гори)“, рукописна збирка Вељка Радојевића, Сарајево: *Босанска вила*, 12/1887, 13 (15. VII), 201–202
- Радојевић 1971а: *Вилина Гора, (Антиологија црногорских легенди)*, приредио Радоје Радојевић, Титоград: Графички завод
- Ровинский 1905а: *Черногоря въ её прошломъ и настѣающемъ*, составилъ П. Ровинский, Част 2, Том 3, Этнография, Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наукъ, том LXXX, 2, Санктпетербургъ: Типография Императорской академии наукъ
- Симоновић 1992: Монах Никифор (Симоновић), *Љеѣиойис Манасѣира Пива*, приредио Јован Р. Бојовић, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 1–131
- Стојановић 1929: *Сѣаре срјске ѡвеле и ѡисма, (Дубровник и суседи његови)*, књ. I, први део, приредио Љуб. Стојановић, Београд – Сремски Карловци: Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Прво одељење, XIX, Споменици на српском језику, XXIV
- Тунгуз 1908/9: Радован Тунгуз Перовић Невесињски, „Из једне србуље“, Сарајево: *Босанска вила*, 3/1908, 23 (20. VIII), 354–357; 24 (30. VIII), 372–374; 25 (10. IX), 388–391; 26 (20. IX), 407–408; 27 (за октобар), 423–426; 28 (15. XI), 434–439; 29 (10. XII), 457–460; 30 (30. XII), 468–471; 24/1909, 1 (15. I), 6–8; 2 (30. I); 22–23, 3 (15. II), 38–40; 4 (28. II), 54–56; 5 (15. III), 71–72; 6 (31. III), 86–87; 7 (15. IV), 102–104; 8 (30. IV), 117–118; 9 (15. V), 132–133
- Херцеговац 1888: „Освајање Никшића града, војском књаза Николе I 1877“, записао Н. Н. Херцеговац, Сарајево: *Босанска вила*, III, 17–19 (1888), 267–269; 282–284; 299–300
- Шобајић 1887: Максим Шобајић, „Опис Оногошта – Никшића од старина до 1887. године“, Цетиње: *Глас Црногорца*, бр. 49, недјеља, 6. децембар 1887. године
- Шћекић 1998: Драгољуб Шћекић, *Ејске народне ѡјесме из Васојевића*, приредио Драгољуб Шћекић, Андријевица–Београд: Ступови, Хипнос
- Bašić 2003: *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, (Antologija)*, priredio Husein Bašić, Podgorica: Almanah
- Bosanac 1897: *Hrvatske narodne pjesme (II), Junačke pjesme*, Odio drugi, priredio Stjepan Bosanac, Zagreb: Matica Hrvatska
- Čelebić 2015: Gojko Čelebić, „Kako se hajdučija upisala u istoriju književnosti“. Online: <https://www.vijesti.me/zabava/161126/kako-se-hajducija-upisala-u-istoriju-knjizevnosti> (15. 10. 2020)

- Međedović 2022: Avdo Međedović, *Ženidba Smailagić Meha*, Bijelo Polje: Ratkovićeve večeri poezije
- Pavićević 1935: *Narodne pjesme, (Crna Gora i Dukađin)*, priredio Mićun M. Pavićević, Zagreb: Nadbiskupska tiskara
- Šufflay 1920: Milan Šufflay, *Kostadin Balšić (1392–1402), (Historijski roman u tri dijela)*, Zagreb: Tiskara, D.D.
- Vojičić 1933: „Ženidba Kraljevića Marka“, zapisao Milovan Vojičić, Parry Collection u: Milman Parry, *Collection of Oral Literature*, Harvard University. Online: <https://nrs.lib.harvard.edu/urn:3:hlnc.mpcol:67099> (25. 11. 2024)
- Vuksanović 2019: Željko Vuksanović, „Nikšićki bedemi i dalje čuvaju tajnu nastanka“, Pogorica: Portal „Vijesti“. Online: <https://www.vijesti.me/tv/niksicki-bedemi-i-dalje-cuvaju-tajnu-nastanka> (30. 5. 2019)

ЛИТЕРАТУРА

- Андрејић 2017: Живојин Р. Андрејић, „Први српски устанак под Карађорђевићем Алај барјаком седам српских брдских племена“, *Митолошки зборник*, 37, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Србије, 13–42
- Анчић 1987: Младен Анчић, „Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама, (Прилог повијести западног Балкана с краја XIV и почетка XV стољећа)“, Београд: *Историјски часопис*, XXXIII, 37–56
- Атанасовски 1979: Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд: Народна књига, Историјски институт
- Ајдачић 2007: Дејан Ајдачић, „Српска народна епика у тумачењу Новака Килибарде“, *Новак Килибарда, Усмена књижевност*, (Ејска мјера историје), друго, допуњено издање, приредио Дејан Ајдачић, Никшић: Филозофски факултет, 5–27
- Бајовић 2022а: Росанда В. Бајовић, „Новак ковач и Раде неимар — историјске личности и књижевни артефакти“, Београд: *Анали Филолошког факултета*, 34, 1, 227–253
- Бајовић 2022б: Росанда Бајовић, „Скадарска усмена прозна предања“, Подгорица: *Октоих*, XII, 13, 67–97
- Бајовић 2023: Росанда Бајовић, „Скадар на Бојани у десетерачким епским пјесмама“, Никшић: *Српска башићина*, VIII, 2, 51–117
- Бајовић 2024: Росанда Бајовић, *Поезија и историја у усменом ејском нараћиву о Мрњавчевићима*, Никшић: Институт за српску културу
- Бербер 2004: Стојан Бербер, „Историјски подаци о ускочком сердару Стојану Јанковић“, Сомбор: *Норма*, 1–2, 151–161
- Божић 1970: Иван Божић, „Владавина Црнојевића“, *Историја Црне Горе*, књ. 2, том 2, уређивачки одбор Димитрије Вујовић и други, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 277–371
- Гарашанин Д., Гарашанин М. 1967: Драга Гарашанин, Милутин Гарашанин, „Црна Гора у доба римског царства“, *Историја Црне Горе*, књ. 1, уређивачки одбор Димитрије Вујовић и други, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 141–239
- Гура 2005: Александар Викторович Гура, *Симболика живојинића у словенској народној традицији*, превели Људмила Јоксимовић, Снежана Ранковић, Светлана Богојевић, Вера Лазаревић, Весна Маричић, Мирјана Грбић, Београд: Бримо, Логос, „Глобосино“ — Александрија
- Делић 1990: Јован Делић, *Традиција и Вук Сћеф. Караџић*, Београд: БИГЗ

- Деретић 1995: Јован Деретић, *Загонејка Марка Краљевића, (О природи историјности у српској народној епизи)*, Београд: Српска књижевна задруга
- Детелић 1992: Мирјана Детелић, *Митски њросјор и ејика*, Београд: Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DCXVI, Одељење језика и књижевности, књ. 46
- Ђурђев 1940: Бранислав Ђурђев, „Два дефтера црногорског санцака из времена Скендер-бега Црнојевића“, *Цетиње: Зайиси*, XIII, XXIV, 26–29
- Ђурђев 1984: Бранислав Ђурђев, *Посјанак и развијак брдских, црногорских и херцеговачких њлемена*, одабрани радови, Титоград: Црногорска академија наука и уметности
- Ердељановић 1997а: Јован Ердељановић, *Сјара Црна Гора. Бокељи*, Подгорица: Народна библиотека „Радосав Љумовић“
- Ердељановић 1997б: Јован Ердељановић, *Кучи, Брајноножићи, Пийери*, Подгорица: Народна библиотека „Радосав Љумовић“
- Иванова 1997: Радост Иванова, „Повраћена вода, (Одлике митолошког слоја епског циклуса песама о Марку Краљевићу)“, превео Бошко Сувајџић, *Марко Краљевић: историја, мити, легенда*, уредник Ненад Љубинковић, Расковник, XXIII, 87–90, 67–128
- Јеротић 2002: Владета Јеротић, *Дарови наших рођака*, Београд: Арс либри
- Јовановић 2012: Томислав Јовановић, „Мотив змије у апокрифима“, *Гује и јакреји, (Књижевности, култура)*, уредник Мирјана Детелић, Лидија Делић, Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 120, 245–253
- Јовановић 2023: Томислав Јовановић, „О болестима и лечењу у гатарским списима“, *800 година српске медицине*, уредник Зорица Ватић, Београд: Српско лекарско друштво, 103–110
- Јововић 2015: Васиљ Јововић, *Средњовјековне историјске њеме у њериодици Црне Горе од 1835–1941. године*, необјављена докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет
- Карановић 1937: Милан Карановић, *Динарска њлемена Немањинког њоријекла*, Ауторско издање [Штампарија З. Јовић и Комп.]
- Карановић, Јокић 2012: Зоја Карановић, Јасмина Јокић, „Убиство змије и свадбена обредност у усменим лирским песама“, *Гује и јакреји, (Књижевности, култура)*, уредник Мирјана Детелић, Лидија Делић, Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 120, 199–214
- Кашанин 1975: Милан Кашанин, *Српска књижевности у средњем веку*, Београд: Просвета
- Карацић 1986б: Вук Стеф. Карацић, „Предговор“, *Српске народне њјесме*, књ. IV, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић, приредио Љубомир Зуковић, Сабрана дела Вука Карацића, књ. 7, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета, 393–411
- Килибарда 1972: Новак Килибарда, *Поезија и историја у народној књижевности*, Београд: Слово љубве
- Килибарда 1976: Новак Килибарда, *Легенда и њоезија*, Београд: Рад
- Килибарда 1982: Новак Килибарда, *О усменој књижевности*, Титоград: Побједа
- Килибарда 1987: Новак Килибарда, „Пјесме Божа Ђурановића“, *Божо Ђурановић, Вук Карацић и Црна Гора*, Никшић: Културно-умјетничко друштво „Челик“ Жељезаре „Борис Кидрич“, 84–87

- Кулишић и други 1970: Шпиро Кулишић, Петар Петровић, Ненад Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит
- Лалић 1965: Михаило Лалић, *Зло ђрољеће*, Титоград: Графички завод
- Латковић 1964: Видо Латковић, „Народна епска пјесма у Црној Гори“, *Ејска народна ђоезија Црне Горе*, приредили Видо Латковић, Јован Чађеновић, Титоград: Графички завод, 7–61
- Лихачов 1972: Дмитриј С. Лихачов, *Поеџика сџаре руске књижевностџи*, превео Димитрије Богдановић, Београд: Српска књижевна задруга
- Лома 1998: Александар Лома, „’Женидба са препрекама’ и ратничка иницијација“, *Свадба*, редакција Татјана А. Агапкина, Београд: *Кодови словенских кулџура*, 3, 196–217
- Маловић-Ђукић 1991: Марица Маловић-Ђукић, „Пива у средњем вијеку“, *Чеџи-рисџо година манасџира Пива*, уредник Јован Бојовић, Подгорица: Историјски институт, 43–50
- Матић 1964: Светозар Матић, *Наш народни еџ и наш сџиш*, (*Огледи и сџудије*), Нови Сад, Матица српска
- Меденица 1987: Радосав Меденица, „Ерлангенски рукопис и његове песме“, *Ерлангенски рукопис*, (*Зборник сџарих срџскохрваџских народних џесама*), приредили Радосав Меденица и Добрило Аранитовић, Никшић: Универзитетска ријеч, 5–25
- Мијушковић 1967: Славко Мијушковић, „Увод“, *Љеџоџис џоџа Дукљанина*, превео Славко Мијушковић, Титоград: Графички завод, 7–12
- Миловић 1974: Јевто Миловић, *Његош у слици и ријечи*, Титоград: Графички завод
- Милошевић-Ђорђевић 1997а: Нада Милошевић-Ђорђевић, „Ђевич град“, Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевностџи*, (*Лексикон*), Београд: Требник, 77
- Милошевић-Ђорђевић 1997б: Нада Милошевић-Ђорђевић, „Етиолошка предања“, Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевностџи*, (*Лексикон*), Београд: Требник, 85–86
- Милошевић-Ђорђевић 1997в: Нада Милошевић-Ђорђевић, „Културноисторијска предања“, Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевностџи*, (*Лексикон*), Београд: Требник, 126–127
- Милошевић-Ђорђевић 1997г: Нада Милошевић-Ђорђевић, „Предања“, Радмила Пешић, Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевностџи*, (*Лексикон*), Београд: Требник, 210
- Милошевић-Ђорђевић 2013: Нада Милошевић-Ђорђевић, „Путеви идентификације предања у простору српске фолклористике“, *Савремена срџска фолклористџика*, I, уредник Зоја Карановић, Јасмина Јокић, Нови Сад: Филозофски факултет, 206–211
- Мушовић 1981: Ејуп Мушовић, „Мушовићи“, Подгорица: *Исџоријски заџиси*, LIV, 2, 87–102
- Павловић 1965: Леонтије Павловић, *Кулџови лица код Срба и Македонаца*, (*Исџоријско-еџнографска расџрава*), Смедерево: Народни музеј
- Палавестра 2003: Влајко Палавестра, *Хисџоријска усмена џредања из Босне и Херцеговине*, (*Сџудија, Зборник и коменџари*), приредио Мирослав Нашикановић, Београд: Српски генаолошки центар

- Пантић 1988: Мирослав Пантић, „Вук Стефановић Караџић и српске народне приповетке“, *Српске народне приповијестике*, приредио Мирослав Пантић, Београд: Просвета, 351–483
- Перић 2008: Драгољуб Перић, *Териоморфни јунаци словенске епике, Волх Всесалјевич и Змај Огњени Вук (компаративно-типолошка анализа)*, Београд: Београдска књига
- Петровић Д. 1996: Драгољуб Петровић, *Школа немущиог језика*, Нови Сад: Цветник
- Петровић Ђ. 1999: Ђурђица Петровић, „Средњовековни Власи на територији данашње Црне Горе – пример Риђани“, *Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања*, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт, 229–264
- Петровић С. 1999: Сретен Петровић, *Српска митологија*, Систем српске митологије (I), Ниш: Просвета
- Петровић 2002: Соња Петровић, „Народна песма о породи Јеле Милошеве из Лубурићеве заоставштине“, Београд: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, LXVIII, XIX, 1–4, 246–259
- Петровић 2017: Соња Д. Петровић, „Збирка народних песама из Васојевића Миодрага С. Лалевића“, *Савремена српска фолклористика*, IV, уредник Бошко Сувајџић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 65–81
- Петровић 2024: Соња Петровић, „Епски Турци као митски туђини, (Етнички стереотипи и змијска фолклорно-књижевна метафорика)“, Београд: *Књижевна историја*, 56, 11–38
- Поповић 1977: Миодраг Поповић, *Видовдан и часни крст*, (Оглед из књижевне археологије), друго, допуњено издање, Београд: Слово љубве
- Раденковић 2012: Љубинко Раденковић, „Кућна змија у веровању и предању словенских народа“, *Гује и јакреји: књижевност, култура*, уредник Мирјана Детелић, Лидија Делић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 167–184
- Раденковић 2022: Љубинко Раденковић, „Називи убијања старца код Словена“, Београд: *Књижевна историја*, 54, 176, 25–40
- Радојевић 1971б: Радоје Радојевић, „Извори“, *Вилина Гора, (Антологија црногорских легенди)*, приредио Радоје Радојевић. Титоград: Графички завод, 259–268
- Ровинский 1905б: Павел Аполонович Ровинский, „Пѣсни, (Введение)“, *Черногоия въ еѣ прошломъ и настоящемъ*, составилъ П. Ровинский, том 2, част 3, Этнография, Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наукъ, том LXXX, 2, Санктпетербургъ: Типография Императорской академии наукъ, 1–59
- Самарџија 2012: Снежана Самарџија, „Ко се крије иза змијског свлака? (Метаморфозе у жанровском систему)“, *Гује и јакреји, (Књижевност, култура)*, уредник Мирјана Детелић, Лидија Делић, Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 120, 13–41
- Самарџић 1988: Радован Самарџић: „Поговор“, *Српске народне пјесме III*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, приредио Радован Самарџић, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 6, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета, 483–577
- Симоновић 2006: Будо Симоновић, *Задужбина ђаџијарха и везира*, Плужине–Подгорица: Општина Плужине, Манастир Пива, Удружење Пивљана
- Скок 1927: Петар Скок, „Из балканске литературе о румунским Власима“, Скопје: *Гласник Скопског начног друштва*, II, 297–312

- Скок 1928: Петар Скок, „Из балканске литературе о румунским Власима“, Скопје: *Гласник Скойског научног друштва*, III–IV, 293–308
- Срејовић 1955: Драгослав Срејовић, „Јелен у нашим народним обичајима“, Београд: *Гласник Етнографског музеја*, XVIII, 231–237
- Станојевић 1975: Глигор Станојевић, „Црна Гора у XVI вијеку“, *Историја Црне Горе*, књ. 3, уређивачки одбор Димитрије Вујовић и други, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1–88
- Стефановић 1933: Светислав Стефановић, „Легенда о зидању Скадра“, *Сјудије о народној поезији*, Сабрана дела Светислава Стефановића, III и IV књига, Београд: Штампарија З. Мацаревића, 245–315
- Сувајчић 2005: Бошко Сувајчић, „Вода на Урвини, (Митска и фиктивна смрт Марка Краљевића)“, *Јунаци и маске, (Тумачења српске усмене епике)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 169–184
- Сувајчић 2011: Бошко Сувајчић, „Гојковичин смех: поетика жанра у усменој књижевности“, Београд: *Књижевности и језик*, LVIII, 1–2, 61–75
- Толстој, Раденковић 2001: Светлана Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија: енциклопедијски речник*, Београд: Zepher book world
- Томић 1949: Светозар Томић, *Пива и Пивљани*, Српска академија наука и уметности, књ. CXLVI. Одељење друштвених наука, књ. CXLVI. *Српски етнографски зборник*, Насеља и порекло становништва, књ. 31, Београд: Научна књига
- Трубарац Матић 2019: Ђорђина Трубарац Матић, *У јеленовом колу: мојив јелена у српској обредној лирици*, Београд: Етнографски институт, Посебна издања 92
- Ћирковић 1964: Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: Српска књижевна задруга
- Ћирковић 1999: Сима Ћирковић, „Особености историографије о средњовековном периоду Црне Горе“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 19–29
- Ћоровић 1940: Владимир Ћоровић, *Историја Босне*, књ. 1, Београд: Српска Краљевска Академија, Посебна издања, књ. CXXIX, Друштвени и историјски списи, књ. 53
- Ускоковић 1924: Радоје М. Ускоковић, „Исељени Никшићи“, *Зборник радова о Јовану Цвијићу*, уредник Павле Вујевић, Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 535–553
- Храбак 2022: Богумил Храбак, *Никшић до почетка XIX вијека*, репринт издање, Никшић: Народна библиотека „Његош“
- Цвијић 1987: Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, уредник Васа Чубриловић, Београд: Српска академија наука и уметности
- Чубриловић 1963: Васа Чубриловић, „Постанак племена Кучи“, Београд: *Зборник Филозофског факултета*, VII, 1, 313–333
- Џоговић 1995: Алија Џоговић, „Народне легенде рожајског, плавског и гусињског краја“, *Црногорска књижевности у књижевној критички (II)*, (Народна књижевности), приредио Слободан Калезић, Никшић: Унирекс, 78–85
- Шобајић 1998: Петар Шобајић, *Никшић–Оногошти = La vile de Nikšić (Onogošt)*, репринт издање, Никшић: Центар за културу, Центар за информативну дјелатност

- Babić, Danilović 2013: Vanda Babić, Danijela Danilović, „Demonološki zapisi i oblici u Zborniku za narodni život i običaji (II)“, Podgorica: *Lingua montenegrina*, VI, 2, 13, 147–184
- Bahtin 1978: Mihail Bahtin, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, prevod Ivan Šop, Tihomir Vučković, Beograd: Nolit
- Bašić 2003: Husein Bašić, „Predgovor“, *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, (Antologija)*, priredio Husein Bašić, Podgorica: Almanah, 7–25
- Detelić 2007: Mirjana Detelić, *Epski gradovi, (Leksikon)*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Posebna izdanja, 84
- Čadenović 1986: Jovan Čadenović, „Narodne pjesme o tri suznja u skadarskoj tamnici“, *Ogledi i kritike*, Nikšić: Univerzitetska riječ, 283–301
- Frejzer 1992a: Džeјms Džordž. Frejzer, *Zlatna grana (I). Proučavanje magije i religije*, preveo Živojin V. Simić, Beograd: Beogradski grafičko-izdavački zavod
- Frejzer 1992b: Džeјms Džordž Frejzer, *Zlatna grana (II). Proučavanje magije i religije*, preveo Živojin V. Simić, Beograd: Beogradski grafičko-izdavački zavod
- Hörmann 1990: Kosta Hörmann, „Dodatak“, *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, I, sabrao Kosta Hörmann 1888–189, priredila Denana Buturović, Sarajevo: Svjetlost, 575–608
- Jelčić 2010: Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića*, preveo i priredio Radoslav Rotković, Cetinje–Podgorica: Matica crnogorska
- Kurtović 2009: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju
- Kurtović 2019: Esad Kurtović, „Dubrovačka građa o Onogoštu u srednjem vijeku“, Sarajevo: *Radovi Filozofskog fakulteta*, 6, 129–152
- Lozica, Marks 2001: Ivan Lozica, Ljiljana Marks, „Usmena književnost“, *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*, ur. Zorica Vitez, Aleksandra Muraj, Zagreb: Barbat, Galerija Klovićevi dvori, Institut za etnologiju i folkloristiku, 451–456
- Meletinski 1983: Eleazar M. Meletinski, *Poetika mita*, preveo Jovan Janićijević, Beograd: Nolit
- Nodilo 2023: Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Beograd: MVTC
- Oring 2008: Elliott Oring: „Legendry and the Rhetoric of Truth“, *Journal of American Folklore*, 121, 480, 127–166
- Prop 1982: Vladimir Prop, *Morfologija bajke*, preveli Petar Vujičić, Radovan Matijašević, Mira Vuković, Beograd: Prosveta
- Radojčić 1982: Branko Radojčić, *Nikšićki kraj, (Savremene regionalno-geografske transformacije)*, Nikšić: Nastavnički fakultet, SIZ kulture i naučnih djelatnosti
- Rastoder, Andrijašević 2006: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. I (A–Crn), urednici Šerbo Rastoder, Živko M. Andrijašević, Podgorica: Daily Press, Vijesti
- Rastorer 2023: Rifat Rastodr, „Usud imena, (Ko smo i od kada)“, Podgorica: *Almanah*, 23–24, 65–93
- Samardžija 1987: Snežana Samardžija, „Usmeno predanje između verovanja i umetnosti reči“, Novi Sad: Polja, 340, 243–248
- Stipčević 1989: Aleksandar Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura*, Zagreb: Školska knjiga
- Šabotić 2005: Sait Š. Šabotić, „Bošnjačka epika Nikšićkog kraja“, Podgorica: *Almanah*, 31–32, 193–207
- Šemsović 2017: Sead Šemsović, *Epski svijet Avda Međedovića*, Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović“

- Šufflay 1991: Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi, (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Zagreb: Mala Azurova povjesnica
- Uskoković 2015: Vuk Uskoković, „Identitet Crne Gore u prvoj polovini osamnaestog vijeka“, *O identitetu*, urednik Dragan Vukčević, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 127, Odjeljenje društvenih nauka. knj. 46, 465–519
- Vuković 1980: Novo Vuković, *Pripovijedanje kao opsesija, (Studija o Ljubišinom djelu „Pričanja Vuka Dojčevića“)*, Cetinje: Obod

Rosanda Bajović

NATURE OF HISTORICITY AND SNAKE CULT IN THE ORAL TRADITION ABOUT THE CITY OF NIKŠIĆ

Summary

This paper explores the epic city of Nikšić, with a particular focus on oral prose traditions regarding the founding of the city. It consists of three sections. In the introductory section, the paper highlights the position of Nikšić in space and time in factual reality, emphasizing elements significant for understanding the relationship between historical facts and literary artifacts in the oral tradition about the city. The second section discusses the position of Nikšić in oral epic, with a special emphasis on the culturally-historical oral prose tradition about the city's foundation. Alongside interpreting the historical background of this tradition, the second section also examines the decasyllabic epic poems about Nikšić, which most commonly revolve around the construction of the city and the battles between Montenegrins and Herzegovinians against the Turks in Nikšić. In the third section, the paper interprets oral prose traditions about the founding of Nikšić published by Novak Kilibarda (Kilibarda 1976: 222), which have not been previously analyzed. In this part of the paper, the focus is primarily on unraveling the meaning of the snake motif in that tradition in the context of snake cults in Slavic beliefs and snakes in literary tradition. The conclusion drawn is that, although not immediately apparent, the status of mythological tradition cannot be disputed for this narrative.

Key words: Epic city of Nikšić, historical background, decasyllabic epic poems, culturally-historical tradition, mythological tradition, snake cult, nature of historicity.

Називи за животиње у говорима ћупријског краја

Мср Јована С.
Стевановић

Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет,
Ниш
Основна школа „13.
октобар“, Ћуприја

УДК 811.163.41'373.2

Сажељак: Предмет овог рада јесте сточарска лексика села ћупријског краја, чији говор припада косовско-ресавском дијалекту. Због ограниченог простора, у разматрање су узети само називи за животиње. Теренско истраживање обављено је јула 2025. године у следећим селима: Бигреница, Кованица, Супска, Крушар, Исаково. У истраживању је учествовало 20 информатора: 10 информатора мушког и 10 информатора женског пола. Грађа је прикупљена у разговору са информаторима на основу *Уџбеника за прикупљање сточарске лексике* проф. Богдановића. Циљеви овог рада су следећи: 1) представити грађу са лексичко-семантичког аспекта; 2) сачувати сточарску лексику од заборава и 3) упоредити добијене резултате са резултатима добијеним у претходним истраживањима. Лексеме су разврстане у следећа лексичко-семантичка поља: 1) *Ovis aries*; 2) *Capra hircus*; 3) *Bos taurus*; 4) *Equus caballus* и 5) *Sus*. Спроводећи истраживање, дошли смо до закључка да су поједина лексичко-семантичка поља богата, а поједина сиромашна. Између овог истраживања и претходних истраживања постоје и сличности и разлике.

Кључне речи: сточарска лексика, називи животиња, говори ћупријског краја, косовско-ресавски дијалекат, српски језик.

Увод

Предмет рада јесте сточарска лексика села ћупријског краја, чији говор припада косовско-ресавском дијалекту.¹ Због ограниченог простора, у разматрање су узети само називи за животиње. Рад представља наставак наших досадашњих истраживања. Делимично се ослања на следеће радове: 1) *Сточарска лексика*

¹ Говори ћупријског краја доследно чувају велики број особина косовско-ресавског дијалекта. Пошто особине косовско-ресавског дијалекта нису предмет овог рада, нећемо их детаљно разматрати. О особинама овог дијалекта в. Богдановић, Марковић 2000; Ивић 1985; Јовић 1968; Милорадовић 2003; Радић 2003; Радић 2010; Пецо, Милановић 1968; Симић 1972.

села Доње Шћипљје код Јагодине (Стевановић 2024) и 2) *Сточарска лексика села Бунар код Јагодине* (Стевановић 2025).

Истраживање је спроведено јула 2025. године на терену који обухвата пет пунктова: Бигреница, Кованица, Супска, Крушар, Исаково. Ови пунктови одабрани су из следећих разлога: 1) њихов говор припада косовско-ресавском дијалекту и 2) њихов говор није проучаван у досадашњим лингвистичким истраживањима. Пунктови су у овом раду означени бројевима: Бигреница (1), Кованица (2), Супска (3), Крушар (4), Исаково (5).

У истраживању је учествовало 20 информатора: 10 информатора мушког и 10 информатора женског пола.² По два информатора мушког и по два информатора женског пола анкетирани су у сваком селу. Интервјуисани су они мештани чији говор чува аутентичност ћупријског краја и који нису напуштали место становања. Од највеће помоћи били су нам информатори који су завршили само основну школу и који се читавог живота баве сточарством. Сви наши информатори су српске националности, старосне границе 70–87 година. Поједина села насељена су и становницима друге националности (нпр. Бигреница, Исаково). Становници друге националности нису интервјуисани.

Грађа је прикупљена на основу *Уџбеника за љрикуљање сточарске лексике*³ проф. Богдановића. Пошто је реч о *Уџбенику* који садржи 737 питања, у разматрање смо узели само део који се односи на именовање животиња. На поједина питања нисмо добили одговоре. Поједине лексеме забележене су ван *Уџбеника*.

Лексеме су анализиране са лексичко-семантичког аспекта и разврстане су у пет лексичко-семантичких поља: 1) *Ovis aries*; 2) *Capra hircus*; 3) *Bos taurus*; 4) *Equus caballus* и 5) *Sus*. У оквиру лексичко-семантичких поља представљене су следеће групе: 1) општи називи; 2) оплодна и млађење; 3) узраст и 4) означавање и именовање животиња по телесним (и карактерним или другим) одликама.

Циљеви овог рада су следећи: 1) представити грађу са лексичко-семантичког аспекта; 2) сачувати сточарску лексику од заборављања и 3) упоредити добијене резултате са резултатима добијеним у претходним истраживањима.

Претходна истраживања

Пре него што пређемо на директан предмет истраживања, потребно је осврнути се на досадашња проучавања сточарске лексике. О сточарској лексички објављени су бројни радови⁴. Са друге стране, објављено је и неколико монографија.

Ж. Бошњаковић изучавао је сточарску лексику Срема (Бошњаковић 1985). Бавећи се овим проблемом, Бошњаковић долази до закључка да је

² У претходним истраживањима учествовали су само информатори мушког пола. Уп. Стевановић 2024: 10; Стевановић 2025.

³ У даљем тексту *Уџбеник*.

⁴ Радове у овом чланку наводимо селективно. Детаљну библиографију в. Савић 2024.

сточарска лексика слабо изучавана иако су се Словени од давнина бавили сточарством (Бошњаковић 1985: 1). Грађа је разврстана у 18 тематских група и 34 семантичка поља. Велики број германизама је присутан у сточарској лексици Срема (Бошњаковић 1985: 88). Забележен је велики број назива детаља неких предмета (Бошњаковић 1985: 87).

С. Ракић Милојковић писала је о сточарској лексици Кривовирског Тимока (Ракић Милојковић 1993). Ракић Милојковић је истраживање спровела у Кривом Виру и Јабланици. Грађу је разврстала у 27 тематских група и 54 семантичка поља. У говору Кривовирског Тимока видљив је слаб утицај румунског језика (Ракић Милојковић 1993: 13). Највише је назива који се односе на именовање говеда и оваца (Ракић Милојковић 1993: 20, 23).

Г. Јашовић проучавао је сточарску лексiku Пећког Подгора (Јашовић 1997). Јашовић је грађу поделио у 31 тематску групу. На испитиваном терену уочен је велики број лексема турског и албанског порекла (Јашовић 1997: 110). Богата семантичка поља су *Ovis aries* и *Bos taurus* (Јашовић 1997: 110).

Последњих година публикован је велики број радова чији је предмет проучавања сточарска лексика.

А. Панчевска проучавала је називе домаћих животиња у македонским дијалектима (Панчевска 2023). Предмет њеног интересовања јесу називи домаћих животиња мушког рода које нису кастриране и које се користе за расплод, као и мотивација њиховог извођења. Панчевска даје и кратак осврт на остале јужнословенске језике (Панчевска 2023: 175). Две доминантне мотивације њиховог извођења су чин парења и исхрана (Панчевска 2023: 181).

З. Симић истраживао је физичке недостатке и болести код животиња у призренско-тимочким говорима (Симић 2023). Предмет интересовања З. Симића јесу придеви којима се исказују болести и физички недостаци. На основу анализираних грађе Симић закључује да су неки придеви регионално маркирани (*крвљосао, мрледан, грчав*) (Симић 2023: 223). Појединих придева нема у *Речнику српскога језика* (*џајџрав, чакарасић, чурукљив, лагаријесић*) (Симић 2023: 223).

Д. Црњак и Б. Савић анализирају зоониме из категорије *Equus caballus* у говору села Мосоровићи у високој Херцеговини са лексичко-семантичког и творбеног аспекта (Црњак, Савић 2015: 213). Грађа је груписана у 15 семантичких поља (Црњак, Савић 2015: 220). У грађи је највише изведеница, а суфиксе карактерише синонимија (Црњак, Савић 2015: 220).

Исте ауторке анализирају и придевске зоониме у сточарској лексици лакташког краја са творбеног аспекта (Црњак, Савић 2016). На крају рада ауторке закључују да придеви настају суфиксацијом и да су изведени суфиксима: *-асић, -ав* и *-(а)н/-ни* (Црњак, Савић 2016: 144).

Б. Савић и З. Симић истраживали су придеве са значењем особина код животиња у призренско-тимочким говорима (Савић, Симић 2024). Сточарска лексика је анализирана са лексичко-семантичког аспекта. Аутори су грађу сврстали у седам семантичких поља: 1) детерминација према доминантној боји длаке/вуне; 2) детерминација према карактеристичном детаљу (белегу); 3) детерминација према роговима; 4) детерминација према виме-

ну; 5) детерминација према ушима; 6) детерминација према репу и 7) детерминација према изгледу вуне (Савић, Симић 2024: 94–113). Бавећи се овим проблемом, аутори долазе до закључка да је придевски лексички слој у призренско-тимочкој дијалекатској области богат (Савић, Симић 2024: 93).

С. Милорадовић и С. Савић писале су о називима за стоку према времену млађења и узрасту (Милорадовић, Савић 2024). Корпус њиховог истраживања чине зооними. Зооними су разврстани у пет семантичких поља. Четири поља односе се на време млађења стоке: 1) доба дана; 2) дан у седмици; 3) доба године и 4) празник (Милорадовић, Савић 2024: 73). Пето семантичко поље односи се на узраст сточног грла (Милорадовић, Савић 2024: 73). Рад С. Милорадовић и С. Савић нуди обиље лексема које се односе на млађење и узраст животиња.

Лексичко-семантичка анализа

Ovis aries

Ойишѝи називи

Општи назив за домаћу животињу која је обрасла вуном је *овѝа*⁵ (1–5). Одрасли мужјак је *ован* (1–5). Забележен је и множински облик лексеме *ован*: *овнѝви* (1, 3–4).⁶

Ойлодња и млађење

Јетѝрѝаѝ је ован са једним тестисом (1–5).⁷

Ован са једним тестисом именује се и лексемом *мудѝаѝ* (1, 3).⁸

Ујаловљен ован именује се синтагмама *јѝлов ован* (1–5) и *јѝлови ован* (2–3) као и лексемом *јаловѝаѝ* (4).⁹

Потпуно кастриран ован је *рѝаѝ* (1–2, 4) и *рѝаѝѝ* (1–3, 5).¹⁰

Општи назив за овцу која носи плод је *сјѝгњѝаѝѝа* (1–5) и *сјѝгњѝасѝѝа* (1–5).¹¹ Често се користе и синтагматски спојеви: *сјѝгњѝаѝѝа оѝѝа* (1–5) и *сјѝгњѝасѝѝа оѝѝа* (1–5).¹²

Оѝѝа која се млади је *јѝгњѝенѝѝаѝа* (1–3) и *јѝгњѝѝѝаѝа* (3–5).¹³

⁵ Примери су акцентовани онако како су их информатори изговарали.

⁶ Општи називи забележени су и у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024: 11. Са друге стране, у говору Доњег Штипла забележен је и још један множински облик лексеме *ован* који није потврђен у говорима Ћупријског краја: *овни*. Уп. Стевановић 2024: 11.

⁷ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

⁸ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 11; Стевановић 2025.

⁹ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. Синтагмом *јалов ован* именује се и ован с једним тестисом у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁰ Ових лексема нема у говору Доњег Штипла и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹¹ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 11; Стевановић 2025.

¹² У говору Бунара забележена је само синтагма *сјѝгњѝаѝѝа оѝѝа*. Уп. Стевановић 2025.

¹³ Лексема *јѝгњѝениѝаѝа* забележена је у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. Са друге стране, лексема *јѝгњѝѝѝаѝа* није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

Близнакѹша (2–3) је овца која омлади двоје.¹⁴ Овца која омлади двоје именује се и лексемом *близнакѹња* (1, 5).¹⁵

За овцу која омлади по двоје каже се да је *двојанѹла* (2, 4).¹⁶

За овцу која омлади по троје каже се да је *ѹројанѹла* (3, 5).¹⁷

У говорима ћупријског краја не постоји посебна лексема којом се именује овца која се омлади у првој години.¹⁸

Овца која се први пут ојагни је *ѹрвојагнила* (1–2, 4).¹⁹ *Првојагнилицѹ* (1–3, 5), такође.²⁰

Другојагнила (1–2, 4) је овца која се други пут ојагни.²¹ *Другојагнилицѹ* (1–3, 5), такође.²²

Овца која се трећи пут ојагни је *ѹређејагнила* (1–2, 4) и *ѹређејагнилицѹ* (1–3, 5).²³

Петѹојагнила (2) је овца која се пети пут ојагни.²⁴

Вишејагнила (2, 4) је овца која се више пута јагнила.²⁵

За овцу која је изгубила плод каже се да се *искварѹла* (1, 3, 5).²⁶

Овца која доји јагне је *дојѹца* (1–2, 4).²⁷ *Дојѹца* (3) је, такође, овца која доји јагне.²⁸ Поред ових лексема, забележена је и лексема *дојѹла* (1–5).²⁹

¹⁴ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹⁵ Ова лексема, такође, није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹⁶ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹⁷ Ни ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹⁸ У претходним истраживањима забележене су лексеме: *којиљара*, *којиљарка*, *којилица*, *којиљача*. Уп. Стевановић 2024: 12; Стевановић 2025.

¹⁹ Синтагма *ѹрвојагнила овца* забележена је у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 12. У говорима ћупријског краја забележена је само лексема.

²⁰ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

²¹ Синтагма *другојагнила овца* забележена је у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 12. У говорима ћупријског краја забележена је само лексема.

²² Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

²³ Синтагма *ѹређејагнила овца* забележена је у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 12. У говорима ћупријског краја забележена је само лексема. Лексема *ѹређејагнилицѹ* није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

²⁴ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

²⁵ Синтагма *вишејагнила овца* забележена је у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 12.

²⁶ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

²⁷ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 11.

²⁸ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

²⁹ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 11; Стевановић 2025.

Подојџца (1–4) је овца која доји туђе јагње.³⁰ *Подојниџца* је, такође, овца која доји туђе јагње (1, 3, 5).³¹

Овца која остане неоплођена именује се искључиво лексемом *јаловџца* (1–5).³² Истом лексемом именује се и овца која се не јагњи.³³

Узрасџ

Младунче до шест месеци узраста је *јагње* (1–5).³⁴ Множински облик ове лексеме гласи *јагњџи* (1–5).³⁵

Није забележена посебна лексема за младунче у првој мајчиној години, као ни посебна лексема за закаснело младунче.³⁶

Близџац (1, 3–4) и *близџанче* (1–5) су лексеме којима се именује једно од двоје младунчади исте мајке.³⁷

Младунче које сиса туђу мајку је *џодџак* (1–5) и *џодџче* (1–5). *Дџак* (1, 3) је младунче које сиса своју мајку.³⁸

У говорима ђупријског краја није забележена посебна лексема за бравче на прелазу из прве у другу годину.

Бравче у другој години именује се лексемама: *дџџа* (2, 4), *дџџар* (1, 3), *дџџак* (1–5), *дџџица* (1–5), *дџџарка* (3), *дџџе* (1–5).³⁹

Овца у трећој години је *сџџа* (1, 4, 5) и *засџарџла* (3, 4). Често се користе и синтагме.⁴⁰

Врло стара овца именује се синтагмом *маџџора џвца* (1, 4–5) и лексемом *маџџорџна* (1–5).⁴¹

³⁰ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 11; Стевановић 2025.

³¹ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

³² Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 11; Стевановић 2025. Треба истаћи да је у претходним истраживањима забележена синтагма *јалова овца*, као и лексема *јаловка*. Уп. Стевановић 2024: 11; Стевановић 2025.

³³ У говору Бунара овца која се никад не јагњи именује се лексемом *џџирица* и синтагмом *џџирица овца*. Уп. Стевановић 2025.

³⁴ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 12; Стевановић 2025.

³⁵ Као што је и очекивано, збирна именица *јагњад* није забележена у говорима ђупријског краја.

³⁶ У говору Доњег Штипља и у говору Бунара младунче у првој мајчиној години именује се лексемама *коџиле* и *коџилче*, а закаснело младунче лексемом *сугаре*. Уп. Стевановић 2024: 12; Стевановић 2025.

³⁷ Ове лексеме забележене су и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 12.

³⁸ Забележено ван *Уџиџника*.

³⁹ Велики број лексема није потврђен у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља забележене су лексеме: *дџџак*, *дџџац*, *дџџска*, *дџџско*. Уп. Стевановић 2024: 12. Са друге стране, у говору Бунара забележене су лексеме: *дџџак*, *дџџска*, *дџџица*, *дџџско*. Уп. Стевановић 2025. Као што се може видети, говори ђупријског краја не познају поједине лексеме и обрнуто.

⁴⁰ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 12; Стевановић 2025.

⁴¹ Синтагма је забележена и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 12; Стевановић 2025. Лексема је забележена у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

Лексемом *май̑ор̑ина* именује се и бравче старије од три године, као и ован после треће године.⁴²

Ован у трећој години именује се лексемама *т̑рећак* (1–5) и *др̑ијина* (2–3).⁴³

Не постоји посебна лексема којом се именује јагње које се коље о неком празнику.⁴⁴

Означавање и именовање брава њо т̑елесним и другим одликама

Овца са роговима именује се лексемама *рог̑уша* (2, 4–5) и *рог̑ача* (1–5).⁴⁵

Ован са снажним роговима је *рог̑оња* (1–5).⁴⁶

Лексемама *ш̑у̑и̑ак* (1–5) и *и̑у̑и̑ко* (4–5) именује се ован без рогова.⁴⁷ Ован без рогова именује се и синтагмом *и̑у̑и̑ ован* (3).⁴⁸

Овца са обореним ушима је *кл̑и̑а* (1, 3, 5) и *кл̑и̑ча* (2, 3).⁴⁹ Синтагмом *кл̑и̑ава о́вца* (1–5) се, такође, именује овца са обореним ушима.⁵⁰

Лексемом *ч̑у̑ља* (1–5) и синтагмом *ч̑у̑љава о́вца* (1, 3–4) именује се овца са кратким ушима.⁵¹

Овца са кратким репом је *ку̑са* (2–3).⁵² *Ку̑с̑ача* (1–5) је, такође, овца са кратким репом.⁵³

За овцу дуга репа не налазимо посебну лексему.⁵⁴

⁴² Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

⁴³ Ове лексеме нису потврђене у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља ован у трећој години именује се лексемом *бац̑ко*. Уп. Стевановић 2024: 12.

⁴⁴ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља јагње које се коље о неком празнику именује се лексемама: *ђур̑евче*, *ђур̑евак*, *ми̑ировче*, *ми̑ировак*, *николче*, *николак*. Уп. Стевановић 2024: 13.

⁴⁵ Лексема *рог̑ача* није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. Са друге стране, лексема *рог̑уша* забележена је у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 13.

⁴⁶ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 13; Стевановић 2025.

⁴⁷ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 13. У говору Бунара забележена је само лексема *ш̑у̑и̑ак*. Уп. Стевановић 2025.

⁴⁸ Слично стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 13; Стевановић 2025. У говору Бунара налазимо и синтагму *ш̑у̑и̑ав ован*. Уп. Стевановић 2025.

⁴⁹ Ове лексеме нису потврђене у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

⁵⁰ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 13; Стевановић 2025.

⁵¹ Слично стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 13; Стевановић 2025. У говору Бунара забележена је и лексема *чу̑лавица*. Уп. Стевановић 2025.

⁵² У говору Доњег Штипља забележена је синтагма *ку̑са овца*. Уп. Стевановић 2024: 13. Са друге стране, у говору Бунара забележене су лексеме *ку̑савка*, *ку̑савица*, као и синтагме *ку̑са овца* и *ку̑сава овца*. Уп. Стевановић 2025.

⁵³ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 13.

⁵⁴ У говору Доњег Штипља забележена је синтагма *рей̑а̑и̑а овца*. Уп. Стевановић 2024: 13. Са друге стране, у говору Бунара је поред синтагме забележена и лексема *рей̑а̑и̑а*. Уп. Стевановић 2025.

Лексемом *голошија̂нка* (1–2, 4) именује се овца којој опада вуна с врата.⁵⁵ *Голошија̂* (1, 3, 5) је, такође, овца којој опада вуна с врата.⁵⁶

Овца с кратком густом и гргуравом вуном је *рунда̂вка* (1–5).⁵⁷

Лексемама *музџ̂ља* (1, 3–4), *млекџ̂ља* (1–5), *музџ̂ра* (2–3) и *мџ̂зна* (3, 5) именује се овца великим и дугим сисама.⁵⁸ *Млекџ̂ља* (1, 3) је и овца издашне млечности.⁵⁹

Чџ̂ја (1–5) је овца са кратким сисама.⁶⁰

Овца оскудне млечности је *сџ̂ва* (1, 4–5).⁶¹

За овцу која је престала да даје млека каже се да је *џ̂ресуиш̂ља* (2, 4).⁶² Поред ове лексеме, забележена је и лексема *џ̂регорџ̂ља* (1–3, 5).⁶³

Овца беле вуне је *бџ̂лка* (1–5).⁶⁴ Са друге стране, овца црне вуне је *гџ̂ра* (1–5).⁶⁵ *Риђуш̂а* (2, 5) је овца риђе вуне.⁶⁶ *Сивџ̂ља* је овца сиве вуне (1–3, 5).⁶⁷

Крупна овца именује се лексемом *големџ̂ца* (1–5).⁶⁸

Ситна овца именује се лексемом *закржџ̂ља* (1–5).⁶⁹

⁵⁵ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 13; Стевановић 2025.

⁵⁶ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

⁵⁷ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 13; Стевановић 2025.

⁵⁸ У говору Доњег Штипља забележена је само лексема *млекуља*. Уп. Стевановић 2024: 13. Са друге стране, у говору Бунара забележене су лексеме *млекуља* и *музара*. Уп. Стевановић 2025.

⁵⁹ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 13.

⁶⁰ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља овца са кратким сисама именује се лексемом *ишџ̂рџ̂авка* и синтагмама *ишџ̂рџ̂ава овца* и *чиџ̂ава овца*. Уп. Стевановић 2024: 13. Са друге стране, у говору Бунара се овца са кратким сисама именује само лексемом *ишџ̂рџ̂авка*. Уп. Стевановић 2025.

⁶¹ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

⁶² Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

⁶³ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 13.

⁶⁴ Поред ове лексеме, у говору Доњег Штипља забележене су и лексеме *белуш̂а* и *белица*. Уп. Стевановић 2024: 13. Лексема *белица* забележена је и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

⁶⁵ Поред ове лексеме, у говору Доњег Штипља забележене су и лексеме *гаруш̂а*, *гаравица*, *гаравка*. Уп. Стевановић 2024: 13. Лексеме *калуш̂а*, *гаравица*, као и лексема *гара* забележене су у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

⁶⁶ У говору Доњег Штипља овца риђе боје именује се лексемом *мркуш̂а*. Уп. Стевановић 2024: 13. Са друге стране, у говору Бунара овца риђе боје именује се лексемама *мркуш̂а* и *риђуш̂а*. Уп. Стевановић 2025.

⁶⁷ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

⁶⁸ Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља забележена је лексема *големка*, као и синтагма *голема овца*. Уп. Стевановић 2024: 13. Синтагма *голема овца* забележена је и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

⁶⁹ Забележено ван *Ушџ̂ш̂ника*. У говору Бунара забележена је синтагма *закржџ̂ала овца*. Уп. Стевановић 2025.

*Capra hircus**Ойшпѝи називи*

Општи назив за папкара, обично с роговима и брадом, који се гаји ради млека, мяса и коже је *кѡза* (1–5).

Одрастао мужјак је *јѡрац* (1–5). Множински облици ове лексеме су *јѡрци* (2–3) и *јѡрчеви* (1–5).⁷⁰

Ойлодња и млађење

Оплођена коза је: *јѡрасѝа* (1), *сјѡрасѝа* (1, 3), *кѡзна* (3, 5), *скѡзна* (2, 4).⁷¹

Јаловѝца (1–5) је неоплођена коза.⁷² Коза без способности за оплодњу је, такође, *јаловѝца* (1–5).⁷³

За козу која окози двоје каже се да је *близнѝла* (2–3), а за козу која окози троје каже се да је *ѝројанѝла* (2–3).⁷⁴

Близнакѝња (2, 4) је коза која стално млади по двоје.⁷⁵

Кастриран мужјак козе је: *јѡлов јѡрац* (1–5), *јѡлови јѡрац* (2–3) и *јаловѡк* (4).⁷⁶

Узрасѝ

Младунче козе је *јѡре* (1–5). Множински облик ове лексеме гласи *јарѝћи* (1–5).⁷⁷

Коза у првој години је *годињѡк* (1–5) и *годишњѡк* (2, 4–5).⁷⁸

Јарац у трећој години је *ѝрећѡк* (1–5).⁷⁹

Маѝорѝна (1, 3, 5) је јарац од треће до четврте године и јарац после четврте године.⁸⁰

⁷⁰ Општи називи забележени су и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 14. У говору Доњег Штипља није забележена лексема *јарци*. Уп. Стевановић 2024.

⁷¹ У говору Доњег Штипља забележена је само лексема *сјѡрасѝа*. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, у говору Бунара није забележен посебан назив за оплођену козу. Уп. Стевановић 2025.

⁷² Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 14; Стевановић 2025.

⁷³ У говору Доњег Штипља забележена је лексема *ѝѝѝрица* за козу без способности за оплодњу. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, коза без способности за оплодњу именује се синтагмом *јалова коза* у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

⁷⁴ Ове лексеме нису потврђене у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

⁷⁵ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља забележена је лексема *близница*. Уп. Стевановић 2024: 14.

⁷⁶ Исте лексеме користе се и за именовање кастрираног овна. У говору Доњег Штипља забележена је лексема *јаловак*. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, у говору Бунара забележена је иста лексема и синтагма *јалов јарац*. Уп. Стевановић 2025.

⁷⁷ Као што је и очекивано, збирна именица *јарад* није забележена у говорима ћупријског краја.

⁷⁸ У говору Бунара забележена је само лексема *годишњѡк*. Уп. Стевановић 2025. Са друге стране, у говору Доњег Штипља није потврђена ниједна лексема. Уп. Стевановић 2024.

⁷⁹ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 14; Стевановић 2025.

⁸⁰ Слично стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. Јарац после четврте године именује се и лексемама *маѝориња* и *сѝѝарац*, док се јарац у четвртој години именује

Коза у другој години је: *двѝза* (2, 4), *двизѝца* (1–5), *двизѝрка* (3).⁸¹

Синтагмом *засѝтарѝла кѝза* (2, 4–5) и лексемом *засѝтарѝла* (1, 4) именује се коза после треће године.⁸²

Означавање и именовање коза ѝо ѝелесним одликама

Коза са роговима је *рогѝуша* (2, 4–5) и *рогѝча* (1–5).⁸³

Лексемама *иѝѝа* (1–5) и *иѝѝава* (2, 4–5) именује се коза без рогова.⁸⁴

Чѝѝа (1–5) је коза са кратким, малим сисама.⁸⁵

У говорима ђупријског краја не постоји посебна лексема којом се именује коза са великим сисама.⁸⁶

Bos taurus

Оѝѝѝѝ називи

Општи назив за домаћу животињу из реда папкара, која има рогове, па је некад служила и за вучу и за орање је *говѝдо* (1–5) и *говѝче* (2, 4–5). Множински облик лексеме *говѝдо* гласи *говѝда* (1–5).⁸⁷

Оѝлодња и млађење

Одрасла женка која носи плод именује се синтагмама *сѝѝелна крѝва* (1–5) и *сѝѝѝона крѝва* (1–2).⁸⁸

Женка која се млади је: *ѝѝелѝа* (2, 4), *ѝѝелка* (1, 3), *ѝѝелкиња* (2, 4).⁸⁹

и лексемом *чеѝѝврѝѝак* у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља јарац у четвртој години именује се, такође, лексемом *чеѝѝврѝѝак*, а јарац после треће године именује се лексемом *сѝѝарац*. Уп. Стевановић 2024: 14.

⁸¹ Исте лексеме користе се и за именовање бравчета у другој години. У говору Доњег Штипља забележене су лексеме: *двизарка*, *двизица*, *двиска*. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, у говору Бунара забележене су лексеме *двизица* и *двизарка*. Уп. Стевановић 2025.

⁸² У говору Доњег Штипља забележена је лексема *сѝѝарица* и синтагма *маѝѝора коза*. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, у говору Бунара не постоји посебна лексема којом се именује коза после треће године.

⁸³ Исте лексеме користе се и за именовање овце са роговима. У говору Доњег Штипља забележене су лексеме *рогѝља* и *рогѝуша*. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, у говору Бунара забележена је лексема *рогѝља*. Уп. Стевановић 2025.

⁸⁴ Слично стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 14; Стевановић 2025. У говору Бунара коза без рогова именује се и лексемом *иѝѝавка*. Уп. Стевановић 2025. Са друге стране, у говору Доњег Штипља коза без рогова именује се и лексемом *иѝѝѝка*. Уп. Стевановић 2024: 14.

⁸⁵ Иста лексема користи се и за именовање овце са кратким, малим сисама. Слично стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 14; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља забележена је и синтагма *чѝѝѝава коза*. Уп. Стевановић 2024: 14. Са друге стране, у говору Бунара забележена је и лексема *чѝѝѝѝавка*. Уп. Стевановић 2025.

⁸⁶ У претходним истраживањима забележена је лексема *музуља*. Уп. Стевановић 2024: 14; Стевановић 2025.

⁸⁷ У говору Доњег Штипља забележена је и лексема *во*, као и њен множински облик *волови*. Уп. Стевановић 2024: 15.

⁸⁸ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. У говору Доњег Штипља забележена је само лексема *сѝѝелна*. Уп. Стевановић 2024: 15.

⁸⁹ Забележено ван *Уѝѝѝѝника*.

Одрасла женка до првог млађења је *јунџа* (1–5), а одрасла женка после стадијума јунице је *крџа* (1–5).¹⁰⁰

Младунче говеда је *џџе* (1–5). Множински облик ове лексеме гласи *џџи* (1–5).¹⁰¹

Дџак (1, 3) је младунче које још сиса, а *џџак* (1–5) и *џџе* (1–5) младунче које сиса туђу мајку.¹⁰²

Младунче од шест месеци до године дана је *јџе* (1–5). Множински облик ове лексеме гласи *јџи* (1–5).¹⁰³

Близџа (1, 3–4) и *близџе* (1–5) је једно од двоје младунчади исте мајке и истог млађења.¹⁰⁴

Тројџа (5) је једно од троје младунчади исте мајке и истог млађења.¹⁰⁵

Одрастао мужјак је *бџ* (1–5) и *вџ* (1–5). Множински облици ових лексема гласе *бџови* (1–5) и *вџови* (1–5).¹⁰⁶

Мали бик је *бџче* (1–5) и *бџчи* (1–5).¹⁰⁷

Престар во је: *дрџина* (2, 4–5), *дрџња* (1, 4) и *мајџина* (2–3).¹⁰⁸

Означавање и именовање говеда џо џелесним и карактерним одликама

Крава која се музе именује се лексемама: *млеџа* (1–5), *муџа* (2–3), *муџна* (3, 5), као и синтагмом *млеџна крџа* (1–5).¹⁰⁹

Истим лексемама именује се и крава која даје доста млека.

Крава која има мало млека је *сџа* (1, 3).¹¹⁰

¹⁰⁰ Исто стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 15; Стевановић 2025.

¹⁰¹ Као што је и очекивано, збирна именица *џџа* није забележена у говорима ђупријског краја.

¹⁰² Исте лексеме користе се и за јагње које доји своју, односно туђу мајку. Ове лексеме нису потврђене у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹⁰³ Као што је и очекивано, збирна именица *јџа* није забележена у говорима ђупријског краја.

¹⁰⁴ Исте лексеме односе се и на јагње. Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 15. У говору Бунара забележена је само лексема *близџа*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁰⁵ Забележено ван *Уџице*. Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹⁰⁶ Слично стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 15. Лексема *бџови* није забележена у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 15.

¹⁰⁷ У говору Бунара забележена је само лексема *бџче*. Уп. Стевановић 2025. Са друге стране, у говору Доњег Штипља забележена је само лексема *бџчи*. Уп. Стевановић 2024: 15.

¹⁰⁸ У говору Доњег Штипља забележене су лексеме *дрџина* и *дрџ*, као и синтагме *дрџав во*, *мајџав во*, *сџав во*. Уп. Стевановић 2024: 15. Са друге стране, у говору Бунара забележене су лексеме *дрџина*, *мајџина* и *мајџиња*, као и синтагма *мајџав во*. Уп. Стевановић 2025. Лексема *мајџина* користи се и за стару овцу и за старог јарца у говорима ђупријског краја.

¹⁰⁹ Исте лексеме користе се и за именовање овце издашне млечности. Синтагма није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹¹⁰ Иста лексема користи се и за именовање овце оскудне млечности. Ова лексема није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. У говору Бунара забележена је лексема *чиџа крава*. Уп. Стевановић 2025.

Лексемом *мѣка* (1–5) и конструкцијама *мѣка на сѣсу* (1–5) и *мѣка на мѹжу* (1–5) именује се крава која се добро и лако музе.¹¹¹

Говече храњено ради продаје је: *шѡвѣно* (1, 3), *шѡвљѣно* (1–3, 5), *ушѡвѣно* (1, 3), *ушѡвљѣно* (1–5). Често се користе и синтагматски спојеви.¹¹²

Мрѣйна (1–5) је врло мршаво говече. Истом лексемом именује се и неухрањено говече.¹¹³

За говече које има криве ноге каже се да је *шѣйаво* (2, 4–5).¹¹⁴

Синтагмом *чакѡрасѣно говѣче* (1, 3) именује се говече које је разроко.¹¹⁵

За говече које је лењо каже се да је *шрѡмо* (1–5) и *шрѡмаво* (2, 4).¹¹⁶

Вредно говече именује се лексемом *љѹшѣно* (2–3).¹¹⁷

Бик без рогова је *иѹшѣ* (1–5) и *иѹшѣко* (1–5), а крава са роговима је *роѹша* (1–5) и *роѹча* (1–5).¹¹⁸

Equus caballus

Ойшѣи називи

Копитар који служи за јахање је *кѡњ* (1–5).

Женка коња именује се лексемом *кобѣла* (1–5).

Ойлодња и млађење

Пасѣуѣ (1–5) је одрастао мужјак који служи за приплод.¹¹⁹

¹¹¹ Ове конструкције нису потврђене у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. Лексема, такође, није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹¹² У говору Доњег Штипла забележене су синтагме: *шѡвљѣно говече*, *ушѡвљѣно говече*, *дебело говече*. Уп. Стевановић 2024: 16. Са друге стране, у говору Бунара забележене су синтагме *шѡвљѣно говече* и *дебело говече*. Уп. Стевановић 2025.

¹¹³ Поред ове лексеме, у говору Доњег Штипла забележена је и лексема *сказа*, а у говору Бунара лексема *мршавче*. Уп. Стевановић 2024: 16; Стевановић 2025.

¹¹⁴ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024: 15. У говору Бунара забележена је и лексема *шејавче*. Уп. Стевановић 2025.

¹¹⁵ Ова синтагма није потврђена у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипла забележена је синтагма *врљаво говече*, а у говору Бунара није забележена ниједна синтагма. Уп. Стевановић 2024: 16; Стевановић 2025.

¹¹⁶ Ове лексеме нису потврђене у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹¹⁷ Ни ова лексема није потврђена у претходним говорима. Уп. Стевановић 2024; Стевановић 2025.

¹¹⁸ Слично стање налазимо и у претходним истраживањима. Уп. Стевановић 2024: 16; Стевановић 2025. У говору Доњег Штипла забележена је и лексема *иушѣак*. Уп. Стевановић 2024: 16. Са друге стране, у говору Доњег Штипла није потврђена лексема *рогача*. Уп. Стевановић 2024: 16. Лексема *иушѣак* забележена је и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. У говору Бунара забележена је и синтагма *иушѣ крава*. Уп. Стевановић 2025. Као што се може видети, у говорима ћупријског краја не постоји посебна лексема или синтагма којом се именује крава без рогова.

¹¹⁹ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024: 16. У раду *Сѣочарска лексика села Бунар код Јагодине* није обрађено лексичко-семантичко поље *Equus caballus*. Уп. Стевановић 2025.

Одрастао кастриран мужјак именује се синтагмама: *увїјен коњ* (2, 4), *ујалдвен коњ* (1, 3–5), *ујалдвљен коњ* (2), *ишїрђен коњ* (1–5), *уишїрђен коњ* (1–5).¹²⁰

Коњ са једним тестисом у скротуму, а другим у абдомену именује се искључиво лексемом *јеїѣрѣк* (1–5).¹²¹

Женка која носи плод је *ждрѣбна* (1–5) и *суждрѣбна* (4–5).¹²²

Кобила на првом млађењу је: *їрвождреїкїѣ* (2–3), *їрвождрѣїка* (2, 4–5) и *їрвождребїѣ* (1–5).¹²³

Лексемама *другождреїкїѣ* (2–3), *другождрѣїка* (2, 4–5) и *другождребїѣ* (1–5) именује се кобила на другом млађењу.¹²⁴

Кобила на трећем млађењу је: *їрећеждреїкїѣ* (2–3), *їрећеждрѣїка* (2, 4–5) и *їрећеждребїѣ* (1–5).¹²⁵

Вишеждреїкїѣ (2–3), *вишеждрѣїка* (2, 4–5) и *вишеждребїѣ* (1–5) су лексеме које означавају кобилу која се више пута млади.¹²⁶

Кобила која није осемењена је *јѣлова* (1–5) и *јаловїѣ* (1–5).¹²⁷

За кобилу која се никако не млади користе се лексеме: *неждребїѣ* (1, 3–4), *неждреїкїѣ* (3, 5) и *неждрѣїка* (2, 4–5).¹²⁸ Поред ових лексема, користе се и лексеме *јѣлова* (1–5) и *јаловїѣ* (1–5).

Узрасї

Одрасла женка до првог млађења је *ждребїѣ* (1–5) и *омїѣ* (1–5).¹²⁹

Младунче кобиле је *ждрѣбе* (1–5). Множински облик ове лексеме гласи *ждребїѣ* (1–5).¹³⁰ Лексема *ждрѣбе* (1–5) користи се и за именовање одраслог мужјака у првој години.¹³¹

¹²⁰ У говору Доњег Штипла забележене су само синтагме *ишїројен коњ* и *уишїројен коњ*. Уп. Стевановић 2024: 16.

¹²¹ Иста лексема односи се и на овна са једним тестисом. У говору Доњег Штипла није потврђена ова лексема. Уп. Стевановић 2024: 16. Лексеме које су забележене у говору Доњег Штипла су: *мудак*, *мудац*, *ркач*. Уп. Стевановић 2024: 16.

¹²² У говору Доњег Штипла забележена је само лексема *ждребна*. Уп. Стевановић 2024: 16.

¹²³ Поред ових лексема, у говору Доњег Штипла забележена је и лексема *їрвождрѣбна*. Уп. Стевановић 2024: 16.

¹²⁴ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024: 16.

¹²⁵ Забележено ван *Уїїїїника*. Ове лексеме нису потврђене у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024.

¹²⁶ Забележено ван *Уїїїїника*. У говору Доњег Штипла забележена је само лексема *вишеждребїѣ*. Уп. Стевановић 2024: 16.

¹²⁷ Исте лексеме користе се и за именовање краве која није оплођена. Слично стање налазимо и у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹²⁸ У говору Доњег Штипла забележене су лексеме *неждребїѣ* и *неждреїкїѣ*. Уп. Стевановић 2024: 17. Поред ових лексема, забележене су и лексеме *ишїириѣ* и *ишїирка*. Уп. Стевановић 2024: 17. Као што се може видети, лексеме *ишїириѣ* и *ишїирка* нису потврђене у говорима ћупријског краја.

¹²⁹ У говору Доњег Штипла одрасла женка до првог млађења именује се искључиво лексемом *ждребїѣ*. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹³⁰ Као што је и очекивано, збирна именица *ждребад* није забележена у говорима ћупријског краја.

¹³¹ Слично стање налазимо и у говору Доњег Штипла. Уп. Стевановић 2024: 17. У говору Доњег Штипла забележене су и лексеме *коњче* и *коњиѣ*. Уп. Стевановић 2024: 17.

Грло до две године живота је *џм* (1–5).¹³²

Лексемама *двогџаџ* (1–5), *двогодњаџ* (2, 4), *двогџика* (1–5) и *двогџиџња* (1, 3) именује се грло у другој години.¹³³

Означавање и именовање коња по телесним, карактерним и осталим одликама

Одрастао неугледан и измршавео коњ је: *кљусина* (1, 3–4), *кљусе* (1, 3–5), *кљусаџ* (2, 4 – 5) и *рџа* (1–5).¹³⁴

Једнобојан коњ са белим праменом на челу је *звездан* (1–5).¹³⁵

Пуџаљ (1–5) је коњ са белим ногама.¹³⁶

Коњ тежак за управљање је *љуџаџ* (1–5).¹³⁷

Са друге стране, не постоји посебна лексема за именовање коња који је лак за управљање у говорима ћупријског краја.

Ћудљив коњ је *бакџ* (2, 4) и *намџор* (1, 3, 5).¹³⁸

За коња који је плашљив каже се је *џудљив* (1–5) и *џуљив* (2, 4).¹³⁹

Убиџаџ (1–5) је зао и опасан коњ.¹⁴⁰

Коњ који у запрези вуче са десне стране је *дешњаџ* (1–5), док коњ који у запрези вуче са леве стране је *левџаџ* (1–5).¹⁴¹

За коња који стане и укопа се каже се да је *укоџаџ* (1–5).¹⁴²

Коњ који служи за вучу је *џегљаџ* (1–5), а коњ који служи за јахање је *јаџаџи* (1–5).¹⁴³

Sus

Оџиџи називи

Општи назив за папкара који се гаји ради меса и масти је *свиња* (1–5).

Са друге стране, општи назив за свињу без обзира на пол је *свињче* (1, 3–4) и *кџме* (1–5).

Свиња одмила зове се: *џуда* (1–5), *џудиџа* (1–5), *џиџа* (2, 4–5).

Оџлодња и млађење

¹³² У говору Доњег Штипља за сва три рода забележене су посебне лексеме: *омак*, *омиџа*, *оме*. Уп. Стевановић 2024: 17. Лексема *ом* је, такође, забележена. Уп. Стевановић 2024: 17. Као што се може видети, у говорима ћупријског краја се за сва три рода користи једна лексема.

¹³³ У говору Доњег Штипља забележене су само лексеме *двогџаџ* и *двогџика*. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹³⁴ Слично стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 17. Лексема *кљусина* није забележена у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹³⁵ У говору Доњег Штипља забележена је лексема *џвеџко*, док лексема *звездан* није потврђена. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹³⁶ У говору Доњег Штипља забележене су лексеме *џуџко* и *џуџанко*, док лексема *џуџаљ* није потврђена. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹³⁷ Ова лексема није потврђена у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024.

¹³⁸ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹³⁹ У говору Доњег Штипља забележена је лексема *џуљивко*. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹⁴⁰ У говору Доњег Штипља забележена је синтагма *дивљи коњ*, док лексема *убиџаџ* није потврђена. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹⁴¹ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹⁴² Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 17.

¹⁴³ Исто стање налазимо и у говору Доњег Штипља. Уп. Стевановић 2024: 17.

Одрастао некастрирани мужјак који служи за приплод је *вѣйар* (1–5).¹⁴⁴
 Кастрирани мужјак именује се синтагмама: *ујалѡвен вѣйар* (1, 3–5),
ујалѡвљен вѣйар (2), *ишѣрѡјен вѣйар* (1–5) и *уишѣрѡјен вѣйар* (1–5).¹⁴⁵

Мужјак са једним тестисом је *јѣшѣрак* (1–5).¹⁴⁶

Свиња која носи плод именује се синтагмом *сѣрѣсна свиња* (1–5).¹⁴⁷

Прасѣља (1–5) је свиња која се чува за расплод.¹⁴⁸

Кад женка носи плод дуже од уобичајеног времена каже се да *ѣренѡси* (2–3) или да је *ѣренѡла* (1–5).¹⁴⁹

Кастрирана женка именује се синтагмама *ишѣрѡјена свиња* (1–5) и *уишѣрѡјена свиња* (1–5).¹⁵⁰

Лексемама *ѣрвоѣраскѣња* (1–5) и *ѣрвоѣрасѣца* (4–5) именује се свиња која се први пут праси.¹⁵¹

Свиња која се други пут праси је *ѡругоѣраскѣња* (1–5) и *ѡругоѣрасѣца* (4–5).¹⁵²

Лексемама *ѣреѣѣраскѣња* (1–5) и *ѣреѣѣрасѣца* (4–5) именује се свиња која се трећи пут праси.¹⁵³

Свиња која се четврти пут праси је *ѡѣѣврѣѡѣраскѣња* (1–5) и *ѡѣѣврѣѡѣрасѣца* (4–5).¹⁵⁴

Лексемама *ѣѣѡѣраскѣња* (1–5) и *ѣѣѡѣрасѣца* (4–5) именује се свиња која се пети пут праси.¹⁵⁵

Вишеѣраскѣња (1–5) је свиња која се више пута прасила.¹⁵⁶ *Вишеѣрасѣца* (4–5), такође.¹⁵⁷

¹⁴⁴ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025. У раду *Сѣѡчарска лексика села Доње Шѣишѣље код Јагодине* није обрађено лексичко-семантичко поље *Sys*. Уп. Стевановић 2024.

¹⁴⁵ У говору Бунара забележене су само синтагме *ишѣројен вѣйар* и *уишѣројен вѣйар*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁴⁶ Иста лексема користи се и за именовање овна и коња са једним тестисом. У говору Бунара забележене су лексеме *мудак* и *резак*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁴⁷ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁴⁸ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁴⁹ У говору Бунара није потврђена лексема *ѣреноси*, већ само лексема *ѣренела*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵⁰ Исто стање налазимо и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵¹ У говору Бунара забележена је само лексема *ѣрвоѣраскѣња*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵² У говору Бунара забележена је само лексема *ѡругоѣраскѣња*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵³ Забележено ван *Уѣишѣника*. У говору Бунара забележена је само лексема *ѣреѣѣраскѣња*. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵⁴ Забележено ван *Уѣишѣника*. Ове лексеме нису потврђене у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵⁵ Забележено ван *Уѣишѣника*. Ове лексеме нису потврђене у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵⁶ Забележено ван *Уѣишѣника*. Ова лексема забележена је и у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

¹⁵⁷ Забележено ван *Уѣишѣника*. Ова лексема није потврђена у говору Бунара. Уп. Стевановић 2025.

- Јашовић 1997: Јашовић, Г. *Пастирска терминологија Пећког Подгора*. Исток – Зубин Поток – Приштина: Дом културе „Свети Сава“ – ЈП „Стари Колашин“ – Народна и универзитетска библиотека.
- Јовић 1968: Јовић, Д. „Трстенички говор“. *Српски дијалектолошки зборник*, XVII. Београд: Институт за српски језик САНУ 1–239.
- Милорадовић 2003: Милорадовић, С. *Употреба јадежних облика у говору Парашинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспекти*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Милорадовић, Савић 2024: Милорадовић, С. и Савић, С. „Називи за стоку према времену млађења и узрасту“. *Пастирска лексика призренско-тимочких говора* (уредник Недељко Богдановић). Ниш – Београд: Српска академија наука и уметности Огранак у Нишу – Институт за српски језик САНУ, 73–91.
- Панчевска 2023: Панчевска, А. „Мотивацији за именовање на некои домашни животни во македонските дијалекти“. *Јазикот како запис на културата во етнологијата и лингвистичка анализа на релација Србија – Македонија*, том 2 (уредници: Веселинка Лаброска и Станислав Станковић). Скопје: МАНУ, 175–184.
- Пецо, Милановић 1968: Пецо, А. и Милановић, Б. „Ресавски говор“. *Српски дијалектолошки зборник*, XVII. Београд: Институт за српски језик САНУ, 241–367.
- Радић 2003: Радић, Ј. „Топонимија Белице“. *Ономастолошки прилози*, XVI. Београд: Српска академија наука и уметности, 19–322.
- Радић 2010: Радић, П. *Койаонички говор. Етногеографски и културолошки прилози*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Ракић Милојковић 1993: Ракић Милојковић, С. „Пастирска терминологија Кривовирског Тимока“. *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIX. Београд: Институт за српски језик САНУ, 11–148.
- Савић, Симић 2024: Савић, Б. и Симић, З. „О неким придевима са значењем особина код животиња у призренско-тимочким говорима“. *Пастирска лексика призренско-тимочких говора* (уредник Недељко Богдановић). Ниш – Београд: Српска академија наука и уметности Огранак у Нишу – Институт за српски језик САНУ, 93–118.
- Савић 2024: Савић, С. „Библиографија радова у вези с пастирском лексиком“. *Пастирска лексика призренско-тимочких говора* (уредник Недељко Богдановић). Ниш – Београд: Српска академија наука и уметности Огранак у Нишу – Институт за српски језик САНУ, 297–307.
- Симић 2023: Симић, З. „Физички недостаци и болести код животиња исказани придевима у призренско-тимочким говорима“. *Етно-културолошки зборник*, 26 (уредници: Војислав Филиповић и Ивица Тодоровић). Сврљиг: Центар за туризам, културу и спорт, 209–226.
- Симић 1972: Симић, Р. „Левачки говор“. *Српски дијалектолошки зборник*, XIX. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–619.
- Стевановић 2024: Стевановић, Ј. „Сточарска лексика села Доње Штипље код Јагодине“. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, 15/2. Врање: Педагошки факултет у Врању Универзитета у Нишу, 9–24.
- Стевановић 2025: Стевановић, Ј. „Сточарска лексика села Бунар код Јагодине“. *Годишњак за српски језик*, бр. 23. Ниш: Филозофски факултет (у штампи).
- Црњак, Савић 2015: Црњак, Д. и Савић, Б. „Прилог проучавању зоонима у високој Херцеговини“. *Филолог*, 12. Бања Лука: Филолошки факултет, 213–222.
- Црњак, Савић 2016: Црњак, Д. и Савић, Б. „Творба придјевских зоонима у пастирској лексичкој лакташког краја“. *Скице из етнолингвистике* (уредници: Дијана

Црњак и Биљана Савић). Бања Лука: Матица српска, Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 129–147.

Jovana S. Stevanović

NAMES FOR ANIMALS IN THE SPEECHES OF THE ĆUPRIJA AREA

Summary

The subject of this paper is the livestock lexicon of the villages of the Ćuprija area, whose speech belongs to the Kosovo-Resava dialect. Due to limited space, only animal names were taken into consideration. Field research was conducted in July 2025 in the following villages: Bigrenica, Kovanica, Supska, Krušar, Isakovo. Twenty informants participated in the research: 10 male informants and 10 female informants. The material was collected in conversation with informants based on the *Questionnaire for collecting livestock vocabulary* by prof. Bogdanović. The aims of this paper are as follows: 1) to present the material from a lexical-semantic aspect; 2) to preserve livestock lexicon from oblivion and 3) to compare the results obtained with the results obtained in previous research. The lexemes are classified into the following lexical-semantic fields: 1) *Ovis aries*; 2) *Capra hircus*; 3) *Bos taurus*; 4) *Equus caballus* and 5) *Sus*. While conducting research, we came to the conclusion that some lexical-semantic fields are rich, while others are poor. There are both similarities and differences between this research and previous research.

Keywords: livestock lexicon, animal names, speeches the Ćuprija area, the Kosovo-Resava dialect, the Serbian language.

Два истакнута ствараоца новије српске епике: Живојин Ђукановић Звицер и Обрен Говедарица

Др Будимир Алексић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

УДК 821.163.41(497.16)-
13.09

Сажељак: У раду који слиједи биће говора о двојици стваралаца новије српске епике: Живојину Ђукановићу-Звицеру и Обрену Говедарици. Циљ ових пјесника је био да својим пјесничким саставима у римованим гусларским десетерцима и осмерцима свједоче о минулим догађајима и јунацима из српске прошлости. Као аутори великог броја пјесама испјеваних „на народну“, они су се потврдили снагом истрајних, даровитих и омиљених епских стваралаца.

Кључне ријечи: Живојин Ђукановић Звицер, Обрен Говедарица, новија српска епика, Црна Гора, Херцеговина, српски народ, римовани десетерци и осмерци.

I

Термин *новија српска епика*, односно епско пјевање „на народну“, означава онај дио епског поетског стваралаштва који подразумијева прелазни вид књижевног стварања – од усмене ка писаној поезији. Основна одлика тог пјесништва, по ријечима Вида Латковића, је „да песници при стварању својих дела користе и језик, и стих, и целу песничку технику народних певача, те се њихове творевине по спољашњој форми и не разликују од народних песама“¹. Творци новије, гусларско-десетерачке епике користе се, дакле, цјелокупним изражајним средствима класичних пјевача-пјесника, прилагођавајући их – више или мање – новим садржајима и догађајима. У приказивању догађаја о којима пјевају, епски пјесници „на народну“ по правилу теже да им пјесме имају „добар темељ од истине“, како је то Андрија Качић Миошић рекао за себе.

Подражавање класичних епских пјесама налазимо и у 18. вијеку (нпр. Андрија Качић Миошић и Петар I Петровић Његош – Свети Петар Цетињски) али се ова врста пјесништва интензивно развија то-

ком друге половине 19. вијека када је згаснуо и последњи акорд наше класичне, усмене епике. Најпознатији представници хроничарске, гусларско-јуначке поезије тога доба су сердар Ђуко Средановић, Саво Матов Мартиновић, војвода Мирко Петровић, краљ Никола Петровић, Филип Радичевић, Максим Шобајић. Прије њих, крајем 18. и током прве три деценије 19. вијека дјеловао је најистакнутији и најтипичнији епски пјесник „на народну“ – Петар I Петровић Његош (Свети Петар Цетињски). Пјесме је писао у народним стиховима, осмерцу и десетерцу, али најчешће са сликовима, било у паровима (aabb...) било укрштеним (abab), као што је такве стихове прије њега писао најпознатији имитатор десетерачке епске поезије Андрија Качић Миошић (1704–1765).

Епске пјесме „на народну“ су стваране и током читавог 20. вијека, највише на простору данашње Црне Горе и Херцеговине, и биле су безрезервно прихваћене од стране гусларске слушалачке публике на широким просторима српских земаља. Оне говоре, у форми гусларског десетерца или осмерца, најчешће о сукобима с Турцима, али и о догађајима и борбама у Балканским ратовима и у Првом и Другом свјетском рату, као и у Одбрамбено-отаџбинском рату у западним српским земљама 1991–1995. године. Њихов циљ је да буде народни дух, развијају националну свијест, чувају сјећање на страдање српског народа кроз историју и шире српску националну идеју на тековинама и резултатима наших ослободилачких ратова и витешким подвизима наших јунака. Популарност тог, новијег епског пјесништва у српском народу није спласнула до данашњих дана. Најпопуларнији представник гусларско-десетерачке епске поезије у 20. вијеку, и свакако највећи пјесник новије српске епике је Радован Бећировић-Требјешки (1897–1986).

Популарности новије српске епике свакако је допринијело и доследно његовање риме у тим пјесмама; гусларској слушалачкој публици је римована пјесма дјеловала умјетничкије од класичне неримоване епске пјесме. Али, те њихове формалне особености и карактеристике, у које спада и рима, по ријечима Љубомира Зуковића, „не би биле и довољан разлог за њихову популарност, односно брзо и лако памћење, да оне својим духом, својим унутрашњим значењем и зрачењем не привлаче савремене слушаоце и читаоце“². Испјеване су по узору на праве народне пјесме, и са јасном намјером и жељом да се допадну народу и да их народ прихвати као своје. У раду који слиједи анализираћемо стваралаштво двојице стваралаца новије српске епике друге половине 20. вијека – Живојина Ђукановића-Звизера и Обрена Говедарице.

II

Један од истакнутијих представника новије српске епике, односно јуначких десетерачких епских пјесама испјеваних „на народну“, у другој половини прошлог вијека био је Живојин Ђукановић-Звизер (1946–1992). Припадао је чувеном и гласитом братству Ђукановића-Звизера из Лукова код

² Љубомир Зуковић, *Пушовађе и џушокази*, Завод за уџбенике Републике Српске, Српско Сарајево, 1994, стр. 272.

Никшића које је давало велике јунаке и народне прваке, од којих су, свакако, најпознатији Илија Ђуканов (1810–1862), капетан и војвода луковски, и Блажо Ђукановић (1883–1943), официр црногорске војске, бригадни генерал Југословенске краљевске војске и бан Зетске бановине, који је као четнички командант, заједно са пуковником Бајом Станишићем, мученички страдао од стране комуниста 10. октобра 1943. у манастиру Острог са још педесетак припадника Југословенске краљевске војске.

Живојин Ђукановић-Звицер је животни и стваралачки вијек провео у Никшићу, гдје је неуморно писао римоване десетерачке и осмерачке епске пјесме посвећене многим великим догађајима и личностима из наше националне историје. О томе свједочи девет збирки епских пјесама које је за живота објавио: *На изворима слободе* (1972), *Јуначки њимјери* (1973), *Црногорски бесмртници* (1974), *Сјубови славе* (1976), *Вучедолски устјаници* (1977), *Нејогажана ријеч* (1977), *Породичне трагедије* (1978), *Љепошег сунца нема од слободе* (1979) и *Срећне вам ране, јунаци* (1990). У том његовом богатом и разноврсном стваралачком опусу нашле су мјесто многе велике теме из српске прошлости, па, наравно, и косовске теме и мотиви. У пјесми *Јуначка азбука*, говорећи о Косовском боју, он неслогу српских великаша, о којој је пјевао и Његош, види као један од главних узрока пропасти српске државе и вишевијековног робовања – „Сложити се никад не могасмо/ Зато тако дуго робовасмо“³.

Многи црногорски и херцеговачки јунаци о којима пјева, надахнути су Косовом и руковођени косовским завјетом, а најбоље међу њима упоређује са Обилићем. Тако је Новица Церовић „храбар као Милош на Косову“⁴, а „два Вука, два горска хајдука/ Марковићу и Томановићу/ могао си с њима Обилићу/ мјесто своја оба побратима/ ништа грђе ратоват’ с Турцима“⁵. И велики српски витез из Првог свјетског рата, учесник Колубарске битке и јунак са Солунског фронта, Будимир Давидовић, коме је посветио посебну пјесму у десетерцу, „од Милоша не бијаше гори“⁶.

Са посебним заносом и одушевљењем пјевао је о обнови српске државе у 19. вијеку и о величанственом подвигу војда Карађорђа коме је посветио посебну пјесму у римованим осмерцима (*Карађорђе*). Нарочито надахнуте стихове је посветио Никцу од Ровина, најславнијем витезу црногорском, како га је назвао Његош, за кога вели да је од њега било тешко наћи „бољега Србина“⁷, као и о јунацима са Мљетичка који су 1840. године организовали убиство силнога Смаил-аге Ченгића.

³ Живојин Ђукановић Звицер, „Јуначка азбука“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 11.

⁴ Живојин Ђукановић Звицер, „Новица Церовићу“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 149.

⁵ Живојин Ђукановић Звицер, „Љути шанче крвљу озидани“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 145.

⁶ Живојин Ђукановић Звицер, „Хиљадили се такви српски јунаци – Будимир Давидовић“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 188.

⁷ Живојин Ђукановић Звицер, „Љути шанче крвљу озидани“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 142.

Једна од највећих и најзначајнијих пјесама Живојина Ђукановића-Звицера је пјесма *Голгота и васкрс Србије*. У овој пјесми, испјеваној римованим гусларским десетерцем, он обрађује судбину Краљевине Србије од Сарајевског атентата до ослобођења и уједињења 1918. године. Прославља Церску битку и војводу Степу Степановића, који предводи ратнике надахнуте подвигом Милоша Обилића и вожда Карађорђа; Колубарску битку и ратничку вјештину војводе Живојина Мишића; јуначку одбрану Београда и хероизам мајора Гавриловића; јунаштво хероине Милунке Савић („Дивио се свијет тој дјевојци/ Храбра бјеше ко најхрабри' момци./ Своју пушку ко Србију грли/ Та је жена херој неумрли“⁸); славно српско војевање на Солунском фронту и тријумфални повратак у отаџбину. Емотивно и потресним стиховима приказао је одступање српске војске преко Албаније, као и масовно умирање српских војника на острву Видо, и „плаву гробницу“.

Говорећи о проласку српске војске кроз албанске врлети, аутор указује и на чињеницу да су српску војску током њеног повлачења кроз Албанију из засједе непрестано нападали Албанци. Подле и беспризорне нападе Албанаца на изнемогле српске војнике пјесник приказује и обликује снажним поетским интензитетом: „Свуда бјеху безизлазни путеи,/ А кидишу на њих Арнаути!/ Изнемогле што сједну крај пута,/ За трен ока ноћ тамна прогута./ Иду гладни, изнемогли, боси,/ А оружје свако своје носи/ Са њим снива, са њим се покрива“⁹.

У овој пјесми Ж. Ђукановић-Звицер се дотакао и славне Мојковачке битке, која је била велика тема српских епских пјесама „на народну“. Његов приказ саможртвеног хероизма мојковачких витезова, припадника црногорске Санџачке војске, од којих су многи – у складу са хришћанским учењем – положили живот свој за ближње своје, представља једно од најљепших и поетски најуспјелијих мјеста у пјесми. На хероизам мојковачких ратника, који су зауставили продор аустроугарских трупа (чији је циљ био пресијецање одступнице српској војсци преко Космета и Албаније, а затим и њено потпуно уништење) – Ж. Ђукановић-Звицер указује и у пјесми *Васојевићи*, која представља апотеозу овом највећем српском племену. Он, наиме, слави јунаштво војводе Лакића Војводића, команданта Васојевићког одреда, који се храбро борио у мојковачким горама током овог славног боја – чувајући одступницу војсци Краљевине Србије. Родољубиво одређење главнокомандујућег у Мојковачкој бици сердара Јанка Вукотића Ж. Ђукановић-Звицер је посебно апострофирао у пјесми *За њих сабља пријењала није*.

У свом епском пјесмотвору Ж. Ђукановић-Звицер се бавио и темама из хајдучког живота. У неколико пјесама опјевао је подвиге и догађаје хајдука и хајдучких харамбаша. Ријеч је о пјесмама *Огњен*, *Драго Обренов Ковачевић*, *Тамновање Мићуновић Вука*, *Вук Мандушић* и *везир Ђуирилић*, *Крвава кошуља*. Своју пјесничку пажњу посветио је и бројним црногорским, брдским и херцеговачким јунацима 19. вијека – Марку Миљанову, Јолу Пиле-

⁸ Живојин Ђукановић Звицер, „Голгота и Васкрс Србије“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 183.

⁹ *Исто*.

тићу, Пеку Павловићу, Илији Ђуканову–Звицеру, Новици Церовићу, Ђоку Бањанину, сердару Шћепану Радојевићу, Шогу Николићу, војводи Мирку Петровићу, војводи Петру Вукотићу, војводи Милошу Кривокапићу и бројним другим витезовима „без мане и страха“.

Теми о улози гусала и гуслара у српском народу, Живојин Ђукановић–Звицер је поклонио велику пажњу, нарочито у пјесми *Гусле моје*, гдје, поред осталог, каже: „Гусле моје Србинова дико/ С вама Србин слави крсно име/ И има се поносити чиме./ Дај уз ваше да запјевам звуке/ За Косово, ускоке, хајдуке/ За одсудне историјске дане/ И за ране пјесмом извидане“¹⁰. Гусларско умјеће и вјештину једног од највећих српских гуслара свих времена, Петра Перуновића Перуна, опјевао је у пјесми *За њих сабља њријењала није*. Аутор посебно наглашава чињеницу да је Петар Перуновић Перун током Првог свјетског рата пјевао на бојиштима, соколећи и храбрећи српске ратнике.

Једна од последњих пјесама које је написао (годину прије него што се упокојио) била је *Погибија мајора Милана Тепића*. Ова пјесма представља апотеозу витешком подвигу мајора ЈНА Милана Тепића, команданта касарне у Бјеловару, који је 29. септембра 1991. одбио да преда касарну и складиште муниције хрватским сепаратистима, одлучивши да већ раније минирано складиште дигне у ваздух, свјесно жртвујући свој живот. Пјесник са осјећањем дивљења слави јуначки поступак мајора Тепића који, попут Стевана Синђелића, „на свој живот заборави“¹¹, и „у пјесми остаде“¹² као примјер саможртвеног хероизма, који ће инспирисати будуће српске нараштаје за подвиг и жртву:

„Њему име са душом претече,

Синђелић га сrete исто вече.

Њино дјело непролазног сјаја,

Поколења српска нек напаја“¹³.

О стихотворачкој вјештини Живојина Ђукановића–Звицера и његовом поетском дару и популарности код гусларске слушаљачке публике, професор Гојко Митров Килибарда је крајем осамдесетих година прошлог вијека записао: „Пјесник Ђукановић, несумњиво изузетно надарен способношћу да сваку језгровиту мисао претвори у стих, да нађе метричку стопу и закон версификације тако животно постави да су његова казивања бритка и одмјерена, језгровита и прецизна, а како даље ствара све се више приближава класици, упорно остајући вјеран тематици о којој је већ поодавно доста стихова створио и представио се заљубљеницима гусларске поезије, те данас тешко да има дома у којему се покатакд неће чути звуци гусала и пјесничка ријеч већ омиљеног Жике, изговорена гусларским првацима, какви

¹⁰ Живојин Ђукановић Звицер, „Гусле моје“, у: *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 7.

¹¹ Живојин Ђукановић Звицер, „Погибија мајора Милана Тепића“, у: *Уз ситруне гусала: антологија новије епике*, избор пјесама Јован Лакићевић, Светигора, Цетиње, 2019, стр. 394.

¹² *Истио*, стр. 395.

¹³ *Истио*.

су Бошко Вујачић, Бранко Перовић и други¹⁴. Његове пјесме су уз струне гусала изводили, и снимили на грамофонским плочама најистакнутији српски гуслари: Бошко Вујачић, Миломир Миљанић, Ђоко Копривица, Мишо Вујовић, Миливоје Мујо Никчевић, Саша Лакетић, Драшко Малићан и други. И данас, иако је прошло више од тридесет година откако се преселио у вјечност, сјећање на епског пјесника Живојина Ђукановића-Звицера је врло живо, јер су његове пјесме, које говоре о нашој старој слави и величини, радо пјеване и слушане.

III

Други истакнути стваралац новије српске епике, чија је поезија предмет овога рада, био је Обрен Говедарица. Двије године млађи од Живојина Ђукановића-Звицера, Говедарица је свој животни и стваралачки вијек провео у Гацку, мјесту које је – по ријечима Јована Дучића – „једно од најживљих подручја усмене поезије и крај који је највише урадио на изградњи наше народне пјесме и слободарске традиције“. Обрен Бранков Говедарица је рођен на Преображење – 19. августа 1948. године у селу Михољаче код Гацка, а упокојио се 1. маја 1999. у Гацку. Основну школу и гимназију завршио је у Гацку, а Филозофски факултет (Одсек за историју) у Сарајеву. По завршетку студија једно вријеме је радио као професор историје у Фочи, а потом је прешао у Гацко. Био је одани син Српске православне цркве, истински православни хришћанин, па је као такав био предложен и изабран за члана Епархијског управног одбора Епархије Захумско-херцеговачке и приморске. Васпитан у духу светосавља и косовског завјета, овај врли српски родољуб ни по коју цијену није хтио да приступи Комунистичкој партији, иако је чланство у тој организацији (у периоду од 1945. до 1990.) било услов за напредовање у служби и стицање привилегија.

О књижевном дјелу Обрена Говедарице и тематској разноврсности његовог стваралаштва свједоче четири збирке његових епских пјесама: *Орлу орле у царстџу висина* (1993), *Сомина* (1997), *Муке и заруке* (1999) и *Српска ћецо, весела вам мајка* (2000). У овим збиркама је опјевао многе знамените догађаје и личности из српске историје, концентришући се највише на херцеговачке теме и мотиве. Његове десетерачке и осмерачке пјесме које су тематско-мотивски посвећене свијету, људима, догађајима и поднебљу српске Херцеговине чине најпретежнији дио његовог поетског стваралаштва. У њима је приказао славну и трагичну прошлост ове српске земље, и патње и страдања њеног народа. Тему геноцида над Србима у Херцеговини, почињеног од стране хрватских и муслиманских усташа током Другог свјетског рата, обрадио је у пјесмама *Корићка јама* и *Покољ у Придворици*. Ове пјесме осликавају језиве драматичне призоре усташког насиља над невиним људима и представљају израз гњева и бола, патње и пркоса. Изражавајући се стиховима и сликама значајног умјетничког дмета, Говедарица сугестивно описује мартуриј Срба у Коритима и у Придворци и бестијал-

¹⁴ Гојко М. Килибарда, „Предговор“, у: Живојин Ђукановић Звицер, *Срећне вам ране, јунаци*, Монтекс, Никшић, 1990, стр. 3.

ност њихових комшија муслимана. Књижевник Душан Говедарица Обренову пјесму *Корићка јама* упоређује са поемом *Јама* Ивана Горана Ковачића: „Дуго прећуткивана (завичајна) трагедија Корићке јаме и срамног разбратимства на почетку другог рата, као безумни ехо неке далеке прошлости, оживљава у Обреновој пјесми као у Горановој 'Јами', и без обзира што Обренов јунак прича скоро идентичну причу, у осмерцу, неријетко се читаоцу чини као да присуствује свирепим и страшним причинама из доба у коме је владало несхватљиво лудило и крвожедност, просто невјероватно за иоле цивилизован свијет“¹⁵. А историчар Новак Студо Мандић добро уочава да је Обрен Говедарица, „осјетивши да долази 'зло вријеме' и да пријети новим покољењима и уништењем српског народа, стиховима опоменуо савременике, подсјетио их на трагичну прошлост и будио сународнике на отпор за евентуално 'људско згибеније' и народну трагику која би српски народ могла задесити у новом преуређењу свијета“¹⁶.

У пјесми *Комунистички злочини на Понору код Фоче 1945. године* Говедарица је дао епску интерпретацију комунистичких злочина над Србима у Херцеговини. Пјесму *Поју Перишићу* посветио је свештенику Радојици Перишићу, прослављеном команданту Гатачке четничке бригаде, једном од покретача Јунског устанка у Херцеговини 1941. године. У десетерачкој пјесми *Бенерал Дража Михаиловић* Говедарица је опјевао животни пут, подвиге и голготу команданта Југословенске војске у отаџбини, генерала Драже Михаиловића. Лик овог српског хероја и мученика Говедарица оцртава живописно и сликовито, с пуно рјечитости и експресије, истичући, прије свега, Михаиловићеву скромност, спремност на жртву и предано служење отаџбини и Српству.

У пјесмама са тематиком из последњег, одбрамбено-отаџбинског рата, чији је био учесник, испољена су његова темељна родољубива, национална и ангажовано-стваралачка опредјељења и схватања. Говедарица је опјевао два вјероватно најважнија догађаја у Херцеговини из тог периода. Ријеч је о Дмитровданској офанзиви на Невесиње 1992. године и о паду Фазлагиха куле – злогласног усташког упоришта, како из времена Другог свјетског рата, тако и са почетка деведесетих година прошлог вијека. Пјесма *Дмитровданска офанзива* представља снажно и литерарно вриједно свједочанство о том догађају. Читава пјесма је спој личног стваралачког прегнућа и општег става о томе шта је Дмитровданска побједа; јуначки подвиг и српско јунаштво, усташка срамота и слом. Све је то Говедарица успио да преточи у лагане, течне епске десетерце. И, на крају све је закрилио зрелим родољубљем, што је нарочито дошло до изражаја у ефектном завршетку, гдје је нагласио:

„А Неретва и њена долина
од зулума Пера Далматина

¹⁵ Душан Говедарица, „Обренови осмерци и десетерци“, у: Обрен Говедарица, *Муке и заруке*, Либертас – Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“, Бијело Поље – Никшић, 1999, стр. 7.

¹⁶ Новак Студо Мандић, „Предговор“, у: Обрен Говедарица, *Орлуј орле у царсџиву висина*, РИЗ „Просвета“, Сарајево, 1993, стр. 7.

српском крви историје пише,
 нема цркве Светог Спаса више –
 нити има лијепе Бољане
 из широке мостарске пољане –
 Василију Светом у Благају
 темељи се више не познају –
 ни Тројице Свете тамо нема
 и она је љетос разорена
 и све цркве од села до града
 Житомислић са њима пострада¹⁷.

Посебно поглавље његове збирке *Муке и заруке* чине *Епитафи из отаџбинског рајџа (1991–1996)*, посвећени српским борцима погинулим за одбрану отаџбине и слободу српства. Ови епитафи, по ријечима академика Неђа Шиповца, „одишу лексичком, завичајном оригиналношћу и неслућено широком душом која оплакује пострадале, као и топлином срца из кога, као из тихог и небески чистог планинског извора у густој шуми четинара тече непатворена поезија“¹⁸.

У свом епском пјесмотвору Говедарица се бавио и темом српског страдања у Првом свјетском рату. У пјесми *Други удар Аустроугарске на Србију 1914. године* дао је једну доста сублимирану пјесничку слику аустроугарских злочина над српским становништвом у Подрињу и Мачви 1914, а у пјесми *Херојска одбрана и њад Београда 1915. године* слику јуначке одбране Београда и погибије његових славних бранилаца.

Овјековјечио је у својим осмерцима и десетерцима многе велике српске јунаке, хајдуке и војводе, попут Старине Новака, Баја Пивљанина, Богдана Зимоњића, Стојана Ковачевића. Из тог тематског круга издваја се пјесма *Војвода Стојан Ковачевић*, испјевана у римованим десетерцима, посвећена овом великом херцеговачком јунаку, у којој је Говедарица опјевао Ковачевићево витешко дјело и вријеме.

У богатом поетском опусу Обрена Говедарице налазимо и једну пјесму са косовском тематиком. Пјесма *Заручница Тојлице Милана*, једна од најљепших пјесама новије српске епике, говори о трагичној косовској хероини, која по крвавом разбојишту тражи свог вјереника.

Нема сумње да се овај херцеговачки српски пјесник, као аутор великог броја десетерачких и осмерачких епских пјесама потврдио снагом истрајног, даровитог и омиљеног епског ствараоца.

¹⁷ Обрен Говедарица, „Дмитровданска офанзива“, у: *Муке и заруке*, Либертас – Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“, Бијело Поље – Никшић, 1999, стр. 87.

¹⁸ Неђо Шиповац, „О епитафима Обрена Гачанина“, у: Обрен Говедарица, *Муке и заруке*, Либертас – Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“, Бијело Поље – Никшић, 1999, стр. 118–119.

Цитирана литература и извори

- Говедарица 1993: Обрен Говедарица, *Орлуј орле у царстѿву висина*, Сарајево: РИЗ „Просвета“.
- Говедарица 1999: Обрен Говедарица, *Муке и заруке*, Бијело Поље, Никшић: Либертас, Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“.
- Говедарица 1999: Душан Говедарица, „Обренови осмерци и десетерци“, у: Обрен Говедарица, *Муке и заруке*, Бијело Поље, Никшић: Либертас, Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“, 5–8.
- Говедарица 2000: Обрен Говедарица, *Српска ђецо, весела вам мајка*, Требиње: Видослов.
- Ђукановић 1990: Живојин Ђукановић-Звицер, *Срећне вам ране, јунаци*, Никшић: Монтекс.
- Зуковић 1994: Љубомир Зуковић, *Пушовође и џушпокази*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике Републике Српске.
- Килибарда 1990: Гојко М. Килибарда, „Предговор“, у: Живојин Ђукановић-Звицер, *Срећне вам ране, јунаци*, Никшић: Монтекс, 3–4.
- Лакићевић 2019: Јован Лакићевић (прир.), *Уз стѿруне гусала: Антиологија новије ейике*, Цетиње: Светигора.
- Латковић 1982: Видо Латковић, *Народна књижевност I*, Београд: Народна књига.
- Мандић 1993: Новак Студо Мандић, „Предговор“, у: Обрен Говедарица, *Орлуј орле у царстѿву висина*, Сарајево: РИЗ „Просвета“, 5–9.
- Шиповац 1999: Неђо Шиповац, „О епитафима Обрена Гачанина“, у: Обрен Говедарица, *Муке и заруке*, Бијело Поље, Никшић: Либертас, Књижевна заједница „Владимир Мијушковић“, 118–119.

Budimir Aleksić

TWO PROMINENT CREATORS OF THE RECENT SERBIAN EPIC: ŽIVOJIN ĐUKANOVIĆ ZVICER AND OBREN GOVEDARICA

Summary

The following paper will discuss two creators of the recent Serbian epic: Živojin Đukanović Zvicer and Obren Govedarica. The goal of these poets was to testify about events and heroes from the Serbian past with their poetic compositions in rhymed guslars` (singers of epic poetry) ten and eight-syllable line stanzas. As authors of a large number of songs singing "in the folk style", they confirmed themselves as persistent, gifted, and favorite epic creators.

Key words: Živojin Đukanović Zvicer, Obren Govedarica, modern Serbian epic, Montenegro, Herzegovina, Serbian people, rhymed ten and eight-syllable line stanzas.

СРПСКА БАШТИНА

Историја и историографија

Никола Марковић
Дарко Бакић
Петар Милошевић
Бранко Шапоњин
Филип Д. Вучетић
Немања Поповић
Илија Бајковић
Иван Радловић

Епархија Будимљанско-никшићка на размеђи вјекова

**Др Никола
Маројевић**

Институт за српску
културу,
Никшић

УДК 271.2(497.16 Беране)
(091)

Сажетак: У раду се разматра историјат Епархије будимљанско-никшићке. Историјат Епархије је неодојив од њеног катедралног манастира Ђурђеви ступови код Берана. Пошто је веома тешко одредити мјесто ове епархије у поретку епископија које је основао Свети Сава, пратимо нит која повезује ову епархију са њеним историјским статусом до данашњег дана. Недавно уздизање на ранг митрополита садашњег архијереја Митрополита Методија само је враћање историјског значаја и исправљање неправде коју је ова епископија трпјела вјековима.

Кључне ријечи: Епархија будимљанско-никшићка, манастир Ђурђеви ступови, Свети Сава, Немањини.

Међу првим епархијама које је основао Свети Сава, први архиепископ српски, била је епархија Будимљанска. Повратком Светога Саве у Србију започиње ново доба у животу не само Српске православне цркве него и српског народа у цјелини. Ради лакшег управљања Свети Сава је у договору са својим братом Стефаном подијелио земљу на епархије, имајући у виду ужу Србију, Дукљу (Зету) и Хум (Захумље).¹ Међутим, биографи (Доментијан и Теодосије) ћуте кад је у питању оснивање нових епархија, немамо прецизне податке о њиховом броју, што је отворило простор за нагађања о томе колики је број новооснованих епископија. За рад који је пред нама, то је и те како од значаја. Тако видимо да је Јован Рајић, на том трагу, закључио да је Свети Сава поставио дванаест епископа „по свима градовима“, што свакако није тачно, јер су сједишта епископа одређена по манастирима из више разлога.² Ако желимо да одредимо број новоформираних епископија, које је Св. Сава основао 1219, онда би требало ипак поћи од *Повеље о осни-*

¹ Видјети: Јелисије Андрић, *Историја Српске цркве: од заснивања самосталности до пада Пајтријаршије (1219–1463)*, Нови Сад – Београд, 2019, 71.

² Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, I, Од ђокришћавња Срба до краја XVIII века*, Београд, ЈРП, 2002, 62.

вању *српских епископија*³, гдје се помињу сљедеће епископије: Зетска, Рашка, Хвостанска, Хумска, Топличка, Будимљанска, Дабарска, Моравичка. Дакле, свега осам ... Тако, налазимо осам епархија и према „самом Св. Сави и његовом брату, Првовенчаном краљу Стефану“⁴. Овај број је, у почетку, узимао и Иларион Руварац⁵, да би касније ревидирао став и тврдио да је Св. Сава основао само седам епископија. Константин Јиречек, с друге стране, по овом питању сматра да је када је основана архиепископија, „отворено још осам епископија“⁶. Истим путем иде и Нићифор Дучић, када убраја и жичку епархију и вели да је Св. Сава основао осам нових епархија поред двије које су већ постојале (Рашка и Призренска)⁷. Ђорђе Сп. Радојичић, који је на систематичан начин направио кратак историјат Будимљанске епархије наводи седам нових епархија⁸, док је Радослав Грујић истицао, да је Свети Сава подијелио државу на девет владичанстава. „Све ове епископије биле су испрва у манастирима, јер је градова онда било мало, а доцније су неки манастири добили нарочиту повластицу, да у њима не смеју бити епископске столице“⁹. Чињеница је да су крајем деветнаестог вијека многи историчари наводили бројку од једанаест као стварни број епископских катедри у том периоду¹⁰, мада је већ тада као усамљен почео да провијава и став да је било ипак дванаест¹¹, који је данас доминантан у историјским поставкама везаним за број епископија које је основао Свети Сава.

Можемо примијетити да су готово све епископије имале своје катедре у манастирима које је изградио Стефан Немања или пак припадници династије Немањића.

Будимљанска епископија, дакле, настаје осамостаљењем Српске православне цркве од Васељенске патријаршије 1219. године – тако је аутокефална Српска архиепископија била сачињена од девет епископија. Пошто су из времена византијске управе над овим областима „преживјеле“ три Епископије – Рашка, Липљанска и Призренска (које су до 1220. биле под јурисдикцијом Охридске архиепископије), сада им се додају нове: Зетска, Жичка, Хумска, Хвостанска, Будимљанска, Дабарска, Моравичка и Топличка као

³ Овај је одломак сачуван у рукопису *Синџагме* Матије Властара, коју је 1453. године преписао ђакон Дамјан у Копоринском манастиру. Владимир Ђоровић у *Сјисима Св. Саве...* (XXXV) сматра овај одломак аутентичним иако се у њему, међу епископијама, не наводи призренска.

⁴ Ср. Šafárik, *Pamatky drevního pisemnictví Jihoslovany*, Praha, 1851, 1868, 54.

⁵ Упор. Иларион Руварац, *Годишњица Николе Чујића*, II., 1878, 247–8, 252.

⁶ Ср. К. Јиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 64.

⁷ Ср. Нићифор Дучић, *Историја Српске православне цркве од првијех десетина VII до XIX века*, Београд 1894, 90–91.

⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, „Будимљански епископи“, у: *Богословље*, год. I, 1926, 265–270, 265.

⁹ Упор. Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1921, 19.

¹⁰ Видјети: Шафарик, Јанко, *Српски летописац из почетка XVI столетља*, Гласник Друштва српске словесности V, Београд 1853, 37; Срећковић, Панта, *Стање и односи српских архонатија према Угрији и према Византији у половини XX века*, Гласник Српског ученог друштва LIV, 1883, 46, 47.

¹¹ Видјети нпр. Голубинский, *Крайний очерк истории православной церкви: Сербов, Болгаров, Хорватов*, Москва, 1871, 461.

новоосноване руком Светог Саве. Критеријум за добијање имена било је или по области или по храму гдје је била катедра епископа. Тако је по жупи Будимљѝ епископија добила име, а за сједиште је одређен манастир Ђурђеви ступови.

Будући да су сједишта нових епархија била углавном у манастирима и то тако да су епископи уједно управљали и монашким братством, онда је неопходно пратити ту (не)видљиву нит која повезује судбину епископије и манастира; овдје имамо као предмет пажње Будимљанску епархију и манастир Ђурђеви ступови код Берана, па ћемо се том мишљу руководити.

Цркву Светог Георгија Побједоносца саградио је жупан Првослав, син великог жупана Тихомира, синовац великог жупана Стефана Немање. Као основ овој тврдњи послужио је натпис у наосу храма, који преведен са старословенског језика гласи: „Жупан Првослав, син великог жупана Тихомира, синовац светог Симеона Немање и ктитор места овога“.¹² Веома рано ова црква је постала предметом интересовања и проучавања средњовјековне црквене историје, јер видимо да је поменута у старим родословима и летописима.¹³ Важна веза између цркве Светог Ђорђа и новоосноване Будимљанске епископије јесте што је она постала сједиште те епархије, а самим тим и епископска катедра. Расположиви подаци казују да је црква саграђена прије него је постала сједиште епископије 1220, као свједочанство за то нам стоји чињеница да је њен ктитор жупан Стефан Првослав сахрањен у цркви,¹⁴ што се могло догодити једино прије њеног постављања за катедрални храм.¹⁵ С друге стране, претпоставка да је цркву Светог Ђорђа подигао велики жупан Тихомир је могућа уколико пођемо од чињенице да је Првослав наслиједио ктиторска права, па и „могућност да догради припрату са кулама уз њу, стекавши једновременно право да се у њој сахрани на месту ктитора“.¹⁶ Тада би свакако ктиторство великог жупана Тихомира било поменуто у Првослављевом надгробном натпису, а није, па можемо закључити да је жупан Стефан Првослав крајем 12. стољећа подигао старији дио храма, неку деценију раније од краја тог стољећа, да је убрзо након тога саградио припрату са кулама, свакако прије цркве подигнуте у Расу 1171. године.¹⁷

¹² Љ. Стојановић, *Зайиси и најйиси*, I, 5, бр. 10.

¹³ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, бр. 9, 11, 42, 44, 448, 451, 465, 487, 507, 522, 524, 559, 1061, 1064.

¹⁴ Упор. М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II*, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд, 1989, 88, 106.

¹⁵ Пошто се у храму сахрањују само епископи и свештенослужитељи храма, онда је извјесно да је жупан Стефан Првослав сахрањен прије њеног одређења за катедру епископије. Упор. Р. Љубинковић, „Хумско-епархијско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу“, *Сѣтаринар*, IX–X (1959), 100.

¹⁶ Милка Чанак-Медић, „Нова сазнања о најстаријем раздобљу Ђурђевих ступова у Будимљѝ“, у: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, Зборник радова, Издавачи: Епископија Будимљанско-никшићка, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, ЈП Службени гласник, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Полимски музеј Беране, Беране – Београд, 2011, 109–123, 119.

¹⁷ Ср. исто.

Након оснивања епископије организован је и манастир Ђурђеви ступови, али пошто није сачувана оснивачка повеља није најјасније шта је све припадало том манастиру. Предање памти да је метох био манастир Шудиково, а да се посједи протежу до жупа Гацка и Пиве¹⁸, као и више села у Будимљанима.¹⁹

Примијећено је у науци да је тешко одредити ранг Будимљанске епархије у поретку осталих епархија. Мјесто је, по свој прилици, условљено богатством и снагом епархије. Тако имамо да се наводи на шестом и осмом мјесту, у разним ријетко сачуваним рукописима.²⁰

У петој деценији 15. стољећа, не зна се тачан датум, Будимљанска епископија је уздигнута на ранг митрополије.

Занимљиво је примјетити да се у Душановој хрисовуљи манастиру светог арханђела у Леснову дословно налази ово: „И како по милости божјој уздигох краљевство на царство и архиепископију на патријаршију и епископије на митрополије, тако уздигосмо и свечасно епископију Скопску, часног и славног града Скопља Св. Тројеручице у првостолу митрополију...“.²¹ Наведени цитат нам отвара могућност да закључимо да су проглашењем Српске патријаршије 1346. године (уочи крунисања краља Стефана Душана за цара) заправо све старе епископије уздигнуте на ранг митрополија. У старијој литератури се може наћи да је и Будимљанска епископија уздигнута у ранг митрополије средином 14. стољећа.²²

У писаном документу, који се односи на осуду смедеревског митрополита Павла (1532), први пут се помиње ова митрополија. Ту видимо да је ту одлуку потписао будимљански митрополит Василије, док се 1453. године помиње будимски архиепископ Сава, очигледно само у звању митрополита.²³ Касније се може наћи на митрополита будимљанског Матеја²⁴ (1552), Генадија, Василија (16. в.), затим, након обнове Пећке патријаршије 1557. године помињу се следећи будимљански митрополити: Макарије I, Макарије II, Генадије, Сава, Герасим, Григорије и Јефимије. Теофил II је именован као митрополит будимљански 1615. године, а након њега 1639. помиње се митрополит Пајсије (Колашиновић).²⁵

Нарочито у другој половини 16. вијека манастир Ђурђеви ступови и манастир Шудикова постају центар друштвеног и културног живота мит-

¹⁸ Ср. Законски сјоменици српских држава средњег века, прикупио и уредио Стојан Новаковић, пета књига, Београд 1912, 624.

¹⁹ Видјети: Дашић, Миомир, „Манастир Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија у историји“, у: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, Зборник радова, Издавачи: Епископија Будимљанско-никшићка, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, ЈП Службени гласник, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Полимски музеј Беране, Беране – Београд, 2011, 17–41, 20.

²⁰ Радојичић, нав. дјело, 265–266.

²¹ С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 677.

²² Ср. Дашић, нав. дјело, 22⁶.

²³ Упор. исто, 22.

²⁴ Као митрополита будимског (Будимљанског) помиње га Иларион Руварац, видјети: И. Руварац, *Пећки патријарси 1557–1690, О њихвим патријарсима: Од Макарија до Арсенија III, (1557–1690.)*, Задар 1888, 6.

²⁵ Дашић, нав. дјело, 23.

рополије будимљанске. И овдје се види да од друге половине 16. и прве половине 17. вијека центар не само описмењавања већ и културне дјелатности постају манастири, а у неким изворима (Шудиковски поменик) наилазимо на податке о 106 монахиња – приложница, али можемо наћи велики број свештеника, монаха – који су активно радили на градњи и уљепшавању храмова, сликарством, иконописом, фрескосликарством, преписивањем књига...

Мученичка кончина митрополита Пајсија, након што га је Будимљански сабор 1653. именовао за преговарача испред патријаршије са римском куријом о антиосманском дјеловању – Турци га звјерски убијају и живог одраног прикивају за врата Ђурђевих ступова – означила је не само повећање глобе за епископију него и њено гашење за дуги период. Наиме, услед новонасталих околности, црквени живот је у значајној мјери сведен, готово на минимум, па већ имамо као посљедицу да у *Свейском зборнику хилендарском* (1655–1656) који набраја епископе и митрополите Пећке патријаршије са њиховим сједиштима, изостаје помен Будимљанског митрополита и још неких. Један запис из 1679. помиње епископа будимског Кирила, а 1709. се помиње будимљански митрополит Јефрем, такође као будимски, што је само другачије писање а у ствари се мисли на будимљанског.

Претпоставља се да је он управо одбјегао заједно са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690, или нешто касније, оставивши упражњену митрополитску катедру – искључиво услед финансијских разлога, а и што турски султан није допуштао попуну катедре наметнувши високу глобу од 17 дуката. Пећки патријарх је био принуђен да тако будимљанску митрополију на управљање додјељује рашком митрополиту, ријетко и бихорском, самим тим уводећи ову древну светосавску епархију на пут њеног тихог гашења...

Судбинску повезаност Митрополије Будимљанске и њеног катедралног манастира Ђурђевих ступова можемо пратити и на њеном привременом гашењу. Наиме, након турске похаре и спаљивања већих црквених здања и значајних манастира, 1738. године је и формално угашена ова митрополија. Будимљанска епархија тако бива припојена Рашкој, тј. Новопазарској митрополији и трајала је тако наредних вијек и по под окриљем Рашко-призренске митрополије.

Поменик архијереја Епархије Будимљанско-никшићке на једном мјесту је оставио владика Сава Вуковић у знаменитом дјелу „Српски јерарси“²⁶. Тако видимо да кад је ријеч о епископима он наводи сљедећи списак: Неофит, Јаков, Калиник, Теофил I, Спиридон, Герман I, Герман II, Никола. У митрополите будимљанске спадају: Василије, Матеј, Макарије I, Макарије II, Генадије, Сава, Герасим, Григорије, Теофил II, Јефтимije, Пајсије, Јефрем и Макарије.

Бурну историју српског народа на овим подручјима досљедно је пратила и судбина Епархије будимљанске. Након укидања и повременог „оживљавања“ у склопу других епархија она је коначно доживјела свој нови процват формирањем Будимљанско-никшићке Епархије и обновом Епископ-

²⁶ Ср. Епископ шумадијски Сава, *Српски јерарси*, Евро, Београд, 1996.

ског сједишта у манастиру Ђурђеви Ступови у мају 2001. Она обухвата до-некле измијењене границе Захумско-рашке епархије.

На мајском засиједању Светог архијерејског сабора 2002. за надлежног архијереја је изабран Његово Преосвештенство викарни Епископ Будимљански Јоаникије Мићовић, данас Митрополит црногорско-приморски. На мајском засиједању Светог архијерејског сабора 2021. изабран је Његово Преосвештенство Епископ диоклијски Г. Методије за Епископа будимљанско-никшићког. На овогодишњем засиједању Сабор је донио одлуку о измјенама и допунама 14. и 15. члана Устава СПЦ, које се тичу назива епархија и титулатуре епископа. На сједници је посебно разматрано питање титуле, што је омогућило унапређење досадашњег епископа Будимљанско-никшићког Методија у чин митрополита и архиепископа Будимљанско-никшићког, а самим тим и враћена је у ранг митрополија Будимљанско-никшићка. Сваку епископску или архиепископску титулу везује град, а митрополитску назив епархије. Ова пракса повезује титуле са ранохришћанским наслеђем што се остварило приликом оживљавања старих титула. Наравно ради се само о једном броју архијереја, али статус самих епархија остаје непромијењен. То прије свега значи да у Уставу Српске православне цркве постоје канонски равноправне епархије, има само једна архиепископија – Београдско-карловачка, док поједини епископи имају почасну титулу архиепископа и митрополита, „без суфраганих или зависних епископа“²⁷ што ће рећи без јерархијског поређења или неких нарочитих овлашћења. Јасни критеријуми су историјски оправдани и они су полазили од историјског континуитета досветосавских и светосавских епархија, али и градова који се помињу као њихова сједишта, полазећи од историјско-црквене везе између простора који заузимају епархије, као и појединачне заслуге самих архијереја, које прате ново уставно тумачење и потребе Цркве на мисионарском пољу. При томе, посебно би требало нагласити да је узношењем у ранг Митрополије будимљанско-никшићке враћен некадашњи њен статус, чиме се укида могућност било какве манипулације. Страдална историја ове епархије пружа најбоље доказе за то.

Библиографија:

Андрић, Јелисије, *Историја Српске цркве: од заснивања самостјалности до пада Пајријаршије (1219–1463)*, Нови Сад – Београд, 2019.

Вуковић, Епископ шумадијски Сава, *Српски јерарси*, Евро, Београд, 1996.

Голубинский, Евгений Евсигнеевич, *Краткий очерк истории православной церкви: Сербов, Болгаров, Хорватов*, Москва, 1871.

Грујић, Радослав М., *Православна српска црква*, Београд, 1921.

Дашић, Миомир, „Манастир Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија у историји“, у: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, Зборник радова, Издавачи: Епископија Будимљанско-никшићка, Филозофски факултет у Београду, Институт

²⁷ Упор. НАРОД КОЈИ НАДВЛАДАВА ТЕШКОЋЕ И ЗА КОЈИ УВЕК СВИЋЕ – ТО СМО МИ СРБИ, Божићни интервју Печату – Епископ бачки др Иринеј Буловић, <https://www.pecat.co.rs/2024/12/narod-koji-nadvladava-teskoce-i-za-koji-uvek-svice-to-smo-mi-srbi/#:~:text=Пре%20одговора%20на,добити%20исту%20титулу.>

- за историју уметности, ЈП Службени гласник, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Полимски музеј Беране, Беране – Београд, 2011, 17–41.
- Дучић, Нићифор, *Историја Српске православне цркве од првијех десетина VII до XIX века*, Београд, 1894.
- Јиречек К.–Радонић Ј., *Историја Срба, II*, Београд, 1952.
- Љубинковић, Р., „Хумско-епархијско властелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу“, *Ситаринар*, IX–X, Београд 1959.
- НАРОД КОЈИ НАДВЛАДАВА ТЕШКОЋЕ И ЗА КОЈИ УВЕК СВИЋЕ – ТО СМО МИ СРБИ**, Божићни интервју Печату – Епископ бачки др Иринеј Буловић, <https://www.pecat.co.rs/2024/12/narod-koji-nadvladava-teskocse-i-za-koji-uvek-svice-to-smo-mi-srbi/#:~:text=Пре%20одговора%20на,добити%20исту%20титулу>.
- Новаковић, С., *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Радојичић, Ђорђе Сп., „Будимљански епископи“, у: *Богословље*, год. I, 1926, 265–270.
- Руварац, И., *Пећки њаџријарси 1557–1690, О њећким њаџријарсима: Од Макарија до Арсенија III, (1557–1690.)*, Задар 1888.
- Руварац, Иларион, *Годишњица Николе Чуића*, II., 1878.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве, I, Од њокришћавања Срба до краја XVIII века*, Београд, ЈРЈ, 2002.
- Срећковић, Панта, *Сћање и односи српских архонџија њрема Угрији и њрема Византији у њоловини XX века*, Гласник Српског ученог друштва LIV, 1883.
- Стојановић, Љ., *Зайиси и њаџииси*, I, 5, бр. 10.
- Стојановић, Љ., *Сџари српски родослови и леџоџииси*, Сремски Карловци 1927, бр. 9, 11, 42, 44, 448, 451, 465, 487, 507, 522, 524, 559, 1061, 1064.
- Чанак-Медић, М., *Архџеџџура Немањиног доба II*, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд, 1989.
- Чанак-Медић, Милка, „Нова сазнања о њајстаријем раздобљу Ђурђевих ступова у Будимљџи“, у: *Ђурђеви сџуџови и Будимљанска еџархија*, Зборник радова, Издавачи: Епископија Будимљанско-никшићка, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, ЈП Службени гласник, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Полимски музеј Беране, Беране – Београд, 2011, 109–123.
- Шафарик, Јанко, *Српски леџоџисаџ из њочетџка XVI сџолећа*, Гласник Друштва српске словесности V, Београд, 1853.
- Šafárik, Pavel Jozef, *Pamatký drevního pisemnictví Jihoslovanuv*, Praha, 1851, 1868.

Nikola Marojević

BUDIMLJE-NIKŠIĆ DIOCESE AT THE TURN OF THE CENTURIES

Summary

The paper examines the history of the Budimlje-Nikšić Diocese. The history of the Diocese is inseparable from its cathedral monastery of Đurđevi Stupovi near Berane.

Since it is very difficult to determine the place of this diocese in the order of the bishoprics founded by Saint Sava, we follow the thread that connects this diocese with its historical status to the present day. The recent elevation to the rank of metropolitan of the current bishop, Metropolitan Metodije, is simply a restoration of the historical significance and a correction of the injustice that this bishopric suffered for centuries.

Keywords: Budimlje-Nikšić Diocese, Đurđevi Stupovi Monastery, Saint Sava, Nemanjić dynasty.

Политички и економски интереси на Балкану: Жељезнички пројекти Србије, Црне Горе и Аустроугарске почетком XX вијека

Др Дарко Бакић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

УДК 725.31:94
(497.11+497.16)“19“

Сажетак: Почетком XX вијека на Балкану су биле актуелне иницијативе за реализацију два значајна жељезничка пројекта. Србија је 1906. године актуелизовала план изградње Јадранске жељезнице, док је наредне године Аустроугарска оживјела ранију идеју о изградњи Новопазарске жељезнице. Поред Србије, за Јадранску жељезницу била је заинтересована и Црна Гора, која се залагала за сопствену варијанту те пруге. Како су обје трасе пролазиле преко територије Османског царства, у читав процес био је укључен и Цариград, али и остале велике силе.

Кључне ријечи: Србија, Аустроугарска, Црна Гора, Јадранска жељезница, Новопазарска жељезница, Османско царство, велике силе.

Различите политичке и економске концепције држава, заинтересованих непосредно или посредно за судбину европске Турске, сасвим су се јасно препознавале кроз њихов однос према пројектима за изградњу Јадранске и Новопазарске жељезнице. Иницијатори ова два, међусобно супротстављена пројекта, били су Србија и Аустроугарска.

Од избијања царинског рата пројекат Јадранске жељезнице био је од посебне важности за Србију, која је свом извозу настојала да осигура пут на тржишта западне Европе.¹ За реализацију пројекта,

¹ Под царинским ратом подразумева се трговински сукоб између Двојне монархије и Србије (1906–1911), из којег је српска држава изашла као побједник. На аустроугарску забрану увоза стоке из Србије, Београд је одговорио забраном увоза индустријске робе из Монархије на српску територију. При том је Србија успјела да своју трговину преусмјери према западној Европи, користећи највише жељезнички пут који је водио до Солуна, што је српској привреди омогућило да се ослободи зависности, коју је имала у односу на средњоевропско тржиште. (Више о томе: Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906–1911*, Београд, 1962)

Међутим, како се у Србији саобраћајна веза са Солуном смањивала непосредно, због њене дужине и капитала Монархије који је држао у рукама Источне жељезнице, Београд је актуелизовао

Београд је настојао да добије сагласност великих сила како би оне извршиле притисак на Османско царство да Србији одобри концесију за изградњу пруге, с обзиром на то да је скоро половина планиране трасе пролазила преко његове територије.² Пруга је, иначе, имала да иде од Прахова на Дунаву, долином Тимока на Књажевац и Ниш, затим долином Топлице на Куршумлију и Мрдаре. Одатле је траса прелазила на земљиште под османском влашћу, држећи се долина ријека Лаба, Ситнице, Дренице, Бијелог Дрима, Ваблоне, Дрима и Бојане, да би код Медове избијала на Јадранско море.³

Противљење Порте Јадранској жељезници било је са становишта њених интереса сасвим оправдано. Пруга је пролазила кроз економски неразвијена подручја сјеверне Албаније и Косовску област, која је у привредном смислу гравитирала према солунској луци. При том се ова оријентисаност према Солуну имала јачати, а не никакo слабити реализацијом српског жељезничког пројекта. У војничком погледу Јадранска жељезница је за Царство била чак и опасна, пошто је за Србију везивала оне крајеве који су припадали средњовјековној српској држави, а који су, према националним плановима владе у Београду, најприје требало да буду ослобођени од турске окупације. Уз то, територија која је била предвиђена за трасу пруге уз црногорску границу била је несигурна и стратегијски необезбјеђена.⁴

Изградњу Јадранске жељезнице најприје је подржала Италија, желећи да на тај начин омогући свом капиталу пенатрацију на Балканско полуострво.⁵

план о изградњи Јадранске жељезнице. (Д. Ђорђевић, *Пројекат Јадранске жељезнице у Србији (1896–1912)*, Историјски гласник, 3–4, Београд, 1956, с. 6)

Јадранска жељезница први пут се помиње седамдесетих година XIX вијека, у смислу Портиног пројекта који се односио на градњу пруге од Медове до Варне. Међутим, од овог плана, рађеног из стратегијских разлога, врло се брзо одустало.

У Србији се о Јадранској жељезници такође размишљало седамдесетих година XIX вијека, а што се више ближио почетак XX столјећа идеја о повезивању Дунава са морем постајала је све значајнија. Београд је 1901. године веома озбиљно приступио раду на остварењу овог жељезничког пројекта, али је успјех изостао. На исти начин, наредне године, окончало се и настојање српске владе да реализује изградњу тимочке жељезнице, као дијелу будуће Јадранске трансверзале. Свакако да је тешко било наћи инвеститоре за градњу дијела пруге који би био у границама Србије, а да при том није обезбјеђена сагласност Порте за њен наставак преко османског земљишта до мора. Послије неуспјелог покушаја из 1902. године Србија је прекинула активности на реализацији плана о изградњи Јадранске жељезнице, да би избијање српско-аустроугарског трговинског сукоба дало нови подстицај овом пројекту. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 3–6; М. Војводић, *Путице српске дипломатије*, Београд, 1999, с. 150–158)

² Порта је у неколико наврата одбијала званичне захтјеве Србије за издавање концесије. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 4, 6, 9, 21, 22; М. Војводић, *н. д.*, с. 151, 152)

³ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 19.

⁴ Османски владар се иначе у начелу противио свим иностраним жељезничким пројектима, посебно онима који су водили од морске обале према унутрашњости земље. (Исто, с. 9, 33)

⁵ Исто, с. 3, 9, 17, 32.

Француска је такође прихватила пројекат Јадранске жељезнице, који је њеној индустрији и капиталу отворила пут до Русије и Балкана (Симплон-Венеција-Медова-Русија), заобилазећи њемачку територију.⁶

Опрез Русије према Аустро-Угарској, односно бојазан да неким својим поступком не наруши атмосферу уравнотежених односа са овом земљом, базираних на одржавању статуса кво на Балкану, огледао се и поводом питања Јадранске жељезнице. Тако се 24. априла 1907. године руски министар иностраних послова Извољски, интересовао код српског представника у Петрограду, да ли се Београд обраћао и Бечу за помоћ у вези са добијањем концесије од Порте. Три дана касније Извољски је изјавио да се руска дипломатија за ову ствар не може залагати, све док се она налази у стању недовољне дефинисаности, као што је то у том тренутку био случај.⁷

Аустроугарска је, разумије се, била противна реализацији пројекта изградње Јадранске жељезнице. Но, како није могла порицати потребу да Србија оствари жељезничку везу са морем, препоручивала је Београду да то учини не преко Косова, већ преко Босне, тако да би излаз на море добила у Далмацији. Ова идеја је изложена српском дипломатском представнику у Бечу априла 1906. године, а 6. јула је саопштена аустроугарском представнику у Београду, са задатком да је представи српској влади.⁸

Аустроугарски предлог није наишао на одобравање краљевске владе, која у њему није препознала израз добрих намјера Монархије, већ покушај да се под тим видом и ово питање реализује у складу са њеном политиком да Србију држи у потпуној економској и политичкој зависности. Наиме, Беч је хтио да осујети да се пруга гради преко Косова и да, усмјеравајући жељезничку трасу преко Босне, буде у прилици да сасвим контролише евентуалну везу свог балканског сусједа са морем. На тај начин скренуо би се цијели извоз из подручја средњег Балкана у луке Монархије.⁹

Озбиљне активности Београда на реализацији пројекта Јадранске жељезнице, као и неуспјех Беча да сломи Србију у царинском рату, који је своју неефикасност показао већ 1907. године, подстакли су Монархију да се исте године живо ангажује на остваривању плана о изградњи Новопазарске жељезнице.¹⁰ Ова жељезница имала је да иде од босанске границе преко Санџака за Косовску Митровицу, одакле би се повезала са већ постојећом жељезничком линијом Митровица-Скопље-Солун.¹¹

⁶ Исто, 18, 32.

⁷ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992, с. 113.

⁸ Исто, 115, 116.

⁹ Исто.

¹⁰ Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске жељезнице*, Историјски часопис, књ. 7, Београд, 1957, с. 221.

¹¹ Постојале су двије варијанте ове пруге, познате под називима Рожајска траса (Прибој-Пријепоље-Бродарево-Бијело Поље-Биоча-Беране-Рожаје-Рибарић-Митровица) и траса Рогозне (Прибој-Пријепоље-Сјеница-Нови Пазар-Митровица). Аустроугарска се коначно одлучила за трасу преко планине Рогозне (налази се у близини Новог Пазара – н. п.). (В. Ћоровић, *н. д.*, с. 117; Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 234, 235).

Идеја о градњи Новопазарске жељезнице јавила се у Османском царству шездесетих година XIX вијека, да би се крајем седамдесетих година Порта озбиљно ангажовала на овом послу. Као резултат тога 1874. године завршен је дио пруге од Солуна до Митровице.

Иако је дипломатски представник Аустроугарске у Цариграду маркиз Палавични убјеђивао османске власти да се Беч чврсто залаже за одржавање постојећег стања на Балкану и да изградња ове пруге ни најмање није повезана са наводном жељом Двојне монархије да оствари експанзију ка Солуну, ствари су стајале сасвим другачије. Тако је аустроугарски министар спољних послова Ерентал, у свом акту од 7. септембра 1907. године, који је означен као строго повјерљив, истакао да Санџачка жељезница првенствено треба да задовољи политичке и војне интересе његове земље. Он је такође нагласио да би изградњом ове пруге привредни интереси Монархије могли бити задовољени само у одређеној мјери, при чему интереси балканских држава уопште не би могли бити остварени.¹²

Реализовањем пројекта Новопазарске жељезнице, Аустроугарска, којој је услед царинског рата пут за Македонију преко Србије био затворен, обезбједила би саобраћајницу према југу, мимо српске територије. При том би ова пружна траса, пролазећи између Црне Горе и Србије, ослабила могућност успостављања чвршћих веза између двију српских држава, али и угрозила једину преосталу везу Србије са западом – преко Солуна. У Бечу се иначе сматрало да би директна линија Сарајево-Солун омогућила Монархији контролу над жељезничком мрежом цијелог Балкана, а самим тим и наметање њеног утицаја на том простору.¹³ Изградња Санџачке пруге такође би олакшала пребацивање војних јединица Монархије на жељене позиције, што би свакако повећало ефикасност евентуалних оперативних дејстава аустроугарске војске.¹⁴

Да би од Цариграда добила концесију за остваривање свог жељезничког пројекта, Аустроугарска је крајем 1907. године обећала Порти уздржаност по питању реформског програма великих сила у Македонији.¹⁵

Последњи пут у XIX стољећу пројекат Санџачке жељезнице покренут је 1879. године од стране Аустроугарске. Монархија је поново актуелизовала овај план 1900. године. Међутим, Њемачка је 1902. године ускратила подршку аустроугарском жељезничком пројекту, тако да до његове реализације није дошло. Берлин је тако поступио зато што је уважавао противљење Русије иницијативи Беча, као и због тога што је у то вријеме био заокупљен реализацијом пројекта Багдадске жељезнице, који је омогућавао успостављање саобраћајне везе од Њемачке до Персијског залива (Хамбург-Берлин-Хајдар Паша-Измид-Анкара-Конија-Адана-Мосул-Багдад-Басра). (Д. Ђорђевић, *н. д.*, с. 216–219, 222; Џ. П. Гуч, *Дипломатска историја Европе 1878–1919*, Београд, 1933, с. 281–283; В. М. Хвостов; И. И. Минц, *Историја дипломатије, св. 2, Дипломатија новог доба: 1872–1919*, Београд, 1949, с. 124–126)

¹² В. Ђоровић, *н. д.*, с. 118.

¹³ Пруга од Сарајева до границе Санџака (до Увца и Вардишта) завршена је 1906. године. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 219; Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крстић, А. Раденић, М. Екмечић, *Историја српског народа, књига шеста/Њрви ѿом, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд, 1994, с. 163)

¹⁴ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 218, 246, 247; Ђ. Пејовић, *Политика Црне Горе у Зајарју и Горњем Полимљу 1878–1912*, Титоград, 1973, с. 52.

¹⁵ То је у ствари значило да је Беч пристао да се прекине са даљом реализацијом реформске акције, пошто је искуство показало да су велике силе могле присилити Порту да спроводи реформе, једино уколико су дјеловале у потпуном сагласју. Иначе, у то вријеме су (од половине августа 1907. године), након извршених реформи жандармерије и финансија, дошле на ред реформе из области правосуђа, које су наишле на снажно противљење султана и његове владе. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 223; В. Ђоровић, *н. д.*, с. 119)

Прихватајући понуду Беча, султан је 31. јануара 1908. године издао ираду, којом се Дунавској монархији одобрава концесија за изградњу Новопазарске жељезнице.¹⁶

Аустроугарско ангажовање на реализацији пројекта успостављања жељезничке пруге преко Новопазарског санцака, довело је до тога да Петроград промијени своје држање по питању Јадранске жељезнице. Русија је била на становишту да је Монархија нарушила Мирцштешки споразум из октобра 1903. године, према којем су се двије земље обавезале да ништа не предузимају на Балкану без претходног споразумијевања.¹⁷ Стога је руска влада сматрала да нема више никаквих обавеза према Бечу, па се без устезања заложила за српски жељезнички пројекат, који јој је иначе омогућавао излазак на топло море.¹⁸

Када су руски, италијански и француски дипломатски представници у Цариграду, 17. марта 1908. године помогли на Порти српско тражење концесије за трасирање Јадранске жељезнице, британски представник се није придружио акцији својих колега.¹⁹

Да ће његова подршка изостати, било је сасвим јасно 20. фебруара, када је представнику Србије у Лондону, у одговору на његов демарш, саопштено да британска влада не може помагати српски пројекат на Порти.²⁰

То је било у складу са ставом Лондона у односу на реформски програм сила у Османском царству, по којем је упућивање захтјева Цариграду да одобри градњу жељезнице, у вријеме када се на њега имао извршити притисак да спроведе реформе, значило компромитацију реформске акције. Британија је истакла да нема замјерки ни у вези са српским, ни по питању аустроугарског жељезничког пројекта, али да сматра да није право вријеме за њихову реализацију.²¹ Зато је и осудила поступање Аустроугарске у погледу Новопазарске жељезнице, истичући да је она таквим дјеловањем задала удар цијелом програму реформи.²²

Но, послије младотурске револуције, када је престао сваки рад великих сила на реформама, Лондон је одлучио да подржи пројекат Јадранске жељезнице, односно да се заложи код Порте да изда концесију за изградњу пруге.²³

¹⁶ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 224.

¹⁷ Овај споразум постигнут је након слома Илинденског устанка, који је започео 2. августа 1903. године, са циљем стабилизације стања у Македонији и потврђивања политике одржавања статуса кво на Балкану. (Д. Бакић, „Аустроугарска против Црне Горе и Србије у Новопазарском санцаку“, *Српска баштина*, бр. 2, Никшић, 2023, с. 136)

¹⁸ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 120, 126; Д. Ђорђевић, *Пројекат Јадранске жељезнице у Србији (1896–1912)*, с. 17, 32).

¹⁹ Србија је званично затражила од Порте концесију за градњу Јадранске жељезнице 12. марта 1908. године. (В. Ђоровић, *н. д.*, с. 128, 129; Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 16)

²⁰ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 128; S. Knežević, *Velika Britanija i aneksiona kriza*, Podgorica, 2005, s. 53; *Русија и анексиона криза 1908–1909*, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1984, с. 121.

²¹ Традиционално гледано, Велика Британија је била противна оним жељезничким пројектима који су пружали могућност континенталним земљама да копно доспију до оних тржишта, до којих је суверено допирала њена трговачка морнарица. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 32)

²² В. Ђоровић, *н. д.*, с. 127, 128; Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 17, 18.

²³ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 136, 137; Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 18.

За разлику од претходног пута, када није хтјела да помогне Аустроугарску у њеном настојању да реализује пројекат Новопазарске железнице, Њемачка је посљедњу иницијативу Беча у вези са овим питањем пристала да подржи. Једино што је тим поводом Берлин захтијевао од Монархије било је то, да она не поступи онако као што је учинила 1902. године, тј. да не тражи од Њемачке да изврши притисак на Порту, како би јој ова дозволила градњу пруге, већ да се за то сама избори.²⁴

Што се тиче Јадранске железнице, њемачка дипломатија је у својим наступима износила супротстављене ставове. Прво је истакла симпатије за српски пројекат и обећала помоћ Београду у настојању да од Порте обезбјеђи концесију за градњу пруге, али је касније речено да Берлин не може подржати ово предузеће док се о томе не споразумије са Аустроугарском. При том је наглашено, да Њемачка нема никаквог нарочитог интереса да се заузима по основу овог питања, у оној мјери у којој то чине друге велике силе. Свакако да се промјена у држању Берлина десила под утицајем бечке владе, с тим што је у цијелу ствар укључен и финансијски моменат, пошто је, према сазнању дипломатског представника Србије у Берлину Богићевића, финансирање Новопазарске железнице имала да предузме Њемачка банка.²⁵

Међутим, Берлин је врло брзо увидио да у свом дјеловању не може да се руководи искључиво жељама Беча, већ да мора, у циљу опстанка Тројног савеза, узимати у обзир и интересе Рима, који је у погледу реализације пројекта Јадранске железнице заузео веома чврст став. Италијански министар спољних послова Титони је чак говорио да би требало извршити демонстрацију флоте трију сила, уколико Порта буде одбијала да изда тражену концесију за изградњу пруге, односно ако буде намјерно одуговлачила да то учини. Поред тога, он је упозоравао да би помагање османског отпора од стране Аустроугарске и Њемачке неминовно довело у питање опстанак Тројног савеза.²⁶

Послије ових изјава, Берлин је направио заокрет у свом држању по питању Јадранске железнице. Истина, Њемачка је најприје само декларативно подржавала овај пројекат, да би након боравка цара Вилхелма и канцелара Билова у Италији, априла 1908. године, управо она утицала на Аустроугарску да се придружи осталим силама и заложу код Порте за остварење српског железничког плана.²⁷

Видјевши да је изгубила подршку Њемачке у вези са опструкцијом пројекта Јадранске железнице, Аустроугарска је одлучила да попусти. У

²⁴ Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, с. 222.

²⁵ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 129, 130, 132–134.

²⁶ Исто, *н. д.*, с. 129, 130.

²⁷ У Италији су њемачки државници имали прилике да на прави начин осјете колико је тамо лош утисак остављало дјеловање бечке дипломатије, која је настојала да осујети реализацију пројекта Јадранске железнице. Уколико у томе не би успјела, Аустроугарска је имала план да издејствује да концесију за изградњу пруге добије неко друштво повезано са њеним капиталом, па се у Цариграду залагала да се она додијели Друштву оријенталних железница. Такав план донекле је пресјекла изјава италијанске владе да она не може бити индиферентна према томе коме ће се дати концесија за изградњу Јадранске железнице, те да Рим рачуна с тим да Беч неће правити сметње да Италија буде снажно финансијски ангажована у том послу. (Исто, с. 131, 132, 133)

томе је удјела имала и Русија, која је предложила да се захтјев за концесију скрати на дионицу пруге од Мрдара до Штимља. Монархија се, наравно, сагласила са руским предлогом, пошто јој је више одговарало да подржи изградњу дијела пруге, него цијеле пружне трасе. У томе је видјела шансу за одуговлачење, која би јој се пружила приликом тражења концесије за сваку наредну пружну дионицу.²⁸

Русији је било веома стало да се радови на изградњи обје жељезнице (Новопазарске и Јадранске) одвијају истовремено, јер се у Петрограду сматрало да ће онај жељезнички пројекат, који буде први остварен одузети другом трговинско подручје и значај. Стога је руска влада својим предлогом жељела да одобровољи Беч и Цариград да дају пристанак за почетак реализације макар једног дијела српског пројекта. Поред тога, траса Мрдаре-Штимље није била предмет спорења Београда и Цетиња у погледу територије преко које је Јадранска жељезница имала да пролази.²⁹

Цетиње је сматрало да Јадранска пруга треба да се трасира тако да она од Дунава до мора води преко Црне Горе, са завршетком у Бару, а не преко Албаније до Медове. Према овом предлогу, који је био покренут почетком 1907. године, напореда са пројектом Београда, жељезничка траса имала је да иде од Бара, преко Вирпазара³⁰ долином Мораче и Таре до Берана, затим правцем преко Рожаја до Куршумлије.³¹ Одатле би пруга ишла до Прахова, онако како је то било предвиђено пројектом владе Србије.³²

Влада у Београду није имала ништа против да се један крак Јадранске жељезнице одвоји за Бар, али није жељела да одустане од планиране трасе.

²⁸ Д. Ђорђевић, *Пројекат Јадранске жељезнице у Србији (1896–1912)*, с. 26, 27.

²⁹ Исто, с. 17, 26.

³⁰ Пругу од Бара до Вирпазара у то вријеме градило је италијанско Барско друштво. Радови на прузи завршени су крајем 1908. године. (В. Маровић, *Економска историја Црне Горе*, Родгогиса, 2006, с. 325–327; М. Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње, 1958, с. 236; Ј. Јовановић, *Историја Црне Горе*, Подгорица 2001, с. 272)

³¹ Д. Ђорђевић, *Пројекат Јадранске жељезнице у Србији (1896–1912)*, с. 20–22; В. Маровић, *n. d.*, с. 328; S. Knežević, *n. d.*, с. 53.

Дипломатску активност по питању пројекта Јадранске жељезнице која би се завршавала на црногорском приморју, Црна Гора је водила и у периоду од 1900. до 1902. године, када је настојала да добије подршку за своју идеју од Париза, Рима, Цариграда, Петрограда и Београда.

Као што је већ речено, Србија је почетком XX вијека такође настојала да обезбиједи подршку за своју верзију Јадранске пруге.

Непосредан повод за акцију двију држава односио се на то што је 1900. године у Бечу истакнута намјера да се гради жељезница од Сарајева до Солуна. При том је у јесен исте године донијета одлука да се изгради прва дионица ове пруге од Сарајева до санџачке границе, с намјером да се пружна саобраћајница потом продужи до Митровице.

Покушаји Црне Горе и Србије да постигну договор око трасе Јадранске жељезнице нијесу уродили плодом, што су фебруара 1902. године у Београду закључили црногорски министар иностраних послова Вуковић и предсједник владе Србије Вујић, констатујући да су поводом овог питања обје стране остале при свом становишту. (Више о томе: Н. Ражнатовић, „Црна Гора и питање Јадранске жељезнице 1900–1902, године“, *Историјски записи*, Титоград, 1968, с. 113–127; Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске жељезнице*, с. 218, 219)

³² Д. Ђорђевић, *Пројекат Јадранске жељезнице у Србији (1896–1912)*, с. 20–22.

Разлог је био тај што је према члану 29 Берлинског уговора Монархија имала право поморско-полицијског и санитарног надзора у Бару и дуж црногорске обале, што се свакако жељело избјећи. Но, из обзира према Бечу овај разлог Србија није могла отворено образлагати, што је доприносило увјерењу да она намјерно заобилази црногорску обалу.³³

Покушај књаза Николе да придобије Британију за свој пројекат није успио. Лондон је истакао да нема интереса да се заложи за градњу жељезнице чија би траса пролазила кроз сиромашне крајеве, који у догледној будућности не би имали већег значаја.³⁴

Настојање Цетиња да у Цариграду добије подршку за црногорску трасу Јадранске жељезнице није имало изгледа на успјех. Порта, која се противила пројекту београдске владе, још је мање могла бити заинтересована да подржи црногорску варијанту пруге, која би, за разлику од оне коју је заговарала Србија, само малим дијелом пролазила преко османске територије.³⁵

Аустроугарска је такође била против црногорског жељезничког пројекта.³⁶ Пошто је остварила доминацију над Новопазарским санцаком, Монархија свакако није жељела да допусти било какву конкуренцију на тој територији, па самим тим ни да подржи црногорски предлог, који је подразумевао да пруга пролази преко источног дијела Санцака.³⁷ Уосталом, таква траса Јадранске жељезнице много јој је мање одговарала, у односу на ону за коју се залагала влада у Београду, а коју је настојала на сваки начин да осујети.

Истицање аустроугарског пројекта Новопазарске жељезнице, подстакло је Цетиње да се још више ангажује на својим плановима који су се односили на Јадранску пругу. Тако су у марту 1908. године отправнику послова Србије у Црној Гори Јовану Јовановићу образлагане предности изласка жељезнице на Бар, док је великим силама упућена циркуларна нота којом се тражила њихова подршка за црногорску пружну трасу.³⁸

Подршку Русије за ову иницијативу затражио је лично књаз Никола приликом свог боравка у Петрограду 1908. године (25. март–3. април).³⁹ Због сукоба Русије и Аустро-Угарске око Новопазарске пруге, црногорски владар је одустао од трасе према Беранама и Рожају, те је предложио да она од Бара и Подгорице настави ка Гусињу, Плаву, Пећи, Штимљу, Мрдарима

³³ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 127; *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918: зборник докумената са коментаром*, приредили Г. Перaziћ, Р. Распоповић, Подгорица, 1992, с. 127, 128.

³⁴ Д. Ђорђевић, *н. п.*, с. 23.

³⁵ Исто.

³⁶ В. Marović, *н. д.*, с. 328.

³⁷ Исто; Ђ. Пејовић, *н. д.*, с. 55.

³⁸ Д. Ђорђевић, *н. п.*, с. 23; S. Knežević, *н. д.*, с. 53; Д. Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње, 1971, с. 384; I. Radosavović, *Међународни положај Црне Горе у XIX вијеку*, Београд, 1960, с. 123.

³⁹ Према званичним верзијама циља тог пута, књаз Никола је дошао у Петроград да види своје кћерке и зета Николаја Николајевича. Ипак, према повјерљивим информацијама, један од главних разлога његовог доласка било питање Јадранске жељезнице, мада су помињана и питања финансијске природе. (Р. М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе: 1711–1918*, Подгорица-Београд, 1996, с. 440)

и даље до Дунава.⁴⁰ Док је он у руској престоници указивао на предности црногорског пројекта, исто је чинио и посланик Србије у Русији Димитрије Поповић, залажући се за план своје владе. Петрограду је било свеједно којом ће трасом пруга ићи до мора, па је двије стране упутио на међусобно споразумијевање.⁴¹

Видјећи да нема подршку сила за своју иницијативу, књаз Никола је желео да се ово питање одложи за неко повољније вријеме.⁴²

Тако је спор око Јадранске жељезнице допринио да се, услед Бомбашке афере, ионако затегнути односи између Црне Горе и Србије, још више погоршају.⁴³

Суочена са притиском великих сила, Порта се у начелу сагласила са рјешењем које се односило на дионицу Јадранске жељезнице од Мрдара до Штимља. Међутим, Цариград је настојао да ово питање што више одуговлачи. Тако је велики везир 4. јуна 1908. године казао српском представнику у Османском царству да издавање ираде о овој траси може сматрати завршеним, док је руском и француском посланику рекао да ће се то десити чим буду обезбијеђена средства потребна за извођење радова.⁴⁴

Пошто је и ово питање ријешено, односно када је коначно створен синдикат за градњу жељезнице, коме је главни представник било француско друштво *Jonction Salonique Constantinople*, велики везир је поступио другачије.⁴⁵ Он је, након што је влада Србије 20. јуна службено обавијестила Порту да концесију коју је раније тражила уступа у корист поменутог

⁴⁰ Ђ. Пејовић, *н. д.*, с 55; Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 23.

⁴¹ Руска влада је мислила да у Београд пошаље председника Државног савјета Црне Горе Лазара Мијушковића, који је са књазом Николом боравио у Петрограду, како би се тамо око цијеле ствари нагодио са председником владе Србије Пашићем. Међутим, црногорски владар је то одбио. Једини уступак на који је књаз био спреман односио се на измјену трасе од Пећи до Подгорице, на начин што би се она цијелим својим дијелом (осим околине Подгорице – *н. њ.*) пружала преко османске територије. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 23; *Глас Црногорца*, бр. 12, Цетиње, 15/28. март 1908)

⁴² Црногорски заступник у Цариграду Душан Греговић неколико пута је у Цариграду иступао против пројекта владе Србије, при чему је за турску штампу изјављивао да се план изградње Јадранске жељезнице може сматрати одложеним, с обзиром на то да се и султан противи његовој реализацији. (Исто)

⁴³ До тзв. Бомбашке афере (1907–1908) дошло је након откривања акције црногорских студената у Београду, који су имали намјеру да пренесу бомбе у Црну Гору, са циљем да изврше атентат на краља Николу. Цијела ствар одразила се на односе између Црне Горе и Србије. Како је судски процес, који је овим поводом вођен на Цетињу, усмјераван у правцу доказивања умијешаности Београда у откривену завјеру, краљевска влада је у мају 1908. године одобрила свом отправнику послова при црногорском двору Јовановићу да оде из Цетиња на неодређено одсуство. (Више о томе: Н. Шкерковић, *Црна Гора на освијету XX вијека*, Београд, 1964, с. 259–435; В. Илинчић, *Бомбашка и Васојевићка афера*, Никшић, 2012, с. 7–154, 259–262)

⁴⁴ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 136.

⁴⁵ Споразум о формирању синдиката за изградњу Јадранске жељезнице постигнут је 6. јуна 1908. године, послје дужих преговора, оптерећених неслагањем Италије и Француске око сразмјере учешћа њиховог капитала у овом послу. Споразум је предвиђао оснивање два друштва: једног за градњу жељезнице, са учешћем француског (45%), италијанског (35%), руског (15%) и српског (5%) капитала, и другог за подизање пристаништа на Балкану, уз удио италијанског (55%) и француског капитала (45 %). Иако су формално формирана два

друштва, његовог представника замолио да не жури са овим послом и да трасирање остави за наредну годину. У османској престоници се иначе причало да је ово отежање узроковано одлуком османског владара, који се опет у свему томе позивао на осјетљивост Беча у вези са овим питањем. Такво стање затекло је избијање младотурске револуције, након које се, као што је већ речено, и Лондон придружио великим силама у захтјеву да Порта одобри концесију за градњу пруге.⁴⁶ Међутим, убрзо је Аустроугарска анектирала Босну и Херцеговину, па је борба за концесију настављена послје анексионе кризе.⁴⁷

Почетком септембра 1909. године османска влада дозволила је француском друштву да проучи трасу, при чему се дозвола односила на цијелу релацију, од Мрдара до мора. Међутим, ангажовани инжењери наишли су на терену на непријатељско држање албанског становништва, које је било подстицано како из Цариграда, тако и из Беча, па су послје једног препада, извршеног над њима 17. децембра код Пећи, напустили посао и вратили се у османску престоницу.⁴⁸

Београд је 1910. године наставио да тражи одобрење од Порте, али је у Цариграду тада истакнуто да ће Османско царство само градити жељезницу, што је у ствари био још један чин опструирања цијелог посла, пошто царевина није имала средстава за такав подухват. Иначе, Порта је раније истичала да не може да преузме никакве финансијске обавезе у вези са градњом пруге.⁴⁹

Устанак Албанаца на Косову у прољеће 1910. године, такође је представљао сметњу остварењу плана владе Србије о грађењу жељезнице од Дунава до мора.⁵⁰

Повољније прилике за пројекат Јадранске жељезнице настале су 1911. године, када је османска држава, притиснута могућношћу потпуног финансијског слома, у замјену за кредитна средства која јој је нудио француски капитал, пристала да 29. јула изда одобрење за српски жељезнички пројекат.⁵¹ Међутим, наступајуће околности, везане за избијање италијанско-тур-

друштва, практично се радило само о једном, пошто су учесници били исти. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 15, *н. д.*, с. 527; В. Ђоровић, *н. д.*, с. 136)

⁴⁶ В. Ђоровић, *н. д.*, с. 136, 137.

⁴⁷ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 28.

⁴⁸ Исто, с. 29; Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крестић, А. Раденић, М. Екмечић, *н. д.*, с. 165.

⁴⁹ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 29, 30; Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крестић, А. Раденић, М. Екмечић, *н. д.*, с. 165.

⁵⁰ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 30, 32; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1990, с. 196.

⁵¹ У накнаду за одобрење кредита Порти, зајмодавци су тражили добијање низа жељезничких концесија у Македонији и у сјеверним покрајинама Мале Азије, а на молбу Београда, међу ове концесије уврштена је и Јадранска жељезница. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 30)

Француско-османском преговарању противљење је изражавала Њемачка, али како није могла да спријечи постизање договора, zaloжила се за такозвану јужну трасу пруге (Скопље-Гостивар-Дебар-Медова), која је настала под утицајем османских војних кругова, вјероватно на сугестију Беча. Овоме се успротивио Београд, кога су подржале француска и италијанска влада. На крају је ствар ријешена тако, што је усвојена јужна траса са извјесним измјенама (Призрен-Дебар-долина Маће-Медова). (Исто, с. 31)

ског рата у јесен 1911. године и албанског устанка у мају 1912. године, онемогућиле су да се одобрење османске владе спроведе у дјело. Што се тиче Османског царства, оно је, након што је у Првом балканском рату изгубило територије преко којих је Јадранска жељезница имала да прође, престало да буде чинилац у овом питању.⁵²

Иако су радови на Нопазарској жељезници почели половином априла 1908. године, овај пројекат није био реализован.⁵³

Младотурска власт је у септембру исте године цијелу ствар одложила за касније, уз образложење да је она секундарна у погледу османских интереса.⁵⁴

Напуштање Новопазарског санџака од стране аустроугарске војске створило је бојазан у Цариграду да би такво стање могле искористити Србија и Црна Гора да ову област подијеле између себе. Зато је османска страна тражила од Беча да гарантује да неће дозволити такав развој ситуације, односно да ће Санџак остати у посједу Османског царства, што је Монархија условила наставком реализације свог жељезничког пројекта.⁵⁵

Ово питање, које је покренуто у октобру 1908. године, расправљано је у више наврата, да би коначно, у априлу 1909. године разговори били прекинути. Главни разлог био је тај што Беч није пристајао на захтјеве Порте да се његова гаранција у погледу Новопазарског санџака односи на војну заштиту. Аустроугарска је једино била спремна да османској влади јемчи пружање дипломатске подршке, што Цариграду није било довољно.⁵⁶

Пројекат Новопазарске жељезнице Беч је поново покренуо на почетку Балканског рата 1912. године. Међутим, подјела Санџака између Црне Горе и Србије првих дана рата учинила је овај пројекат беспредметним.⁵⁷

Извори и библиографија

Глас Црногорца

Бакић, Д., „Аустроугарска против Црне Горе и Србије у Новопазарском санџаку“, *Српска баиштина*, бр. 2, Никшић, 2023, 129–149.

Богдановић, Д., *Књига о Косову*, Београд, 1990.

⁵² Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 32; Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крстић, А. Раденић, М. Екмечић, *н. д.*, с. 165.

⁵³ Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крстић, А. Раденић, М. Екмечић, *н. д.*, с. 164., Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, с. 234.

⁵⁴ Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 236, 237.

⁵⁵ Поред овог услова, Беч је од Порте још захтијевао да забрани превоз ратног материјала, који је преко Солуна ишао за Србију, што је османска влада прихватила 20. марта 1909. године. Забрана је била ограничена на вријеме трајања сукоба између Аустроугарске и Србије изазваног анексијом Босне и Херцеговине. (Исто, *н. р.*, с. 240–242)

⁵⁶ Ерентал је објашњавао великом везиру Тамил-паши да војна гаранција не би била у складу са достојанством Османског царства, те да би присуство војске Монархије на граници Новопазарског санџака било сасвим довољна опомена било каквој евентуалној акцији Србије и Црне Горе. (Д. Ђорђевић, *н. р.*, с. 240–242)

⁵⁷ Исто, с. 244; Ч. Попов, Д. Ђорђевић, Н. Ракочевић, Ђ. Микић, К. Милутиновић, В. Крстић, А. Раденић, М. Екмечић, *н. д.*, с. 164.

- Војводић, М., *Путићи сръбске дипломатије*, Београд, 1999.
- Вујовић, Д., *Црна Гора и Француска 1860–1914*, Цетиње, 1971.
- Гуч, Ц. П., *Дипломатска историја Европе 1878–1919*, Београд, 1933.
- Ђорђевић, Д., *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, Историјски часопис, књ. 7, Београд, 1957, 213–248.
- Ђорђевић, Д., *Пројекат Јадранске железнице у Србији (1896–1912)*, Историјски гласник, 3–4, Београд, 1956, 3–35.
- Ђорђевић, Д., *Царински рай Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд, 1962.
- Ђуровић, М., *Трговачки капијал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње, 1958.
- Илинчић, В., *Бомбашка и Васојевићка афера*, Никшић, 2012.
- Историја сръбског народа*, I–VI; VI-1, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, написали Попов, Ч., Ђорђевић, Д., Ракочевић, Н., Микић, Ђ., Милутиновић, К., Крестић, В., Раденић, А., Екмечић, М, Београд, 1994.
- Јовановић, Ј., *Историја Црне Горе*, Подгорица 2001.
- Кнежевић, S., *Velika Britanija i aneksiona kriza*, Podgorica, 2005.
- Marović, B., *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006.
- Међународни уговори Црне Горе 1878–1918*, приредили Гавро Перацић и Радослав Распоповић, Подгорица, 1992.
- Ражнатовић, Н., *Црна Гора и питање Јадранске железнице 1900–1902. године*, *Историјски записи*, Титоград, 1968, 113–127.
- Пејовић, Ђ., *Политика Црне Горе у Зајарју и Горњем Полимљу 1878–1912*, Титоград, 1973.
- Распоповић, Р., *Дипломатија Црне Горе: 1711–1918*, Подгорица-Београд, 1996.
- Radosavović, I., *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd, 1960.
- Русија и анексиона криза 1908–1909*, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1984.
- Ђоровић, В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992.
- Хвостов, В.М., Минц, И. И., *Историја дипломатије, св. 2, Дипломатија новог доба: 1872–1919*, Београд, 1949.
- Шкеровић, Н., *Црна Гора на освијету XX вијека*, Београд, 1964.

Darko Bakić

POLITICAL AND ECONOMIC INTERESTS IN THE BALKANS: RAILWAY PROJECTS OF SERBIA, MONTENEGRO, AND AUSTRO-HUNGARY IN THE EARLY 20TH CENTURY

Summary

At the beginning of the 20th century, initiatives for the realization of two significant railway projects were current in the Balkans. Serbia, in 1906, raised the plan for the construction of the Adriatic railway, while the following year Austria-Hungary revived an earlier idea for the construction of the Novi Pazar railway. In addition to Serbia, Montenegro was also interested in the Adriatic railway, advocating for its own variant of the route. Since both routes passed through the territory of the

Ottoman Empire, Constantinople was involved in the entire process, as well as other great powers.

Key words: Serbia, Austria-Hungary, Montenegro, Adriatic railway, Novibazar railway, Ottoman Empire, great powers.

Невесињска пушка: симбол слободе и отпора – историјски и теоретско-философски аспект

Мр Петар
Милошевић

Музеј Херцеговине,
Требиње

УДК 94(497.6
Невесиње)“1875”

Сажетак: Овај рад говори о Невесињској пушки – устанку који је почео 1875. године у Херцеговини као побуна народа против турске власти. У раду се објашњава да то није био само обичан оружани устанак већ догађај који је заувјек обиљежио историју српског народа у Херцеговини, али и шире. Невесињска пушка постала је симбол борбе за слободу, правду и очување народног идентитета. Поред тога што се бави историјом устанка, рад говори и о дубљем значају ове борбе – о томе шта значе слобода, отпор и храброст, и зашто је важно сјећати се ових вриједности. Такође, у раду се показује како се сјећање на Невесињску пушку и данас чува у култури, школама, манифестацијама и колективном памћењу. Циљ рада је да покаже како један догађај из прошлости и данас може бити важан, да нас подсети ко смо, за шта су се наши преци борили и како те исте вриједности можемо преносити новим генерацијама.

Кључне ријечи: Невесињска пушка, Херцеговачки устанак, борба за слободу, Источна криза.

Увод

Невесињска пушка, као један од најзначајнијих оружаних устанака у Херцеговини током 19. вијека, представља више од само конкретног војног догађаја. Она је симбол колективне борбе народа за слободу, правду и очување националног идентитета у периоду турбулентних политичких промјена на Балкану. Током друге половине 19. вијека, Херцеговина и шири регион били су под јаком османском контролом, која се карактерисала економским оптерећењима, вјерском дискриминацијом и политичком маргинализацијом локалног српског становништва. У том контексту, Невесињска пушка постаје кључни израз народног отпора и тежње ка ослобођењу.

Међутим, значај овог устанка није ограничен само на његов историјски ток. Он у себи носи и дубоке симболичке и философске вриједности које се тичу слободе као егзистенцијалног и политичког пој-

ма, отпора као моралног акта и конструкције националног идентитета. У овом раду ћемо настојати да Невесињску пушку посматрамо не само као конкретан догађај већ и као мит који утиче на колективну свијест и обликује националне и културне наративе.

Истражујући историјски контекст, узроке и посљедице устанка, као и његов теоретско-философски значај, овај рад има за циљ да пружи свеобухватну слику о томе како један догађај може постати темељ за грађење идентитета, ослобођења и културне самосвијести народа. Овај приступ омогућава разумијевање Невесињске пушке као дијела ширег историјског и културног феномена који и данас инспирише и уједињује.

1. Историјски контекст и узроци Невесињске пушке

Други дио 19. вијека на Балканском полуострву представљао је период интензивних друштвених, политичких и националних превирања. У том времену, Херцеговина, као саставни дио босанског вилајета у оквиру Османског царства, била је мјесто дубоких тензија и напетости између османске власти и локалног српског православног становништва. Ова област била је оптерећена бројним социјалним неправдама – економском експлоатацијом, тешким пореским теретом и вјерском дискриминацијом. Становници Херцеговине су трпјели ограничења у политичким правима и често су били изложени притисцима који су угрозили њихову културну и националну аутентичност.

Економски услови били су изузетно тешки, нарочито због пореских реформи које је Османско царство спроводило у покушају да побољша финансијско стање царства. Ове мјере су додатно оптеретиле сељаштво и сиромашне слојеве друштва, које је већ било подложно освајачком режиму. Са друге стране, вјерски и национални фактори додатно су подгријавали незадовољство. Српски православни народ био је изложен различитим облицима притисака и дискриминације у односу на доминантну исламску власт, што је створило осјећај угрожености и потребу за очувањем сопственог идентитета.

У оваквом амбијенту, нарастајуће незадовољство и тежња ка слободи прерасли су у организовани устанак – познат као Невесињска пушка – који је започео 1875. године. Овај покрет није био само локални чин оружаног отпора већ и израз ширег националног таласа који је захватао цијели Балкан, инспирисан ранијим револуцијама и тежњом за стварањем националних држава.

Узроци Невесињске пушке могу се, такође, пронаћи у дугорочним процесима слабљења Османског царства и растућег утицаја великих сила у региону, које су, преко својих интереса, утицале на динамику локалних сукоба и политичких промјена.

Дакле, Невесињска пушка представља синтезу друштвених, економских, политичких и националних фактора који су подстакли српски народ Херцеговине да дигне оружје у одбрану слободе и сопственог идентитета.

2. Невесињска пушка као историјски феномен

Невесињска пушка, започета 1875. године, представља један од најзначајнијих устанака у историји Херцеговине и шире Балканског региона у 19. вијеку. Овај устанак има посебан значај не само због своје непосредне борбе против османске власти већ и због утицаја који је имао на политичке процесе у региону и његову улогу као претеча каснијих национално-ослободилачких покрета.

Устанак је организован и изведен у условима изузетно тешке и опасне ситуације. Османска власт је располагала бројним војним снагама и администрацијом, а локални устаници су, поред физичке спремности, морали да се ослању на снагу народне воље и вјештину прилагођавања тешком планинском терену Херцеговине. Управо је познавање терена и мобилност устаника допринијела изненађујућем успјеху у првим фазама устанка.

Осим војног значаја, Невесињска пушка је имала и дубок политички утицај. Устанак је показао неспремност и немогућност османске власти да задржи контролу над регионом, што је директно утицало на међународне односе и став великих сила. Руско-турски рат 1877–1878. и каснији Берлински конгрес били су дијелом посљедица и реакција на балканске устанке, укључујући и Невесињску пушку.

Историјска важност овог устанка огледа се и у чињеници да је он подстакао националну свијест и осјећај припадности српском народу, како у Херцеговини, тако и шире у крајевима који су тежили ослобођењу и стварању националних држава. Невесињска пушка представља кључни момент у процесу формирања модерних националних идентитета на Балкану.

Такође, овај устанак остаје значајан и због начина на који је утицао на развој идеја о народном суверенитету и слободи, што ће бити темељи за касније политичке и друштвене покрете. Његова симболика као борбе за правду и достојанство претворила га је у митолошки мотив који има снажно мјесто у култури и колективном памћењу народа Херцеговине.

3. Невесињска пушка као симбол отпора и теоријски концепт

Невесињска пушка је много више од самог историјског устанка; она је постала снажан симбол колективног отпора, слободе и националног достојанства. Као мит, она превазилази конкретан догађај и добија универзалну димензију која повезује прошлост, садашњост и будућност. Мирча Елијаде, један од најзначајнијих теоретичара митологије, наглашава да мит није само фикција већ начин на који људи стварају смисао и повезују се са својом суштином и коријенима. У том смислу, Невесињска пушка као мит служи да ојача и очува национални идентитет кроз генерације, преносећи вриједности храбрости, отпора и слободе.

Ова митска димензија, такође, пружа извор инспирације у тренуцима кризе и потешкоћа, када колективна свијест треба да се подржи и охрабри. Она постаје механизам који култури обезбјеђује трајност и континуитет, повезујући индивидуално и колективно сјећање.

Философски аспект Невесињске пушке може се посматрати кроз концепт слободе као основног људског права и егзистенцијалне категорије. По Жан-Жак Русоу, слобода је природно право сваког човјека, а друштвени уговор је механизам кроз који се слобода појединаца интегрише у заједничко добро. У овом свјетлу, устанак у Невесињу представља изражавање природне и политичке слободе која је угрожена под османском влашћу.

Такође, слобода није само одсуство туђег угњетавања већ и активно право на самостално дјеловање и афирмацију идентитета. Борба Невесињске пушке, као чин слободе, има дубоке коријене у философији егзистенцијализма, која наглашава избор и одговорност појединца и заједнице у условима угњетавања.

Хана Арент у својим студијама о отпору и револуцији посматра отпор као основни политички и морални чин. Отпор није само одбрана од насиља већ и активно учешће у обликовању политичког простора и очувању слободе. Невесињска пушка, као примјер народног отпора, илуструје како заједница организовано и свјесно преузима одговорност за своју судбину, бори се за правду и одбија покорност.

Овај аспект наглашава важност политичке активности и солидарности као предуслова за очување и ширење слободе. Отпор није само оружани сукоб већ и морални акт који оснажује заједницу и обезбјеђује дугорочну одрживост слободе.

4. Конструкција националног идентитета и колективне меморије

Национални идентитет често се гради кроз заједничке симболе, митове и историјске догађаје који окупљају заједницу и обезбјеђују осјећај припадности. Невесињска пушка, као један од најзначајнијих момената у историји српског народа у Херцеговини, постала је основни елемент у обликовању колективне свијести и идентитета.

Колективна меморија о Невесињској пушци преноси се кроз генерације не само као сјећање на оружани устанак већ као прича о храбрости, правди, и непокорности. Овај митолошки наратив, како наглашава социолог Морис Халбвас, помаже у одржавању заједничких вриједности и културних парадигми, које обликују како појединци, тако и заједница као цјелина.

Невесињска пушка служи као средство политичког и културног ангажовања – инспирација умјетности, књижевности, па чак и политичких покрета. Она функционише као „појам заједничког“ који обједињује различите генерације и омогућава им да осјете припадност једној култури и традицији.

Осим тога, конструкција националног идентитета кроз симболе као што је Невесињска пушка помаже у артикулацији захтјева за аутономијом, правдом и слободом у садашњем времену. Кроз овакве симболе, прошлост није само историја већ жива сила која покреће и обликује садашњост.

5. Насљеђе и савремени значај Невесињске пушке

Невесињска пушка као историјски догађај и симбол отпора задржала је своју актуелност и у савременом друштву. Њено насљеђе није само дио прошлости већ жива компонента културног, политичког и друштвеног идентитета народа Херцеговине и шире. Ово насљеђе чувају и преносе музеји, научне институције, умјетничка дјела, као и јавне манифестације које истичу вриједности храбрости, слободе и отпора.

У времену када се питања националног идентитета и политичке аутономије поново стављају у први план, Невесињска пушка служи као снажан подсетник на значај отпора против угњетавања и борбе за основна људска права. Њен симболички значај прелази границе локалне историје и постаје инспирација за различите друштвене покрете и идеје о слободи широм Балкана и Европе.

Савремени значај Невесињске пушке може се посматрати и кроз призму политичке философије, гдје она представља примјер како народни отпор и грађанска храброст могу промијенити ток историје и утицати на међународне односе. У времену глобалних изазова, као што су кризе идентитета и конфликтни односи, овај симбол позива на дијалог о правди, слободи и правима заједница.

Поред тога, очување сјећања на Невесињску пушку у образовним програмима, музејима и јавним мјестима омогућава да се младе генерације повежу са својом прошлошћу и разумију важност слободе као темељне вриједности људског друштва.

6. Симболика и културни значај Невесињске пушке у народној меморији

Невесињска пушка представља један од најзначајнијих симбола националне борбе и идентитета српског народа у Херцеговини, али и шире на Балкану. Она није само оружје које је коришћено у борби против Османског царства већ је постала метафора за упорност, храброст и неутуђиву жељу за слободом. Симболика Невесињске пушке дубоко је укоријењена у колективном памћењу народа, одражавајући њихову историјску свијест и национални понос.

У народним пјесмама, причама и усменој традицији, Невесињска пушка представља нешто више од обичног оружја – она је „глас раје“ која се дигла против неправде и угњетавања. Пјесме које славе Невесињску пушку преносиле су се генерацијама као лекција храбрости и примјер непоколебљиве борбе за слободу. Ове пјесме, које су дио епске традиције, имају и политички и културни значај јер учвршћују национални идентитет и повезују људе кроз заједничку прошлост и вриједности.

Етнолошки аспекти Невесињске пушке и устанка указују на то да је она постала дио народног идентитета не само због војничког значаја већ и као симбол отпора према туђинској власти и наметнутим неправдама. Кроз обиљежавање овог симбола на локалном и ширем нивоу, укључујући спо-

менике, музеје, културне манифестације и школске програме, одржава се свијест о значају устанка и његових идеала.

Умјетнички изрази инспирисани Невесињском пушком обухватају различите жанрове – од књижевности, преко сликарства, до музике и позоришта. Познати српски пјесници и писци, као што је Јован Дучић, у својим дјелима величали су овај симбол, стављајући га у контекст борбе за правду и национално ослобођење. Такав културни однос пружа дубљи увид у значај који овај догађај има у српском и херцеговачком колективном идентитету.

У савременом друштву, Невесињска пушка остаје снажан подсјетник на цијену слободе и вриједности за које су борци устанка жртвовали свој живот. Обиљежавања јубилеја устанка, изложбе, као и образовни програми који укључују изучавање овог симбола, пружају младим генерацијама прилику да схвате важност историје и њен утицај на данашњи живот. Ово је посебно важно у контексту савремених изазова у региону, гдје историја и национални идентитет играју значајну улогу у обликовању друштва.

Поред тога, симболика Невесињске пушке често се користи у јавном дискурсу као инспирација за отпор и борбу против неправде у различитим историјским тренуцима, што показује њену трајну актуелност и значај у политичкој и културној сфери. Она је постала дио националне митологије која повезује прошлост са садашњошћу и будућношћу.

7. Устанак у контексту савремене херцеговачке свијести – 150 година касније

Након што је прошло више од једног и по вијека од избијања Невесињске пушке и Херцеговачког устанка, овај догађај и даље заузима централно мјесто у колективној свијести становника Херцеговине и шире српске заједнице. Трајност сјећања на устанак и његов значај могу се препознати у различитим сегментима друштвеног и културног живота, као и у формалним обиљежавањима и институционалној подршци.

Јубилеј од 150 година од устанка представља важан тренутак за рефлексију и промоцију културног и историјског наслеђа. Многобројне свечаности, укључујући научне скупове, изложбе, представе и јавне дискусије, имају за циљ да у јавности подстакну свијест о значају устанка као једног од кључних момената у процесу националног ослобођења и стварања модерних државних формација на Балкану.

У Херцеговини, нарочито у Невесињу и околним мјестима, јубилеј се обиљежава кроз програме који укључују локалну заједницу, школе, цркву и културне институције. Ова обиљежавања имају мултидимензионални карактер, јер поред прославе историјског догађаја, служе и као платформа за јачање регионалног и националног идентитета. На тај начин, сјећање на устанак није само прошлост већ и жива стварност која се прожима са свакодневним животом и идентитетским процесима.

Историографија у региону све више тежи да проучи устанак из различитих аспеката – војног, политичког, социјалног и културног. Свеобухватнији приступ омогућава боље разумијевање не само догађаја у свом време-

ну већ и његовог дугорочног утицаја. Историјски радови настоје да устанак посматрају и као дио ширих националних и балканских токова, што доприноси интегрисаном сагледавању балканске прошлости.

Поред академских и културних активности, устанак има и значајну улогу у образовном систему. У школама се о овом догађају учи као о примјеру борбе за слободу и правду, а његови симболи и вриједности укључују се у наставне програме, како би се младим генерацијама пренијела свијест о важности заједништва, храбрости и националног идентитета.

У савременом друштву, које се суочава са бројним изазовима – од политичких подјела до економских и социјалних проблема – сјећање на Невесињски устанак служи као извор инспирације и поноса. Оно представља подсјетник да је отпор према неправди могућ и да слобода није нешто што се добија без борбе.

Такође, у оквиру културних манифестација и медијских приказа, устанак и његови симболи често служе као средство за јачање заједничког идентитета и повезивање људи унутар и ван Херцеговине. На овај начин, историјски догађаји попут Невесињске пушке прелазе у сферу живе културне праксе која има снажан утицај на савремено друштво.

Поред тога, одржавање оваквих јубилеја доприноси развоју туризма и културне привреде у региону, јер привлачи истраживаче, студенте, као и широку публику заинтересовану за историју и културу Балкана. То је важан аспект одрживог развоја локалних заједница, али и начин да се у свијету промовише богато наслеђе херцеговачког народа.

На крају, вриједи истаћи да сјећање на устанак као историјски феномен наставља да буде живо и у дијаспори, гдје херцеговачки народ и његови потомци настављају да његују и преносе своју културну баштину, укључујући и значај Невесињске пушке као симбола отпора и слободе.

Закључак

Невесињска пушка, као један од најзначајнијих устаначких покрета у Херцеговини 19. вијека, представља много више од само оружаног отпора против Османског царства. Она је симбол слободе, отпора и националног достојанства који се преноси кроз генерације као саставни дио колективне меморије и идентитета српског народа. Историјски контекст у којем је настала, са дубоким друштвеним, економским и политичким узроцима, даје јој додатну тежину као догађају који је утицао на токове балканске и европске историје.

Философски и теоретски, Невесињска пушка представља примјер егзистенцијалне борбе за слободу и правду, гдје отпор прераста у морални и политички чин. Њена митолошка димензија и улога у конструкцији националног идентитета чине је трајним симболом који инспирише и подсјећа на вјечиту борбу људи за своје темељне вриједности.

У данашњем времену, када се национални и идентитетски изазови поново постављају, Невесињска пушка остаје снажан подсјетник на значај слободе, отпора и правде као универзалних људских тежњи. Њено наслеђе, очувано у културним институцијама и јавном памћењу, наставља да обли-

кује и уједињује заједнице, пружајући не само увид у прошлост већ и смјернице за будућност.

Литература

- Arendt Hannah, *On revolution*, New York, 1963.
Екмечић Милорад, *Устџанак у Босни 1875–1878*, Београд, 2021.
Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1918*, Београд, 1995.
Поповић Васиљ, *Европа и српско њишанње: у периоду ослобођења 1804–1918*, Београд, 1940.
Поповић Васиљ, *Источно њишанње: историјски преглед борбе око ојстџанка Османлијске царевине у Левантју и на Балкану*, Београд, 2007.
Радан Лазар, *Устџанак у источној Херцеговини 1875–1878*, Требиње, 2023.
Русо Жан-Жак, *Друштвени уговор; О пореклу и основама неједнакости међу људима*, Београд, 1949.
Halbwachs Maurice, *The collective memory*, New York, 1980.
Чубриловић Васа, *Босански устџанак 1875–1878*, Београд, 1996.

Petar Milošević

THE NEVESINJE RIFLE: A SYMBOL OF FREEDOM AND RESISTANCE – HISTORICAL AND THEORETICAL-PHILOSOPHICAL ASPECTS

Summary

This paper discusses the Nevesinje Rifle – an uprising that began in 1875 in Herzegovina as a popular uprising against Turkish rule. The paper explains that it was not just an ordinary armed uprising, but an event that forever marked the history of the Serbian people in Herzegovina, but also beyond. The Nevesinje rifle became a symbol of the struggle for freedom, justice and the preservation of national identity. In addition to dealing with the history of the uprising, the work also speaks about the deeper meaning of this struggle – about what freedom, resistance and courage mean, and why it is important to remember these values. The work also shows how the memory of the Nevesinje Rifle is still preserved today in culture, schools, events and collective memory. The aim of the paper is to show how an event from the past can still be important today, to remind us who we are, what our ancestors fought for and how we can pass on those same values to new generations.

Keywords: Nevesinje Rifle, Herzegovina Uprising, Freedom Struggle, Eastern Crisis.

Стање у Митрополији црногорско-приморској од 1969. до 1974. године

Бранко Шапоњић

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Правни
факултет

УДК 271.2(497.16
Цетиње)“1969/1974”
(091)

Сажетак: Положај Српске православне цркве након Другог светског рата обележен је комплексним односом државе и Цркве. Наиме, Црква је била разорена у Другом светском рату и било је неопходно обновити је након окончања ратних дејстава, међутим, нова, комунистичка власт је имала врло мало или уопште није имала слуха за проблеме Српске православне цркве. У најтежем положају су биле епархије које су се за време рата налазиле на територији НДХ, затим на Косову и Метохији и на крају у Црној Гори. Истина, ситуација није била много боља ни у осталим епархијама. Циљ овог рада јесте да прикаже стање у Митрополији црногорско-приморској од доношења одлуке о рушењу капеле на Ловћену, до доношења Устава из 1974. године. За приказивање наведених чињеница биће коришћени историјски и социолошки методи.

Кључне речи: Митрополија, Његош, митрополит Данило, држава, Црква.

Увод

Стање у Митрополији црногорско-приморској након Другог светског рата било је изузетно тешко. Српска православна црква се нашла у врло тешком положају после великих разарања која је за време рата претрпела. Порушени су бројни манастири Цркве, побијени свештеници и монаси и многе епархије су биле у веома лошем стању. Када је митрополит Данило Дајковић дошао на чело Митрополије црногорско-приморске, иста је била у врло тешком стању. Митрополит је у своме извештају Светом архијерејском синоду за 1961. годину навео да неће погрешити ако каже да је затекао једно расуло, рушевине и врло хаотичне прилике. Даље пише како је две трећине манастира остало празно, затим остала је само једна четвртина свештенства, подмлатка нема, а и то што има не жели да се рукополаже.¹

* Рад представља резултате истраживања које финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација по Уговору са Правним факултетом Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, докази број 4151-2534-251-2534-251-25-02. од 04. 02. 2025.

¹ *Љетопис расвете митрополије црногорско-приморске времена митрополита Данила Дајковића 1961–1990.* (пр. П.

Велика страдања су Митрополију задесила и током Првог светског рата. Са санацијом штете кренуло се у међуратном периоду, али она није у потпуности санирана пре избијања Другог светског рата (Шапоњић, 2025, 133–141).

Стање у Митрополији црногорско-приморској по доласку Митрополита Данила Дајковића

Митрополит црногорско-приморски, Данило, у извештају Светом архијерејском синоду за 1969. годину од 20. марта 1970. године, у одељку о односу државе и Цркве пише како су односи ранијих година били коректни. Власти нису правиле проблеме црквеним властима, а ни парохијским свештеницима приликом вршења дужности. Уколико би и дошло до неких мањих испада, надлежни органи би, а по пријави црквених власти, одмах реаговале и исти решиле. Односи и са представницима власти и на републичком, али и на федералном нивоу су били крајње коректни док није донета одлука о рушењу Ловћенске капеле од 9. децембра 1968. године. Потешкоћа која се 1969. године десила јесу демонстрације које су организоване 23. марта од стране гимназијалаца из цетињске гимназије, наравно под вођством представника комунистичких власти.²

Митрополит црногорско-приморски, Данило, у своме извештају за 1973. годину бр. 404/ I од 28. марта 1974. године пише како од његовог доласка на чело епархије, па уназад до Другог светског рата, ситуација није најбоља. Недостатак кадрова било је горуће питање, али ни материјално стање епархије није било ништа мањи проблем. Митрополит Данило пише како је учињено све што је било могуће по питању обнове манастира, цркава и манастирских конака, парохијских домова и осталих објеката које служи Цркви и црквеним потребама. Тренутно стање је тако да је извршена поправка неких објеката, док се материјално стање релативно средило.³

Кадровско питање је остало горући проблем и нема изгледа ће се оно решити у скорије време. Наиме, епархија је стипендирала све богослове који су уписали богословију. Даље се наводи да су примали и ученике из других епархија како би покушали да реше проблем са оскудицом кадрова. Међутим, главни проблем је, као и у епархији рашко-призренској тај што се већина свршених богослова не рукополаже. Митрополит Данило пише како би проблем у оскудици кадрова био решен када би се само половина уписаних богослова рукополагала. Они који су изабрали да се рукоположе, и који

Кондић), Митрополија Црногорско-приморска, ИИУ Светигора – Цетиње, Цетиње, 2008, 89.

² *Љетопис распете митрополије црногорско-приморске времена митрополита Данила Дајковића 1961–1990.* (пр. П. Кондић), Митрополија Црногорско-приморска, ИИУ Светигора – Цетиње, Цетиње, 2008, 89.

³ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

су добили своју парохију, стално шаљу притужбе на материјално стање и однос власти према Цркви.⁴

Митрополит пише да имовински односи нису били решени у духу Закона о аграрној реформи када је он преузео епархију до оних случајева где Црква није имала ништа. Наводи да су сада имовински односи решени за извештан број цркава и манастира, али још увек то питање није потпуно решено.⁵

Наиме, Законом о аграрној реформи и колонизацији предвиђено је да ће се од манастира, богомоља и верских установа одузети вишак поседа. Односно, истима ће бити остављено до десет хектара земљишта. Манастирима, црквама и верским властима које спадају у категорију већег значаја или веће историјске вредности биће остављено до тридесет хектара обрадивог земљишта и до тридесет хектара шуме.⁶

Митрополит Данило пише како је нова црква у Рожајама, подигнута после завршетка Другог светског рата срушена, а на њеном месту је изграђен објекат у власништву државе. Интересантно је напоменути да је том приликом срушена и цамија, али је она касније подигнута, што није био случај са црквом. Власти су, након уложене жалбе од стране епархије обећале да ће се и црква поново изградити, али од тога није било ништа. Изгубивши сваку наду да се настали проблем може решити мирним путем, читава ствар се нашла пред Врховним судом Савезне Републике Црне Горе. Наводи да када је нешто потребно Цркви, онда се одједном појави широки спектар законских норми и разних уредаба које не дозвољавају да се Цркви било шта да.⁷

Према одредбама Закона о правном положају верских заједница све вероисповести уживају једнака права и све вероисповести имају једнак правни положај.⁸ Законом је предвиђено да су све верске заједнице слободне у вршењу својих послова и у вршењу верских обреда.⁹

Што се материјалног стања у епархији тиче, стабилизovalo се захваљујући манастиру Острогу, највећим делом. Захваљујући томе, помогнути су многи свештеници. Помоћ је дата у виду новца за поправку кућа, а било је случајева где су подизане и потпуно нове. Што се тиче стања манастира у епархији, митрополит Данило наводи како је оно, тамо где има манастирских конака, задовољавајуће. У епархији је, према извештају, било 25 манастира и метоха од чега 17 сасвим нормално функционише. Остале манастире опслужује суседно свештенство или братство суседног манасти-

⁴ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

⁵ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

⁶ Чл. 8, Закон о аграрној реформи и колонизацији, *Сл. Демократске Федеративне Југославије*, 64/1945.

⁷ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

⁸ Чл. 2. ст. 2., Закон о правном положају верских заједница, *Сл. Федеративне Народне Републике Југославије*, 22/1953.

⁹ Чл. 3. ст. 1., Закон о правном положају верских заједница, *Сл. Федеративне Народне Републике Југославије*, 22/1953.

ра. Највећи проблем је у томе што манастири немају конаке те братство не би имало где да живи.¹⁰

Митрополит Данило наводи како је 1972. године запаљен конак манастира Врањине, односно двор бившег краља Николе. Наводи се да се сумња да су га запалили рибари својом непажњом када су приликом ноћног рибарења спавали у манастирском конаку. Случај је пријављен властима, али исти није добио епилог. Како је и раније договорено, манастир Пива је измештен због изградње хидроелектране Мратиње. Митрополит Данило пише како су неке фреске већ скинуте и конзервиране по некаквим прописима. Изграђен је манастирски конак, много већи и лепши од претходног.¹¹

Религиозно стање верних

Што се религиозног стања верника тиче, стиче се утисак, на основу извештаја архијерејских намесника, да је оно боље него што то стварно јесте. Наиме, митрополит Данило пише како сви они који се издају за вернике, врло мало долазе у цркву. Не присуствују верским обредима и на тај начин слабо манифестују своју припадност Цркви и њеним прописима. Он додаје да се не искључује могућност да људи хришћанске врлине носе у својим душама, али их слабо примењују, па се по Светом Писму могу сврстати у оне млаке вернике, што је најгоре.¹²

Он даље пише како има случајева да поједини верници завештају своју имовину Цркви, али су то веома ретки случајеви. Поред тога, митрополит Данило примећује да су у његовој младости сељаци готово обавезно нешто завештавали Цркви. Он даље пише како се не би смело као мерило о религиозности верника узети ни посета манастиру Острогу где на годишњем нивоу долази много људи из читаве Југославије и из иностранства. Наводи да редовно присуствује богослужењима у Цетињском манастиру.¹³

Однос народних власти према Цркви и њеним представницима

Митрополит Данило пише како је однос Цркве и државе био добар све до краја 1969. године, односно све до доношења одлуке о рушењу Ловћенске капеле. Након доношења наведене одлуке, односи између државе и Цркве постају строго службени, а могло би се рећи да од тада постају и све гори. Митрополит Данило пише да иако су црквене власти биле против одлуке о рушењу Ловћенске капеле, трудили су се да се односи између државе и Цркве не кваре, али исто се не може рећи и за државне власти. Наиме, државне власти су прекинуле сваки контакт са црквеним властима и по пи-

¹⁰ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

¹¹ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

¹² АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

¹³ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

тању оних ствари које су се морале решити по сили закона. Митрополит Данило пише како су све представке упућене надлежним органима остале без одговора. Такав однос државних органа се посебно манифестовао у 1973. години када је у два наврата црквеној делегацији ускраћена канонска посета.¹⁴ Наиме, у јулу месецу 1973. године свештеник у селу Додоше, општина цетињска, упутио је позив митрополиту да посети село и одржи проповед верницима. Свештеник је позив упутио у име црквеног одбора и истакао је да је то жеља апсолутне већине становника села. Међутим, два-три дана пре него је посета требало да се реализује, стигло је писмо од црквеног одбора у коме се наводи да не долазе јер нема ко да их чамцем превезе преко језера. Митрополит пише како превоз преко језера није проблем јер у споменутом селу постоје три породице које имају своје моторне чамце и који би могли да их превезу преко језера. Касније се испоставило да црквени одбор није написао наведено писмо, већ је оно стигло од месне организације савеза комуниста. Да ли је писмо упућено по вољи саме организације или и члановима исте наређено да пошаљу спорно писмо, није се сазнало.¹⁵

Други случај се догодио у селу Љуботину где је 1973. године црква требало да прослави осамдесет година свог постојања. Наиме, месни парох је са црквеним одбором позвао митрополита да тога дана одржи службу и проповеда верницима и на тај начин заједно прославе јубилеј. Међутим, када је месни одбор савеза комуниста из Љуботина сазнао да се планира долазак митрополита Данила, преко црквеног одбора је забранио његов долазак и наредио да се људима врати новац прикупљен за наведену свечаност. Страхујући да може да дође до неког испада, парох је замолио митрополита да ипак одустане од свог доласка што је он и учинио.¹⁶

Из митрополије је упућено протестно писмо Скупштини општине Цетиње, Верској комисији и Централном комитету Савезне Републике Црне Горе, али никакав одговор није стигао. На крају представке коју је митрополит Данило упутио Светом архијерејском синоду стоји да је његова дужност да о томе извести исти и да се у архиви нађе још један документ како се поштује Устав и Закони као и „*написана и обећана слобода вјере и Цркве*“.¹⁷

Према одредбама горе поменутог Закона о правном положају верских заједница загарантована је свим грађанима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије слобода савести и слобода вероисповести. Поред тога, свим грађанима је загарантовано право да слободно и без икаквих последица могу да припадају било којој вероисповести или било којој верској заједници као и да не припадају ни једној од њих.¹⁸

¹⁴ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974, редни број, 3/74.

¹⁵ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. III, од 1 до 70, 1974, редни број, 37/74.

¹⁶ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. III, од 1 до 70, 1974, редни број, 37/74.

¹⁷ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. III, од 1 до 70, 1974, редни број, 37/74.

¹⁸ Чл. 1. ст. 1 и 2., Закон о правном положају верских заједница, *Сл. Федеративне Народне Републике Југославије*, 22/1953.

Што се тиче случаја рушења Ловћенске капеле, епархија црногорско-приморска је затражила заштиту од Уставног суда Југославије, који се огласио ненадлежним и случај вратио Уставном суду Црне Горе на одлучивање. Исти је одлучио да је одлука владе Народне Републике Црне Горе као и Скупштине општине Цетиње законита и наложио је да се Ловћенска капела постави на другом месту (Његошева капела, https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/njegos-kapela.html?utm_source=com).

Митрополит Данило пише да у епархији постоје две римокатоличке бискупије и једна мухамеданска илмија. Он наводи да и са једнима и са другима живе у коректним односима и додаје да сматра да ни у једној другој епархији међуконфесионални односи нису тако добри као у црногорско-приморској. Пише како римокатолици живе у приморским крајевима, али да их има и у Никшићу, Цетињу и Титограду где постоје и њихови храмови, али да им не стварају никакве потешкоће. Митрополит Данило пише како када служе у Боки Которској, увек дође једна трећина римокатолика.¹⁹

Што се тиче мухамеданаца, митрополит Данило пише како са њима нема никаквих проблема те да је то однос који је постојао још из ранијих времена. Даље наводи како ни адвентистичка секта, која постоји на територији епархије не ствара проблеме јер за све време свога постојања није уопште напредовала.²⁰

Интересантно је да митрополит Данило ни у једном од извештаја послатих Светом архијерејском синоду, у проучаваном периоду, не наводи да су друге верске заједнице имале проблем са представницима власти какве је имала епархија црногорско-приморска. Он чак и похваљује суживот верских заједница у епархији. Да се наслутити да је Српска православна црква у Црној Гори била дискриминисана од стране комунистичких власти.

Проблем на који митрополит Данило указује у свом извештају Светом архијерејском синоду за 1972. годину бр. 326/1 од 14. марта 1973. године, односи се на именовање његовог помоћника, односно викарног епископа. Наиме, у последњем делу свога извештаја, митрополит Данило пише како се осећа уморно и како је дошло време да се одмори. Наводи како је тим поводом Свети архијерејски синод 1972. године усвојио његов предлог и обећао да ће у првом наредном заседању реализовати исти. Даље пише, како је у разговору са патријархом Германом било речи и о лицу које ће, након Данилове смрти, преузети епархију, али када је са њим успостављен контакт није било разумевања. Наиме, митрополит Данило пише како се кандидат за викарног епископа, не наводећи његово име, оправдавао тиме што крајем септембра треба да полаже докторски испит. Митрополит даље истиче своју бојазан да кандидат више води рачуна о монашким, идеалним прописима, а не о стварној потреби епархије и приликама у којима се Црква

¹⁹ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974, редни број, 3/74.

²⁰ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974, редни број, 3/74.

у њој налази. Истиче како не би имали ни крова над главом да је тако схватио свој положај.²¹

Митрополит Данило даље пише како ће још промислити и консултовати се са браћом архијерејима кога би могли да предложе за помоћника, односно викарног епископа. Наводи да су у Црној Гори прилике изузетне, те да су и људи такви. Он даље пише како би се најрадије повукао у неки манастир, а епархију препустио своме наследнику. На крају изражава наду да ће Свети архијерејски синод и Свети архијерејски сабор увидети значај његове потребе и интересе свете светосавске српске Цркве којој део на чијем челу се он налази припада.²²

О наведеном питању именовања помоћника, односно викарног епископа, митрополит Данило пише и у извештају Светом архијерејском синоду за 1973. годину. Наиме, он пише како нерадо напомиње да га притиска терет старости и када би Сабор благословио, он би се најрадије повукао у неки манастир, а власт оставио млађима који би епархију сигурно лепше и са више воље водили, него он са осамдесет година. Он пише како му се чини да ће пре он поћи на вечни одмор, него што ће добити помоћника. На крају пише *„Онај ко дође у епархију црногорско-јриморску и на њено чело, ако не мисли стварима добро погледајући у очи, појирчајући и погледајући сваки крај; имајући у виду положај и стање епархије, не заносијући се јримјером других цркава, ја чак ни других епархија наше цркве, боље да не долази, јер треба знајући да је посла и одвише, а посленика јако мало да не могу ни изблиза учинијући оно што се треба учинијући“*.²³

Митрополит Данило пише како ће, и поред година и даље обављати све неопходне послове, док му умна и физичка снага дозволе и да му се чини како за тринаест година, иако је чинио све што је могао и што је требало, као да ништа није учињено. Пише као су се Црногорци некада *„најјецају ко ће вишу и љеишу цркву оградити и уљеишати, а данас су дозволили да у њим истим црквама улази свако“*.²⁴

Постојала је нада да ће се стање побољшати након доношења Устава из 1974. године²⁵ којим је надлежност за решавање свих верских питања пренета са федералног нивоа на републички ниво. У то време постојала је нада да ће нови закони јасније и прецизније уредити права верских заједница, како би се спречило да државни органи произвољно тумаче те законе и ограничавају верске слободе (Ђукић, 2025, 463).

²¹ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974, редни број, 3/74.

²² АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974, редни број, 3/74.

²³ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974, редни број, 3/74.

²⁴ АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974, редни број, 3/74.

²⁵ Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Сл. Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, бр. 9/1974.

Закључак

Послератно стање Митрополије црногорско-приморске било је изразито тешко, како у материјалном, тако и у кадровском и организационом смислу. Манастири и цркве били су оштећени или уништени, значајан број свештеника је страдао, а генерацијски прекид у образовању новог свештеничког подмлатка оставио је трајне последице. Односи државе и Цркве били су формално коректни до доношења одлуке о рушењу Ловћенске капеле 1968. године. Од тог тренутка почиње видљива ескалација напетости и дискриминаторног односа државних власти према Српској православној цркви, што се огледа у опструкцијама, игнорисању црквених дописа и активном спречавању митрополитових посета појединим парохијама. Државна политика према црквеној имовини била је рестриктивна, нарочито у примени Закона о аграрној реформи и колонизацији. Иако су формално постојала законска решења, у пракси је Црква тешко долазила до правде и заштите своје имовине, што је посебно видљиво у случају рушења цркве у Рожајама. Политички притисци и дискриминација највише су се испољили кроз директно мешање комунистичких власти у црквени живот, забране канонских посета и манипулације одборима и локалним заједницама. Изостала је институционална подршка и елементарно уважавање црквених захтева.

Литература

Необјављена архивска грађа

АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 3 до 7, 1974;

АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. I, од 4 до 6, 1974;

АСПЦ, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Ф. III, од 1 до 70, 1974.

Објављена архивска грађа

Љеџик расписе митрополије црногорско-приморске времена митрополија Данила Дајковића 1961–1990. (пр. П. Кондић), Митрополија Црногорско-приморска, ИИУ Светигора – Цетиње, Цетиње, 2008.

Правни прописи:

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Сл. Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, бр. 9/1974;

Закон о аграрној реформи и колонизацији, *Сл. Демократске Федеративне Југославије*, 64/1945;

Закон о правном положају верских заједница, *Сл. Федеративне Народне Републике Југославије*, 22/1953.

Чланци

Ђукић, 2025, Далибор Ђукић, „ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, Нови Сад, 2025;

Шапоњић, 2025, Бранко Шапоњић, „Обнова црква и манастира у Митрополији црногорско-приморској након Првог светског рата“, *Српска баштина*, Никшић, X/1, 2025.

Интернет извори
Његошева капела, https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/njegos-kapela.html?utm_source.com, приступљено: 20. 08. 2025.

Branko Šaponjić

THE STATE IN THE METROPOLITANATE OF MONTENEGRO AND THE LITTORAL FROM 1969 TO 1974

Summary

The position of the Serbian Orthodox Church after the Second World War was marked by a complex relationship between the state and the Church. The Church had been devastated during the war and required significant reconstruction following the cessation of hostilities. However, the new communist government showed little to no sensitivity toward the problems faced by the Serbian Orthodox Church. The most difficult situation was in the dioceses that, during the war, had been located within the territory of the Independent State of Croatia (NDH), as well as in Kosovo and Metohija, and, finally, in Montenegro. It is worth noting that the situation was not significantly better in other dioceses either.

The aim of this paper is to examine the condition of the Metropolitanate of Montenegro and the Littoral from the decision to demolish the chapel on Mount Lovćen to the adoption of the Constitution of 1974. In presenting these developments, historical and sociological methods will be employed.

Key words: The Metropolitanate, Njegoš, Metropolitan Danilo, State, Church.

Прилог за биографију ђенерала Радомира Вешовића (1871–1938)

Мр Филип Д.
Вучетић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

Сажетак: У раду ћемо се осврнути на фељтон Љубомира Бакића у листу *Црна Гора* под насловом *Вешовић се брани*. Бакићев текст представља користан прилог биографији ђенерала Радомира Вешовића. Поменути фељтон настао је као реакција Љубомира Бакића на брошуру *Ђенерал Вешовић ђред судом*. Радомир Вешовић је у поменутом дјелу негативно приказао улогу појединих личности из политичког живота Црне Горе, за вријеме аустроугарске окупације. Венерал је означио Љубомира Бакића, војводу Гавра Вуковића, војводу Лакића Војводића и митрополита Митрофана Бана као сараднике окупационих власти. На Вешовићеве оптужбе реаговао је Љубомир Бакић у листу *Црна Гора* у периоду од јула до октобра 1921. године.

Кључне ријечи: Радомир Вешовић, Љубомир Бакић, Црна Гора (*Montenegro*), аустроугарска окупација, предаја генерала Вешовића.

УДК 355:929 Вешовић Р.

Увод

У периоду од 11. до 14. фебруара 1921. године у Првостепеном суду у Београду одржано је суђење Венералу Радомиру Вешовићу. Тужилац је Вешовића теретио за велеиздају, односно да је радио на обарању државног поретка у сарадњи са Италијом. Иако је суд утврдио кривицу оптуженог ђенерал је ослобођен оптужбе, односно пуштен испод суда на основу краљеве амнестије.¹

Након изласка из притвора Вешовић је објавио у Земуну брошуру под насловом *Ђенерал ђред судом*. Рукопис је према доступним подацима изишао из штампе марта 1921. године. Аутор је поменути брошуру објавио са циљем да докаже да је процес против њега монтиран, на основу једног фалсификованог писма. Он је у овом спису врло негативно приказао улогу појединих личности, које су, како је тврдио, у сарадњи са аустријским окупационим властима на

¹ Видјети опширније: *Ђенерал Вешовић ђред судом*, Земун, 1921.

превару издејствовале његову предају. Као главне кривце за предају означио је митрополита Митрофана Бана, војводу Лакића Војводића и бившег министра правде у влади Јанка Вукотића Љубомира Бакића. Убрзо након појаве поменуте брошуре Бакић је реаговао у листу *Црна Гора*. Он је у периоду од 29. јула до 14. октобра 1921. године објавио 17 наставака под насловом *Вешовић се брани*. Бакић се у чланку осврнуо на лик и дјело Радомира Вешовића, са посебним освртом на његово комитовање и предају окупационим властима.

Вешовић се брани

Први фељтон Љубомира Бакића објављен је 29. јула 1921. године у листу *Црна Гора*.² На самом почетку аутор наводи да се Вешовић у брошури дотаклао више личности, на које је желио да свали моралну одговорност за предају непријатељу новембра мјесеца 1917. године. Бакић, поред осталог, истиче: „Вешовић нетачно представља мотиве и начин своје предаје. Ја није сам у новчаној могућности, да штампам посебну књигу о томе, као Вешовић, али свакако не могу пропустити, да овим путем не упознам јавност о предаји његовој“.³

У наставку он описује стање у Црној Гори од одласка краља Николе из земље, до половине јуна 1919. године. У тексту, поред осталог, стоји да су краљ Никола и предсједник владе Лазар Мијушковић напустили земљу, а да претходно нијесу одредили ко ће их у земљи заступати. У Подгорици су, наставља Бакић, остала само три члана владе министри финансија, правде и војске.⁴ Иако аутор наводи да не жели да говори о раду заостала три министра у земљи, са правом истиче да су околности за њихов рад биле тешке. Два министра од три вратила су се на Цетиње, док је Вешовић отишао за Подгорицу гдје је имао кућу и имање.⁵ Иако су први дани окупације пролазили без инцидената, Аустријанци су били зачуђени непријатељским ставом Црногораца који се „осјећаху Срби и понашаху српски“. Бакић истиче да су аустријске окупационе власти биле зачуђени, да њихове интриге из-

² *Црна Гора* је био лист Народне радикалне странке у Црној Гори. Први број изашао је из штампе 29. октобра 1920. године на Цетињу. Покретац листа био је трговац Вуко Вулетић. У почетку *Црна Гора* је излазила три, а затим два пута недељно у тиражу од 800–1.600 примјерака. Уредници *Црне Горе* били су: Крсто Марић, Јован И. Богдановић, Д. Матановић, Љ. Крунић, Б. Думовић и др. Лист је излазио до почетка 1929. године. (Šerbo Rastoder, *Buduća prošlost: uvod u istoriju sa osnovama istorije historiografije*, Podgorica: CID; Nikšić: Filozofski fakultet, 2011, 120).

³ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 1“, *Црна Гора*, бр. 55, 29. јул 1921, 2.

⁴ Након што је уважена оставка владе сердара Јанка Вукотића нови кабинет је формирао Лазар Мијушковић, који је уједно био и министар иностраних дјела. За министра правде, просвјете и црквених дјела именован је Марко Радуловић. Андрија Радовић постављен је за министра финансија и грађевине, док је Ристо Поповић био министар унутрашњих дјела. Бригадир Радомир Вешовић постављен је за министра војног. („Службени дио“, *Глас Црногорца*, бр. 62, 20. децембар 1914, 1).

⁵ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 1“, *Црна Гора*, бр. 55, 29. јул 1921, 2.

међу двије српске династије нијесу постигле ефекат код црногорског народа.⁶

Током Вешовићевог боравка у Подгорици аустријска патрола је претресла његову кућу, сумњајући да је прикривао комите. Убрзо након тога он је затражио од власти да му дозволе одлазак на породично имање у Буковој пољани у Васојевићима. Када је ријеч о Вешовићевом одметању и убиству аустријског официра, Бакић наводи да му тај догађај није био довољно познат и да није тема његових „редака“.⁷

У истом броју поменуте новине аутор је у другом поглављу описао стање које је настало након Вешовићевог одметања. Гувернерство је дан након погибије аустријског официра штампало проглас у ком је пријетило народу из Васојевића и Колашина строгим казнама. Окупатор је захтијевао да се некадашњи министар војни преда властима у року од 5 дана, у супротном ће осудити на смрт његовог оца и брата.⁸ Бакић сматра да је Вешовићев чин створио окупатору згодан преседан да врши притисак на народ, и да је то радио у свој својој оштрини. Истог дана пред само вече код Бакића су дошла два политичара, којима он не наводи име. Повод њиховог доласка био је да се организује савјетовање 25–30 угледних људи са митрополитом Митрофаном. Крајњи циљ састанка био је да се донесе одлука како да се помогне народу који је дошао у незавидну ситуацију након Вешовићевог одметања. Аутор на крају чланка наводи да је од окупационих власти затражена дозвола за поменуто савјетовање.⁹

До састанка са аустријским гувернером дошло је 18. јуна 1916. године. Бакић је био изостављен из ове групе, уз образложење да је у њој био војвода Гавро Вуковић као Васојевић. Гувернер је депутацији саопштио да су Васојевићи били непокорни и краљу Николи, али да ће их аустријске власти строго казнити.¹⁰ Гувернерова изјава изазвала је огорчење код Бакића, посебно јер нико од чланова депутације није реаговао на његове ријечи. Због оваквог држања депутације Бакић је одбио да даље учествује у преговорима са окупационим властима. Ипак на крају је постигао договор са војводом Вуковићем да се преда молба окупационим властима за помиловање Вешовићевог брата и оца. Молба је требало и да се осврне на гувернерову изјаву о Васојевићима.¹¹

Војвода Вуковић и Љубомир Бакић су приликом одласка у окупациону команду срели пуковника Симоновића. Он их је савјетовао да не предају молбу, јер се радило о репресивним војничким мјерама.¹² Ипак они су предали поменуто молбу окружном заповједнику за гувернера. Том приликом су изјавили да су аустријске власти гријешиле са народом. Вешовића су описали као једног од „најваљанијих црногорских официра“, као амбициоз-

⁶ Исто, 2–3.

⁷ Исто, 3.

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 2“, *Црна Гора*, бр. 56, 2. август 1921, 2.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

ног и честољубивог. Такође су саопштили окружном заповједнику Симоновићу да је била грешка претрес Вешовићеве куће у Подгорици, али и дозвола да он иде у Букову пољану.¹³

Из молбе коју су Вуковић и Бакић предали гувернеру можемо закључити да их је највише погодила његова констатација да је њихово племе било непокорно краљу Николи. Због тога су нашироко приказали историју племена. Поред осталог, истакли су да су Васојевићи најбројније српско племе, које има 20.000 душа и да су подизали устанке против турске окупације. Такође су цитирали и писмо које је краљ Никола упутио дивизијару Лакићу Војводићу децембра 1915. године, у ком је похвално говорио о храбрости Васојевића.¹⁴ Бакић се осврнуо и на улогу Васојевића у *Бомбашкој афери* 1907. године и *Колашинском процесу* 1909. године.¹⁵ Он је истакао да је доказано да зачетак поменутих афера није био у његовом племену, и да су Васојевићи помагали властима у хватању завјереника.¹⁶ Убиство аустријског официра од стране бригадира Вешовића осудили су као не људски и не кавалерски чин, напомињући да за тако нешто није било повода.¹⁷

У наредном броју *Црне Горе* аутор поменутог чланка осврнуо се на сам Вешовићев чин, односно убиство аустријског официра. Он је у молби коју цитира у текст навео да се неће детаљније упуштати у само Вешовићево дјело, јер о њему мало зна. Бакић и Вуковић истичу да су брат и отац министра војног невине жртве његовог рђавог дјела.¹⁸ Сматрали су да њихово вјешање не би гануло бригадира, јер је он имао специфичан однос према оцу. У даљем образложењу стоји да је он (Вешовић – прим. Ф. В.) отац старца од 80 година у Балканском рату гонио да погине, и да се „ни у каквој прилици није понашао према њему како треба син да се понаша према оцу“.¹⁹ Ипак, Вешовић у мемоарима наводи да је на његову предају утицала брига за оцем који је био у заробљеништву, и дјецом која су била „боса и гола“.²⁰ Упечатљив запис о односу ђенерала Вешовића према оцу Луки, оставио је и књижевник Михаило Лалић. Он, поред осталог, биљежи: „Кажу да је и отац свога, старог ратника и јунака рањаваног Луку Паунова, исканџијао пред људима – само зато што је старац, уморан од дуга пута, стао да предахне и допустио да га стигну они из коморе. „Откад си ти коморџија, отац ти твога“, викао је и ударао. „Имам ја доста коморџија и без тебе“.“²¹

Војвода Гавро и Љубо Бакић су тражили од окупационих власти да се ублаже мјере према становништву, односно да се помилују отац и брат би-

¹³ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 3“, *Црна Гора*, бр. 59, 12. август 1921, 2.

¹⁴ Исто, 2–3.

¹⁵ Видјети опширније: Вукић Илинчић, *Бомбашка и Васојевићка афера*, (Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 2012).

¹⁶ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 3“, *Црна Гора*, бр. 59, 12. август 1921, 3.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 4“, *Црна Гора*, бр. 60, 16. август 1921, 2.

¹⁹ Исто.

²⁰ Радомир Вешовић, *Мемоари*, Подгорица, Унирекс, 2005, 215.

²¹ Михаило Лалић, *Затјочници: друга свеска мемоара и дневника Пеја Грујовића*, Београд, Нолит, 1976, 217.

вшег министра војног.²² Бакић, поред осталог, наводи да је поменута молба била пресудна да окупационе власти донесу одлуку о помиловању Луке Вешовића. Када је ријеч о Вешовићевом одметању, аутор сматра да је последица тог чина било масовно интернирање Црногораца.²³ У наставку текста он врло негативно пише о Вешовићевом поступку. Такође, наводи да је током његовог боравка у Карлштајну цивилни комесар за Црну Гору барон Штернбах рекао интернираним Црногорцима да Вешовић сноси кривицу за масовно интернирање.²⁴

У наставку Бакић наводи да су аустријске патроле претресале и његову кућу два дана узастопно. Он је сматрао да у том тренутку није било вријеме за било какав покрет отпора. Самим тим, Вешовићев поступак је окарактерисао као непатриотски чин. Ако се Вешовић кајао због распуштања и разоружавања војске, могао је да се одметне на други начин, сматрао је Бакић. Одметање на други начин подразумијевало је одлазак у шуму без проливања крви, у неком бољем и погоднијем тренутку. Вешовић је такође оптужен да га није занимала судбина народа након његовог чина. Да је на идеју о одметању дошао тек када су окупационе власти покушале да га интернирају.²⁵ Бакић закључује да је ђенерал требало да има мотив више за очување мира, као министар кабинета за вријеме којег је извршена окупација.²⁶ Због тога је требало да чува народ бар од својих непромишљених поступака. На крају четвртог наставка аутор закључује: „Јесте тако, али је његова амбиција била јача вазда од његовог разума, и она је његова фаталност у свим његовим поступцима до сада“.²⁷

У следећем броју *Црне Горе* аутор је описао стање у Црној Гори након његовог повратка из заробљеништва. Повратак из Карлштајна Бакићу није био јасан, страховао је да се ради о неком саслушању и да ће након тога бити враћен у заробљеништво. По повратку у домовину срео се са војводом Вуковићем, од кога је сазнао да окупациона власт жели да заведе блажу управу у земљи. Војвода је предложио да се утврди стварно стање на терену.²⁸ Према Вуковићевом плану прво је требало испитати да ли је било одметника прије Вешовића. Затим је требало испитати који су узроци „том неповољном покрету“. Такође утврдити да ли је до одметништва дошло из старих навика, тј. из времена када су се људи одметали од турске власти, или су то проузроковале окупационе власти. Војвода Вуковић је тражио и да се испита да ли је одметништво последица „Вешовићеве афере“, и колико одметника заправо има. Да ли су одметници пљачкаши и убице које су се одметнуле ради личне користи, или је њихов циљ обрачун са окупационим властима, војницима и жандармима. План је предвиђао и да се утврди

²² Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 4“, *Црна Гора*, бр. 60, 16. август 1921, 2.

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, 3.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 5“, *Црна Гора*, бр. 61, 19. август 1921, 2.

гдје се налази Вешовић, да ли су сви одметници под његовом командом, или свака група има свог команданта.²⁹

Према поменутом плану, требало је формирати комисију која би нашла Вешовића, и утврдити да ли преговоре водити искључиво са њим или са сваком групом одметника појединачно. Ипак, војвода Вуковић је сматрао да је Вешовић на челу свих одметника. Самим тим, уколико би он одбио услове предаје и други одметници би остали у шуми. Он је са правом истакао да је Вешовић имао велики углед у племену, који је стекао као командант Васојевићке војске. Да би се све наведено спровело у дјело војвода Гавро је тражио и амнестију за одметнике. Други захтјев је био ослобађање Вешовићевог оца, како би се ђенерал лакше приволио на предају.³⁰

Прије одласка у Васојевиће војвода Гавро и Бакић су тражили да се из заробљеништва ослободе Павле Вујисић, Мило Саичић и Милутин Радоњић. Сматрано је да би поменуте личности биле од користи у преговорима са одметницима. Са окупационим властима је било договорено да одметници уз пропуснице и без оружја могу доћи у варош и вратити се у шуму до постизања коначног договора.³¹ На једном од зборова који су организовани предложено је да народ упуту писмо ђенералу Вешовићу и Милисаву Раичевићу. Бакић и војвода Гавро су прихватили поменути предлог, па су писма састављена и упућена.³²

Вешовић и његова група око 20 људи није имала жељу да се преда, наводи Бакић. Док су трајали преговори о предаји једна група комита убила је аустријског војника у рејону Таре. Овај догађај знатно је отежао даље преговоре. Окупационе власти су истог дана објавиле проглас у ком су захтијевале предају свих одметника у што краћем року. У супротном, запријетили су вјешањем таоца. Два прогласа сличне садржине штампана су 6. и 20. септембра 1917. године.³³

Љубомир Бакић истиче да Вешовић и даље није желио састанак. Овакво ђенералово држање изазвало је незадовољство код народа, па су народни представници предложили да свако братство позове своје братственике на предају. Ситуација се и даље компликовала након обрачуна комита и аустријске војске током преговора у Колашину. Војвода Гавро Вуковић је убрзо након ових догађаја предао Бакићу Вешовићево писмо датирано на 2. септембар 1917. године.³⁴

Писмо је имало 12 тачака. Вешовић на самом почетку наводи да је изненађен због хајке која се води против њега. Даље истиче да је спреман на преговоре, али под условом да буду испуњени сви његови захтјеви. Вешовић је, према Бакићевом писању, тражио: да се ослободе сви затвореници без обзира на чин и положај, да се успостави црногорска власт судска и административна у цијелој Црној Гори укључујући и Скадар, да се аустријска

²⁹ Исто, 2–3.

³⁰ Исто, 3.

³¹ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 6“, *Црна Гора*, бр. 63, 26. август 1921, 2–3.

³² Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 7“, *Црна Гора*, бр. 64, 30. август 1921, 2–3.

³³ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 8“, *Црна Гора*, бр. 66, 6. септембар 1921, 2–3.

³⁴ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 9“, *Црна Гора*, бр. 67, 9. септембар 1921, 2.

полиција уклони са села и постави нова у коју би ушли и Црногорци, да се изабере одбор који би управљао земљом док би он (Вешовић – прим Ф. В.) одговарао за ред и сигурност, а Гувернер да буде надзорна власт.³⁵ Такође је тражио да се ослободе сви политички кривци, да се у школама врати употреба ћирилице, да пошта и телефон буду слободне за приватну употребу. Захтијевао је и новчане надокнаде за породице убијених од окупационих власти, да се народу врати 180.000 перпера неправилно наплаћених – и да се исплати штета оштећеним лицима. Последње двије тачке тичале су се њега и његове групе. Од власти је захтијевао да им се исплати одштета за претходних 16 мјесеци – и да им се поврати сав одузет новац, документа и ствари. На крају је тражио да све наведено потврди влада у Бечу, па тек онда да отпочне преговоре.³⁶ За мјесто састанка Вешовић је одредио Пехове, мјесто гдје се раздваја пут за Штавну и Пресло, уз напомену да ће отворити ватру уколико примијети аустријске патроле.³⁷ Бакић је писмо издиктирао Милу Дожићу преко телефона у кући Арсенијевића у Андријевици, гдје се налазила крчма. Како наводи, телефон је изабрао умјесто телеграфа како би сви у крчми чули садржину писма, а на тај начин би била и Вешовићева страна морално задовољена.³⁸ Вешовићеви захтјеви на прави начин су осликали његов карактер. Он је као одметник поставио окупационим властима такве услове, који би и у миру били тешко прихватљиви.

Ађутант окружног заповједника у Колашину оштро је одбацио све захтјеве бившег министра војног. Ипак, од Бакића је тражио да се састане са Вешовићем. Љубомир Бакић је инсистирао да се неке тачке размотре, али је ађутант био против. Дошло је до оштре расправе између Бакића и ађутанта. Повод је био ађутантова тврдња да су окупационе власти лијепо поступале са Вешовићевом породицом.³⁹ За мјесец дана Бакићевог рада у Васојевићима предало се 30 одметника, а у шуми је остала само Вешовићева група јачине око 20 људи.⁴⁰

Љубомир Бакић је одбацио Вешовићеве тврдње да је он покушао да се пребаци у Албанију, а затим даље на Солунски фронт. У тексту се даље наводи да је тај покушај могао бити тек након повратка делегације на Цетиње. Аутор је негирао и ђенералове наводе да су у сарадњи са аустријским властима против њега радили он, митрополит Митрофан Бан и војвода Лакић Војводић.⁴¹ Такође је негирао да је Вешовић са њим икада преговарао. Он је такође одбацио као неосновану тврдњу бившег министра војног, да се предао јер није знао за њихове везе са окупационим властима. Бакић је ово образлагао чињеницом да се Радомир Вешовић предао два мјесеца пошто је њихова мисија у Васојевићима завршена, односно средином новембра 1917. године.⁴² За предају бившег министра војног Бакић је сазнао тек

³⁵ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 10“, *Црна Гора*, бр. 68, 13. септембар 1921, 2.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, 3.

³⁹ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 11“, *Црна Гора*, бр. 70, 20. септембар 1921, 2.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто, 3.

⁴² Љуб А. Бакић, „Вешовић се брани 12“, *Црна Гора*, бр. 71, 23. септембар 1921, 2.

21. новембра, када га је цивилни комесар барон Шмит позвао у Гувернерство на Цетиње.⁴³

У тринаестом наставку аутор горе цитираног чланка пише о Вешовићевој предаји. Како наводи, он се предао под условима које му је аустријска команда наметнула. Окупациона управа амнестира је Радомира Вешовића и његову групу, уз обећање да ће им бити враћен одузети новац и исплаћена штета. Такође, предвиђена је исплата плата за њега и његову групу за све вријеме боравка у шуми. Договор је предвиђао да се Вешовић са породицом интернира у Подгорицу или у неко мјесто у унутрашњости „Црно–жуте“ монархије, као и да активно помаже у предаји осталих одметника. Један од захтјева је био и да се ослободе војници до чина наредничког, али не и виши официри и политичке личности.⁴⁴ Бакић такође одбацује Вешовићеве тврдње да се предао јер су му сељаци преносили приче о Руској револуцији и побједи Централних сила, што је код њега изазвало депресију. Он такође негира да му је поменути причу потврдио, образлажући да Вешовић није вјеровао ни блиском рођаку, војводи Вуковићу, а камоли њему. Он се чак, наставља Бакић, није одазвао ни на војводине молбе да се састану.⁴⁵ Штавише, сумњао је да ће приликом састанка бити на превару заробљен.⁴⁶ На крају тринаестог наставка аутор закључује: „Свакако је за нас лично добро било што нам Вешовић не хтједе вјеровати. Да нам се је предао, па да му је било што животу, макар због каквог било узрока, носили би неку моралну одговорност. Знали смо ми то и чували се што смо боље могли“.⁴⁷

Црна Гора у следећем броју доноси 14. наставак Бакићевог фељтона. Он, поред осталог, биљежи да је за вријеме њиховог боравка у Васојевићима владала слобода кретања. Да је ту слободу користио и Вешовић ловeћи рибу у горњем току ријеке Лима. Иако је знао да се ситуација смирила и да није било инцидената, Вешовић ипак није дошао на састанак. Посебну замјерку Бакић има на Вешовићеве тврдње да су они радили за окупатора. Такве оптужбе назива клеветом, напомињући да је са друговима радио искључиво за народне интересе.⁴⁸ Било да је то Вешовићева мисао или да му је неко подметнуо, он је подједнако морално крив, стоји у тексту. Поменутом Вешовићевом изјавом о сарадњи комисије за преговоре са окупатором, он је себи „изрекао страшну моралну казну – она му је доста“, закључује Бакић.⁴⁹

Бивши министар правде се осврће и на Вешовићеве замјерке на рад Велике народне скупштине у Подгорици новембра 1918. године. Он наводи да су посланици помињали и рад оних личности због којих је народ пропатио, а међу њима нашла се и Вешовићева личност. Посланике поменуте

⁴³ Исто.

⁴⁴ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 13“, *Црна Гора*, бр. 72, 27. септембар 1921, 2.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто, 3.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 14“, *Црна Гора*, бр. 73, 30. септембар 1921, 2.

⁴⁹ Исто.

скупштине посебно је иритирало што је Вешовић био први генерал из Црне Горе у новој војсци. Бакић наводи да скупштина није могла „пропустити да не учини протест“, против прераног Вешовићевог награђивања, јер су још увијек биле свјеже ране код народа, које им је он задао својим неразумним поступком.⁵⁰ Аутор је свакако алудирао на Вешовићево убиство аустроугарског официра приликом хапшења.

Важно је напоменути да Бакић и поред низа критика на рачун Радомира Вешовића, ни на једном мјесту не спори његово јунаштво. У прилог томе говори и Бакићева тврдња да је Вешовић „као војник показао у два рата довољно храбрости и личног пожртвовања“, када је предводио Васојевићку бригаду на Бардањолт, „гдје је ова показала чуда од јунаштва“.⁵¹

Посебан акценат аутор је ставио на предају бившег министра војног окупационим властима. Бакић подвлачи да је он приликом предаје обећао властима да ће помоћи и предају других одметника. Иако је још раније обећао да ће бити одговоран за одржавање мира у земљи, уздајући се у свој ауторитет, реалност га је демантовала. У Бјелопавлићима, Колашину и Никшићу доживио је неуспјех уз одбијање и оштро негодовање народа и одметника.⁵² Аутор, поред осталог, наводи да је разлог његовог неуспјеха што је он радио искључиво за себе, док су они (комисија) радили за народ.⁵³ На крају петнаестог наставка бивши министар правде напомиње да је Вешовић требало да размисли када је написао да су они радили за окупатора и да помисли да је он кренуо „несразмјерно горим путем“. Ова тврдња свакако има основа, ако се узме у обзир чињеница да су Бакић и војвода Гавро Вуковић радили на смиривању стања. Са друге стране, Вешовић је у друштву аустријских официра ишао од мјеста до мјеста, позивајући комите на предају.⁵⁴ Овим радом не само да је дошао у сукоб са комитима него је знатно пао и његов углед у народу. Свакако, ову компромитацију су касније његови политички противници вјешто користили.

Са правом је Бакић поставио питање да ли је свита која је ишла са Вешовићем, служила да му „одржи високи углед“, или да га сачува од самог народа? Аутор иронично закључује: „Изгледа да је било и једно и друго“.⁵⁵ У наставку се напомиње да окупационе власти нијесу испоштовале већину датих обећања Ћенералу. Штавише, приредили су му више непријатних ситуација, гдје га је народ врло рђаво примио. Бакић напомиње да је Вешовићу чак и живот био угрожен од комита.⁵⁶

У последњем седамнаестом дијелу фељтона „Вешовић се брани“, аутор износи закључке о животу, раду и дјелу бившег министра војног. Бакић, поред осталог, наводи да је Вешовић након одметања био пасиван и да је његов чин само донио страдање народу. Ипак, са правом запажа да је његова

⁵⁰ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 15“, *Црна Гора*, бр. 75, 7. октобар 1921, 2.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто, 3.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 16“, *Црна Гора*, бр. 76, 11. октобар 1921, 2.

⁵⁶ Исто.

пасивност вјероватно спасила народ већих страдања. Он такође сматра да је Вешовић након пензионисања незадовољан дошао у Васојевиће, са циљем да „замути прилике“, али је био спријечен од народа и омладине.⁵⁷ Закључке о Радомиру Вешовићу Љубомир Бакић износи у четири тачке:

„1) врло је амбициозан човјек, па га је амбиција наводила често на непромишљене кораке, између којих је и онај из јуна мјесеца 1916. год. у Буковој пољани;

2) својим учинком у Буковој пољани ‘даровао’ је народу у Црној Гори, а нарочито свом племену Васојевићима, велике невоље: вјешање, интернирања, новчане казне и т. д.

3) предајом на онај начин окупаторским властима, доцнијим радом по предаји, као и понашањем после пензионисања и при одбрани пред судом, само је себи личну штету учинио и потамнио и оне врлине које је имао;

4) својим бављењем у шуми није непријатељу задао никакве штете, нити је народ, осим мука ништа од тога добио“.⁵⁸

У закључној напомени аутор се осврнуо и на његов лични однос са ђенералом Вешовићем. Он напомиње да је са Радомиром Вешовићем имао коректан однос, чак и пријатељски, све док генерал није постао министар војни у кабинету Лазара Мијушковића. Штавише, Бакић је за вријеме Балканских ратова улазио у сукоб са угледним личностима које су критиковале Вешовићев рад. Посебно су се те критике односиле на Вешовићево командовање током борбе за Бардањолт. Током тих борби аутор напомиње да му је он упутио телеграм честитке.⁵⁹ Ову Бакићеву тврдњу потврђује и сачувани телеграм који гласи: „Срећне ти ране генерале! Твоје и бригаде твоје наше браће Васојевића јуначко пожртвовање за отаџбину и Господара забиљежиће неупитна историја златним словима на својим страницама рањеницима су добро изручио сам им твој поздрав и поздрав подручне ти бригаде теби и свој нашој јуначкој браћи братски поздрав“.⁶⁰

Бивши министар правде такође наводи да је током 1913. године Велики суд предложио да се против бригадира Вешовића поведе кривични поступак, због наводне проневјере средстава у Метохији. Бакић му је, како наводи, и тада стао у заштиту, јер је сматрао да га треба очувати на положају у новоослобођеним крајевима. Он је сматрао да је Вешовић потребан на том положају како би очувао границу од упада Албанаца.⁶¹ Према Бакићевим наводима, група опозиционих посланика предала је интерпелацију против Вешовића за проневјеру 2–3 милиона перпера. И тада је био спреман да га брани, иако није био сигуран да га може одбранити. Он је и јуна 1920. године молио министра унутрашњих послова да пусти Вешовића на слободу, или да га преда суду ако има доказе.⁶²

На самом крају, Љубомир Бакић истиче да је све наведено одлучио да изнесе у јавност тек када је видио да Вешовић у брошури „тангира“ ње-

⁵⁷ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 17“, *Црна Гора*, бр. 77, 14. октобар 1921, 2.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Државни архив Црне Горе, Министарство војно, Васојевићка бригада, ф. 2, 21:1/1913.

⁶¹ Љуб. А. Бакић, „Вешовић се брани 17“, *Црна Гора*, бр. 77, 14. октобар 1921, 3.

⁶² Исто.

гову личност. Он истиче да није желио изаћи у јавност све док Ћенерал није био „пуштен испод суђења“, како му не би отежао положај. Аутор је изразио сумњу да је Вешовић оптужбе против њега изнио под наговором својих „добрих пријатеља“ из прошлости или садашњости.⁶³ Љубо Бакић је у фељтону поред свега наведеног покушао да оправда себе и војводу Гавра Вуковића, због сарадње са окупационим властима. Ипак, историчар Новица Ракочевић сматра да Бакић и Вуковић нијесу смјели да се прихвате такве улоге, и да њихов рад није био на „националним позицијама“.⁶⁴

Бакићев текст „Вешовић се брани“ има изузетан значај за реконструкцију догађаја који су у Црној Гори наступили након капитулације црногорске војске 1916. године. Бивши министар правде је такође изнио низ података који су од важности за биографију министра војног бригадира Радомира Вешовића. Он се у тексту осврнуо на Вешовићево дјеловање прије, за вријеме, и након Првог свјетског рата. Иако је Бакић у тренутку објављивања фељтона био Вешовићев политички противник, њему се не може замјерити необјективност. И поред тога што се оштро и критички осврће на његов рад, он такође истиче и његове врлине и заслуге. Бакић као Вешовићев политички противник не истиче само његове лоше особине и потезе, штавише он пише о његовом јунаштву на Бардањолту стављајући га у ред најваљанијих црногорских официра. Могло би се рећи да аутор избјегава да се упушта у оне теме које би могле да компромитују бившег министра војног. Под изговором да не зна детаље, Бакић „не говори“ о убиству аустријског официра. Такође се не упушта ни у судски процес из 1921. године. Он чак напомиње да се раније није оглашавао јер није желио да направи штету Вешовићу током суђења. Бакићеви закључци у четири тачке изнесени у последњем дијелу чланка, након свега написаног још више добијају на значају. Они штавише дјелују као добра анализа Вешовићеве личности.

Извори и литература

Нејављени извори

Државни архив Црне Горе, Министарство војно Васојевићка бригада

Штампа

Глас Црногорца

Црна Гора

Монографије

Вешовић Радомир, *Мемоари*, Подгорица, Унирекс, 2005.

Ћенерал Вешовић љред судом, Земун, 1921.

Илинчић Вукић, *Бомбашка и Васојевићка афера*, (Подгорица: *Мајница српска-Друштво чланова у Црној Гори*, 2012.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Подгорица, Унирекс, 1997, 410.

Ракочевић Новица, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Подгорица, Унирекс, 1997.

Rastoder Šerbo, *Buduća prošlost: uvod u istoriju sa osnovama istorije historiografije*, Podgorica: CID; Nikšić: Filozofski fakultet, 2011.

Filip D. Vučetić

A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF GENERAL RADOMIR VEŠOVIĆ (1871–1938)

Abstract

From 11 to 15 February 1921, a trial was held in Belgrade against General Radomir Vešović, who was charged with high treason. According to the indictment, Vešović had been preparing an uprising in Montenegro with the support of Italy. The main witness against the Montenegrin/Yugoslav general was Peruta Vučeljić, who claimed that Vešović had given him a letter intended for delivery to the Italian consul in Shkodër.

At the final hearing on 15 February, the court found Vešović guilty. However, he was granted a royal amnesty and released. Upon leaving prison, he published a pamphlet titled *General Vešović Before the Court*, in which he presented his own view of the trial. During his defense, Vešović spoke about his life before and after the capitulation. As the main culprits for the surrender to the occupying forces, he named: Metropolitan Mitrofan Ban, Vojvoda (Duke) Lakić Vojvodić, and Ljubomir Bakić, former Minister of Justice in the Government of Janko Vukotić. Shortly after the appearance of this pamphlet, Bakić responded in the newspaper *Crna Gora (Montenegro)*. From 29 July to 14 October, 1921, he published a series of 17 articles under the title *Vešović Defends Himself*. Bakić did not delve into an analysis of the trial itself but focused solely on Vešović's personality and his role in historical processes. His articles in *Crna Gora* are of exceptional importance for reconstructing the period of Austro-Hungarian occupation and the emergence of the *komita* movement.

Although a political opponent of Vešović, Bakić did not deny his real merits and bravery. Thus, his series *Vešović Defends Himself* stands as an important contribution to the biography of General Radomir Vešović.

Keywords: Radomir Vešović, Ljubomir Bakić, *Crna Gora (Montenegro)*, Austro-Hungarian occupation, the surrender of General Vešović.

Књажевина Црна Гора – преглед неких спољнополитичких прилика од 1881. до 1893.

**Мср Немања
Поповић**

Самостални истраживач,
Београд

УДК 327(497.16)
1881/1893"

Сажетак: Након окупације Босне и Херцеговине Аустро-Угарска се наметнула као доминантан фактор на Балкану. Конкретно Црна Гора као сусједна земља, морала је на посебан начин бити подозрива према аустријској моћи. Ова мала српска књажевина није хтјела запоставити традиционалну политику наметања у општем српском питању и ослањања на Русију, али је све то морало да се ради у оној нијанси која би ишла испод најалармантнијих бечких радара. Први политички изазов након Берлинског конгреса везан за Двојну монархију био је аустријски Привремени закон који ће довести до устанка у Херцеговини 1882. Црна Гора није била у стању да води и инспирише устанке на овој територији као што је могла за вријеме османске власти, већ се морала ограничити на много оскуднију и мање директну помоћ тамошњим Србима. Што се тиче самог српског питања, ове исте године Србија, политички ослоњена на Аустрију, постаје краљевина, а Милан Обреновић њен краљ, чиме ће чак и церемонијално подићи предност у односу на књаза Николу. Црногорски књаз је с друге стране, уз ослањање на Русију које је подразумијевало интензивну непосредну дипломатију и удају двије књажеве кћери у царски руски дом, покушавао да се наметне као централни српски фактор. Што се тиче српског народа под Османском царевином, он је, изазван изразито тешким стањем, морао рачунати на посебну врсту помоћ обје српске државе.

Кључне ријечи: Црна Гора, Србија, Аустрија, Русија, књаз Никола, краљ Милан, краљ Александар, Херцеговина, Стара Србија, Македонија.

Берлински конгрес је за Аустрију био велика победа. Двојна монархија је осим двије нове области добила и кључ за будућност Балкана. Ниједно балканско питање није имало перспективу да се рјешава без учешћа Беча. У аустроугарским границама се налазило више Срба него у слободним српским књажевинама. Након Конгреса, остварен је савез између Њемачке и Аустро-Угарске 1879. године, коме је три године касније приступила и Италија, чиме је комплетиран такозвани блок Централних сила. Конгрес у Берлину је имао недвосмислен антисловенски карактер.

Аустријска влада је била одлучна у жељи да не дозволи једну већу српску државну творевину на Балкану. Назирала се тешка будућност укупног српског национа, а он ће наставити да живи разједињен на више подручја под различитим властима.¹

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине доживљена је као велики српски национални пораз, особито је тога мишљења био владајући круг на Цетињу. Поред Отоманске империје, неорганизоване силе у заласку, сад је доминантна сусједна земља била Хабзбуршка монархија која се истакла као изразити фактор на Балканском полуострву. За Црну Гору више није било лако да контролише стање у Херцеговини и инспирише устанке као раније. Нове прилике су књазу Николи налагале опрез са моћним сусједом. Традиционална проруска политичка оријентација такође је морала бити зависна од односа великих сила.²

Први већи спољнополитички изазов за Црну Гору, након Гусињске кризе која је окончана ревизијом територијалних рјешења Бернског уговора, био је нови устанак у Херцеговини који је избио почетком 1882. против власти Аустро-Угарске. Устанак је понајвише био изазван Привременим војним законом 4. новембра 1881. Овај аустријски закон је требало да уведе становништво Босне и Херцеговине у војну организацију дате царевине. Отпор закону је особито био јак у Херцеговини и крајевима који се граниче са Новопазарским санџаком. Почетком устанка се сматра напад на жандармеријску станицу, који се догодио у Улогу, јануара 1882. године.³

У овом устанку су учествовали и православци и муслимани. Околност аустроугарске окупације налагала им је да се нађу на истој страни, из разлога што муслиманима није одговарала власт која није турска, а православцима никаква туђинска власт. Као главне вође устанка истицали су се Стојан Ковачевић и Ђоко Радовић. Из редова муслимана најистакнутији је био Салко Форта.⁴

Многи Срби из Херцеговине су уочи ових догађаја пребјегли у Црну Гору. Иако Књажевина Црна Гора није давала отворену подршку устаницима нити слала своје војнике на ратиште, многи кругови у Двојној монархији су на њу гледали са неповјерењем у вези са овим питањем. Књаз Никола је свакако морао да буде пун опреза. Није смио бити директно упулетен у овај устанак јер је то могло пробудити реакцију Беча која је могла да проузрокује црногорску катастрофу, а са друге стране није желио ни да изгуби углед код херцеговачких Срба, какав је још увијек генерално имао код неослобођеног дијела српског народа. Барон Темел, аустријски изасланик на Цетињу, имао је састанак са црногорским књазом. Темел је истицао како се Црна Гора налази на великој проби, узимајући у обзир њену ранију улогу у Херцеговини.⁵

¹ Владимир Ћоровић, *Историја српског народа*, Лео Комерц, Београд, 2017, 716.

² Горан Васин, „Пречанска политика, књаз Никола и Херцеговачки устанак 1882. године“, *Истисраживања* бр. 24, Нови Сад, 2013, 328.

³ Исто.

⁴ Владимир Ћоровић, *нав. дјело*, 720–721.

⁵ Горан Васин, *нав. дјело*, 333.

Ипак, Црна Гора је на извјестан начин била од помоћи херцеговским устаницима јер су они слободно улазили на територију Црне Горе и враћали се опремљени на бојишта. Божо Петровић и Станко Радоњић, битни људи из круга око књаза Николе су подржавали устанике истичући како једна велика сила Русија неће дозволити да Црна Гора буде окупирана од Аустрије. Божо Петровић је тврдио; „како ће Русија помоћи Црној Гори да преузме улогу Пијемонта и да је подржи као наследницу Душанове круне“.⁶

Књаз Никола је по договору са аустроугарским изаслаником, у Херцеговину послао Бошка Мартиновића и Ђузу Вукотића. Вукотић је убрзо затим, од стране аустријских власти оптуживан како је његов разговор са устаницима био више базиран на распиривању, а не навођењу у правцу умиривања.⁷

Иако је Црна Гора устанике помогла само кришом и оскудно, и са њима имала само тајне везе, упирање прстом неких дјелова јавности у Двојној монархији није изостало. Познати пештански лист тога доба, *Pesti Napló*, писао је: „Стојимо у очи споља распирене значајне политичке побуне, шта више, не у очи побуне, већ на очи војске самосталне државе Црне Горе, дакле рат водимо са једном страном земљом“.⁸ Књаз Никола је у писму Мартиновићу поручио да Херцеговцима саопшти како је сада повољнија ситуација за њих, у смислу да аустријској окупационој власти (Земаљској влади) плаћају мање него што су плаћали Турцима и да војни закони од њих захтијевају минимално војске, те да је ствар са устанком сулуда и погубна за херцеговачки народ.⁹

Устаници су овом приликом имали извјесних успјеха, али ипак нису успјели одолети војничкој реакцији Аустро-Угарске царевине, тако да је устанак био угушен. Том приликом је аустроугарски министар спољних послова Густав Калноки рекао: „Ово је био последњи крик смртно рањеног Словенства на Балкану“, сматрајући како је гушењем овог устанка угушен и дух којим је он изазван.¹⁰

Ове године десио се један такође важан догађај. Проглашење Србије за краљевину. То ће се десити 22. фебруара 1882. године. Аустроугарски цар Франц Јозеф, биће први суверен једне велике силе који ће честитати краљевско достојанство Милану Обреновићу.¹¹

Краљ Милан, послао је на Цетиње Милана Кујунџића, потпредсједника Народне скупштине да у својству изванредног посланика преда књазу Николи писмо којим ће га на званичан начин извјестити о прогласу Србије за краљевину. У том писму, краљ Милан је књазу Николи између осталог написао: „Господине брате мој. Ја сам срећан што могу саопштити Вашем Вишочанству да је 22. фебруара 1882. Народна скупштина једнодушно решила да се Србија прогласи за Краљевину и да ја примим достојанство краљев-

⁶ Исто, 332.

⁷ Исто, 333.

⁸ Исто, 332.

⁹ Краљ Никола I Петровић Његош, *Писма*, Октоих, Подгорица, 2009, 242–243.

¹⁰ Владимир Ћоровић, *нав. дјело*, 721.

¹¹ Исто, 720.

ско. (...) Знајући колико Вашем Височанству лежи на срцу слава и величина имена српскога, ја сам уверен о радости коју је Оно осећало чувши да је племенити народ српски, после пет стотина година поздравио својега првог краља у лицу моме, који сам сав свој живот посветио срећи његовој“. (...) ¹²

Књаз Никола, такође је упутио честитку србијанском суверену у којој је истакао: „Вијест да је Скупштина народна прогласила Србију за краљевину, а Ваше Величанство за краља испунило је Црну Гору и мене највишом радошћу. (...) „Боже дај да се с новодобивеним сјајним именом обнови и умножи снага и величина српске државе, којом кличем са свом Црном Гором“. ¹³

Дизање Србије у ранг краљевине није подигло неки суштински углед самог Милана Обреновића, међутим, Србија се као држава дигла у ранг европских краљевина. У односу на Црну Гору свакако је уздигла свој статус. Било је јасно да овим проглашењем Милан Обреновић добија епитет српског краља и да се српско политичко уједињење не би могло догодити, а да он том приликом нема првенство. На Цетињу је владало мишљење како су Обреновићи добили круну од Беча и да је аустријска наклоњеност осигурана мирењем са окупацијом Босне и Херцеговине. Симболички јаче, краљевско звање династије Обреновић било је ударац за престиж династије Петровић у оквирима мисије народног ослобођења и уједињења Српства.

Књаз Никола је у септембру 1882. посјетио Петроград у жељи да се препоручи Русима као одани и искрени савезник. На овај начин је, уз подршку Русије хтио оснажити своју улогу на Балкану, зато што је политика краља Милана у Русији била перципирана као изразито аустрофилска. ¹⁴

Руска политика на Балкану је била у периоду тешкоће. У Петрограду су били свјесни губитка свог утицаја у Београду. Било је примјетно и извјесно захлађење односа са Бугарском због прекрајања њених санстефанских граница у Берлину. Тако да је долазак црногорског књаза у руску пријестоницу била прилика да цар Александар III Романов и његови владајући кругови јасно истакну своје балканске пријатеље. ¹⁵

У Петрограду су црногорски књаз и руски цар анализирали и коментарисали политике балканских држава. На једној страни је коришћена прилика да се позитивно оцијени Књажевина Црна Гора и њено непромијењено вјековно пријатељство са Русијом, док се на другој страни критиковало упадање званичне Србије и Бугарске у сферу „непријатеља Словена“. Посебно су краљу Милану оштро пребациване везе са Бечом.

Наредне године 1883. десиле се догађаји који је додатно негативно утицао на односе српских дворова. Било је то вјенчање књаза Петра Карађорђевића (сина књаза Александра Карађорђевића и унука Карађорђа) и књагињице Зорке Петровић, ћерке књаза Николе, на Цетињу. ¹⁶ Петар је прона-

¹² „Односи Србије и Црне Горе у XIX веку“, Петар Поповић (прир.) у Василије Крстић (ур), *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, САНУ, Београд, 1987, 525.

¹³ Краљ Никола I Петровић Његош, *Говори*, Октоих, Подгорица, 2009, 198.

¹⁴ Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Прометеј, Нови Сад, 2013, 256.

¹⁵ Радослав Распоповић, *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1918*, УЦГ, Подгорица, 2009, 371.

¹⁶ Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, нав. дјело, 240–241.

шао уочиште код књаза Николе и добио руку његове кћери. Пар је живио код књаза на Цетињу, тамо су им се родила и дјеца. Ово везивање породица Петровић и Карађорђевић је било подржано од стране Русије.

Краљ Милан је веома неблагонаклоно гледао на ово зближавање Петровића са њему супарничком породицом Карађорђевића, претендентима на његов актуелни трон. Краљ Милан је такође на негативан начин доживио инсистирање књаза Николе, да управо он младенцима буде кум.

Србијански дипломата Јован Мариновић, преко кога је књаз Никола и упутио жељу да краљ Милан буде кум на вјенчању Петра и Зорке, послао је писмо књазу Николи којим му је куртоазно образложио одговор краља Милана на такво инсистирање. Између осталог у писму је истакнуто: „Његово Височанство дубоко је гануто пажњом, коју му Ваше Височанство у овој прилици указа (...) Но, Краљ у исто време осећа дужности, које му прописује мученичка смрт блаженопочившег кнеза Михаила и драгоцени интерес српског народа изричитом одредбом земаљског устава наложен му, који се никако не могу сложити са узимањем, ма каквог учешћа у женидби г. Петра Карађорђевића“. (...) ¹⁷ Претпоставка је да је смрт кнеза Михаила поменута због могућности сумњиве улоге Карађорђевића у атентату на убијеног кнеза, а уставни поредак због претензија Карађорђевића на београдски пријесто.

Свадба књаза Петра и књагињице Зорке ће бити реализована 11. августа на Цетињу у цркви Цетињског манастира, уз присуство генерала Денисов-Орлова, личног изасланика руског цара. Краљ Милан је ово доживио као сигнал Русије да Карађорђевиће сматра легитимним претендентима на пријесто Србије и да је поменуто вјенчање, између осталог потез у циљу дестабилизовања његове позиције. У стању велике узнемирености, краљ Милан је констатовао како односи између београдског и цетињског двора нису могући. И заиста, све до краљеве абдикације 1889. године односи између званичних чинилаца двије државе су били практично замрзнути. ¹⁸

Дана 6. септембра 1885. у Пловдиву, политичком центру Источне Румелије, проглашено је њено уједињење (присаједињење) са Књажевином Бугарском. ¹⁹ Догађај познат као Пловдивски преврат. Српски краљ Милан Обреновић је овај бугарски чин сматрао кршењем уговора из Берлина и нарушавањем равнотеже на Балкану.

Краљ Милан није био сигуран око наредног бугарског корака, сматрао је да тај корак може бити Македонија, у жељи остварења санстефанске Бугарске, тако да је ријешио да реагује превентивним ратом. Имао је жељу да скрене пажњу великих сила и изазове интервенцију, разбије бугарски санстефански сан, али свакако и да одврати пажњу домаће јавности од унутрашњих проблема у држави. ²⁰

Бугарска је у овом рату била мотивисанија и боље среће него Србија, те је њена војска чак и умарширала у Пирот, на територију Србије. Аустро-

¹⁷ „Односи Србије и Црне Горе у XIX веку“, 537.

¹⁸ Небојша Богуновић, *Из српске историје*, ebook, Београд, 2013, стр. 38.

¹⁹ Радослав Распоповић, *нав. дјело*, 376.

²⁰ Стеван Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, CLIO, Београд, 2004, 183.

Угарска је интервенисала, и захваљујући томе Бугари су се повукли, а рат се завршио без територијалних губитака по Краљевину Србију. Књажевина Бугарска је призната у новим границама, дакле са простором дотадашње Источне Румелије.

Што се Црне Горе тиче у контексту овог догађаја, појавиле су се гласине како књаз Никола кани искористити нестабилну ситуацију и рат Србије са Бугарском, да путем преврата на србијански пријесто доведе свога зета Петра Карађорђевића. Таква прича се појавила и у Цариграду, за шта је сазнао црногорски изасланик при Порти, Митар Бакић. Наводило се како се Петар Карађорђевић спрема да из правца Црне Горе крене са наоружаним људима и изведе преврат који ће га довести на пријесто у Србији.

Књаз Никола је демантовао овакве наводе. Такође министар иностраних послова Русије, Николај Гирс је демантовао овакве приче и истицао како нови долазак књаза Николе у Петроград 1886. нема везе са насталом ситуацијом на Балкану и оповргавао било какву везу авантуристичких комбинација о промјени династија у Србији с политиком Русије и политиком Црне Горе. Ипак, краљ Милан није имао повјерења у књаза Николу, вјеровао је да се против њега одвија антидинастичка акција иза које од раније стоје радикали и Русија, те је у круг „завјереника“ уврстио и црногорског књаза.²¹

Црна Гора свакако јесте била вјеран савезник Русије. Књаз Никола и владајући круг на Цетињу су били мишљења да се само уз покровитељство Русије може десити српско уједињење. Приврженост Руском царству се у Црној Гори сматрало једном од мјера српског и словенског родољубља. Са друге стране, црногорски књаз је осјетио моменат да се уз руско покровитељство препоручи као најистакнутији играч у општој српској ствари. Вјеровао је да тај курс може довести њега и Црну Гору до позиције стожера васпоставе српског политичког јединства.

Ипак, и поред реалних политичких прилика, русофилство као емоција Петровића и њихових поданика не може бити спорно. Заиста је Црна Гора своје одржање и постојање могла захвалити Русији, без чије помоћи оно буквално не би било ни могуће. У значајном дијелу историје, Црна Гора је зависила од субвенција које је добијала од Руса, за народ и потребе Цркве. Такође, руско дипломатско ангажовање у неколико наврата је било заслужно за опстанак Црне Горе и тамошњег народа, и спречавање тоталних катастрофа које су могле настати турским казним експедицијама на Црну Гору.

Разлике у погледима на спољну политику међу државним врховима на Цетињу и у Београду, могу се подробно тумачити кроз разговор који је Гавро Вуковић (црногорски министар спољних послова) имао са Јованом Ристићем (индивидуално гледано, најфреквентнија еминенција политике Србије у другој половини XIX вијека). Тај разговор забиљежен је у Вуковићевим мемоарима: (...) Вуковић: „Ваш је велики гријех према Србији и Словенству, што сте још прије Берлинског конгреса предали Србију на милост и немилост Аустрији и тијем се удаљили од својих природних прија-

²¹ Радослав Распоповић, *нав. дјело*, 378.

теља, Русије, Црне Горе, па и Бугарске, јер је рат српско-бугарски произвела ваша аустрофилска политика“. (...) Ристић: „Моја је савјест чиста, ја сам као син ове земље, у својим мислима све удешавао и радио у њену корист, не обазирјући се ни лево ни десно. (...) Ви сте се слепо држали Русије до Берлинског уговора, а морали сте знати много раније састанка Конгреса, да ће Аустрија одиграти прву улогу пред свим силама, а Русија последњу, ништа бољу него Турска. (...) У политици, мој синовче, (тако је Ристић звао Вуковића због побратимства са његовим оцем, н. а.) нема безусловне преданости апсолутно никоме. Ви у Црној Гори водите неку сентименталну политику, која херојству црногорском не доликује“. (...) ²²

Краљ Милан Обреновић абдицирао је на почетку 1889. године у корист, још увијек малољетног сина Александра. Аустро-Угарска је жељела сигурност за своју дотадашњу покровитељску позицију у односу на Србију, тако да је од краља Милана тражила да прије абдицирања продужи рок конвенције између двије земље до Александровог пунољетства, што би и урађено. Први намјесник малољетног краља биће Јован Ристић. ²³

Што се Руске империје тиче, њена позиција на Балкану је постала још драматичнија. У Петрограду су били мишљења да ће у Бугарској имати недвојбено лојалан фактор, али сада су се нашли у ситуацији да посматрају како и ова словенска земља измиче из руске сфере. Умјесто свргнутог Александра Батенберга, у Софији је на власт постављен Фердинанд Кобург, аустријски оријентисан владар рођен у Бечу. Такође је и код румунског краља Карола приближавање Аустрији постало примјетно. Ни румунска јавност није била одушевљена Русима, превасходно због новог губитка Бесарабије у корист Русије одлукама Берлинског конгреса.

Књаз Никола је 1889. поново био у посјети Русији. Између осталог, повод су били догађаји који су додатно продубили срдачне односе двије државе. То је била удаја двије књажеве кћерке у царску кућу. Књагињица Милица се 26. јула вјенчала у Петерхофу са великим кнезом Петром Николајевичем Романовим, сином великога кнеза Николаја Николајевича, царевог стрица. Уочи ове свадбе, испрошена је друга књажева кћер Стана, за кнеза Георгија Максимилијановича Романова, за кога ће се удати 16. августа, такође на руском двору. ²⁴

Уочи вјеридбе књагињице Милице, цар Александар III је наздравио присутноме књазу Николи са ријечима: „Пијем у здравље мога јединога, вјернога и искренога пријатеља, књаза црногорскога“. ²⁵ Ова царева изјава, осим давања значаја црногорском владару, била је својеврсни опис актуелног стања на Балкану када је руски утицај у питању.

Ово је врло импоновало егу књаза Николе, што се најподробније види по његовом помало претенциозном описивању ових ријечи руског владара, које истичу непоколебљиву сталност црногорских односа са Петроградом. У својим мемоарима, црногорски књаз је написао: „Ова изјава царска

²² Гавро Вуковић, *Мемоари*, Обод, Цетиње, 1996, 477.

²³ Владимир Ћоровић, *нав. дјело*, 301–730.

²⁴ Краљ Никола I Петровић Његош, *Мемоари II*, Октоих, Подгорица, 2009, 312–313.

²⁵ Исто.

није тако силно обасјала само Црну Гору (...), него је она изазвала и утврдила вјеру у народу српском у бољу и сигурну будућност своју. Зато су оне (читај ријечи) и одјекнуле онако радосно, не само у Црној Гори, него на сваком крају српском“.²⁶

Овом приликом је такође, падала петстогодишњица Косовске битке, коју је обиљежавао читав српски народ. Срби овај јубилеј своје велике битке нису дочекали уједињени, али су поносно држали помен косовским јунацима у нади да ће њихова жртва бити освећена, да ће се рађати нови Обиличи који ће Косово вратити у српске руке и слушати како манастирска звона српских светиња звоне на ослобођеној српској земљи.

Гроф Игњатијев се поводом тог јубилеја, у име Благотворитељног общества из Петрограда, обратио црногорском књазу са ријечима: „Ваше вишочанство,... Само се по себи разумије, да у дане тешких историјских успомена, као што је сад успомена на погибију Срба, срце тражи утјехе и охрабрења, а мисао се уставља при објашњењу тога кобнога исхода Косовског боја, који неутјешно оплакује цјело Српство. (...) Жалост народа српскога постаје већа када падну на ум они несрећни историјски узроци који су довели народ до кобне косовске пропасти. Међусобне расправе балканских хришћана, унутрашње болести старог Српског царства, неслога и распра међу самим Србима, па и сама издаја опште народне заставе од неких њихових вођа у кобне часове одлучнога боја, све то у свези са непријатним иностраним политичким односима са стране, особито Рима и Угара, помогла је освајачкој турској сили да се јави на Косову пољу, те да нанесе потоњи удар својим раштрканим и већ slabим противницима, Србима“.²⁷

Врло вјероватно је Игњатијев, истичући околности које су допринијеле српском паду на Косову, хтио направити једну историјску аналогију са актуелним временом. Балканске хришћанске земље у овом моменту нису биле сложне, већ сукобљене, са различитим спољнополитичким курсом. Српски народ је такође био разједињен и подијељен, двије српске државе различито су се руководиле у међународној политици када су релације са великим силама у питању. Помињањем Рима и Угара јасно је назначено из ког правца Европе и данас пријети опасност српском народу. А надасве, порука ове изјаве се може тумачити на начин да ће Срби, уколико не буду сложни, нити са јединственим политичким лидерством, увијек доживљавати судбину налик оној на Косову пољу.

С обзиром на актуелне околности на Балканском полуострву и незадовољство Руса у вези са Румунијом и Бугарском, у Петрограду су осјетили потребу да се поново подигну односи са Србијом, Јован Ристић се као намјесник све више окретао Русији, као и премијер Никола Пашић, вођа радикала.

У лето, године 1891. млађани српски краљ Александар Обреновић је отишао у прву посјету руском двору. Тамо је био дочекан са пуно пажње. Влада Русије је том приликом обећала да ће подржавати српско дјеловање у

²⁶ Исто, 314.

²⁷ Исто, 314–315.

Македонији.²⁸ Оваква помјерања нису наишла на одобравајући став Беча, а свакако ни Софије јер је Македонија била простор гдје су се бугарски и српски интереси директно сударали.

Аустро-угарска је још од раније, такође усмјеравала ослободилачке аспирације Србије према југу, свакако због својих интереса, а то је одвраћање београдске пажње са етнички српских територија под хабзбуршком круном. Власт у Београду је сматрала да је за њих добар потез да се више окрену неослобођеним Србима на Косову, Метохији и Македонији, јер је, за разлику од Хабзбуршке царевине која је опет била једна сређена држава, Турска царевина била несређена држава у којој су Србима народна права била знатно угроженија, па и сами животи.

Обје српске државе, Србија и Црна Гора су биле јединствене када је агитација за српску ствар на поменутом простору била у питању. Било им је стало да на овом простору у српским црквама (епархијама некадашње Пећке патријаршије), служе свештеници српске народности, а процјена је била да би се Македонији убудуће морало поклонити више пажње него што је то било раније, с обзиром на изразиту офанзиву бугарске националне идеје на том простору. Црногорски посланици при османској Порти сарађивали су са србијанским посланицима, око свих питања која су се тичала опште народне ствари. Такво понашање им је од врха државе и било сугерисано.

Митар Бакић, црногорски посланик при Порти, био је мишљења да је од кључне важности да се у Цариграду подигне српска црква, и да постоји Српска црквена општина. Лично је у османској пријестоници агитовао за то код Султана, и покренуо кораке на своју руку.

У писму које је октобра 1891. послао министру иностраних дјела Гавру Вуковићу, Бакић је објаснио ставове који прате ову проблематику, са ријечима: „Господине Министре. Приликом мог одласка за Цариград, између осталог било ми је наређено, да у свијема питањима која би се тичала општих српсконародних интереса, радим споразумно са овдашњим србијанским заступником (прим. г. Новаковићем). У току рада, због којег смо заједнички предузимали у питању о наименовању српских владика у Старој Србији и Македонији, међу нама често је било говора, да би за наш национални успјех у Македонији од пријеке потребе било да се у Цариграду подигну српска црква и школа. Свакоме је познато да је Цариград центрум, из којег се најуспјешније може да проводи пропаганда и сузбија страни уплив, који угрожава нашој националној ствари у српским провинцијама Отоманског царства. Осим тога у Турској је обичај, да се тескере и друге исправе, које дају право на пребацивање у каквом мјесту, издају путницима на препоруку црквених општина, па почем српске општине у Цариграду нема, то су становници турских провинција наше народности, принуђени да се Бугарском егзархату обраћају, те на такав начин, не само себе за Бугаре издавати морају, него још по повратку у свом рођеном мјесту и бугарску пропаганду подупиру и развијају. Вама је познато да у Цариграду има, осим Македонаца, Старосрбијанаца, Херцеговаца и Бошњака, велики број Црногораца, Бокеза и Далматинаца. Сви ови Срби немају ни једне своје цркве,

²⁸ Владимир Ћоровић, *нав. дјело*, 733.

да би се могли у њој на скупу сусрести и на свом језику Богу молити. Њихова дјеца унапријед су осуђена да се побугаре, или у другу туђинштину преобрате, јер се српске владе (прим. Влада Србије и Влада Црне Горе) нијесу постарале да им националну школу подигну, те да се у њима одгаја љубав к својој народности и домовини“. (...) ²⁹

На простору Македоније у овом моменту, словенско насељење је било својеврстан прелаз између српског и бугарског етноса, тако да су оба народа истицала своје право на ову територију. И Срби и Бугари имају своју историју на овом простору и симболику која је важна за њихове идентитете. Старо Бугарско царство имало је своје упориште на овој територији и неки његови пријестони градови су се налазили тамо. Такође, овај простор има симболику и за српску историју, и то у њеном највећем успону, јер је српски цар Душан крунисан у Скопљу, и овај град је у једном периоду био његова пријестоница. Тако да је словенско становништво на простору Вардарске Македоније, свакако имало етнички и историјски елемент ова два словенска народа. Међутим, граница између српског и бугарског идентитета на овом простору је била танка, тако да се махом свела на разлику у националној свијести, те се народ дијелио на оне са српским, и оне са бугарским чувством.

Онај дио Словена из Македоније који није имао кристално изграђену националну свијест, имао је сасвим јасне изгледе да у перспективи постаће дио, или модерне српске, или модерне бугарске нације. Управо овај дио тамошњег становништва је био објект залагања српске и бугарске агитације, које су се оштро сукобиле на овом простору. Оба народа су путем формирања својих националних организација покушавала остварити превласт свог елемента у Македонији. Владе држава Србије и Бугарске су нудиле бројне стипендије за омладину, за студије у Београду, односно Софији, при чему ће одлука за један или други универзитет углавном отворити одговор на питање, на коју страну нагиње дати студент и чији ће национални покрет убудуће подржавати. Широм Македоније биле су посебне српске и бугарске гимназије, за чије су се отварање такође залагале двије државе. И Срби и Бугари су на простору Вардарске Македоније имали своје комитске чете, које су осим борбе за слободу од турске окупације, такође војевале међу собом.

Оно што је важно напоменути јесте да је бугарска агитација била у изразитој предности у односу на српску, особито у смислу механизма које је имала на располагању. Овдје се првенствено мисли на Бугарску егзархију која је уз сагласност султана основана још 1870. године, насупрот чињеници да јединствене Српске православне цркве није било још од 1766. када су је турске власти укинуле, што у овом смислу значи да православни српски живаљ који је остао под Отоманском империјом, није имао сопствену црквену јерархију. Такође, бугарска школска мрежа на простору Македоније је била прилично бројнија од српске, што је такође била једна од капиталних вриједности за потенцијал националне пропаганде.

²⁹ „Односи Србије и Црне Горе у XIX веку“, 649–651.

Црна Гора, као мања и сиромашнија српска држава, није могла да се на овом простору ангажује кроз механизме које је могла користити Србија. Црна Гора није имала високих школа, тако да, и у евентуалном присуству финансијских могућности, она не би могла стипендирати младеж из Македоније за високо образовање у Црној Гори. У сваком случају, македонски простор је генерално гледано, био више од непосредног интереса Краљевине Србије и у његовом евентуалном ослобађању, она би била држава која би се територијално ширила на ове крајеве, што осим саме политике и географске прилике налажу.

Црна Гора је са друге стране, дипломатски, врло издашно дјеловала за српску народну ствар у Македонији и Старој Србији, понајвише преко својих дипломатских представника у Цариграду који су у ту сврху агитовали код Порте, особито када је српско свештенство у питању. Тенденција османских власти је била, још од 1766. године када су укинули Пећку патријаршију, да у српским црквама постављају Грке да служе, а касније ће, као што је и наведено, и Бугари добити прилику да развију своју свештеничку мрежу. Залагање Црне Горе, у жељи да у српским црквама служе свештеници српске народности, било је веома изражено. У овом периоду као независна књажевина, осим видљивих потреба рањеног Српства на том простору Отоманске империје, Црна Гора је жељела да ни по овом питању много не заостаје иза Србије, већ да увијек буде примјетна као искрени борац опште националне идеје.

Што се тиче ове Бакићеве замисли о српској цркви и црквеној општини у Цариграду, и поред свијести о потреби њене реализације, велики трошкови које би двије владе требало да подијеле, као и деликатан положај те евентуалне општине према објема српским владама и наспрам оба владоца, наведени су као камење спотицања да се ово питање тада ријеша. Овакво обрзложење је Бакић добио писмом од министра Вуковића.³⁰

Срби из Македоније и Старе Србије, такође су рачунали на Црну Гору и њеног владоца. Тако су одборници Братства Срба-Македонаца, знајући за блиске везе књаза Николе са руским двором, упутили 1892. год. писмо књазу, у коме га моле да издејствује код руског цара да Македонија добије аутономију, како је предвиђено Берлинским споразумом, са ријечима: „Ваше Височанство, Свијетли господару, (...) Од пропасти Српског царства на Косову, па све до данас, народ Црне Горе очувао је своју домовину непонижену на славу и дику свеколиког српског народа, и својих владара који са њом мудро управљаху. (...) Од целог пак српског народа, највише је муке и невоље претрпео, а и сада трпи од разних елемената, српски народ у Македонији и Старој Србији, јер је остављен на милост и немилост дивљих Турака и Арнаута. (...) Потписани Главни одбор „Братства“ у име Срба у Старој Србији и Македонији, коленоприклоно моли Вашу Светлост, да благоизволи подејствовати код Његовог Величанства цара братског нам народа руског, те да Његово царско Величанство благоизволи учинити шта треба да Македо-

³⁰ Исто, 655.

нија добије, сходно решењима Берлинског уговора, своју аутономију, те да се тако и овај део српског народа ослободи робовања...³¹

Овакви наводи потврђују углед који је црногорски књаз имао код неослобођених Срба, али још више свједоче о томе, како су остали дјелови српског народа такође гајили мит о Црној Гори као јединој непокорној српској земљи и да је такво убјеђење било универзално у цијелом Српству. Такође, наводи из поменутог писма из прве руке дају информације о тешком положају Срба у Македонији и Старој Србији, о угрожености њихових елементарних људских права у безакоњу које тамо влада. Ипак, мора се признати да Београд и Цетиње нису благонаклоно гледали на идеју о Македонији као засебној аутономној јединици у оквирима Отоманске царевине, јер су се прибојавали да би локални Бугари, с обзиром на институционалну предност коју су имали у односу на Србе, могли прогласити присаједињење Књажевине Бугарској по пловдивском сценарију и тиме у потпуности комплетирати санстефанске аспирације.

У Краљевини Србији је од 1892. била затегнута политичка збиља. Односи између радикала и либерала су били оштри. Радикали су канили добити мјесто у Намјесништву, за шта либерали нису били расположени. Радикалска влада, смијењена је либералном. Либерали су добро организовали изборе, уз вршење разних махинација. По сваку цијену се нису хтјели одрећи власти. На неким мјестима се десило и насиље, а опозиција је постајала све више бијесна.³²

У циљу прекида оваквог стања у држави, још увијек седамнаестогодишњи краљ Александар Обреновић, извршио је државни удар. У ноћи, 1. априла 1893. године, на опште запрепашћење намјесника и Владе, краљ је уз помоћ војних лица блиских двору, прогласио себе за пунољетног и у исти мах разријешио намјеснике и министре са својих дужности. Њихов протест је остао без значаја, а нову владу је саставио др Лаза Докић, краљев бивши гувернер.³³

Краљ Александар је извијестио књаза Николу о разрјешењу намјесника и званичном непосредном ступању на краљевски пријесто Србије. То је учинио пославши потпуковника Косту Радисављевића на Цетиње да преда књазу нотификацију о овим информацијама. Књаз Никола је краљу Александру послао као нарочитог изасланика, војводу Сима Поповића, управника Црногорског приморја, који му је пренио срдчан одговор на ову нотификацију и у име књажево му уручио Крст Ордена Даниловог реда. Краљ Александар је као свој одговор, на Цетиње послао генералштабног пуковника Јеврема Велимировића који је у краљево име, књазу Николи уручио Орден Белог орла, а престолонаследнику Данилу, сину књаза Николе, Орден таковског крста.³⁴

³¹ Исто, 663–665.

³² Владимир Ћоровић, *нав. дјело*, 735–736.

³³ Исто, 736.

³⁴ „Односи Србије и Црне Горе у XIX веку“, *нав. дјело*, 689–693.

Литература

- Богуновић Небојша, *Из српске историје*, ebook, Београд, 2013.
- Васин Горан, „Пречанска политика, књаз Никола и Херцеговачки устанак 1882. године“ *Исцртавања бр. 24*, Нови Сад, 2013.
- Вуковић Гавро, *Мемоари*, Обод, Цетиње, 1996.
- Микавица Дејан, Васин Горан, Нинковић Ненад, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, Прометеј, Нови Сад, 2013.
- „Односи Србије и Црне Горе у XIX веку“, Петар Поповић (прир.) у Василије Крстић (ур), *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, САНУ, Београд, 1987.
- Павловић Стеван, *Историја Балкана 1804–1945*, CLIO, Београд, 2004.
- Петровић Његош краљ Никола I, *Говори*, Октоих, Подгорица, 2009.
- Петровић Његош краљ Никола I, *Мемоари II*, Октоих, Подгорица, 2009.
- Петровић Његош краљ Никола I, *Писма*, Октоих, Подгорица, 2009.
- Распоповић Радослав, *Историја дипломатије Црне Горе 1711–1918*, УЦГ, Подгорица, 2009.
- Ћоровић Владимир, *Историја српског народа*, Лео Комерц, Београд, 2017.

Nemanja Popović

THE PRINCIPALITY OF MONTENEGRO – A REVIEW OF SOME FOREIGN POLICY MATTERS FROM 1881 TO 1893

Summary

Following the occupation of Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary established itself as the dominant factor in the Balkans. Specifically, Montenegro, as a neighbouring country, had to be particularly wary of Austrian power. This small Serb principality did not want to abandon its traditional policy of asserting itself in the broader Serb question and relying on Russia, but all of this had to be done with a nuance that would fly under the most alarmist radars in Vienna. The first political challenge after the Berlin Congress related to the Dual Monarchy was the Austrian Provisional Law, which would lead to the uprising in Herzegovina in 1882. Montenegro was not in a position to lead and inspire uprisings in this territory as it could during the Ottoman rule but had to limit itself to much more modest and less direct aid to the local Serbs. Regarding the Serb question itself, that same year, Serbia, politically reliant on Austria, became a kingdom, and Milan Obrenović its king, thereby gaining even a ceremonial advantage over Prince Nikola. The Montenegrin Prince, on the other hand, relying on Russia—which involved intense direct diplomacy and the marriage of two of the Prince's daughters into the Russian imperial house—attempted to assert himself as a central Serb factor. Regarding the Serb people under Ottoman rule, provoked by an extremely difficult situation, they had to count on a special kind of help from both Serb states.

Key words: Montenegro, Serbia, Austria, Russia, Prince Nikola, King Milan, King Aleksandar, Herzegovina, Old Serbia, Macedonia.

Свети Василије Острошки – историјски осврт

Мр Илија Бајовић

ЈУ Захумље,
Никшић

УДК 27-36:929 Василије
Острошки св.

i.bajovic90@gmail.com

Сажетак: У овом раду приказаћемо животни пут Светог Василија Острошког, митрополита херцеговачког који је у смутним временима 17. вијека водио борбу да сачува дух православља, светосавља у српским земљама. У тој борби био је бескомпромисан, увјерен да је пут који је српском народу трасирао Свети Сава исправан, он је само настављао тим путем и ни у ком погледу није хтио да скрене. Са друге стране, агресивна римокатоличка, прозелитистичка пропаганда користила се свим недозвољеним средствима да поунијати српски народ, али ће на том путу римокатоличкој конгрегацији одлучно стати острошки светитељ. Исто тако у овом раду биће представљени фалсификовани документи, извјештаји римокатоличких мисионара који су на тај начин покушавали да створе лажну слику о светитељу Василију.

Кључнеријечи: Свети Василије Острошки, Православље, Пећка патријаршија, Ватикан, Конгрегација за пропаганду вјере.

Српски народ у Херцеговини и Црној Гори, вјековима је био под константним притисцима Ватикана и њихове прозелитистичке пропаганде која је имала једини и основни циљ да поунијати православни српски род на нашим просторима. Са ове тачке гледишта, с тим у вези као историчар могу на самом почетку јасно констатовати, да је српска Црква са својим великодостојницима имала пресудну улогу у одбрани наше вјере православне, нашег уопште идентитета, традиције, обичаја. Један од православних српских епископа који је за овоземаљског живота успио да сачува дух наше вјере од налета римокатоличких великодостојника је и Свети Василије Острошки, који ће као митрополит захумски бити достојан епископске столице на којој је био, и који ће у оним историјским тренуцима који нису уопште били наклоњени српском народу одиграти веома битну улогу у очувању свете православне вјере у српским земљама.

Свој животни, светачки пут Свети Василије је започео 28. децембра 1610. године рођењем у једној побожној, изворно српској и традиционалној поро-

дици у Херцеговини у Попову Пољу у селу Мркоњић од родитеља Петра и Анастасије. На рођењу доби име Стојан, и као да је од првог дана и његово свјетовно име јасно указивало у ширем значењу да ће овај дјечак из Херцеговине достојно служити како своме роду тако и својој светосавској Цркви. На младог Стојана и на његову љубав према Господу, значајно је утицала и његова мајка Анастасија, једна побожна жена која је у духу наше православне вјере васпитавала од раних дана свог сина Стојана. Одрастајући у тешким временима, када су српске земље биле поробљене како од турског тако и од млетачког освајача, млади Стојан се од раних дана издвајао од својих вршњака као надасве побожан дјечак, коме ће одлазак у цркву и света литургија бити духовно испуњење и саставни дио живота.¹ Ипак, одрастање младог Стојана није било ни лако али ни безбједно, ако узмемо у обзир чињеницу да је већ у том периоду било потурица у њиховом сусједству, који су нерадо гледали на своје православне комшије. Плашећи се за судбину свог сина, Стојанови родитељи доносе одлуку да га пошаљу на школовање у манастир Завала код свог стрица игумана Серафима.²

Игуман Серафим је врло брзо уочио по доласку младог Стојана, колико је заправо његов синовац ревностан у молитви, што га је додатно навело да после неколико година по доласку у манастир Завалу, Стојана упутује на даље школовање у манастир Тврдош, манастир који је у том периоду

¹ Тамара Огњевих, *Осирог, Чудотворац у орловском гнезду, историја, вера, уметност, предање, чудеса*, Даниловград, 2002, 10.

² Милутин Тасић, *Велики српски светитељи, Свети Василије Осирошки*, Београд, 2018, 4.

Године 1622, Стојан Јовановић одласком у манастир Завала започиње иако млад нову страницу у свом животу, страницу која ће бити обиљежена и бројним искушењима, приликама или боље рећи неприликама са којима се острошки светитељ Василије за овоземаљског живота суочавао. Манастир Завала је у том периоду представљао духовно уточиште српском народу али и мјесто у коме ће се образовати будући православни великодостојници, свештеници, епископи, митрополити. Од значаја је поменути да су игуман Серафим као и архимандрит Јован, дали значајан допринос када говоримо о школовању Стојана Јовановића и на тај начин су ови црквени великодостојници полако уводили младог Стојана у црквени живот, а то је свакако био онај правац за којим је побожни дјечак Стојан трагао од најранијих дана свога живота.

Главни разлог, који ће навести Стојанове родитеље Петра и Анастасију да свог сина пошаљу у манастир Завала јесте и суровост времена у којима су живјели припадници српског народа. Управо у том периоду, турске окупационе власти су наметале додатне обавезе православнима које су морале бити испуњене. Ради се о наплаћивању пореза у крви или као што је у историографији познато *данак у крви*! Турци су са собом одводили младу и здраву хришћанску дјецу, и на тај начин су породицима одузимали оно највредније што су имали. Управо из поменутих разлога, Петар и Анастасија су између осталог донијели одлуку да свог сина заштите тако што ће га послати у манастир Завала, стрицу игуману Серафиму (Илија Бајовић, *Животни пут Светог Василија Осирошког*, Никшић, 2025, 73).

Манастир Завала се налази на око 50 километара сјеверозападно од Требиња. Црква је посвећена Ваведењу Пресвете Богородице, а њено оснивање се повезује и са самим царем Константином. Најстарији сачувани документ у коме се помиње сам манастир Завала, датира из 1514. године у коме се помиње продаја једног винограда игуману манастира Серапиону (Велибор Шиповац, *Епархија Захумско-Херцеговачка у вријеме Светог Василија Осирошког*, Требиње-Београд, 2025, 38).

био центар прије свега духовни српског народа у том дијелу Херцеговине.³ Свети Василије свјетовно Стојан Јовановић, 1625. године прелази из манастира Завале у манастир Тврдош.⁴ Манастир Успења Пресвете Богородице назван Тврдош био је заправо и центар односно сједиште епархије требињске. Манастир Тврдош ће крајем 16. вијека бити препознат као мјесто српског окупљања, гдје су прављени планови да се поведе ослободилачка борба против Турака, коју би предводио тадашњи митрополит херцеговачки Висарион.⁵ Осим митрополита Висариона, крајем 16. вијека и пећки патријарх Јован као и вршачки епископ Теодор, предводиће српски народ у покушајима да се организује један општи устанак против турског окупатора. Великодостojници српске Цркве предвођени патријархом Јованом, да би организовали успјешну побуну против турског окупатора, ступили су у контакт са појединим хришћанским државама на Западу као и са самим римским папом Климентом VIII. Али од таквог савеза неће бити ништа, јер намјере Запада као и римског папе неће бити прије свега искрене према српској Цркви.⁶

У манастиру Тврдош млади Стојан ће се и замонашити између 1630–1635. године, када добија и монашко име Василије по узору на Василија Великог из 4. вијека. Овим чином српски народ је добио свог новог духовног вођу, који ће га предводити у врло тешким временима, када су заправо једино наши црквени великодостојници као Свети Василије имали довољно и снаге и мудрости да сачувају код народа сопствени идентитет, традицију, вјеру од насртаја не само турског окупатора него и агресивне

³ Протојереј-ставрофор Радован Биговић, *Свети Василије Острошки*, у: Саборна црква Светог Василија Острошког у Никшићу (1900–2010), Никшић, 2010, 17.

⁴ Илија Бајовић, *нав. дјело*, 73.

⁵ Јустин Поповић, *Живот Светиог Василија Острошког Чудотворца*, Београд, 1990, 6–7.

Оно по чему је такође манастир Тврдош познат, јесте и чувена тврдошка школа у којој су се бројни дјечаци описмењавали, образовали а међу којима ће и бити млади Стојан Јовановић. У народној пјесми *Разорење манастира Тврдош*, помиње се и сама школа у склопу манастира али се такође у поменутој пјесми могу пронаћи и бројни корисни подаци о самом манастиру уопште, као на примјер да је сам манастир бројао око тридесет калуђера, исто толико и ђака. Са друге стране, у посједу манастира Тврдош била су бројна имања, која су самом манастиру доносила значајне приходе као и вински подруми, али је прије свега сам манастир био познат по својој развијеној преписивачкој, иконописној, резбарској, златарској дјелатности. Подаци о историји манастира Тврдош тога доба нажалост нијесу бројни, јер је сам манастир турским пустошењем и пљачком уништаван, чиме ће и бројни корисни подаци тј. документа тога доба бити уништавани (Протојереј Радомир Никчевић, *Свети Василије Острошки чудотворац и исцјелилель*, Цетиње-Београд, 2009, 64–65).

Манастир Успења Пресвете Богородице у народу назван Тврдош по мјесту гдје се сам манастир налазио, по предању су саградили цар Константин и његова мајка Јелена. Од значаја је поменути да је археолошким истраживањима утврђено, да остаци старог храма на мјесту самог манастира датирају из 4. вијека. Дакле овим истраживањима се јасно указује и поклапа период градње самог манастира са периодом владавине цара Константина Великог (В. Шиповац, *нав. дјело*, 42).

⁶ Душан Љ. Кашић, *Свети Василије Острошки и његово доба*, у: Свети Василије Острошки Чудотворац, Споменица поводом 300-годишњице његова представљења, Београд, 1971, 14–15.

римокатоличке прозелитистичке активности.⁷ Монаха Василија ће српски патријарх Пајсије Јањевац 1638. године у Пећи хиротонисати за митрополита требињског са сједиштем у манастиру Тврдош. Након митрополита Симеона на столици митрополита требињског вољом српског патријарха а на радост српског рода би постављен Свети Василије.⁸ Након што су Турци погубили митрополита источно-херцеговачког Пајсија Требјешанина, митрополит Василије 1651. године одлуком српског патријарха Гаврила Рајића би постављен за митрополита поменуте митрополије под чијом су се духовном јурисдикцијом налазиле следеће области: Никшић, Плана, Колашиновићи, Морача.⁹

Исто тако, од значаја је поменути да ће Свети Василије прије него што је хиротонисан за митрополита захумског посјетити духовно православно светилиште Свету Гору 1636–1637. године. Свети Василије је одласком на Свету Гору, превасходно имао за циљ да посјети светогорске православне светиње, али и да се са друге стране духовно уздиже у молитиви и разговорима са светогорским монасима.¹⁰ Након скоро годину дана од како је дошао на Свету Гору, Свети Василије одлази за царску Русију у Москву у

⁷ Протојереј-ставрофор Р. Биговић, *нав. дјело*, 17–18.

⁸ Ј. Поповић, *нав. дјело*, 9–10.

⁹ Миљан Станишић, *Игумани манастира Осијрог* (XVII–XX вијек), у: Свети Василије Острошки 350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023, 79–80.

У вријеме пећког патријарха Макарија Соколовића приликом поновног успостављања Пећке патријаршије, Захумска епархија биће подијељена на два дијела и то Источну како се још називала Милешевска, и Западну односно Требињску чије је сједиште како је већ наведено било у манастиру Тврдош. Након избора за митрополита Источно-херцеговачког, једно вријеме ће Свети Василије из манастира Тврдош управљати поменутом митрополијом, након чега ће прећи у Никшић тадашњи Оногошт (Ј. Поповић, *нав. дјело*, 11).

Источно-херцеговачка митрополија називала се још и Оногошка која ће постати духовни центар поменуте митрополије након укидања Петровске епископије чије је сједиште било у Бијелом Пољу у манастиру св. Апостола Петра и Павла. Поменути манастир св. апостола биће почетком 17. вијека претворен у цамију, што ће директно утицати и да се наведена Петровска епископија укине, чиме ће ново сједиште те епископије постати Оногошт-Никшић (Милан Савићевић, *Оногошка митрополија и Св. Василије Осијрошки*, у: Свети Василије Острошки Чудотворац, Споменица поводом 300-годишњице његова престављења, 33–34).

Аутор Божо Михаиловић, посебну пажњу посвећује и граматичком патријарха Гаврила из 1651. године. Наиме, овај аутор наводи да је за наше историчаре у највећој мјери ова грамата представљала крупни доказ о уједињењу двије епархије, источно-херцеговачке и западне тј. требињске. Ипак, овај аутор сматра да је поменута грамата заправо доказ којим се потврђује постављење Св. Василија на мјесто митрополита источно-херцеговачког а не документ којим је потврђено уједињење источне и западне митрополије (Божо Ђ. Михаиловић, *Манастир Осијрог и Св. Василије Осијрошки*, Цетиње, 1965, 16–17).

Српски патријарх Гаврило, Св. Василија назива митрополитом захумско-требињским (Чедомир Марјановић, *Историја српске цркве*, Београд, 2001, 290).

¹⁰ Мирко Сајловић, *Свети Василије Осијрошки на Светој Гори Аџонској*, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, 127–128.

пратњи, врло могуће, хиландарских монаха.¹¹ Своју Свету Гору, митрополит Василије ће по други пут наћи али изнад Бјелопавлићке равнице у Острогу. Наиме, на наговор свештеника Милутина Бошковића као и бјелопавлићких главара, Свети Василије је донио одлуку да не напушта под турским притиском те крајеве већ доноси одлуку да се настани управо у Острогу. Према народном предању, у Острогу се светитељ задржао петнаест година (што значи да је Свети Василије 1656. године пренио сједиште митрополије управо у Острог). И прије него што ће Свети Василије доћи, у Острогу је постојала црква посвећена Ваведену Пресвете Богородице, коју је саградио јеромонах Исаија од Оногошта почетком 17. вијека, тачније 1605. године. За вријеме Светог Василија 1665. године биће саграђена црква Часног крста, уз велику помоћ митрополита херцеговачког али и монаштва и народа вјернога. Двије године касније, 1667. године обје цркве су живописане.¹²

¹¹ В. Шиповац, *нав. дјело*, 74.

Први подаци о патријарху Пајсију датирају из 1612. године када се Пајсије помиње као новобрдски митрополит. У историјским документима, патријарх Пајсије се помиње и као Пајсије Јањевац по мјесту рођења Јањева поред Новог Брда. У манастиру Морачи, помиње се такође у једном запису из 1615. године патријарх пећки „Пајсеј Јањевац“. Пајсије Јањевац је био патријарх српски тридесет три године, упокојио се 1647. године (Томислав Јовановић, *Патријарх Пајсије*, Сабрани списи, Београд, 1993, 12, 14).

Руски путописац Јегор Коваљевски оставиће интересантан запис о манастиру Острогу. У свом запису, овај руски путописац описује географски положај гдје се налази манастир Острог, затим помиње да у њему почивају мошти Светог Василија кога назива архипастиром хумским и скадарским. Даље у запису Коваљевски помиње и цркву у којој почивају мошти Светог Василија, не наводећи између осталог име саме цркве односно коме је посвећена (Јегор Коваљевски, *Црна Гора и словенске земље*, Подгорица, 1999, 50–51).

Запис о манастиру Острогу оставиће такође и Француз Виала Де Сомијер, у коме овај француски официр назива манастир „светим мјестом“, који је прије свега познат по бројним божијим чудима. Интересантно је примјетити да је Сомијер без обзира на обилазак самог острошког манастира и разговора како каже са острошким архимандритом, у својој књизи навео односно титулисао Светог Василија као патријарха, што свакако острошки светитељ није био. Да је манастир Острог поштован не само од припадника православне вјере него и од католика и муслимана у свом запису јасно назначава Сомијер (Л. К. Виала Де Сомијер, *Историјско и људничко путовање у Црну Гору*, Цетиње, 1995, 106–108).

Секретар књаза Данила Петровића, Вук Врчевић у својој књизи говориће о свим догађајима који су били карактеристични за вријеме док је службено био на Цетињу. Између осталог, Врчевић биљежи и своје искуство када је у пратњи књаза Данила боравио у манастиру Острогу (Вук Врчевић, *Огранци за историју Црне Горе*, Никшић-Подгорица, 2002, 139–147).

¹² М. Станишић, *нав. дјело*, 80–81.

Српска православна Црква тј. Пећка патријаршија изгубиће своју црквену самосталност 1766. године, када је уз помоћ Порте Цариградска патријаршија ставила под своју јурисдикцију Пећку патријаршију. Да је сам чин укидања Пећке патријаршије 1766. године био и незаконит и насилан, потврђују и неки од најбољих познаваоца историјата српске православне Цркве као што су Никодим Милаш, Иларион Руварац, Ђоко Слијепчевић. Након овог незаконитог чина, духовну власт у епархијама српске Цркве врло брзо ће преузимати Грци, али је од посебног значаја истаћи да је митрополија цетињска једина епархија Пећке патријаршије у којој Грци-фанариоти нису могли успоставити своју власт (Љубомир Дурковић-Јакшић, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, Београд-Цетиње, 1991, 11–12).

Као што и сам наслов говори, централна тема овог рада је посвећена борби Св. Василија за очување православне вјере код српског народа, очување властите традиције и културе. У наставку ћемо приказати покушаје Ватикана и његових црквених великодостојника да поунијате српско православно становништво на овим просторима, односно како се и на који начин против такве, можемо рећи, агресивне прозелитистичке политике борио српски митрополит и светитељ Василије.

Римокатоличка прозелитистичка политика никада није била прихваћена од стране српског православног становништва. Са друге стране, потпуно јасно можемо констатовати да је свештенство српске православне Цркве током 16. и 17. вијека одржавало везе са представницима Римске курије из чисто политичких разлога, јер је требало ослободити народ од турског ропства, а подршка Запада за такве планове била је неопходна. Док је са једне стране српска Црква из чисто политичких разлога одржавала везе са католичким Римом, са друге стране Римска курија је те везе покушавала да пребаци на свој терен, тј. причу која се односила на унијаћење православних. Јачање католичко-унијатског утицаја на Балкану примјетан је од оснивања 1577. године у Риму Collegium Graecum са јасним циљем који је био усмјерен ка ширењу католичког утицаја међу Грцима. Исто тако од стране римског папе Гргура XIII, оснива се Collegium Illyricum, у коме су се школовали будући католички мисионари који су били одређени да католички утицај шире међу православним Србима и Бугарима. Како би се додатно јачао утицај Римске курије на нашим просторима, при Ватикану одлуком папе Гргура XV 1622. године оснива се Конгрегација за пропаганду вјере (Congregatio de propaganda fide). Такође папа Урбан VIII оснива 1627. године Collegium Urbanum, у коме су се за мисионарење припремали бројни младићи са наших простора.¹³

Римокатоличка црква је својом можемо рећи агресивном црквеном политиком не бирајући средства покушавала да поунијати православно српско становништво на нашим просторима. Тако су католички мисионари с почетка 17. вијека, покушавали да поунијате Србе-Крајишнике склапањем

¹³ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, прва књига од покрштавања Срба до краја XVIII века*, 385–386.

Оснивањем Конгрегације за пропаганду вјере, можемо рећи да је политика Римске курије-Ватикана централизована, када говоримо о њеној мисији која је уско везана за прозелитизам. Чланови поменуте конгрегације су били кардинали, на чијем челу се налазио кардинал префект. Овај одбор за пропаганду вјере био је прије свега добро организован, са својим члановима који су били правници, исто тако одбор је имао администрацију, архив, финансијску управу. Чланови Конгрегације за пропаганду вјере, окупљали су се најмање један пут мјесечно, одлуке су се доносиле већином гласова. Како је вријеме одмицало, ова конгрегација која је за Ватикан била од великог значаја, врло брзо ће постати једна од најважнијих конгрегација које су дјеловале у оквирима римокатоличке цркве. Одлуку о томе ко ће бити мисионар доносили су водећи чланови конгрегације који су посебно водили рачуна о образовању кандидата, како и на који начин врше проповијед, али се исто тако често дешавало да користећи лична познанства поједини људи буду изабрани за мисионаре, иако нису испуњавали одређене услове које је прописивао овај католички одбор тј. министарство (Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, 1950, 27).

тзв. Марчанске уније 1611. године у манастиру Марча (мјесто Иванић, Славонија). На основу докумената који су били у посједу Ватикана као и Конгрегације за пропаганду вјере, јасно се може устврдити да је у периоду од 1622–1760 преведено неколико десетина хиљада православних Срба у римокатоличку вјеру. Од велике помоћи Ватикану за ову и овакву политику биће и надбискупије у Сплиту и Задру, као и бискупије у Макарској, Трогир-у, Шибенику и Нину.¹⁴

Српска православна Црква са својим архијерејима биће у правом смислу те ријечи главна брана прозелитистичким намјерама римокатоличких великодостојника током 17. вијека. Пећки патријарси Пајсије, Гаврило, Максим као и митрополит Василије Јовановић биће у правом смислу те ријечи достојни великодостојници српске Цркве који су чували и сачували вјеру код свог народа и одлучно се супротставили прозелитистичким намјерама римокатоличке Цркве.¹⁵

У були римског папе Гргура XV, јасно се назначава идеја односно циљ Конгрегације за пропаганду вјере, гдје се између осталог подвлачи да ова конгрегација мора да: ...,спасава народе, који су заблудели због незнања или смртоносног греха, те су преобразили своју људску природу у животињску, која би их најзад одвела у огањ вечни, спреман за ђавола и његове слуге...“ У тексту је већ дат кратак осврт на период с краја 16. вијека, када су представници српске Цркве са својим великодостојницима покушавали да остваре контакт са хришћанским владарима на Западу, све у циљу отпочињања заједничке борбе против турског окупатора. Од значаја је поменути да су представници српске Цркве прозрели намјере Римске курије у покушају да кроз поменуто савезништво поунијате наш народ. Тако ће и српски патријарх Јован 1608. године преговарати о савезништву са савојским херцегом Карлом Емануилом, гдје је између осталог српски патријарх био спреман и да подржи савојског херцега за српског краља, али под једним условом у коме се јасно каже следеће: ...,зашто у наше стране никако нећемо ни језуита, ни никога другог, који би пук хришћански обраћао на закон римски зашто отле би могло бити велика скандала међу народ...“¹⁶ Управо у вријеме Светог Василија, свој агресивни мисионарски рад ће наставити Ватикан преко Конгрегације за пропаганду вјере. На једној од сједница поменуте конгрегације која је одржана 20. априла 1648. године, један од њених чланова је предлагао да се Босна дословно преотме од Турака и стави под контролу Ватикана. У одговору на предлог овог члана конгрегације, поручено је да то није задатак Римске курије већ да она преко својих мисионара треба да се фокусира на проповијед и да на тај начин обраћа односно присваја православни народ. Тако нпр. на простору Босне у првој половини 17. вијека било је седамнаест мисионарских центара у којима је било ангажовано око двије стотине фрањеваца. Њихов рад на унији и није давао зна-

¹⁴ Будимир Алексић, *Огледи из историје Црне Горе и Боке*, Никшић, 2022, 46.

¹⁵ Драгиша Бојовић, *Патријарх Пајсије и митрополит Василије – Одбрана православања*, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, 269.

¹⁶ Радослав М. Грујић, *Политичко-верска активност Ватикана на Балкану кроз векове*, Београд, 2020, 42–44.

чајније резултате о чему између осталог и говори босански бискуп Никола Оловчић у свом извјештају из 1675. године, гдје се наводи да је за четири године на територији цијеле Босне свега 51 особа православне вјере преведена у католичанство.¹⁷

Када је у питању дјеловање римокатоличке Цркве на простору Херцеговине, 1627. године Конгрегација за пропаганду вјере поставиће католичког свештеника из Дубровника Ловра Векија са посебним задатком да ради на католичењу српског становништва у Требињу, Сланом и Макарској. Са друге стране, одређени су и мисионари за ширење католичке вјере међу православнима у Боки Которској и Црној Гори, Серафим Мизерчић из Шибеника и Фран Леонардис из Трогира. Дјеловање Леонардиса на простору Боке и Црне Горе било је изузетно активно, до те мјере да је овај мисионар чак успио истина привремено да преобрати и племе Паштровиће у католичанство. Исто тако, мисионар Јован Паскали успио је такође привремено, да преведе православне у приморској жупи Грбаљ у католичанство 1647. године, користећи између осталог и повољну политичку ситуацију у том периоду.¹⁸ Ипак главни задатак мисионара Леонардиса биће усмјерен ка томе да се за унију са римском Црквом придобије цетињски митрополит Мардарије и пећки патријарх Пајсије. Добро познавајући прилике у српским земљама, Леонардис је врло брзо дошао на идеју како и на који начин да придобије свештенство српске Цркве за унију. Наиме, он је увидио да је сам српски народ са својом црквом и више него угрожен под Турцима, што је планирао свакако да искористи у покушају да свештенике и епископе наше цркве усмјери ка римском папи, кога је требало представити као њиховог пријатеља и савезника.¹⁹

Да је већ 30-тих година 17. вијека унијатска пропаганда узимала на нашим просторима све више маха могао се и сам митрополит Василије лично увјерити одласком 1635. године у Цетињски манастир код тадашњег цетињског митрополита Мардарија.²⁰ Свети Василије је имао прилику да се увјери још док је боравио у манастирима Завали и Тврдошу а посебно за вријеме боравка у цетињском манастиру, колика опасност пријети православу од фрањевачко-језуитских црквених редова. Опште је познато да митрополит Василије није благонаклоно гледао на рад католичких миси-

¹⁷ Исто, 45.

За вријеме Кандијског рата који је вођен између Млетачке републике и Османског царства 1645–1669. године, српски народ у Црној Гори, Брдима и Херцеговини са великом надом је пришао млетачкој републици, вјерујући да ће се уз помоћ и подршку ове хришћанске земље ослободити турског ропства. Међутим, временом ће наша племена увидјети да намјера Млечана нијесу искрене, јер док су црногорска, брдска и херцеговачка племена сматрала да је овај рат и њихова шанса да се ослободе од турског ропства, са друге стране Млечани су, између осталог, кроз овакво савезништво покушавали да дају допринос који је био јасно усмјерен ка превођењу православних на унију. Дакле, млетачке власти су, између осталог, јасно подржавале прозелитистичку активност римокатоличке Цркве (Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Црној Гори 1496–1918*, Никшић, 2017, 43, 45–46).

¹⁸ Исто, 46.

¹⁹ Исто, 46–47.

²⁰ Протојереј Р. Никчевић, *нав. дјело*, 32.

онара, али се такође са друге стране трудио да односи између припадника православне вјере и католичке буду коректни.²¹ Већ је наведено да је један од главних задатака агента Леонардиса био усмјерен ка томе да приволи на унију и цетињског митрополита Мардарија. Значајну подршку Леонардису усмјерену ка унији пружиће и Франо Болица, човјек који је уживао углед и код самих Црногораца. С тим у вези, Болица ће почетком 1638. године посјетити Црну Гору и митрополита са јединим циљем да приволи цетињског владика на унију. Након ове посјете, митрополит Мардарије одлази за Котор гдје се састао са Леонардисом и том приликом прихватио унију. Планови митрополита Мардарија су били да лично отпутује у Рим и том приликом изјави оданост римском папи, што се није десило. Умјесто тога, цетињски владика у Рим је послао два калуђера и свог синовца почетком 1639. године, који су са собом носили и писмо владике конгрегацији, у коме је између осталог владика Мардарије тражио исту плату коју су примали и католички бискупи.²² Иако је владика Мардарије, можемо рећи формално прихватио унију од суштинског је значаја чињеница да он уопште није ни прије ни касније отпутовао у Рим, што је између осталог католички мисионар Леонардис појашњавао наводном чињеницом да је митрополит цетињски требало да пође за Рим, али је био спријечен због наводног турског напада на Црну Гору.²³ Осокољен привидним успјехом у Црној Гори, мисионар Леонарди је сматрао да сада унију треба и сам пећки патријарх Пајсије да прихвати. Иако ће Леонардис посјетити у Пећи патријарха Пајсија октобра 1642. године, од прихватања уније од стране српског патријарха неће бити ништа, с обзиром да је патријарх Пајсије важио за великог противника црквене политике Ватикана и конгрегације оличене у унији. Када је у питању само прихватање уније од стране митрополита Мардарија, истини за вољу тај чин се може окарактерисати као класично политички а не религијски, из простог разлога што је сам цетињски владика тражио подршку Запада, материјалну, војну у времену када је и сама Црна Гора била под турском окупацијом. Дакле, прихватање уније митрополита Мардарија, суштински није имало никаквог значаја за саму српску Цркву у Црној Гори која је као и до тада са својим свештенством наставила да обавља све црквене послове који су били усклађени са канонима православне Цркве.²⁴ Без обзира на чињеницу да ли је суштински прихватање уније од стране цетињског митрополита имало стварног значаја, тада монах Василије са друге стране неће подржати такву црквену политику владике Мардарија и отво-

²¹ Благота Гардашевић, *Свети Василије Острошки као чувар православаља*, у: Свети Василије Острошки Чудотворац, Споменица поводом 300-годишњице његова представљења, Београд, 1971, 71, 73.

²² Глигор Станојевић, Милан Васић, *Историја Црне Горе од почетка XVI до краја XVIII вијека*, књига трећа, том први, Титоград, 1975, 109–110.

²³ Чедомир М. Лучић, *Власи и сивољни ушницаји у Црној Гори 1499–1851*, Српско Сарајево-Подгорица, 2002, 248.

²⁴ Глигор Станојевић, Милан Васић, *нав. дјело*, 111–112.

рено ће се побунити против ње. Управо ће то бити и главни разлог због чега после скоро годину дана Свети Василије напушта Цетињски манастир.²⁵

Након што је хиротонисан за митрополита, Свети Василије ће још активније узети учешће у борби против римокатоличких мисионара и њихове прозелитистичке пропаганде. Као митрополит требињски (Западне Херцеговине), Свети Василије је осјећао додатну обавезу и одговорност да настави борбу са римокатоличким мисионарима (фрањевцима, језуитима), борбу за очување православља у Херцеговини. Са друге стране, католички мисионари су знали да је Свети Василије велики противник њихове црквене политике, због чега су покушали и један дио нашег народа али и свештенства да окрену против свог митрополита. Као што је већ наглашено, Ватикан са својим великодостојницима је покушавао током цијелог 17. вијека да искористи све неприлике које су задесиле како наш народ тако и нашу православну српску Цркву, и да својим перфидним дјеловањем покуша поунијатити не само обичан народ него и његове главне и тада једине заштитнике а то су православни црквени великодостојници.²⁶ Иако ће католички мисионар Леонардис имати одређеног успјеха код митрополита Мардарија са чим се како је већ наведено дубоко није слагао тада јеромонах Василије, са друге стране код патријарха Пајсија овај прозелита из Трогира није имао никаквог успјеха. Ипак, исто тако треба нагласити да је агресивна римокатоличка политика остварила и одређене успјехе, чињеницом да је унију прихватио један број не само православних Срба него и наших великодостојника свештеника и епископа. Али и сам појам уније је различито тумачен, јер са једне стране Ватикан је оваквом политиком покушавао ставити под своје припаднике православне вјере, док је код дијела нашег народа и једног дијела Цркве унија посматрана као покушај да се добије подршка од хришћана са Запада у борби против турског завојевача.²⁷

²⁵ Бошко М. Бранковић, *Патријарх Василије Јовановић-Бркић и култи Светог Василија Острошког*, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, 25.

²⁶ Исто, 25–26.

²⁷ Исто, 27.

О улози и значају српске православне Цркве говорио је и писао познати историчар Ђоко Слијепчевић. Он је својим историјским дјелима, приближио читаоцу улогу српске Цркве кроз историју вјековима уназад. У монументалној књизи историја Српске православне цркве, Слијепчевић је дао следећи коментар: „Од краја XVI века, тако пуног крупних догађаја у животу Српске православне цркве, па све до краја XVIII века, Српска црква се, изузимајући само време патријарха Пајсија (1614–1647), налазила скоро у сталној борби са Турцима. Тај њезин непомирљиво борбени став према Турској царевини није само трошио њезину и народну снагу, него је довео и до укидања Пећке патријаршије 1766. године, које је, у неким нашим крајевима, отворило пут масовном превођењу народа на ислам, што је још више умањивало живу и отпорну снагу народа... У драматичним часовима устрептале наде у ослобођење од турског ропства, које је крајем XVI века било народу мрскије него теже, стали су наши црквени људи на чело ослободилачке борбе свога народа и остали су ту све до новијег времена у коме су црквени људи почели да бивају смењивани од световних лица, јер су била настала и друкчија времена и друкчији начин борбе“ (Ђоко Слијепчевић, *нав.дјело*, 320).

Ангажовање и велика жртва коју ће поднијети митрополит Василије за очување православне вјере, била је од великог значаја јер се код нашег народа додатно развијала свијест о значају наше цркве и њене улоге у очувању српског идентитета и српске препознатљивости. И сам митрополит Василије је добро знао поучен искуством својих претходника да се на Запад не може ослонити, јер му је била и више него јасна њихова намјера.²⁸ Поглавар српске Цркве, патријарх Пајсије биће такође сумњичав према Западу и њиховим „пријатељским“ намјерама, уочивши да српском народу подједнако пријети опасност како од насилне исламизације тако и од унијаћења, због чега ће се све више окретати православној Русији.²⁹ Чланови конгрегације, њихови истакнути пропагандисти често су се служили класичним фалсификатима са јединим циљем да се лажно ствара пожељна слика стварности, у вези са политиком унијаћења православних. Под тим истичемо и бројна писма која су фалсификована са истом намјером. Само на примјеру скадарског бискупа Доминика Андријашевића и његових фризираних извјештаја упућених конгрегацији о наводно како каже 325 шизматика (православаца) који су се „помирили са Мајком Црквом“, можемо јасно уочити колико заправо такви извјештаји ових католичких мисионара нису поуздани и тачни, о чему су говорили и бројни римокатолички историчари. Да су се монаси митрополије на чијем је челу био Василије у највећој мјери држали достојанствено, потврђује и једно писмо требињско-мрканског бискупа Де Мартиниса од 4. фебруара 1664. године, у коме се наводи да је овај бискуп био расположен да помогне монасима али тек кад се одлуче да прихвате католичко учење.³⁰

У вријеме пећког патријарха Гаврила Рајића на простору који је био под његовом јурисдикцијом, конгрегација шаље Павлина Демског унијату из Украјине са намјером да настави тамо гдје је стао Леонардис који је преминуо 1645. године. Овај украјински унијата како би истакао себе и свој рад, често је слао лажне извјештаје око превођења православаца на унију. Посебно ће Демски бити заинтересован за манастир Морачу, јер се у овом манастиру налазио велики број монаха, као и цивилног православног становништва који је био у околини насељен. Управо ће у манастиру Морача средином 17. вијека, тачније 1648. и 1654. године бити одржана два Морачка сабора, којима ћемо се у наредним редовима позабавити.³¹ Наиме, у вријеме патријарха Гаврила и истовременог дјеловања мисионара католичког Павлина Демског, како каже Ђоко Слијепчевић, наводно су у манастиру Морачи одржана два сабора. Према Слијепчевићу, сматра се да је први сабор заиста одржан 1. фебруара 1648. године, али се исто тако сматра тј. доводи у сумњу аутентичност посланице која је наводно са овог сабора упућена римском папи.³² Из посланице тј. синодског писма упућеног папи Ино-

²⁸ Исто, 27–28.

²⁹ Милош Ковић, *Устјаничко наслеђе српске цркве (1594–1941)*, прилог истраживању односа између цркве и државе, у: Осам векова аутокефалије Српске православне цркве, I, Историјски пут Српске православне цркве, Београд, 2020, 280.

³⁰ В. Шиповац, *нав. дјело*, 108–109.

³¹ Исто, 112, 115.

³² Ђ. Слијепчевић, *нав. дјело*, 391.

ћентију X, јасно се могу уочити бројне нелогичности, прије свега у терминологији која дефинитивно није била својствена православним великодостојницима тога времена. Тако се у овој наводној посланици, не користи ријеч монах, калуђер већ *редовник*, за милостињу се користи ријеч *лемозина*, док се за митру користи ријеч *коруна јейискуйска*.³³ На првом морачком сабору, наводно је донијета одлука да се у Рим упуте и сам будимљански митрополит Пајсије који је требало у име српске Цркве да изјави покорност као и послушност римском папи. Није без значаја такође поменути да о стању у Пећкој патријаршији у прве двије године управљања Црквом патријарха Гаврила имамо врло мало података. Такође значајно је поменути да је након доласка у наше крајеве, временом Павлин Демски губио повјерење и саме конгрегације, из простог разлога што није испунио њихова очекивања, која су била усмјерена ка томе да се отвори једна унијатска школа при патријаршији која би свакако требало да припреми терен за спровођење уније између српске Цркве и Рима. Тврдње мисионара Павлина да би српски патријарх на црквено-народном сабору могао отворити питање уније са Римом, свакако не стоје из простог разлога, јер би и сама Порта лако дошла до сазнања да се на сабору јавно расправљало о унији у тренутку када је турска империја већ била у сукобу са Млетачком републиком. Сам патријарх Гаврило како је већ речено, није био за унију нити је желио да се одрекне традиције православља под било каквим условима. И сам патријархов одлазак за Русију крајем 1653. године, довољно нам говори да никакво прихватање уније од стране првог човјека српске Цркве није било могуће. Неуспјешна акција по питању уније Демског завршена је његовом смрћу крајем 1655. или почетком 1656. године. На његово мјесто конгрегација је одредила Доминика Бубића унијату из Будве, који је требало да настави тамо гдје је Демски стао.³⁴

Други морачки сабор је наводно одржан 1. децембра 1654. године. Да је поменути сабор у манастиру Морачи из 1654. године класична измишљотина мисионара Павлина Демског, утврдили су и Никодим Милаш и Јован Ра-

³³ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, 301.

Посланицу на првом морачком сабору 1648. године написао је јеромонах Јосиф Бечић из Паштровића који је временом постао близак сарадник Франа Леонардија чиме је и прихватио учење овог мисионара тј. унију. Временом ће Јосиф постати и помоћник Леонардиса, због чега ће и сама конгрегација одредити плату овом паштровском јеромонаху. Значајно је истаћи да јеромонах Јосиф у периоду када пише посланицу на сабору 1648. године није више игуман манастира Градиште у коме се као игуман наводи Стефан Давидовић. Осим калуђера Јосифа у причу око састављања посланице тј. синодалног писма био је укључен и један авантуриста, преварант по имену Тимошка Акундинов. Наиме, овај авантуриста се на путу за Дубровник задржао једно вријеме у манастиру Морача гдје је упознао калуђера Јосифа и гдје је договорено да се састави посланица конгрегацији. У писању посланице, калуђеру Јосифу значајно ће помоћи и авантуриста Тимошка који је уз гред буди речено вођен својим личним интересима често мијењао и вјеру. Управо из поменутих разлога овај преварант ће са паштровским калуђером Јосифом писати посланицу како би од ње имао и личне прије свега користи. Ипак планови овог авантуриста на крају ће пропасти, јер осим прихватања католичке вјере Тимошка од Рима неће ништа друго добити (Душан П. Берих, *„Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648. године“*, Историјски записи, год. XII, књ. XV, св. 2, Титоград, 1959, 570–571).

³⁴ Исто, 302–303, 309, 311, 315–316, 323–324.

донић, истакнути познаваоци историјата српске православне Цркве. У писму Павлина Демског које дефинитивно није писано у складу са чињеницама, овај папски агент истиче како је наводно патријарх Гаврило тражио од ваљевског митрополита Јефtimiја да организује сабор у манастиру Морача како би се одредили изасланици који је требало да оду код папе у Рим, и том приликом му у име патријарха изразе покорност.³⁵ Посланица са овог сабора је написана руком Павлина Демског. Никодим Милаш исправно примјеђује да се овакав сабор није могао организовати без знања и одобрења херцеговачког митрополита Василија, чије се име уопште не помиње у саборском акту.³⁶

Поменуте активности римокатоличке Цркве неће ни у ком погледу поколебати херцеговачког митрополита Василија, који је, по ријечима епископа Никодима Милаша, био бескомпромисан борац у очувању православне вјере, неко ко се одлучно успротивио католичкој пропаганди. Управо из поменутих разлога, митрополит Василије неће бити по мјери римокатоличкој Цркви и њеним великодостојницима. За фратра Вињалића митрополит Василије је био „тврдоглави шизматик“. Увидјевши да је митрополит Василије одлучан да истраје у својој борби, представници римокатоличке Цркве са друге стране доносе одлуку да започну са бројним активностима које су биле директно усмјерене према митрополиту Василију. У тој лажној пропаганди против митрополита посебно се истакао босански фратар Бонифације.³⁷ О борби митрополита Василија против римокатоличког прозелитизма, прецизно говори и епископ далматински Симеон Кончаревић који митрополита Василија такође описује као великог борца против унијатске политике Рима. Бијес фратара на митрополита Василија утолико је био већи, јер су се временом из Ватикана почеле показивати отворено сумње у истинитост извјештаја које су њихови мисионари слали а у којима су се истицали успјеси унијатске пропаганде на простору Босне, Херцеговине и Црне Горе. Од како је Василије постављен за митрополита источнохерцеговачког

³⁵ Ђ. Слијепчевић, *нав. дјело*, 392.

³⁶ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, 319–320.

Душан Берић у свом раду истиче како је тзв. други морачки сабор наводно одржан 1. децембра 1653. године а не годину дана касније 1654. године. Већ помињани Никодим Милаш је био става да је тзв. други морачки сабор потпуно измислио Павлин Демски, ријечима: „Наишао је тај Павлин на оног владику авантуриста, кога му обећањима није било тешко сломити, и од њега измамио му печат, нашао је два три безначајна, а по свој прилици и неписмена калуђера, и од њих измамио печат манастира Мораче, и тада саставио у својој глави некакав сабор, и у име тог измишљеног сабора сам саставио за папу саборску посланицу, коју су имали тобоже да понесу у Рим два морачка калуђера, а коју је међутијем сам он понио“. У извјештају конгрегације на састанку који је одржан 7. маја 1657. године помиње се реферат Доминика Бубића у коме између осталог овај мисионар наводи следеће: „Да су онај игуман морачки и други Србин, који су били доведени у Рим 1654 од покојног Павлина Демског с претпоставком да су били послани од синода и пећког патријарха да изразе послушност Нашему господину, дошли с лажним писмима, јер им они нису повјерили уопште такву мисију“ (Душан П. Берић, *„Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648. године“*, Историјски записи, год. XII, књ. XV, св. 2, Титоград, 1959, 563–564).

³⁷ Будимир Алексић, *Општор Свјетог Василија Острошког и Тврдошког унијаћењу српског народа*, у: Осам вијекова светосавља у Херцеговини, Ћоровићеви сусрети 2020. године научни скуп историчара, Гацко, 2020, 168–169.

1651. године, неуморно је од првог дана посјећивао свој повјерени народ, обилазио цркве и манастире, и на тај начин покушавао да не само свој народ већ и свештенство и монаштво додатно учврсти у православној вјери.³⁸

Да су римокатолички надбискупи потпуно подржавали црквену политику Конгрегације за пропаганду вјере, можемо видјети и на примјеру барског надбискупа Вицка Змајевића. У свом дјелу *Огледало истиине* Змајевић описује како су Срби у Далмацији у циљу прихватања уније били под потпуним притиском не само бискупа латинских него и млетачких власти.³⁹

Као што је више пута наведено, тежак положај у коме ће се српска православна Црква наћи током цијелог 17. вијека, највише ће одговарати Ватикану и њиховој црквеној пропаганди усмјереној ка спровођењу уније на територији која је била под духовном јурисдикцијом Пећке патријаршије. Да би зацртане планове остварила, конгрегација преко својих мисионара (фрањеваца, језуита) често се користила бројним средствима која нису била у складу са црквеним правилима, као што су уцјене, подмићивање итд. Положај српске Цркве и народа под турском окупацијом био је веома лош, и управо је то био један од главних адута конгрегације у спровођењу њихове унијатске пропагандне активности. Првобитни циљ је био привољети православно свештенство и монаштво на унију, након чега би и сам српски народ прихватио унију, угледајући се на великодостојнике своје цркве. Вриједно је поменути исто тако да је једна од основних парола конгрегације а тиме и римокатоличке Цркве гласила: „extra quam non est salus“ или у преводу на српски „изван римокатоличке вјере нема спасења“.⁴⁰ Да је од првог дана своје монашке службе, митрополит Василије био на бранику своје вјере, најбоље се могло видјети у тренутку када као монах одлази у цетињски манастир и уочава да митрополит Мардарије одржава везу са римокатоличким пропагандистима. Такву црквену политику цетињског митрополита Василије није прихватио због чега се врло брзо са њим и сукобио и на крају напустио цетињски манастир. Ипак, значајно је нагласити да се и сам цетињски митрополит Мардарије касније јавно покајао због прихватања уније, због чега је добио и опроштај од српског патријарха Максима.⁴¹

³⁸ Исто, 169–170.

Гдје год се налазио, Свети Василије је био поштован од народа, из јединог разлога јер је српски народ препознао у митрополиту Василију свог духовног вођу, због чега га је и прозвао „ревнитељем“ Православља (Владимир Ступар, *Свети Василије Острошки, ђедагог крстиа и васкрсења Христовог*, у: Осам вијекова Светосавља у Херцеговини, Ћоровићеви сусрети 2020. године, научни скуп историчара, 187).

³⁹ Коста Милутиновић, „О неким покушајима унијаћења у Далмацији и Боки у првој половини XIX века“, *Историјски записи*, година LX, св. 1, Титоград, 1987, 61.

⁴⁰ Исто, 171–172.

⁴¹ Исто, 173.

Током 16. и 17. вијека, римокатоличка пропагандна активност била је на врхунцу. Римокатолички мисионари врло су добро уочили да је потребно придобити и владике српске Цркве на своју страну, како би њихова вјерска активност била до краја успјешна, па су с тим у вези радили све како би на своју страну привукли између осталих цетињског и далматинског владика. Посебно је активност римокатоличка била изражена на простору Далмације, гдје све до средине 16. вијека православна Црква није имала сталног епископа, због чега се православно свештенство тог простора често обраћало за помоћ цетињском митрополиту.

Конгрегација за пропаганду вјере се осим слања мисионара који су спроводили њихову прозелитистичку политику, бавила и фалсификовањем различитих докумената, писама, уговора итд. Овакву активност конгрегације помињемо из простог разлога, јер ће управо из ове институције проистећи прича о наводном прихватању уније са римском Црквом од стране Светог Василија, што је свакако класични фалсификат.⁴² Овакву активност римокатоличке Цркве, прихватиће њени чланови и у Босни међу којима издвајамо фрањевца Мија Вјенцеслава Батинића. Овај фрањевац из Босне, у својим радовима ће истаћи како је наводно Свети Василије као митрополит херцеговачки писао римским папама и прихватио унију са римском Црквом. Заправо фра Батинић и низ других римокатоличких црквених лица као што су Крунослав Драгановић, Јанко Шимрак итд. своју тезу темеље на наводним писмима Светог Василија која су упућена римским поглаварима Александру VII и Клименту X. Прво писмо је наводно упућено од стране Светог Василија римском папи Александру VII 1661. године, али је врло интересно да то писмо уопште није сачувано, нема га ни у архиву Конгрегације за пропаганду вјере. Наиме, сачувано је писмо римског папе Александра као одговор на наводно писмо Светог Василија, датирано 26. априла 1661. године. У поменутом писму, интересно је да се може закључити да се управо у том периоду Свети Василије налазио у Требињу што свакако није тачно, ако узмемо у обзир чињеницу да се од 1651. године од како је постао митрополит источно-херцеговачки Василије налазио у Никшићу а касније у Острогу. Надбискуп Вицко Змајевић у свом дјелу *Огледало истиине*, описује прилике у манастиру Тврдош управо у вријеме папе Александра VII, али исто тако овај надбискуп ниједним словом не помиње митрополита Василија у контексту приче око прихватања уније.⁴³ Коментар на фалсификована писма која су се подметнула Светом Василију дао је и Јован Радонић. Наиме, овај аутор даје свој суд о наводном писму из 1661. године и у контексту те приче помиње и опата Андрију Змајевића из Пераста. Змајевић ће упутити римској конгрегацији једно писмо од 30. јула 1668. године. У овом писму Змајевић описује између осталог односе између православца и католика, помиње претенциозно чак и да је игуман манастира Твр-

Активност римокатоличке Цркве до средине 17. вијека у Далмацији била је таква да су три православна великодостојника-владике прихватили унију са још 80 калуђера. На основу извјештаја римокатоличких мисионара можемо видјети да су на пропаганду Римске курије насјели црногорски архимандрит Висарион, поједини свештеници и монаси из Паштровића, цетињског манастира, Мајина, цркве Св. Марије у Његушима (Радослав Јагош Вешовић, *Улога црквених поглавара у историји Црне Горе*, Андријевица, 1998, 23–24).

⁴² Будимир Алексић, *Опшир Светог Василија Острошког и Тврдошког унијаћењу српског народа*, 174.

⁴³ Исто, 174–176.

Никодим Милаш сматра да су писци наведеног писма из 1661. године упућеног римском папи Александру заправо игуман манастира Тврдош Кирило и сабрат манастира Атанасије. Дакле, према Милашу поменута двојица тврдошких монаха писала су римском папи, у намери да издејствују материјалну помоћ, коју на крају неће добити. Свјесни чињенице да су се лажно потписали у име митрополита Василија, поменути монаси су задржали писмо римског папе као одговор код себе, како би се на тај начин сачували односно како не би били откривени (Исто, 177).

дош прихватио унију али нигдје не помиње да је унију прихватио херцеговачки митрополит Василије.⁴⁴ Већ помињани унијата др Јанко Шимрак био је на фону измишљене и фабриковане приче о наводном прихватању уније од стране митрополита Василија. Заправо суд о томе Шимрак је дао у свом тексту под насловом *Василије Јовановић-Острошки према њама Александру VII и Климентију X*. Да се Јанко Шимрак у својим текстовима служио фалсификатима, може се видјети и на основу његовог рада *Православна црква према католицима*, гдје је између осталог тврдио да су и пећки патријарси прихватили унију.⁴⁵

Лик Светог Василија Острошког је лик светитеља Божијега, што је свакако највећи и главни доказ о чистоти вјере херцеговачког митрополита Василија. Све фабриковане и измишљене приче унијатских агената о наводном прихватању уније митрополита Василија, падају у воду чињеницом да је Василије Острошки својим животом и својим дјелима доказао правовјерје и потпуну оданост вјери својих отаца-православљу. У контексту ове приче, др Драгиша Бојовић потпуно је у праву када каже: „...Историја не познаје пример да је архијереј, који је учинио проверу, потврђен у несумњивом светитељству и чудотворењу“.⁴⁶

Овдје ћемо такође прокоментарисати и друго писмо које је наводно митрополит Василије упутио римском папи Клименту X, јануара 1671. године. Поређењем два писма, прво већ поменуто из 1671. године римском папи и друго писмо Светог Василија (завјештајно) датирано из 1666. године, једноставно се може закључити да иста особа није аутор оба писма о којима говоримо. Није без значаја нагласити да писмо из 1671. године није потписано, на крају текста уопште нема потписа аутора писма. Чињеница и да је само писмо послато римском папи из Требиња, наводи нас на сумњу јер као што је познато у том периоду је Свети Василије боравио у манастиру Острог а не у тврдошком манастиру.⁴⁷ И све и када би сматрали да је писмо из 1671. године писао својом руком митрополит Василије, из тог писма апсолутно не би могли закључити да се на било који начин прихватила унија са римском Црквом, нити се у самој садржини писма постављају класично догматска питања. Горан Комар у свом раду се посебно позабавио упоређивањем два писма из 1671 и 1666. године. Он је поређењем облика слова у поменутим писмима закључио следеће: „...Рукопис показује сличности, али дефинитивно није истовјетан. Сматрам да су највјероватније ствараоци ових докумената двије особе...“⁴⁸ Да писмо о коме говоримо из 1671. године није писао митрополит Василије сасвим је јасно, заправо претпоставља се

⁴⁴ Ј. Радонић, *нав. дјело*, 351–352.

⁴⁵ В. Шиповац, *нав. дјело*, 123.

⁴⁶ Драгиша Бојовић, *нав. дјело*, 263.

⁴⁷ Б. Михаиловић, *нав. дјело*, 18.

⁴⁸ Горан Ж. Комар, *Наводно писмо Св. митрополија Василија (Јовановића) њаи Климентију X*, археографски прилог, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, 413, 420.

да је аутор писма игуман манастира Тврдош Атанасије. Ово писмо је упућено римском папи које овај никада није примио, већ кардинал Алтијери.⁴⁹

На самом крају вриједно је дати одговор на питање, зашто су чланови Конгрегације за пропаганду вјере, њихови великодостојници и мисионари фалсификовањем бројних писама покушавали да лажно представе и Светог Василија и српске патријархе као присталице уније? Љубо Влачић аутор студије *Римокаатоличка пропаганда – њихови покушаји проширења у операцијама садашњости* даје одговор на то питање, констатацијом да је управо циљ конгрегације био да лажно представи Светог Василија и српске патријархе као великодостојнике који ће прихватити унију, и да се с тим у вези за будућа времена та прича наметне другим српским великодостојницима црквеним који би требало путем својих претходника да иду, дакле да прихвате унију.⁵⁰

Литература

Алексић, Будимир, *Огледи из историје Црне Горе и Боке*, Институт за српску културу Никшић, Никшић, 2022.

Алексић, Будимир, *Одговор Светог Василија Острошког и Тврдошког унијаћењу српског народа*, у: Осам вијекова светосавља у Херцеговини, Ћоровићеви сусрети 2020. године научни скуп историчара, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, Гацко, 2020.

Бајовић, Илија, *Животињи њуи Светог Василија Острошког*, у: Свевиђе, година XXII, број 132, Епархија будимљанско-никшићка, Никшић, 2025.

⁴⁹ Б. Алексић, *Одговор Светог Василија Острошког и Тврдошког унијаћењу српског народа*, 177–178.

⁵⁰ Исто, 179.

Међу језуитским писцима који су у својим списима, користећи се бројним фалсификатима и историјски нетачним подацима, помињали Светог Василија са јасном намјером да се херцеговачки митрополит прикаже као неко ко је прихватио унију са римокатоличком Црквом, наводимо следеће ауторе: Даниеле Фарлати, Иван Михајлович Мартинов као и Николаус Нилс. Језуита Фарлати у свом дјелу *Illegitimum sacrum*, помиње како су наводно монаси тврдошког манастира прихватили унију са римском црквом 1647. године. Други писац који у свом спису *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* помиње Светог Василија је и руски језуита Иван Мартинов. Колико је заправо ово дјело засновано на фалсификатима, довољно говори и чињеница да је овај аутор покушао да представи владаре из династије Немањић као католике, као и Србију као изворно католичку земљу. Од посебног је значаја навести да Иван Мартинов не помиње уопште писма која говоре о наводној преписци митрополита Василија и римских папа. Мартинов у свом спису износи низ нетачних података, као нпр. да је Свети Василије био српски патријарх. Такође се у спису наводи година упокојења светитеља 1678. што такође није тачно. Трећи аутор који у свом спису тј. календару помиње Светог Василија је Николаус Нилс. У свом календару Нилс између осталог помиње Светог Василија, али о српском светитељу овај аутор није оставио нарочите податке. Заправо Нилс у свом календару наводи житије светаца, па тако пише и о светитељима српске цркве, помиње Светог Саву његовог наследника Св. Арсенија, такође укратко даје податке и о Светом Василију, гдје наводи да је Василије проглашен за свеца, да је водио пустињачки живот и да је био српски патријарх. Теза да је Свети Василије био српски патријарх, јасно нам открива да је на овог аутора и његово писање велики утицај имао Мартинов (Борис Стојковски, *Римокаатолички култни записи о Светом Василију Острошком*, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, 42–43, 47–48, 50, 56–57).

- Берић, П. Душан, „Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648. године“, Историјски записи, год. XII, књ. XV, св. 2, Титоград, 1959.
- Биговић, Радован, *Свети Василије Острошки*, у: Саборна црква Светог Василија Острошког у Никшићу (1900–2010), Саборна црква Светог Василија Острошког, Никшић, 2010.
- Бојовић, Драгиша, *Папирјарх Пајсије и митрополиј Василије – Одбрана њравоверја*, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија захумско-херцеговачка и приморска, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023.
- Бранковић, М. Бошко, *Папирјарх Василије Јовановић-Бркић и култи Светог Василија Острошког*, у: Свети Василије Острошки – 350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија захумско-херцеговачка и приморска, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023.
- Вешовић, Јагош Радослав, *Улога црквених ђоглавара у историји Црне Горе*, Ступови, Андријевица, 1998.
- Врчевић, Вук, *Ограници за историју Црне Горе*, Центар за културу Никшић, Октоих Подгорица, Никшић-Подгорица, 2002.
- Гардашевић, Благота, *Свети Василије Острошки као чувар њравославља*, у: Свети Василије Острошки Чудотворац, Споменица поводом 300-годишњице његова представљења, Управа манастира Острог, Београд, 1971.
- Грујић, М. Радослав, *Политичко-верска активност Ваићкана на Балкану кроз векове*, Катена мунди, Београд, 2020.
- Дурковић, Љубомир Јакшић, *Митрополија црногорска никада није била аутокефална*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве и митрополија црногорско-приморска, Београд-Цетиње, 1991.
- Јовановић, Томислав, *Папирјарх Пајсије*, Сабрани списи, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1993.
- Кашић, Љ. Душан, *Свети Василије Острошки и његово доба*, у: Свети Василије Острошки Чудотворац, Споменица поводом 300-годишњице његова представљења, Управа манастира Острог, Београд, 1971.
- Ковалјевски, Јегор, *Црна Гора и словенске земље*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Ковић, Милош, *Устаничко наслеђе српске цркве (1594–1941)*, прилог истраживању односа између цркве и државе, у: Осам векова аутокефалије Српске православне цркве, I, Историјски пут Српске православне цркве, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2020.
- Комар, Ж. Горан, *Наводно њисмо Св. митрополија Василија (Јовановића) њаић Клименију X*, археографски прилог, у: Свети Василије Острошки-350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија захумско-херцеговачка и приморска, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023.
- Ј. К. Виала Де Сомјер, *Историјско и њолиничко њућовање у Црну Гору*, ЈИП Издавачки центар, Цетиње, 1995.

- Лучић, М. Чедомир, *Власи и сјољни ујицаји у Црној Гори 1499–1851*, Универзитет Републике Српске-Филозофски факултет Српско Сарајево, Универзитет Црне Горе Подгорица-Историјски институт, Српско Сарајево-Подгорица, 2002.
- Марјановић, Чедомир, *Историја српске цркве*, Арс Либри, Београд, 2001.
- Микавица, Дејан, Васин, Горан, Нинковић, Ненад, *Срби у Црној Гори 1496–1918*, Институт за српску културу Никшић, Никшић, 2017.
- Милутиновић, Коста, „О неким покушајима унијаћења у Далмацији и Боки у првој половини XIX века“, Историјски записи, година LX, св. 1, Титоград, 1987.
- Михаиловић, Ђ. Божо, *Манастир Острог и Св. Василије Острошки*, Манастир Острог, Цетиње, 1965.
- Никчевић, Радомир, *Свети Василије Острошки чудотворац и исцјелитељ*, Митрополија црногорско-приморска, Светигора, Цетиње-Београд, 2009.
- Огњевић, Тамара, *Острог, Чудотворац у орловском гнезду, историја, вера, уметност, предање, чудеса*, Манастир Острог, Даниловград, 2002.
- Поповић, Јустин, *Живот Светог Василија Острошког Чудотворца*, Манастир Острог-Епархије црногорско приморске, Београд, 1990.
- Радонић, Јован, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Издавачко предузеће Народне републике Србије, Београд, 1950.
- Савићевић, Милан, *Оногошка митрополија и Св. Василије Острошки*, у: Свети Василије Острошки Чудотворац, Споменица поводом 300-годишњице његова представљења, Управа манастира Острог, Београд, 1971.
- Сајловић, Мирко, *Свети Василије Острошки на Светој Гори Аџионској*, у: Свети Василије Острошки-350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија захумско-херцеговачка и приморска, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве, прва књига од ђокришћавања Срба до краја XVIII века*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1991.
- Станишић, Миљан, *Изумани манастира Острог (XVII–XX вијек)*, у: Свети Василије Острошки 350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија захумско-херцеговачка и приморска, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023.
- Станојевић, Глигор, Васић, Милан, *Историја Црне Горе од ђочетља XVI до краја XVIII вијека*, књига трећа, том први, Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1975.
- Стојковски, Борис, *Римокаџолички култни записи о Светом Василију Острошком*, у: Свети Василије Острошки-350 година од престављења, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Никшићу, Острогу и Требињу 9. и 10. маја 2021. године, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Епархија захумско-херцеговачка и приморска, Цетиње-Никшић-Требиње, 2023.
- Ступар, Владимир, *Свети Василије Острошки, ђедагог крста и васкрсења Христовог*, у: Осам вијекова Светосавља у Херцеговини, Ђоровићеви сусрети 2020. године, научни скуп историчара, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, Гацко, 2020.
- Тасић, Милутин, *Велики српски светитељи, Свети Василије Острошки*, Ринггер Ахел Спрингер, Београд, 2018.

Шиповац, Велибор, *Епархија Захумско-Херцеговачка у вријеме Светиог Василија Острошког*, Видослов, издавачка дјелатност Епархије ЗХиП, Архив Српске православне цркве, Требиње-Београд, 2025.

Илија Bajović

SAINT BASIL OF OSTROG, GUARDIAN OF SERBDOM AND ORTHODOXY

Summary

This work presents the life and legacy of Saint Basil of Ostrog, the Metropolitan of Herzegovina, who fought to preserve the spirit of Orthodoxy in the Serbian lands during the 17th century. In this struggle, he was uncompromising, firmly convinced that the path laid out by Saint Sava for the Serbian people was the true one.

Saint Basil remained steadfast on this path and refused to deviate from it under any circumstances. At the same time, aggressive Roman Catholic proselytizing propaganda employed every unlawful method in an attempt to bring the Serbian people into union. The Saint of Ostrog resolutely opposed the efforts of the Roman Catholic clergy.

This work also examines forged documents and the reports of Roman Catholic missionaries who sought to create a distorted image of Saint Basil.

Keywords: Saint Basil of Ostrog, Orthodoxy, Patriarchata of Peja, Vatican, Congregation for the propaganda of the faith.

Примјер француске пропаганде у циљу учвршћивања власти у Боки Которској

Мр Иван Радуловић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

УДК 94(497.16Бока
Которска)“18“

Сажељак: Рад анализира механизме француске пропаганде у Боки Которској током 1808. године, у контексту честих смјена власти након пада Млетачке Републике и француско-руског надметања 1806–1807. Увод се ослања на релевантну литературу и поставља дипломатско-административни оквир у којем је француска власт морала истовремено да се наметне и легитимише. Главни дио рада почива на архивским документима који показују цјеловит ланац пропаганде, од централне дистрибуције званичних билтена преко покрајинске до општинске реализације наредби. Циљеви су успостављање стабилних прилика у провинцији и истовремено повећавање „љубави поданика“ и страха међу непријатељима. Садржај билтена показује зашто су управо ти текстови били погодни за ову намјену. Закључак сумира који су били узроци и ефекти француске пропаганде у провинцији Бока Которска.

Кључне ријечи: Бока Которска, Дубровник, Устанак у Шпанији, Билтени француске армије, француска пропаганда, Брајићка афера.

Увод

Сукоби европских сила око Боке Которске почели су већ падом Млетачке Републике и Миром у Кампо-формију (17. октора 1797.), када Бока с Далмацијом потпада под власт Аустријског царства. Бечки двор је убрзано уводио нове институције зарад учвршћивања своје власти, али су локалне прилике у Боки Которској остале нестабилне због општег метежа у Европи тога времена и снажног утицаја и духовног ауторитета Петра I Петровића Његоша, црногорског митрополита који је активно судјеловао у свим догађајима везаним за политичке промјене у Боки Которској. Паралелно, у приморју су тињали нереди, што је наговјештавало да ће велике силе приликом вршења своје

власти у Боки Которској морати водити рачуна о утицају Црне Горе и расположењу локалног становништва.¹

Миром у Пожуну (децембар 1805.), било је предвиђено да Бока Которска и Далмација припадну Французима, али је руска флота адмирала Сењавина марта 1806. ушла у Боку и задржала се до средине августа 1807. што је отворило оштру француско-руску борбу за залив. У прољеће 1806. Наполеон је послао генерала Лористона да из правца Дубровника сузбије руски утицај. Француска претходница је крајем маја (26/27. маја) стигла до Цавтата, а Лористон је заузео Дубровник. Од овог момента почињу борбе око Дубровника, а 4. јуна руске лађе су већ почеле жестоко да туку француске положаје. Уз руску ескадру маневрише и 29 бокелских бродова (14 прчањских и 15 доброћких), а Дубровник се убрзо налази под опсадом која траје у периоду од 17. јуна до 6. јула 1806. Ови сукоби код Цавтата и сама дубровачка опсада јесу кључни догађаји француско-руског надметања за Боку у љето 1806.² Кратак преглед ратних догађаја из 1806. године додатно одсликава значај борбе за залив: 4. марта Руси су ушли у Боку и ставили под контролу луке и обале; крајем маја Лористон је ушао у Дубровник и наредио француско укопавање на правцу Обод – Плат – Сребрено; 4. јуна наступило је руско бомбардовање француских положаја; Од 17. јуна до 6. јула Дубровник је био под опсадом гдје је долазило до смјена иницијативе на ратишту; Почетком љета бокелска делегација узалуд је трагала за јачом руском подршком у Петрограду; У периоду од четвртог до шестог јула, Молитор је продором преко Стонског приморја деблокирао Дубровник и стабилизовао француску позицију према Котору.³

Тек после је Тилзитског мира (7–9. јул 1807.) долази до разрешења ситуације у вези са Боком Которском кад она коначно потпада под француску власт. Маршал Мармон је 27. августа 1807. издао „Уредбу о привременом устројству Боке“, дијелећи је на три котара (каторски, херцеговски, будвански), с краљевским делегатом у Котору и вицеделегатима у Херцег Новом и Будви. Следеће године, након укидања Дубровачке Републике, Бока и Дубровник спајају се привремено у једно управно подручје у саставу Италског краљевства. У почетној фази француске управе, током 1808. и 1809. године, на овом управном подручју, кључну улогу су имали маршал Мармон, француски генерал и дубровачки војвода, и Иван Доминик Гарагин, цивилни управитељ за дубровачко и бококоторско подручје. Шенбрунским миром

¹ Frane Ivković, „Ustroj uprave u Boki kotorskoj od francuske uprave 1807. do kraja druge austrijske uprave 1918. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53 (2011): 189–191; Stijepo Obad, „Boka kotorska za prve austrijske uprave“, *Tabula* 12 (2014): 193–196; Saša Knežević, „Boka Kotorska i Primorje između Crne Gore i velikih sila 1797–1814“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021): 231–233; Pavao Butorac, „Boka Kotorska nakon pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa (1797–1815)“, *Rad JAZU* 118 (1938): 161–170.

² Frane Ivković, „Ustroj uprave...“, 190–191; Paul P. Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815* (Paris, 1893), 170–173.

³ Saša Knežević, „Boka Kotorska...“, 236–239.; P. Pisani, „La Dalmatie...“, 170–175.; Grga Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća* (Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno delo“, 1962), 387–388.

(14. X 1809.) формирају се Илиријске провинције, а територијалном подјелом од 30. XI 1811. формира се округ Котор (три котара; 12 општина; 52 насеља) по француском узору. Француске реформе представљале су дисконтинуитет у односу на средњовјековно уређење на овом простору, али ће њихове тековине 1814. прекинути поновна аустријска окупација Боке Которске.⁴

Маршал Мармон додатно освјетљава зашто је било нужно појачати ауторитет француске власти. По њему, аустријски комесар је „отворио Руси-ма врата Херцег-Новог и Котора“, па су они остали и по истеку рока, што је Французе нагјерало да истовремено војно и политички осигурају приморје.⁵ Он описује Црну Гору као планинску земљу, тешко приступачну, са православним становништвом под снажним ауторитетом владике Петра I Петровића и доминантним руским утицајем, уз напомену да и добар дио становника провинције Боке Которске, због језичке и вјерске блискости, тежи руском покровитељству.⁶ Из тог разлога је предузео низ мјера као што су постављање топовских батерија на улазу у залив, уређење лука и администрације и регрутовање око шест стотина морнара за локалну флотилу.⁷

Свеобухватно гледано, период између 1797. и 1815. у историји Боке Которске, за вријеме које се десила смјена аустријске, руске и француске власти, уз активно учешће Петра I, у сарадњи са локалним становништвом, у свим тим догађајима, био је основа на којој ће француска власт од 1807. морати да се не само војно наметне него и користећи пропагандне механизме покуша задобити повјерење локалног становништва ради учвршћивања своје власти. Управо ту почиње тема овог рада: како су се у стијешњености између руске флоте, британске контроле мора и аустријских претензија, француске власти служиле пропагандом међу својим службеницима и локалним становништвом зарад стабилизације своје власти на том за њих важном простору.

Механизам француске пропаганде

Брајићка афера у лјето и јесен 1808. године показала је да неће бити лако Французима да учврсте власт у Боки Которској и показала зашто је француској управи било нужно да, уз војне мјере, систематски шири пропаганду у циљу стабилизације прилика. Повод побуне у Брајићима био је изградња државног пута Херцег Нови – Вериге – Котор – Будва. Радови су започели тек у марту 1808. иако се Французима журило. Радило је искључиво домаће становништво уз минималну накнаду (један оброк хљеба), па су Брајићи упорно одбијали излазак на рад до краја маја. Када је отпор прерастао у отворену побуну, француска команда је, забринута да не дође до ширења не-

⁴ Frane Ivković, „Ustroj uprave...“, 191–193, 199–200; P. Pisani, „La Dalmatie...“, 195; Stjepan Čosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808–1848)* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999), 44.

⁵ Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont, *Maršal marmont – Memoari*, prir. i prev. Frano Baras (Split: Logos, 1884), 27.

⁶ Marmon, *Memoari*, 27–28.

⁷ Marmon, *Memoari*, 69.

мира дуж црногорске границе позвала у помоћ трупе генерала Клозела који је хитно стигао у Будву. Он је издавао наредбе и услиједили су окршаји који су, према изворима, трајали шест дана, после чега су се устаници разишли. Истовремено је вођена оштра преписка с владиком Петром I. Од њега се тражило да спријечи помоћ Црногораца побуњеницима, док је владика одговарао и наглашавао важност поштовања манастирских добара и учешће Црногораца објашњавао бригом за заштиту сопствене територије. Атмосферу је додатно кварила агитација архимандрита Стефана Вучетића, кога су француске власти у Котору третирали као „возмутитеља“ народа у циљу ширења антифранцуског расположења. Шире гледано, овај локални догађај поставио је питање лојалности становништва француским властима и било је врло битно предузети кораке на учвршћивању француске власти.⁸

Французи су имали проблема и на другим окупираним територијама у Европи. Устанак у Мадриду 2. маја 1808. претворио се у талас покрајинских побуна и формирање хунти као алтернативних органа власти, док је Наполеон на шпански престо поставио брата Жозефа Бонапарту. Рани шпански успјеси из јула 1808. показали су ломљивост француске силе и подстакао ширење отпора, али је рат убрзо ушао у дугу фазу исцрпљивања. Кључна одлика конфликта постала је герилско ратовање, које је доводило у питање француске комуникације и логистику. Енглеска је умијешала своје прсте у догађаје у Шпанији и на том простору, гдје ће се до краја Наполеонове ере водити исцрпљујући герилски рат, па зато није чудо што је овај конфликт Наполеон називао „шпанским чиром“.⁹ Управо ће догађаји у Шпанији из 1808. године и вијести о њима послужити за ширење пропаганде у Боки Которској о снази француске државе.

На бази, у овом раду коришћених, архивских докумената из Историјског архива у Котору, могуће је реконструисати један аспект француске пропаганде с циљем учвршћивања сопствене власти у Боки Которској. Из њих се види како је текао читав процес, а почињао је од наредбе централне управе у Дубровнику која шаље званичне билтене француске армије о догађајима у Шпанији, уз сугестије шта са њима радити. Они се даље из Котора дистрибуирају општинским управама које спроводе наређења са врха и шаљу информације о спроведеним активностима и ефектима читаве радње. Анализу извора смо извршили у складу са принципима историјског метода, узимајући у обзир да су настали у специфичним историјским околностима, у контексту чега смо их тумачили.¹⁰

Генерални администратор провинције Дубровника и Боке Которске, Гарагин, шаље упутства делегату Владе у провинцији Бока Которска, Пауличију, у Котору, 10. децембра 1808. године, а у прилогу му шаље билтене француске армије и наглашава му да их објави на већ уходан начин.¹¹ Већ

⁸ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић Његош* (Подгорица: Пергамена, 1997), 350.

⁹ Charles Esdaile, „War and Politics in Spain, 1808–1814“, *The Historical Journal* 31, no. 2 (1988): 295–317.

¹⁰ Видјети: Dragan Tancic, Dalibor Elezovic and Zvezdana Elezovic, „Defining History and Historical Method from Jean Bodin to Arnold Toynbee“, *Research Journal of Applied Sciences* 14, 4 (2019): 123–124.

¹¹ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/1.

12. децембра, када су му упутства стигла, делегат Пауличи, истога дана наређује челницима општина у Котору, Херцег Новом, Будви, Прчњу, Доброту и осталим, да се са највећом ревношћу и „са највећом могућом свечаношћу“ билтени објаве на „најважнијим и најизложенијим мјестима како нико не би остао необавијештен“. Пауличи наглашава који су разлози обзнањивања многобројних билтена и каже, да је важно да се свима подијеле информације о успјесима француске армије великог суверена цара Наполеона и да се тиме покаже становништву ове провинције каква га је срећа запала да живе под његовом влашћу, под влашћу непобједивог владара, према коме је потребно да се „што јаче учврсти најтоплија љубав“ његових поданика. Ефекат ове пропагандне акције није требало да буде ограничен само на Боку Которску, већ, како Пауличи наглашава, ово треба да одјекне и у „земљи његових непријатеља“. Знајући да су околне турске паше пружале логистику француској војсци приликом борби око Боке Которске, ово се могло само односити на Црну Гору.¹²

У првом службеном билтену армије у Шпанији од 9. новембра 1808. године истичу се детаљи са ратишта. Наглашава се да је главни штаб у Виторији. Маршали распоређују корпусе: војвода од Конелијана држи лијево крило према Арагону и Ебру, војвода од Елхингена у Гвардији, а војвода од Истре у Миранди с посадом у тврђави Панкорбо. Генерал Мерлен задржава непријатеља на висовима Дуранга, који пријети правцем ка Мондрагону. По доласку војводе од Данцига, краљ враћа Мерленову дивизију у састав. Непријатељ, охрабрен заузећем Левина, Вијане и више мјеста на лијевој обали Ебра, изазива противудар. Краљ наређује маршалу, војводи од Конелијана, да крене на њега. Генерал Ватје са бригадама Абера, Бруна и Разуа напада његове положаје и 27. октобра непријатељ је свуда одбијен. У Левину је опкољено и заробљено 1.200 људи, с једним пуковником, двојцом потпуковника и 40 официра. Истовремено, војвода од Елхингена прелази Ебро код Логроња, заробљава око 300 људи и поново успоставља мост, што изазива побуну устаника против њиховог заповједника Пињателија, који је каменован. На правцу Билбао, војвода од Данцига 31. октобра туче трупе Ла Романе и галисијске дивизије, укупно око 30.000 људи, на превоју Кари-ка, при чему се истичу јединице Конфедерације Рајне, нарочито баденски корпус. 1. новембра непријатељ је прогоњен читав дан до Гуенеса, а потом француске трупе улазе у Билбао, заплијењују велике магацине и заробљавају више Енглеза. Француски губици су свега око 15 погинулих и око 100 рањених, док је непријатељ имао „значајне“ губитке у погинулима и рањенима. Стижући са сјевера, корпус маршала Виктора усмјерава се од Виторије према Ордуњи. 7. новембра војвода од Данцига пробија центар непријатељских положаја код Гуенеса гдје се истичу 58. и 32. пук. Због тешког планинског терена, на правцу Сантандер–Билбао, прогон је отежан, али у кланцима код Валмаседе непријатељ трпи нове губитке који износе 3.500–4.000 погинулих, рањених и заробљених. Због ових успјеха цар додјељује

¹² ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148.

награде. Армија је добро снабђевена, вријеме повољно, колоне марширају усклађено и очекује се покрет Главног штаба из Виторије.¹³

Трећи билтен, од 13. новембра 1808. године из Бургоса, извјештава да се галисијска армија, након повлачења из Билбоа налази под трајним притиском француских снага на више праваца. Корпус маршала, војводе од Белуна, потискује је према Еспинози, маршал, војвода од Данцига, наилази према Виљаркају, а маршал, војвода од Истре, напредује ка Реинози. Коњичка дивизија генерала Милоа захвата пролазе ка Реинози и Паленсији и притиска одреде галисијске армије, обезбјеђујући комуникације и маневарску предност. У унутрашњости земље примјећује се измјена расположења у корист Француза. Грађанске власти у Саламанки процјењују да се ситуација окреће у корист Француске. Сељачке масе које су фанатизовали агитатори остају без подршке, док су монаси који су их подстицали затечени разоружани и дезорганизовани. Билтен наглашава да у покрајинама влада смирење и лојалност према законитој власти, док се претходни нереди приписују подстрекачима. Истичу се заслуге коњице, енергија и жар трупа и ревност гренадира гарде. Кључан догађај је улазак у Бургос. Град је у зору отворио капије без испаљеног метка. Магистрати и прваци остали су на својим положајима, очекујући долазак Француза и избјегавајући компромитацију. Краљеви магацини затечени су нетакнути, јавне установе и куће у добром су стању. Становништво је стављено под заштиту закона, а трупама је наређена строга дисциплина како би се снабдијевање вршило са што мање оптерећења народа. У граду и околини пронађено је око тридесет милиона лира, цар је наредио да се средства заплијене. Слиједи низ административно-казнених мјера, као што су конфискација добара калуђера и појединаца који су учествовали у устанку, поступци против свештеника који су у Мадриду подстицали народ против Француза, откриће крупних злоупотреба у управљању општинским добрима. Цар додатно наређује конфискацију енглеских машина и производа, као и робе енглеског поријекла, оно што се не може потрошити у земљи биће отпремљено у Лисабон. Билтен доноси и морално-политичку ноту, гдје истиче да је велики олтар бургонске катедрале свечано украшен, а епископ је народ примио с благонаклоношћу, истичући да Јеванђеље заповиједа љубав, праштање и мир. Улога свештенства треба да буде у учењу покорности закону и љубави према ближњем, а не у подстицању бунта. Позива се на кажњавање оних који су злоупотребили мантију за распиривање мржње. Укупна слика која произлази из билтена јесте, да француске колоне напредују у складу, противник је у повлачењу и расулу, главни градови отварају капије без отпора, а француска управа одмах спроводи мјере консолидације реда, снабдијевања и финансијске контроле.¹⁴

Девети службени билтен армије у Шпанији, од 24. новембра 1808. године, даје преглед распоређивања шпанских снага и француских покрета уочи похода на Мадрид. Непријатељски распоред описан је овако: на лијевом крилу Галисијска армија; у центру Естремадурска армија, ослоњена

¹³ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/2.

¹⁴ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/12.

на пограничне ресурсе према Португалу; на десном крилу армије Андалузије, Валенције, Нове Кастиље и Арагона, са положајима дуж Ебра. Француска намјера је да том распореду непријатељских снага поремети комуникације и ускрати снабдијевање. Главни штаб премјештен је 23. из Бургоса у Лерму, а 24. у Аранду. Маршал војвода од Елхингена упућује се ка Сорији, његова лака коњица заузима положај код Молина и обезбјеђује комуникацију Сарагоса – Мадрид. Маршал војвода од Истре креће према Ућеди, док војводе од Монбела и од Конелијана напредују правцем ка Толеду. Маршал војвода од Белуна премјешта свој штаб у Венти – Гомез. Скоро све везе Мадрида са сјеверним покрајинама прекинуте су, велики број курира и поштанских врећа пао је у француске руке. У Сорији се успоставља уређена градска власт и провинцијска администрација. На путу из Мадрида, војвода од Монбела подстиче магистрате на уређење унутрашње управе. Очекује се скори улазак у престоницу. Билтен наглашава да се трупе одмарају, снабдијевање је уређено и ред се успоставља у свим дјеловима Шпаније. Суштинска порука овог билтена је да се шпанска Влада не повлачи у унутрашњост, остављајући народ да поднесе терет. Истиче се да рат, започет „за туђе интересе“, постаје врло скуп по Шпанију.¹⁵

Већ 15. децембра подесте Херцег Новог и Котора обавјештавају Централну краљевску делегацију у Котору о спровођењу директиве. Подеста Херцег Новог извјештава да су три примјерка билтена велике армије у Шпанији обзнањени уз све формалности које прате тај посао и да су постављени на уобичајеном мјесту. Такође саопштава да је њихов садржај изазвао одушевљење и код општинских чиновника и код становништва општине.¹⁶ Подеста Котора обавјештава да се „свеопштом радошћу испунила ова општина“, пошто је читаво њено становништво обавијештено о повољним вијестима и побједама које је извојевала „непобједива армија нашег цара и краља против непријатељске шпанске нације“. Даље каже да су приложени службени билтени, које су им упутиле „више власти“ након читања, дати су да се објаве у овом мјесту на најсвечанији начин, а затим су „излијећени на уобичајеном мјесту овога града, како би сав народ био обавијештен о тим срећним догађајима“.¹⁷

Централна краљевска делегација је 26. децембра наставила са дистрибуцијом нових билтена из Шпаније општинским управама, са истим упутствима о објављивању.¹⁸ Билтени су, као и претходни, стигли од Генералног администратора Дубровника и Боке Которске, Гарагина, који их је послао 24. децембра и 26. децембра са истим упутствима и наредбама, као и претходне.¹⁹

Како су пристизали нови билтени, тако су њихова објављивања добијала свечанији облик. Тако подеста Херцег Новог извјештава више власти у

¹⁵ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/19.

¹⁶ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/4.

¹⁷ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/6.

¹⁸ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/8.

¹⁹ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/9; ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/10.

Котору, 26. децембра 1808. године, да су нове вијести саопштаване становништву јавно уз звук бубња а затим су билтени лијеplени на за то предвиђена мјеста, чиме је њихов садржај стизао до сваког становника општине. Такође, у католичкој цркви је свечано одржана служба у „знак захвалности Богу за побједе које је у Шпанији извојевао наш непобједиви суверен“. Овој свечаности су присуствовали сви општински чиновници, војни заповједник са својим војницима као и „довољан број мјештана“. Закључују да су сви ови догађаји протекли у знаку радости и весеља.²⁰

Закључак

Ово истраживање је показало да се француска власт у Боки Которској 1808. није ослањала искључиво на војну силу, него да је ауторитет градила и на друге начине. Овдје коришћена архивска грађа свједочи о разрађеном начину пропаганде, у којем сваки ниво власти има своју улогу. Управо у томе јесте објашњење, зашто су билтени француске армије из Шпаније, иако географски далеки, постали кључни алат локалног учвршћивања власти. Званични билтени о догађајима у Шпанији употребљени су као примарни медиј. Они нијесу само информативно средство о војним операцијама него су пажљиво компоновани текстови са јасном политичком функцијом. У њима доминирају три мотива, покретљивост и дисциплина француске војске, великодушност и административна уредност при уласку у градове, те морално-политичко дискредитовање непријатеља. У билтенима се систематски упоређују „наши“ мали губици и „значајни“ непријатељски, подвлачи се ред у снабдијевању и лојалност градских елита, а завршава моралном поуком о вриједностима које царска власт наводно штити.

Други аспект је административни ред. Из Дубровника, Генерални администратор доставља више примјерака и изричито тражи да се текст „објави у уобичајеним облицима“. У Котору, делегат Пауличи то претвара у јасну команду, да се објави „са највећом могућом свечаношћу“, да се билтени лијепе „на најизложенијим мјестима“ и да „нико не остане необавијештен“. Потом то општине извршавају, а подесте јављају да су билтени читани „уз звук бубња“, да су залијеplени на уобичајеним мјестима и да је одржана свечана служба. Јавно читање, постављање на видним мјестима и црквено благодарење претварају билтене у средство пропаганде. На овај начин, војни успјех у далекој Шпанији производи локални ефекат у Боки, који има за циљ да се створи осјећај реда, подређености и припадности широј политичкој заједници. То је суштина пропагандног механизма.

Укључивање општинских чиновника, официрског кора и „довољног броја мјештана“ показује да се власт обраћа како носиоцима локалне моћи, тако и ширем становништву. Посебна улога додијељена је свештенству, и то да не распирује побуне, него да, према језику билтена, „учи послушности закону, љубави и миру“. Узроци због којих је пропаганда била потребна су јасни из анализе догађаја који су пратили освајање Боке Которске. А то су, Брајићка афера, напетости на граници са Црном Гором, јака симпатија ста-

²⁰ ДАЦГ, ИАК, ДЕБОФ, фасц. IX, док. 148/15.

новништва према Русији и општа нестабилност услед честих промјена власти великих сила у Боки Которској.

Важно је примјетити да овај пропагандни механизам није изолован случај, већ је дио шире приче на простору Наполеонове империје. У Шпанији исте те поруке из билтена прате конкретне административне акције. Документа из 1808. године свједоче да је учвршћивање француске власти у Боки Которској процес у којем се, послје војне кампање и запосједања провинције, прибјегава и другим начинима за учвршћивање сопствених позиција, на овом стратешки веома значајном простору за све велике силе.

Извори и литература

Архивски извори

Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Историјски архив Котор (ИАК), фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/4.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/6.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/7.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/9.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/10.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/1.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/2.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/12.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/15.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/19.

ДАЦГ, ИАК, фонд ДЕБОФ, ф. IX, док. 148/8.

Штампани (примарни) извори

Primo Bullettino Ufficiale dell'Armata di Spagna. Vittoria, 9 novembre 1808.

Terzo Bullettino Ufficiale dell'Armata di Spagna. Burgos, 13 novembre 1808.

Nono Bullettino Ufficiale dell'Armata di Spagna. Aranda, 24 novembre 1808.

Секундарна литература

Butorac, Pavao. „Boka Kotorska nakon pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa (1797–1815)“. *Rad JAZU* 118 (1938).

Esdaile, Charles. „War and Politics in Spain, 1808–1814“. *The Historical Journal* 31, no. 2 (1988).

Ivković, Frane. „Ustroj uprave u Boki kotorskoj od francuske uprave 1807. do kraja druge austrijske uprave 1918. godine“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53 (2011).

Knežević, Saša. „Boka Kotorska i Primorje između Crne Gore i velikih sila 1797–1814“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 63 (2021).

Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de. *Maršal marmont – Memoari*. Prir. i prev. Frano Baras. Split: Logos, 1884.

Obad, Stijepo. „Boka kotorska za prve austrijske uprave“. *Tabula* 12 (2014).

Павићевић, Бранко. *Петар I Петровић Његош*. Подгорица: Пергамена, 1997.

Pisani, Paul P. *La Dalmatie de 1797 à 1815*. Paris, 1893.

Tancic, Dragan. Elezovic Dalibor and Zvezdana Elezovic, „Defining History and Historical Method from Jean Bodin to Arnold Toynbee“, *Research Journal of Applied Sciences* 14, 4 (2019): 122–128. DOI:10.36478/rjasci.2019.122.128

Ivan Radulović

AN EXAMPLE OF FRENCH PROPAGANDA AIMED AT CONSOLIDATING POWER IN THE BAY OF KOTOR

Summary

This paper analyzes the ways in which the French authorities, amid frequent changes of regime and instability, systematically employed propaganda to consolidate their administration in the Bay of Kotor in 1808. Using the Brajići affair and the distribution of bulletins on the Spanish War as a case study, the paper reconstructs the entire chain of communication from the civil commissioner Garagin, through the delegate in Kotor, to the municipal authorities and parishes. The bulletins were ordered to be read publicly with ceremony, to be posted in prominent places, and to be accompanied by church services, which reveals the deliberate linking of military, civil, and ecclesiastical channels for the purpose of shaping public opinion. An analysis of the content of the first, third, and ninth bulletins from November 1808 brings out three dominant motifs. The first motif is the mobility and discipline of the French army. The second is magnanimity and administrative order when entering towns. The third is the moral and political discrediting of the enemy. Such ritualized communication had a twofold aim, to discourage resistance and to encourage the subjects' affection toward the new authorities. Drawing on archival material from IAK and DACG and on the printed bulletins, the paper offers a micro study of the mechanisms of imperial propaganda on the periphery of the Illyrian Provinces and proposes a comparative consideration with other coastal settings. It shows that in the Bay of Kotor the symbolic power of the message was just as important as the use of force.

Keywords: Bay of Kotor, Dubrovnik, Uprising in Spain, French Army Bulletins, French Propaganda, Brajići Affair.

СРПСКА БАШТИНА

Философија, теологија, педагогија

Мнодрог Чизмовић
Мирослав Додеровић
Татјана П. Компировић / Адилдорка Р. Поповић / Билјана
Јоредић / Јована Д. Недељковић
Драгиша С. Вучинић / Наташа Т. Николић / Шејла Ш. Ђајко
Звездана М. Ђезовић / Весна О. Милојевић / Зоран
Недељковић
Филип Обровић / Игор Симић
Владимир Кордић

шић, говорећи о Тертулијану, наводи његово мишљење да је Аристотелова философија послужила јеретичима да се „наоружају дијалектичком вјештином“ асоцирајући на њихову склоност да о свему полемишу а да ништа суштински не рјешавају. Перишић закључује да је Тертулијан децидно тврдио да Атина и Јерусалим немају ама баш ништа заједничко.²

За разлику од овог става, Климент Александријски ће философију доживљавати као Божији дар, као могућност образовања и просвећености некултивисаног паганског свијета. Најилустративнији примјер оваквог промишљања наћи ћемо код Флавија Јустина који је философију посматрао као најсуштинскији Божији дар чија је једина сврха била да приведе човјека Богу. Овај став је заиста и превагнуо.³

Владан Перишић акцентује да је Климент Александријски, слиједећи Јустина Философа, хришћанство доживљавао као највишу и најузвишенију философију и да је тај став заправо био аксиом патристичке мисли.⁴ Еусебије је био недвосмислен када каже да је грчка философија била припрема паганског свијета за истине хришћанства. Он ће посебно апострофирати Платона за кога ће недвосмислено рећи да је његова философија антиципација хришћанства. О овом ставу рјечито говори и чињеница да је Свети Августин суштински користио новоплатоновске идеје у афирмацији хришћанства.⁵ Скоро да је постао општи став да су хеленска и нововјековна философија биле слободне, док је у Средњем вијеку философија била слушкиња теологије. Аксиом схоластике је гласио „philosophia est ancilla theologiae“ (философија је слушкиња теологије), при чему би прецизни превод био да ancilla треба тумачити као *serva*, тачније робиња, а не слушкиња. Ова одомаћена мисао везује се за италијанског историчара XVI вијека Цезара Баронија. И Хегел неће спорити чињеницу да су поједини црквени оци имали широко философско образовање и да су они најзаслужнији за присутност философске терминологије у Цркви.⁶ Он ће и средњовјековној философији признати заслугу што је утемељеним философским терминима изразила суштину хришћанства. Да би показао недвосмислену корист од изучавања философије и науке, Свети Василије Велики ће на примјеру Мојсија и пророка Данила то најилустративније и показати. Мојсије је прво изучио египатску науку и мудрост да би се послјије тога посветио Ономе Који Јесте, док је пророк Данило да би изучавао божанске поуке и Божанску Премудрост, прво изучио халдејску мудрост у Вавилону.⁷

² Види, Владан Перишић, *Рано хришћанство и грчка философија* у књизи *И вера и разум*, стр. 21, Службени гласник, Београд, 2009.

³ Уп. Фредерик Коплстон, *Историја философије (Средњовековна философија)*, стр. 24, БИГЗ, Београд, 1991.

⁴ Види опширније, Владан Перишић, *Рано хришћанство и грчка философија* у књиз: *И вера и разум*.

⁵ Види опширније, Фредерик Коплстон, *Историја философије (Средњовековна философија)*, стр. 23.

⁶ Уп. Хегел, *Историја философије*, том 3, стр. 85, Култура, Београд, 1970.

⁷ Свети Василије Велики, *Беседа младима о користи од јелинских списа*, у књизи *Беседе*, стр. 186, Манастир Хиландар, 2002. Наиме, он каже да је једино истинско богатство, једино постојано, врлина која се стиче знањем. Спољашња раскош и богатство су непостоја-

Хришћански оци су се трудили да истине хришћанске философије изразе језиком савременог свијета и језиком савремене културе. По ријечима Александра Шмемана, оци цркве су успјели да „измире Јерусалим и Атину, Атину и Јерусалим, и створили један заједнички језик, који је сачувао верност Евангелију и који је, истовремено, био појмив и приступачан свету“.⁸ Сергеј Булгаков ће рећи да је философија „страсна љубав према Софији“ као вјечном тражењу ума да досегне истину, док је хришћанска философија „философирање хришћана који теже да философски схвате своје религиозно биће, као што је и свака философија некога и о нечему“.⁹ Код Апостола Павла наилазимо на двоструко тумачење ријечи философија. Он прави разлику између „философије људске“ и „философије по Христу“. Наиме, Апостол Павле у својој посланици Колошанима каже: „Пазите да вас ко не обмане философијом и празном преваром, по предању људском, по науци света, а не по Христу“.¹⁰ Као што видимо, „философија људска“ се прије свега односи на умовање и апсолутизовање разума, док исто тако, Апостол Павле користи термин „философија по Христу“, што у ствари представља љубав према Христу која је пуноћа и врхунац истинске мудрости. Да би било посве јасно хришћанско схватање философије треба направити дистинкцију између „философије по Христу“ и философије која је најчешће само голо умовање. Философија је у том смислу често слављење моћи разума и љубав према реторици по сваку цијену.

Шта у ствари представља философија по Христу најбоље свједоче ријечи Атанасија Јевтића који каже да су Ориген, Максим Исповједник, Григорије Ниски, Јован Дамаскин прошли најбоље школе из јелинске философије и да они често користе термин „наша философија“ која суштински представља „**љубав** према **Софији** Божијој која је **Христос**“.¹¹ У том смјеру, Јустин Философ ће изрећи став да је философија највећи Божији дар и „најдрагоценије стање и звање у очима Божијим: једино нас она приводи Богу и чини да му будемо угодни и, у правом смислу речи, свети су они који закупише свој ум философијом; многи, међутим, нису познали шта је философија и са

ни и лажни. При томе, наводи примјер Сократа, који је рекао човјеку који се хвалио својим новцем, да ће га коментарисати тек када сазна како се са њиме користи. Свети Василије цитира пјесника Солона који каже: „Ми нећемо са њима мењати врлину за богатство, јер је она постојана, док људску имовину поседује час један, час други“. Види, Исто, стр. 188.

⁸ Александар Шмеман, *Литургија и Есхатологија*, стр. 512, у књизи *Наши животи у Христу, Христов животи у нама*, Београд, 2007.

⁹ Сергеј Булгаков, *Изабрани сјиси*, стр. 406, ЦИД, Подгорица, 2000.

¹⁰ Посланица Колошанима Апостола Павла 2, 8.

¹¹ Види, Атанасије Јевтић, *Философија и теологија*, стр. 207, Свети Симеон Мироточиви, Врњачка Бања, 1994. У контексту наше приче цитирамо ријечи светог Јована Дамаскина који инсистира на фундаменталном значењу ријечи философија. По њему, љубав према мудрости је заправо љубав према Богу. Једна од његових дефиниција философије је: „Философија је познавање божанских и човечанских ствари... Философија је, исто тако, уподобљавање Богу. Подржавамо, пак, Бога по мудрости, односно истинским познањем добра, и правдом, која значи раздеобу једнакога (мерила) и непристрасност у суду, а исто тако (Бога подржавамо) и светошћу, која је изнад правде, односно која је добро, а то је добро чинити онима који су неправедни“. Види опширније, Јован Дамаскин *Философска поглавља* у књизи *Источник знања*, стр. 56–57.

којим циљем је дарована људима; да није тако, не би било ни платоничара, ни стоика, ни перипатетика, ни теоретика, ни питагорејаца, јер знање је само једно“.¹²

Он ће такође додати да све што је истински вриједно и добро у грчкој философији је заиста наше. Георгије Флоровски иако не спори тезу да су свети оци користили јелинску философију да би објаснили истине хришћанства, наводи да је хришћанство по многим питањима донијело и самој философији нове ставове и преокупације. Тако он акцентује да су појмови слободе, личности, историје, стварања добили другачији смисао у хришћанству. Флоровски ће рећи да је суштински много смисленије и исправније говорити о християнизовању јелинске философије, него о платонизовању хришћанства.¹³

Лав Шестов ће у својој посљедњој књизи *Атина и Јерусалим* изрећи став да су философија коју персонификује Атина и религиозна вјера коју персонификује Јерусалим потпуно у стању антагонизма и непомирљивости тако да је по њему много смисленије рећи Атина или Јерусалим, неголи Атина и Јерусалим. Тај мост између Атине и Јерусалима који је Филон Александријски покушао да успостави, а Августин и Тома Аквински наставили, Шестову је био неодржив и далек. Спекулативна или рационалистичка философија, која, по Шестову, сублимира „тобоже“ вјечне истине знања не доводи до истине. Он ће рационалној философији супротставити „библијску философију“ коју ће понекад ословљавати као јудео-хришћанску а некада као религиозну философију. По њему, религиозна философија уводи у наше мишљење појам вјере коју рационална философија жели да обесмисли и негира. Шестов врло надахнуто говори о томе, наводећи примјер Лајбница, Достојевског и Кјеркегора, који неће да се импресионирају такозваним вјечним истинама знања:

„О томе говоре и списи Достојевског: тамо гдје рационална философија, с њеним два и два су четири, с њеним каменом зидовима и вјечним истинама, проналази извор мира, спокојства, па чак и мистичног задовољења – Лајбниц је говорио да нас вјечне истине не убјеђују, тек принуђују – тамо је он видео почетак смрти. За Кјеркегора, двојника Ф. М. Достојевског, спекулативна философија је пустош и рушевина и то управо стога јер удара на свемоћ Божју. Спекулативна философија се клања самоочевидностима и Кјеркегор прокламује егзистенцијалну философију, која извире из вјере која превладава самоочевидности“.¹⁴

И да резимирамо: Шестов ће однос Атине и Јерусалима тумачити у анимозитету између грчке философије која апострофира власт „вјечних истина“, природне, човјечије мудрости и Божије, натприродне мудрости коју персонификује библијска философија, тачније Јерусалим. Шестов ће и Кан-

¹² Јустин Философ, *Сабрана дела*, стр. 78–79, Хришћанска мисао, Београд-Ваљево-Србиње.

¹³ Уп. Георгије Флоровски, *Хришћанство и култура*, стр. 18, Логос-Ортодос, Београд, 1995. Флоровски каже да, иако је Јустинијан затворио паганске школе, да у том гесту не можемо тражити израз непријатељства према јелинској мудрости већ је по сриједи било другачије тумачење, превредновање и хришћанско тумачење хеленизма. Исто, стр. 28.

¹⁴ Лав Шестов, *Атина и Јерусалим*, стр. 256, Медитеран, Будва, 1990.

та и Хегела посматрати у духу камуфлираног атеизма и као философе који су импресионирани влашћу разума. По Шестову, идеал библијске вјере је Авраам. У том свјетлу Василиј Розанов постаје свјестан темељног незнања и он ће својим неоспорним поетичним гласом узвикнути да је метафизика жеђ која никада неће пресахнути. Она је по њему „глад душе. Кад би човек сазнао све ‘до краја’, дошао би до зида (знања) и рекао: Тамо ничега нема (иза зида)“.¹⁵ На извјестан начин, однос философије и теологије треба посматрати у духу споја чињеница откривења и људског умовања, тачније као однос човјековог вјечитог трагања ума за истином и библијске вјере. Наша је обавеза да тежимо узајамности и јединству ума и вјере. Зењковски то ефектно изражава ријечима: „Јединство ума и вјере нам није дато, него задато“.¹⁶

Литература

- Бичков Виктор, *Есѣјѣтика оѣаца Цркве*, Службени гласник - Хришћански културни центар, Београд, 2010.
- Булгаков Сергеј, *Изабрани сѣиси*, ЦИД, Подгорица, 2000.
- Дамаскин Јован, *Философска њоглавља у књизи Исѣочник знања*, Јасен - Aletheia, Никшић, 1997.
- Зењковски Василиј, *Основи хришћанске философије*, ЦИД, Подгорица, 2006.
- Јустин Философ, *Сабрана дела*, Хришћанска мисао, Београд-Ваљево-Србиње.
- Коплстон Фредерик, *Исѣорија философије (Средњовековна философија)*, БИГЗ, Београд, 1991.
- Јевтић Атанасије, *Философија и ѣеологија*, Свети Симеон Мироточиви, Врњачка Бања, 1994.
- Перишић Владан, *Рано хришћансѣво и грчка философија у књизи: И вера и разум*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Розанов Василиј, *Последње лииѣе*, Бримо, Београд, 2002.
- Свети Василије Велики, *Беседа младима о корисѣи од јелинских сѣиса*, у књизи: *Бесједе*, Манастир Хиландар, 2002.
- Флоровски Георгије, *Хришћансѣво и кулѣура*, Логос-Ортодос, Београд, 1995.
- Хегел, *Исѣорија филозофије, ѣом 3*, Култура, Београд, 1970.
- Шестов Лав, *Аѣина и Јерусалим*, Медитеран, Будва, 1990.
- Шмеман Александар, *Лиѣургија и Есхаѣологија*, у књизи *Наш живоѣи у Хрисѣу, Хрисѣов живоѣи у нама*, Београд, 2007.

¹⁵ Василиј Розанов, *Последње лииѣе*, стр. 17, Бримо, Београд, 2002.

¹⁶ Василиј Зењковски, *Основи хришћанске философије*, стр. 35, ЦИД, Подгорица, 2006.

Miodrag Čizmović

THE ENCOUNTER OF PHILOSOPHY AND THEOLOGY

(ATHENS AND JERUSALEM)

Summary

The encounter between Athens and Jerusalem, namely philosophy and Christian thought, is viewed in two ways. For most Christian thinkers, the Church Fathers used the conceptual apparatus of Greek philosophy to explain the truths of Christianity, regarding philosophy as a special gift from God. However, there was another interpretation that saw the relationship between Athens and Jerusalem in the spirit of antagonism and irreconcilability. Perhaps the most illustrative is Tertullian's formulation, where he calls philosophers the patriarchs of heresy. In any case, it is indisputable that the first viewpoint prevailed.

Keywords: encounter, philosophy, theology, Christianity, knowledge, faith.

Еутаназија – друштвени и правни аспект

**Проф. др Мирослав
Додеровић**

Универзитет Црне Горе,
Филозофски факултет,
Никшић

Сажетак: Еутаназија представља етичко, социјално, правно и медицинско питање које се све чешће поставља у свијету. У Црној Гори је илегална и кажњива законом којим је запријеђена затворска казна. Еутаназија дословно значи „добра смрт“ која се односи на завршење живота ради ослобођења од болова и патњи. Може бити добровољна, када се особа свјесно изјашњава о жељи да умре и невољна када се изјашњава родбина пацијената у коми. Може бити активна када се неизлечивом болеснику да средство за окончање живота или пасивна, када се не примјењују медицинске процедуре које пацијенту могу продужити живот. Чланом 147 КЗЦГ одређено је да ко лиши живота пунољетно лице из самилости због тешког здравственог стања у којем се оно налази, а на његов озбиљан и изричит захтјев, казниће се затвором од шест мјесеци до пет година.

Кључне ријечи: еутаназија, законодавство, убиство, медицина, религија, санкција.

УДК 179.7:34

Увод

Живот је најзначајнија вриједност човјека која даје основ и смисао свим осталим вриједностима које човјек има¹. Ако се за људска права може сматрати да су природна права човјека, онда се то најприје може тврдити за право на живот. У том смислу сви правни документи којима се прокламују права грађана односно људска права, дефинишу и потврђују ово право, а устави савремених држава у одредбама о правима човјека истичу право на живот као прво међу правима грађана. Свако прокламовано и признато право има своју праву вриједност само онда ако је ефикасно правно заштићено. Зато и право на живот мора од стране правног поретка бити заштићено одговарајућим правним мјерама, а с обзиром на изузетну важност тога права, и кривично-правна заштита, као најјачи вид правне заштите, мора бити на

одговарајући начин постављена. Кривично-правна заштита живота човјека иако је у кривичном праву одувijek постојала, није у свим периодима била иста². Савремени развој ове заштите карактерише се проширивањем и учвршћивањем заштите права на живот не само на плану интерног права сваке поједине земље већ и на међународном плану усвајањем бројних међународних конвенција и других међународних докумената гдје се могу посебно издвојити они видови инкриминација који су управљени само на живот и тијело односно тјелесни интегритет човјека³. Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода одређује да је право на живот сваке особе заштићено законом⁴. Такође, Међународни пакт о грађанским и политичким правима одређује да свако људско биће има урођено право на живот, које право мора да буде заштићено законом и нико не може бити самовољно лишен живота⁵. Кривична дјела против живота и тијела **другог лица** представљају стара, архаична кривична дјела, присутна од најстаријих времена у писаној правној историји. Такође ова кривична дјела су прописана на првом мјесту, поред кривичних дјела управљених против живота другог лица, у свим савременим кривичним законима (законикима). То је и разумљиво јер се ради о кривичним дјелима којима се повређује или угрожава физички интегритет човјека, дакле, његова тјелесна конституција, физичко или душевно здравље, па је друштво нарочито заинтересовано за очување ових личних, али и друштвених вриједности. Из тог разлога су и у нашем кривичном праву, у посебном дијелу, на првом мјесту систематизована кривична дјела против живота и тијела. Тиме су живот и тијело одређени као најзначајније људске, али и друштвене вриједности. Произилази да је објект заштите код ових кривичних дјела одређен као двојаки скуп вриједности. То су: а) живот (или право на живот) и б) тјелесни интегритет, физичка конституција човјека (или право на неповредивост физичког интегритета). Једно од најзначајнијих природних, фундаменталних, опште цивилизацијских, универзалних људских права представља свакако право на живот, односно право на неповредивост физичког интегритета човјека⁶. Заштита живота и тјелесног интегритета представља друштвену функцију, па зато она не зависи од воље појединца. То значи да је без значаја на постојање ових кривичних дјела пристанак повријеђеног лица⁷. Истина, са развојем медицине, посебно хирургије на пољу пресађивања (трансплантације) органа или дјелова тијела, пристанак на давање појединих органа или дјелова тијела је све присутнији.

² Чејовић Б., *Трансплантација делова људског тијела и право на живот – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

³ Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела*, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

⁴ Димовски Д., *Еуџеназија*. Соц Мусао, 2010, 185–98.

⁵ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

⁶ Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела*, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

⁷ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

1. Еутаназија привилеговано убиство

Основни облик кривичног дјела против живота је убиство. Ово дјело је прописано у члану 143. КЗЦГ. Оно се састоји у противправном лишењу живота другог лица са умишљајем при чему не постоје посебне околности које га чине тешким или лаким. Објект заштите код овог кривичног дјела је живот човјека или право на живот као једно од основних, фундаменталних људских права. Радња извршења је код овог дјела одређена на специфичан начин – према посљедици будући да се овдје ради о посљедичној диспозицији⁸. Тако се као радња сматра свака дјелатност чињења или нечињења, психолошка или физичка дјелатност, којом се непосредно или посредно проузрокује посљедица – смрт другог лица. То могу бити различите врсте дјелатности које су подобне или довољне да проузрокују смрт другог лица. Убиство се може извршити како чињењем тако и нечињењем. Нечињењем се може проузроковати смрт другог лица у случајевима када постоји дужност на чињење којом би се спријечило наступање смрти⁹. Треба направити разлику између еутаназије и потпомогнутог самоубиства. Еутаназија представља чин прекидања нечијег живота од стране љекара, а потпомогнуто самоубиство је када љекар обезбјеђује средство којим ће особа сама извршити самоубиство. У првом случају улога љекара је активна, а у другом је пасивна. У глави XIV Кривичног законика Црне Горе систематизована су основна врста кривичних дјела против живота која представљају кривична дјела убиства. То су различити облици кривичног дјела убиства (противправног лишења живота). Ова дјела имају за објект заштите једино и искључиво живот, односно физички интегритет или тјелесну или психичку конституцију човјека¹⁰. Она се још називају права, општа или природна кривична дјела и спадају у општи, класични криминалитет насиља. Често се за њих употребљава назив „крвни деликти“.

То су сљедећа кривична дјела против живота:

- обично убиство које закон назива „убиство“. Ово је дјело предвиђено у члану 143. КЗЦГ;

- квалификовани или тежи облик убиства које закон назива „тешко убиство“. Ово дјело је предвиђено у члану 144. КЗЦГ. Ово кривично дјело се јавља у више облика и видова испољавања;

- привилеговани или лакши облик убиства.

Чланом 143. КЗЦГ одређено је да ко другог лиши живота, казниће се затвором од пет до петнаест година.

Квалификовано или тешко убиство предвиђено у члану 144. КЗЦГ постоји када је умишљајно убиство извршено на такав начин, под таквим околностима или према таквом лицу који му дају већи степен тежине и опасности за које закон прописује теже кажњавање. Објект заштите је живот

⁸ Чејовић Б., *Трансйлантација делова људског тела и право на животи – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

⁹ Димовски Д., *Еућаназија*. Соф Муцао, 2010, 185–98.

¹⁰ Longerich P., *Holocaust, The Nazi persecution and murder of the jews*. Oxford: Oxford University press; 2010. p. 477.

човјека¹¹. Постоји више облика тешког убиства који се разликују према: а) начину извршења, б) побудама учиниоца, ц) околностима извршења и посљедици и д) својству пасивног субјекта. Извршилац дјела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај. Чланом 144 КЗЦГ одређено је да ће се затвором најмање десет година или казном дуготрајног затвора казнити: 1) ко другог лиши живота на свиреп или подмукао начин; 2) ко другог лиши живота при безобзирном насилничком понашању; 3) ко другог лиши живота и при том са умишљајем доведе у опасност живот још неког лица; 4) ко другог лиши живота из користољубља, ради извршења или прикривања другог кривичног дјела, из безобзирне освете или из других ниских побуда; 5) ко лиши живота службено или војно лице при вршењу или у вези са вршењем службене дужности; 6) ко лиши живота дијете или бремениту жену; 7) ко лиши живота члана своје породице или породичне заједнице којег је претходно злостављао; 8) ко са умишљајем лиши живота више лица, а не ради се о убиству на мах, убиству дјетета при порођају или лишењу живота из самилости.

Привилегована или лакша убиства су различити облици противправног лишења живота која су извршена под таквим околностима и условима која им дају мањи, нижи степен друштвене опасности и тежине, за која закон прописује блажу казну¹². Иако сам закон не познаје овај термин, у правној теорији је готово општеприхваћено да у облике привилегованих убиства спадају сљедећа кривична дјела: а) убиство на мах, б) убиство дјетета при порођају, ц) лишење живота из самилости, и д) нехатно лишење живота¹³. Лишење живота из самилости је привилеговано убиство из члана 147. КЗЦГ које се састоји у лишењу живота пунољетног лица из самилости због тешког здравственог стања у коме се налази, а на његов озбиљан и изричит захтјев. Објект заштите је живот лица које се налази у тешком здравственом стању. Ово дјело чине четири привилегујућа елемента. То су: а) објект напада је пунољетно лице, дакле лице узраста преко 18 година, б) дјело се врши из самилости, милосрђа. Ово је посебна врста моралне, социјално прихватљиве побуде на страни учиниоца, ц) пасивни субјект се налази у тешком здравственом стању, стању физичког или душевног обољења које је трајно и тешко, што значи да се према савременим медицинским сазнањима не може предвидјети колико ће дуго лијечење трајати и да ли ће бити успјешно, а при томе је и неизвјестан исход лијечења и д) учинилац радњу лишавања живота предузима на озбиљан и изричит захтјев пасивног субјекта. Чланом 147 КЗЦГ одређено је да, ко лиши живота пунољетно лице из самилости због тешког здравственог стања у којем се ово налази, а на његов озбиљан и изричит захтјев, казниће се затвором од шест мјесеци до пет година.

¹¹ Димовски Д., *Еуџиназија*. Соц Мисао, 2010, 185–98.

¹² Ристић М., *Кривична дјела прошлог живота и тијела*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, 4/1975, 655–668.

¹³ Чејовић Б., *Трансформација делова људског тијела и право на живот – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

2. Еутаназија, убиство из милосрђа или самилости

Еутаназија (грч. *εὐθανασία*; „добра смрт“: *εὖ*, *eu*; „добра“ – *θάνατος*, *тханатос*; „смрт“) је убиство из милосрђа или самилости. Омогућавање лаке и безболне смрти неизлечивим болесницима који трпе неиздрживе болове. Еутаназија може бити добровољна, гдје се добија жеља и активни пристанак обољеле особе за завршетак сопственог живота и недобровољна, гдје се пристанак пацијента не може добити, као што је то случај са пацијентима у коми или дјецом са великим психоорганичким дефицитом на рођењу. Тада захтјев за еутаназију подносе родитељи или родбина. Недобровољна еутаназија је одобрена у Холандији такозваним Гронинген протоколом. Текст је 2004. године написао Едуард Верхаген, медицински директор на Универзитетској дјечјој клиници у Гронингену, који садржи критеријуме под којима љекари могу извршити „активни завршетак живота новорођенчета“ без бојазни од законских посљедица (такозвана „дјечја“ еутаназија)¹⁴. Она може бити пасивна гдје се пацијенту не даје љековито средство или храна, очигледно са намјером да му се погорша здравствено стање и тако убрза његов крај¹⁵. Еутаназија може бити активна гдје се пацијенту свјесно даје штетна супстанција или неодговарајући лијек, чиме се битно погоршава његово стање, што доводи до смртог исхода¹⁶. Треба направити разлику између еутаназије и потпомогнутог самоубиства. Еутаназија представља чин прекидања нечијег живота од стране љекара, а потпомогнуто самоубиство је када љекар обезбјеђује средство којим ће особа сама извршити самоубиство. У првом случају улога љекара је активна, а у другом је пасивна.

Први који дословце помиње појам еутаназија је староримски историчар Светониус, који је описивао смрт императора Аугустуса, „који је умро лако, без патње, у рукама своје жене Ливије, искусивши еутаназију коју је затражио“. Еутаназија може бити: вољна еутаназија када сама особа која жели еутаназију сматра да је њен живот недостојан живљења, невољна еутаназија када особа није у стању да одлучи сама да ли жели еутаназију или не¹⁷. У неким земљама постоје јавне контроверзе око моралних, етичких и правних питања еутаназије. Коријени њихове данашње позиције лако се налазе у најстаријим периодима и најстаријим државама¹⁸. Још од бронзаног доба потиче вјеровање да се главним узроком болести сматрају зли духови или богови, те је болест била знак да је демон ушао у тијело болесника, због чега је тадашња „медицина“ била саставни дио магије и примитивне религије¹⁹.

¹⁴ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 73–77.

¹⁵ Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела, Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

¹⁶ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

¹⁷ Срзентић Н., А. Стајић, Љ. Лазаревић, *Кривично право СФРЈ*, Општи део, 1996, 205.

¹⁸ Чејовић Б., *Трансформација делова људског тијела и право на живот – кривичноправни аспект*, 9/1995, 85–91.

¹⁹ Димовски Д., *Еутаназија, Соц Мисао*, 2010, 185–98.

На територији Француске су примитивна бретонска племена, која су насељавала ове крајеве, „светим чекићем“ разбијала главе онима који су предуго умирали. Још даље у суровом поступању са старцима, болесницима и немоћнима из било којег разлога отишли су Спартанци. Наиме, они су их убијали, јер нису испуњавали основне критеријуме који би, према владајућем ставу овог ратничког народа, представљали „пропусницу“ за даљи живот²⁰.

У **Спарти**, новорођенчад која је имала неку ману, бацана су са брда Тајгет. Спартанска дјеца која су била дегенерисана, физички или ментално слаба, или чија општа конституција није била таква да би се могла ефикасно искористити у ратовима.

И аустралијски домороци, **Аборицани**, убијали су дјецу и старце. Чин је имао форму ритуалног убиства и спроводио се на специјалним племенским свечаностима. Том приликом жртве би на крају ритуала биле поједене.

Амерички Индијанци су старе и изнемогле родитеље остављали у дивљини гдје би они скончали од глади и жеђи, или би их растргле дивље звијери²¹.

Стари Пруси су, убијали своје немоћне родитеље само уколико је постојала њихова изричита жеља. Пажњу привлачи овакав приступ у елиминисању старих и немоћних лица који се, свакако, може сматрати „претечом“ еутаназије у данашњем смислу те ријечи. У чувеној Хипократовој заклетви еутаназија се не прихвата²². Отац медицине, старохеленски лекар Хипократ (Хупоцратес), око 400 година прије нове ере, у својој чувеној заклетви чију тзв. женевску ревизију и дан-данас полаже сваки лекар по завршеном медицинском факултету, посветио еутаназији реченицу која вели: „Нећу давати никоме смртоносни лијек, ако он то затражи, нити ћу такве савјете давати“²³. Сасвим супротно, у свом најпознатијем дјелу **О држави**, Платон истиче да Асклепије (уопштени назив за љекара према Асклепију, сину бога Аполона који је у митологији старих Грка био и бог љекарства) не ставља руку на тијело које је скроз-наскроз болесно, да би тако болесном човјеку прибавио дуг и несрећан живот. Таквог човјека уопште не треба лијечити, јер то не користи ни њему, ни држави. За такве људе, према

²⁰ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 173–177.

²¹ Петровић Д., *Убиство из самилости у ујоредном законодавству*, Институт за упоредно право, 2017, 5, 6.

²² Димовски Д., *Еутаназија, Соц Мисао*, 2010, 185–98.

²³ Данас је Хипократова заклетва донекле модификована Женевском декларацијом коју је 1948. године, донела Светска здравствена организација. Доживела је и неколико ревизија (1968, 1984, 1994, 2005. године), да би се њом предвиделе све недоумице које носи савремена медицина. Како еутаназија значи убиство из милосрђа или помагање у умирању, шире тумачење овог појма било би „задавање безболне смрти неизлечивом болеснику“. Постоји пет основних аспеката или пет нивоа еутаназије које препознаје савремена медицина:

- давање аналгетика у дозама које могу довести до смтног исхода,
- ограничавање или потпуно одсуство лечења или реанимације,
- искључивање апарата за вештачко одржавање живота,
- активно помагање пацијенту да изврши самоубиство,
- убризгавање смртоносне супстанције (Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 173–177).

Платону, не постоји вјештина лијечења којом располажу Асклепијади. Такве људе не треба његовати, чак и ако су богатији од Мидаса (краља Фригије). Међутим, из овога се не смије извести закључак да се Платон сматрао директним заговорником еутаназије. Другим ријечима, Платон заговара гледиште да неизлечиве болеснике треба пустити да умру, али не тражи да се усмрте или да им се живот било како скраћује²⁴.

У старом римском праву, такође, срећемо заговорнике еутаназије²⁵. Још од V вијека прије нове ере Хипократова заклетва забрањује сваку дјелатност љекара која би помогла у извршавању убиства. Аутентично: „Никоме нећу, макар ме за то молио, дати смртоносни отров, нити ћу му за њега дати савјет“. Штавише, љекарима се савјетовало да користе своју дискрецију. Питање како су љекари доносили суд, када су у питању медицинске одлуке које се односе на окончавање живота, прерасло је у интензивно критичко размишљање (Интернет: [www. rights/deathnet/survey.html](http://www.rights/deathnet/survey.html)). Познати Corpus iuris civilis садржи законско начело **volenti non fit iniuria**, тј. „о ономе који хоће не чини се неправда“, односно „ко хоће да му тако буде, томе је право“²⁶. Тако се, према староримском схватању, чин еутаназије могао оправдати.

Појам еутаназија користи писац Френсис Бејкон (Francis Bacon) у XVII вијеку, у свом дјелу **Novum urbanum sci enciarum** описујући је као „брзу, безболну, срећну смрт, при чему је дужност љекара да обезбеди олакшање физичких болова тијелу пацијента“²⁷. Један од највећих мислилаца XVIII вијека, оснивач класичне њемачке идеалистичке философије, Емануел Кант (1724–1804), оштро се противио еутаназији „Починити самоубиство значи у себи уништити сам предмет моралности“.

Према енглеским законима средњег вијека (око 1300. године) самоубиство као и помагање људима да себи одузму живот, што представља еутаназију, сматрало се криминалним чином. Тако је Томас Мор, 1516. године објавио дјело Утопија у којој је наводно описано идеално друштво. Он у свом дјелу поред других контроверзних ствари описује и еутаназију за безнадежне болеснике, као једну од институција идеалног друштва. Први закон против еутаназије усвојен је 1828. године у Њујорку познат као Антиеутаназија закон. Први озбиљнији покрет у залагању за еутаназију развио се у Енглеској 1932. године, да би 1952. Уједињеним нацијама била упућена петиција са 2 513 потписа на право човјека да одлучи о свом крају, јер „право на живот човјека не значи принуда на живот“. У 1935. години у Енглеској основано је Друштво за еутаназију које је промовисало добровољну еутаназију.

У 1895. години у Њемачкој Алфред Плец (Alfred Ploetz) у свом дјелу „Главни обриси расне хигијене“ (Grundlinien einer Rassenhygiene) залагао

²⁴ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 173–177.

²⁵ Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела, Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

²⁶ Коларић Д., *Кривична дјела убиства, de lege lata i de lege ferenda, NBP, urnal of criminalistics and lav, Журнал за криминалистику и право*, 2015, 143–162.

²⁷ Димовски Д., *Еутаназија, Соц Мисао*, 2010, 185–98.

се за еутаназију из еугеничких разлога. Да ли случајно, опет у Њемачкој Ернст Ман (E. Mann, псеудоним за G. Hoffmana) предлаже уништење душевно болесних људи; ни један, ни други приједлог није у Њемачкој био прихваћен²⁸. И Фридрих Ниче је био заговорник еутаназије. Његове идеје кретале су се у дјелимично фашисоидном правцу – захтијевао је смрт за све друштвене „паразите“ називајући њихов живот „непријатношћу“. Еутаназија је поново доспјела у жижу јавности почетком XX вијека²⁹. Проблемом еутаназије, бавили су се и чувени њемачки професор кривичног права Бидинг и познати професор медицине Хохе, кроз заједнички текст под насловом „Die Freigabe der Vernichtungslager“ (1922)³⁰. Треба, овим поводом, нагласити како је тај текст изазвао огромно интересовање лаичке и стручне јавности, иницирајући праву експлозију чланака и „жучних“ расправа, оштро поларизујући „оне који су за убиство из самилости“ и „оне који су против милосрдног убиства“³¹. Став професора Бидинга и Хохеа састоји се у томе да се дозвола за усмрћење може дати, по специјалној процедури, само тешким болесницима и лицима без наде која се нађу у „неизрецивој душевној бједи“³². И даље, приједлог ове двојице угледних професора прецизно садржи сљедеће случајеве у којима треба дозволити овакво окончање живота: 1) када је неко због болести осуђен на сигурну смрт; 2) када је неко неизлечиво душевно болестан (разноврсни случајеви трајног лудила); 3) када је неко без свијести, а постоји опасност да ће се освијестивши се наћи у некој неизрецивој душевној биједи. Тако су правник Карл Биндинг (Карл Биндинг), и љекар Алфред Хохе (Alfred Hoche), својом књигом под називом „Дозвола за уништење живота није вриједна живота“ промовисали контролисану добровољну еутаназију под надзором љекара. Својим схватањем да душевни болесници представљају кандидате за безболну смрт, на посредан начин су инспирисали Адолфа Хитлера да покрене октобра мјесеца 1939. године програм Акцион Т4 (Tiergartenstrasse 4). У овој улици (Улица зоолошког врта) налазила се установа под називом Милосрдна фондација за лијечење и институционалну бригу. Овим програмом је наложено свим љекарима да воде евиденцију о новорођенчадима са менталном ретардацијом и физичким деформитетом. Одлуку о томе да ли ће такво дијете живјети доносила је трочлана љекарска комисија једногласно. Међутим, програм је врло брзо проширен и на старију дјецу и одрасле људе. На основу овог програма извршена је еутаназија сто, а по неким подацима триста хиљада људи. Тада су људи позивани да пријаве

²⁸ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 173–177.

²⁹ Rietjens JA, van der Maas PJ, Onwuteaka-Philipsen BD, van Delden JJ, van der Heide A. *Two decades of research on euthanasia from the Netherlands. What have we learnt and what questions remain?* J Bioeth Inq 2009; 6 (3): 271–83.

³⁰ Чејовић Б., *Трансилантација делова људског тела и право на животи – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

³¹ Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела, Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

³² Димовски Д., *Еутаназија, Соц Мисао*, 2010, 185–98.

своје рођаке на овај програм, јер је по прорачунима један ментално заостао пацијент државу коштао 60 хиљада Рајхсмарака.

2.1.

Све водеће свјетске религије неблагонаклоно гледају на било који облик еутаназије. Неке се јасно и децидно изјашњавају против, док неке од њих немају јасно изражен став, али се у сваком конкретном појединачном случају противе било којој радњи која води еутаназији³³. У јудаизму људски живот је апсолутан, светиња и ненарушив³⁴. Вриједност људског живота не смије бити мјерена нити вагана³⁵. Људски живот је врхунска вриједност јер је Бог створио човјека, по својем облику, те је намјерно нарушавање људског живота, фактички нарушавање Божјег облика. Тако је сабат – дан одмора за све и то се правило може прекршити само ако је у сврху спасавања људског живота. Слично томе, Јом кипур – дан покајања и један од најсветијих дана у јеврејском календару, предвиђа да се тога дана не смије јести храна било какве врсте, међутим у ситуацијама када је угрожен људски живот, болесном или угроженом се може дати онолико хране колико је то потребно како би се сачувао његов живот³⁶. Од седамдесетих година прошлог вијека, како конзервативно крило, тако и реформаторско крило прихватају неке форме еутаназије као дјелимично прихватљиве, док су сви званични ставови изузетно против овог чина, нарочито због холокауста у двадесетом вијеку.³⁷

Све врсте хришћанства, било да се ради о католицима, протестантима или православцима генерално су против било каквог облика еутаназије, било добровољне или невољне, сматрајући да је човјек Божја креација, те да само Бог има право како да да, тако и да одузме живот³⁸. У будизму, постоје многа различита виђења овог чина међу будистима. Већином су са негативном конотацијом. Будисти сматрају да је достизање форме човјека врло тегобан пут за душу, па је стога тијело својеврстан храм душе и никако се не смије намјерно уништавати³⁹. По основном вјеровању будиста, патња, бол и смрт су неминовност пута које тијело и душа пролазе, да би душа достигла нирвану или у слободном преводу напуштање сваке патње или бола (пандан хришћанског раја). Да би душа постигла нирвану, потребно је да прође кроз одређене стадијуме, па је тако написано упутство свештеницима, шта ће шапутати преминулом на уво, како би душа пронашла прави пут⁴⁰. То је чувена Тибетанска књига мртвих. У хиндуизму, постоје два бит-

³³ Ристић М., *Кривична дјела људског живота и тијела*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, 4/1975, 655–668.

³⁴ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

³⁵ Јеротић В., *Еутаназија и религија*, *Срп Арх Целок Лек*, 2008, 136 (5–6), 331–3.

³⁶ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију*, *Историја медицине*, 2012, 173–177.

³⁷ Чејовић Б., *Трансиланијација делова људског тијела и право на живот – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

³⁸ Јеротић В., *Еутаназија и религија*, *Срп Арх Целок Лек*, 2008, 136 (5–6), 331–3.

³⁹ Димовски Д., *Еутаназија*, *Соц Мисао*, 2010, 185–98.

⁴⁰ Keown D., *Buddhism and suicide: the case of channa*. J Buddhist Ethics 1996, 3, 8–31.

на аспекта гледања на еутаназију. Према првом, помагање особи у агонији да оконча свој живот добро је дјело⁴¹. Међутим, помагањем да се оконча живот, па чак и онај испуњен патњом нарушава циклус реинкарнације, тј. смрти и поновног рађања. Стога они који то ураде на себе преузимају карму онога којем су помогли да умре. Тако би и одржавање пацијента вјештачки на апаратима, такође био лош поступак за реинкарнацију. Ислам категорички одбија било коју форму самоуништења и сваки чин помоћи да се изведе самоубиство строго је забрањен⁴². Патња и бол су дати од Алаха како би се прочистила душа, па прихватање бола и патње понекад доводи до одбијања хемодијализе или хемотерапије.

3. Који су најчешћи аргументи против еутаназије?

У сваком случају, еутаназија никада није ни била само медицински проблем. Еутаназијом као питањем савременог доба бавили су се правници, социолози, свештеници, новинари, и политичари, али и обични људи који су имали ту несрећу да се лично или због неког најближег сусретну очи у очи са смрћу. У свијету је све више медицинских, али и правних процеса у којима се доказује једно или друго гледиште на ову тему.

1. Можда најважнија ствар јесте да се овим чином одбацује значај и вриједност сваког живота.⁴³

2. У ери савремене медицине постоји реална могућност за одређене болести које су до скоро означаване као „неизљечиве“, да се напретком фармацеутске индустрије пронађе одговарајућа терапија, чиме би се реално отклонила свака могућност слободног тумачења неизљечиве болести и давање пацијенту права да затражи „убиство из милосрђа“.

3. Треба озбиљно узети у разматрање и релативност медицинске истине, као посебног аспекта при одлучивању за или против еутаназије. Постоји могућност да се у неким случајевима дâ погрешна или дијагноза која не одговара сасвим стању пацијента. Некада одбрамбене снаге организма могу да изненаде и премда ријетко, може доћи до спонтаног изљечења.

4. Еутаназија се „може“ правдати економским показатељима и њена примјена може значајно смањити трошкове здравствене заштите. Наиме, у савременој медицини услед све сложенијих медицинских дијагностичких и терапеутских процедура одржавање у животу пацијената са озбиљним и по живот претећим стањима може знатно оптеретити буџет који се издваја у

⁴¹ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

⁴² Јеротић В., *Еутаназија и религија. Срп Арх Целок Лек*, 2008, 136 (5–6), 331–3.

⁴³ Један будистички монах је испричао причу: „После велике олује на океану, изгрејало је сунце и монах је пошао у шетњу плажом поред океана. Тамо је видео дечака како шета и скупља морске звезде које је океан избацио, а затим их баца назад у воду. Пришао је и питао дечака зар није његов посао бесмислен, јер је плажа дугачка неколико километара. Море је избацило милионе морских звезда на обалу, па шта значи ако он ту једну врати у море. Значи тој једној! - одговори дечак“. Ова прича можда најбоље одсликава универзалну вриједност сваког живота понаособ ма какав он био.

ове сврхе⁴⁴. По изјави Веслија Смита (Wesley J. Smith), старијег сарадника у Дискавери институту, лијек који може убити пацијента кошта 40 долара, а његово одржавање у животу како му се не би допустио „избор живот или смрт“ кошта 40 хиљада долара. Зато постоји опасност да медицинско особље „попусти“ под притиском својих администрација које воде бригу о сваком потрошеном долару⁴⁵.

5. По аргументима заговорника еутаназије, она може бити само добровољна. Међутим, шта са емоционално и физиолошки лабилним особама, које могу постати депресивне или малодушне? Претходно поменуте „финансијске бриге“ могу додатно оптеретити овакве особе које могу да сматрају да је то „превелико бремене“ за њих, тако да се уз „добронамјерне“ савјете могу одлучити и на овај корак. Да ли особе у старачком дому које често не могу да контролишу столицу и мокраћу, могу свјесно одлучити о оваквом кораку? Шта може да буде брана против злоупотреба оваквих особа? Тренутно ништа. Шта ако се неки љекар одлучи за овакву „врсту“ праксе и почне да наплаћује медицински асистирано самоубиство по 200 долара? Колико таквих пацијената може имати у току године? Десет, сто, хиљаду? Колико наплаћивати за безболну смрт?

6. Постоји бојазан да се еутаназија неће примјењивати само на терминално обољеле. Ту постоји проблем дефинисања терминално обољелих. У неким законодавствима термин терминални означава „релативно кратко вријеме“, док је негдје то прецизно дефинисано као „вријеме од 6 месеци или мање“⁴⁶. Међутим, и поред свих дијагностичких процедура вријеме од 6 мјесеци може знатно варирати од случаја до случаја, што зависи од пола, животног доба пацијента, претходног здравственог стања и слично⁴⁷. Заговорници еутаназије описују ове болеснике као „безнадежно болесне“, „очајно болесне“ или „неизљечиво болесне“. Безнадежно стање је дефинисано у часопису Суицид и по живот претеће понашање као стање терминално болесних са озбиљним физичким или физиолошким болом или менталном детериорацијом или је квалитет живота такав да је неприхватљив тој особи⁴⁸.

4. Еутаназија и како је рјешавана код нас

У средњем вијеку код Срба а и Црногораца био је веома раширен један стравични пагански обред звани „лапот“, којим су се они „по кратком поступку“ рјешавали својих остарјелих и бескорисних родитеља и „скидали их са хране“. Према неким историчарима, овај ритуал су Срби „наслиједили“ од Влаха, сточарског народа којег су затекли на подручјима на која су

⁴⁴ Longerich P., *Holocaust: The Nazi persecution and murder of the jews*. Oxford: Oxford University press; 2010. p. 477.

⁴⁵ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 173–177.

⁴⁶ Димовски Д., *Еутаназија. Соц Мисао*, 2010, 185–98.

⁴⁷ Јеротић В., *Еутаназија и религија. Срп Арх Целок Лек*, 2008, 136 (5–6), 331–3.

⁴⁸ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију, Историја медицине*, 2012, 173–177.

се населили у VII вијеку⁴⁹. Тај је народ данас на овим подручјима потпуно нестao, јер се као мањински стопио и асимилирао у српски и црногорски национални корпус. Власи су били народ румунског поријекла, који је говорио дијалектом тог језика (аромунски). Власи, као и Румуни, потекли су од старосједилачког народа Дачана који су насељавали подручја Влашке, Молдавије и Мезије (дјелови данашње Србије). Овај је народ био врло дивљи, примитиван, и крволочан. Римљани су са њима више вјекова водили крваве ратове, а успио их је покорити тек римски цар Трајан у II вијеку нове ере. Након поковавања, овај је дивљи народ био потпуно романизиран, па је прихватио римску културу и језик, тако да Румуни данас говоре језиком који је веома сличан италијанском. О стравичним вјерским ритуалима и крволочности тог народа званог Дачани оставио нам је своје записе римски историчар Плиније млађи. Постоје неке претпоставке да су обред „лапот“ у паганска времена, поред Дачана, упражњавала и нека старославенска племена у својој прапостојбини, али о томе до данас немамо поузданих историјских података. Лапот се по начину свога извршења може сматрати остатком прастарих ритуала приношења људских жртава паганским божанствима. Убијање својих родитеља су у доба српске средњовјековне државе практиковали и српски краљеви, као и српска властела. Овај обичај ликвидације својих остарјелих, болесних, беспомоћних и, по њиховим схватањима, бескорисних чланова породице, задржао се код Срба и Црногораца веома дуго, све до почетка XX вијека⁵⁰. Тако, познато је да су у Сврљигу убијали старци и старице, „када неко остари и изнемогне, онда се фамилија ријеши да га убије, и то се убијање у Сврљигу звало ‘лапот’”. Биров зађе од куће до куће вичући: хајдете, лапот је у том и том селу у тој и тој кући, дођите на подушје. Пред скупљеним свијетом, породица би премлатила старце и бабе, и то најчешће батином, или тољагом, ређе камењем или сјекиром. Кога су год водили на ‘лапот’ ишао је без икаквог страха надајући се бољем животу на оном свијету и увијек су те јединке, на првом мјесту, њихова рођена дјеца убијала“. И у Рисници, код Пирота, „у старо доба“ убијали су синови своје очеве. Најчешће су их премлаћивали моткама а затим их дрвеним кукама вукли до гробља, јер су се гадили да додирну рукама мртваца. И у влашком селу Сиге (код Крепољина), није било превише емоција према онима који су се по годинама приближавали смрти. Заправо, и тамо је постојало предање од оца на сина, које каже да кад неко напуни 70 година, скупе се старјешине свих задруга, изведу преживјелог чичу чисто обученог, и то на одређено мјесто наред села. Затим његови задругари донесу умијешену проју, ставе му је на главу и изговарају сљедеће ријечи: „Не убијамо те ми већ овај хлеб“. Кад га убију, затрпају га, а потом се разиђу својим кућама. Слично, и на територији коју покривају данашњи Личани – смрт је изазивана ударцем сјекира или маља по глави, тек пошто се глава „човјека који више није за живот“ положи на лопар за мијешење хљеба. Посебно ћемо

⁴⁹ Ристић М., *Кривична дјела прошлог живота и тијела, Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

⁵⁰ Чејовић Б., *Трансилантација делова људског тијела и право на живот – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

прокоментарисати и једну кратку народну причу Вука Караџића. Ријеч је о причици „Усуд“ у којој стоји: „Домаћин је лијепо угостио путника намјерника који је тражио усуда. Послије обилате вечере, двије утваре су избезумљено навалиле на кости које су редуше гурнуле иза пећи. Главар куће је објаснио госту: ово су, брате, мој отац и мајка, као да су се оковали на овом мјесту и свијету. Ако нађеш усуда, помени и мене и питај га зашто ми не води родитеље“.

Анализирајући одредбе Казненог законика за Краљевину Србију из (1910), на терену кажњавања различитих учесника у одређеном криминалном подухвату, запажамо члан 134. под називом „помагање и навођење на самоубиство“. Дакле, овај Законик је предвиђао навођење и помагање у самоубиству као кривично дјело⁵¹. На исти начин је то регулисао и Кривични законик Краљевине Југославије из (1929) (члан 169). Исто тако, и Кривични законик из (1951. године), одређује да саучесништво код самоубиства (подстрекавање и помагање) представља криминалну радњу која је кажњива⁵². Доношењем Кривичног законика СФРЈ и републичких, односно покрајинских КЗ, ситуација је у том погледу остала непромијењена. И касније, многобројне измјене и допуне постојећег законодавства, нијесу уопште дирале у важећа рјешења⁵³. Све је практично остало исто. Међутим, у дискусији Радне групе (1997) задужене за израду Кривичног законика СРЈ, везане за разматрање главе „кривична дјела против живота и тијела“, договорено је да се одредба члана, која инкриминише односну проблематику – „навођење на самоубиство и помагање у самоубиству“ – не мијења, док је у тој истој групи кривичних дјела посебно занимљиво истаћи како је предложено увођење једног новог члана – „убиство из самилости“! На трагу истих размишљања налази се и Нацрт кривичног законика СР Југославије из фебруара (2000). Иако је постојеће рјешење такво да му се могу упутити одређене критике, оно је у основи задржано и у КЗ Републике Србије (пречишћен текст) од (2003) – члан 51. нуди истовјетан модел у нормирању овог проблема. Кривични законик Републике Србије чланом 119. предвиђа наведено дјело у нешто измијењеном облику, уводећи један нови став (2) – који одређује да постоји лакши облик овог кривичног дјела када учинилац помогне другоме да изврши самоубиство под условима који се траже за кривично дјело лишења живота из самилости. Законодавац је пошао од становишта да радње помагања и подстрекавања, у ствари, радње саучесништва у самоубиству (доприносе извршењу самоубиства), саме по себи, представљају самосталне облике угрожавања човјековог живота⁵⁴. Дакле, радње које код других кривичних дјела представљају облике саучесништва (навођења – подстрекавање и помагање), код ове инкриминације су квалификоване као радње извршења, тј. као посебно

⁵¹ Димовски Д., *Еутаназија*. Соц Мисао, 2010, 185–98.

⁵² Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, 4/1975, 655–668.

⁵³ Стојановић, З., *Коментар Кривичног законика Србије*, оп. цит., 332.

⁵⁴ Чејовић Б., *Трансформација делова људског тела и право на живот – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

кривично дјело⁵⁵. На тај начин, кривично право штити право на живот од било које активности других лица, па и у случајевима када таква дјелатност представља радњу којом се само омогућава (олакшава) титулару права на живот реализација претходно донијете одлуке о самоуништењу⁵⁶. Постојећа законска конструкција последица је чињенице да је у нашем кривичном праву усвојено акцесорно схватање саучесништва према коме саучесници одговарају за кривично дјело које је извршилац извршио, а чијем су остварењу они допринијели, тако да у овом случају саучесништво у дјелу које није кривично дјело – јер самоубиство то није – не би могло бити кажњиво по општим правилима о одговорности саучесника⁵⁷. Посебно наглашавање кривичноправне заштите права на живот од свеукупног дјеловања других лица скреће пажњу на чињеницу да сви кривични закони који инкриминишу навођење на самоубиство и помагање у самоубиству, не праве разлику у погледу кажњавања њихових актера, иако се у кривичном праву навођење, тј. подстрекивање сматра тежим од помагања с обзиром на то да пружена помоћ може представљати одлучујући, али и сасвим мали допринос извршењу дјела. Кривични законик Краљевине Југославије је предвиђао убиство на изричит и озбиљан захтјев или молбу: „Ко лиши живота какво лице на његов изречан и озбиљан захтјев или молбу казниће се заточењем до пет година затвора“. „Ако је овакво лишење живота извршено услед сажаљења према бједном стању овога лица, учинилац ће се казнити затвором до три године“ (параграф 168). Лишење живота је морало бити умишљајно, са знањем и хтијењем, али је настанак умишљаја другачији него код осталих кривичних дјела убиства⁵⁸. Управо, сматрало се да „умишљај мора настати на изричити и озбиљан захтјев или на једнаку молбу лица лишеног живота“. Само наслућен захтев или молба није довољан за тај привилеговани начин кажњавања⁵⁹. Ако је мотив таквог лишења живота на изричити захтјев или молбу који морају а priori постојати, самилост или сажаљење према биједном стању другог лица, дјело је третирано као преступ. Под биједним стањем подразумијевало се или болесно стање које је неизљечиво или неко друго безнадежно стање спојено са великим боловима и патњама код којих нема помоћи. Као сажаљење сматрало се осјећање туђег бола као властитог⁶⁰. У послератним кривичним законима учињено је, можемо констатовати, назадовање у третирању „убиства из милосрђа“. Другим ријечима, претходни кривични закони нијесу посебно инкриминисали кривично дјело убиства из самилости, већ су га рјешавали као и обично убиство (члан 47. КЗ Србије и члан 39. КЗ Црне Горе), с тим што околност да је убиство извршено из милосрђа суд цијени у контексту

⁵⁵ Петровић Д., *Убиство из самилости у ујоредном законодавству, Институт за ујоредно право*, Београд, 2017, 9, 10.

⁵⁶ Димовски Д., *Еуџеназија. Соц Мисао*, 2010, 185–98.

⁵⁷ Сингер М., Ковчо-Вукадин И., Цајнер-Мраовић И., *Криминологија*. Треће издање, 2002, 222–34.

⁵⁸ Чејовић Б., *Трансилантација делова људског тела и право на животи – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

⁵⁹ Димовски Д., *Еуџеназија. Соц Мисао*, 2010, 185–98.

⁶⁰ Атанацковић Д., *Кривично право*, Посебни део, 1985, 145–244.

осталих околности, сматрајући еутаназију као особито олакшавајућу околност. У том контексту, треба имати у виду како је у тексту Радне групе задужене за израду новог КЗ СРЈ (1997), по први пут, приликом разматрања кривичних дјела против живота и тијела, своје мјесто нашла и одредба члана – убиство из самилости: „Ко другог лиши живота из самилости због тешког здравственог стања у коме се овај налази, на његов озбиљан и изричит захтев, казниће се затвором до пет година“. Дакле, по том нацрту (тада новом приједлогу), убиство на захтјев је било сврстано у категорију лаких, привилегованих кривичних дјела, заједно са убиством на мах, дјете убиством и убиством из нехата. Овај нови вид привилегованог убиства, или како наш законодавац каже „лишење живота из самилости“ (чинећи одређене термилошке интервенције), није познавало претходно, социјалистичко, југословенско кривично законодавство, али га је у нешто другачијој форми познавао КЗ Југославије од 1929. године⁶¹. Нажалост, негативан став у погледу предвиђања тог посебног привилегованог облика убиства, без оправданих разлога је све до овог КЗ опстајао.

Кривичноправна заштита права на живот и тјелесни интегритет представља најзначајнији сегмент кривичноправне заштите у свим савременим законодавствима⁶². Ријеч је о фундаменталном и примарном праву на којем се темеље и из кога се изводе сва остала човјекова права. Поред сопственог интереса за очување живота, све вријеме је присутан и општи интерес друштва да се заштите одређена добра и против воље снага коме припадају, тако да у извјесним ситуацијама евентуални пристанак на повреду њиховог титулара није са кривичноправног аспекта релевантан да повреди ових добара одузме карактер кривичног дјела. Међутим, лишење живота друге особе – неизљечиво болесног лица на његов захтјев, молбу, пристанак, лишење живота извршено из самилости или из милосрђа према пасивном субјекту⁶³, не може да се квалификује у сваком случају на исти начин као и обично убиство, односно као једно те исто кривично дјело. Предлози, измјене, допуне... све до Кривичног законика (септембар 2005, ступио на снагу 1. јануара 2006) који је предвиђањем овог привилегованог облика убиства направио велики искорак у третирању односне проблематике и тиме поступио у складу са трендовима у правном нормирању „убиства по позиву“. Код нас је још увијек еутаназија нелегална, и да ли код нас постоји право пацијента да одбије терапију? У Преднацрту Грађанског законика постоји одредба, прецизније један општи члан, који каже да би требало прихватити еутаназију. Цијела та идеја сугерише да би то питање требало регулисати посебним прописом, детаљно, као што је то учињено у свакој држави која је легализовала еутаназију, да не би било злоупотреба, што је увијек осјетљиво, а код нас и отворено питање.

Ново уведено привилеговано убиство из члана 147. Кривичног законика Црне Горе се састоји у лишењу живота пунољетног лица из самилости због

⁶¹ Петровић Д., *Убиство из самилости у ујоредном законодавству*, 2017, 14, 15.

⁶² Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела, Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

⁶³ Јеротић В., *Еутаназија и религија. Срп Арх Целок Лек*, 2008, 136 (5–6), 331–3.

тешког здравственог стања у коме се налази, а на његов озбиљан и изричит захтјев⁶⁴. Објект заштите је живот лица које се налази у тешком здравственом стању. Ово дјело чине четири привилегујућа елемента. То су: а) објект напада је пунољетно лице, дакле лице узраста преко 18 година, б) дјело се врши из самилости, милосрђа. Ово је посебна врста моралне, социјално прихватљиве побуде на страни учиниоца, в) пасивни субјект се налази у тешком здравственом стању, стању физичког или душевног обољења које је трајно и тешко, што значи да се према савременим медицинским сазнањима не може предвидјети колико ће дуго лијечење трајати и да ли ће бити успјешно, а при томе је и неизвјестан исход лијечења и г) учинилац радњу лишавања живота предузима на озбиљан и изричит захтјев пасивног субјекта. Битно је да је овакав захтјев израз његове чврсте и непоколебљиве одлуке да због тешког здравственог стања буде лишен живота. Тај захтјев може бити дат усмено, писмено, на други начин, али тако да буде сазната и доказана његова садржина, при чему се тај захтјев мора дати без примјене силе, пријетње, обмане или другог вида притиска на вољу који искључује способност одлучивања⁶⁵. Извршилац дјела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај. За ово је дјело прописана казна затвора од шест мјесеци до пет година. Иначе, по Кривичном закону Црне Горе кривично дјело лишење живота из самилости је кажњиво, а предвиђена је и затворска казна од шест мјесеци до пет година.

Пацијент сада има право да одбије терапију – Закон о правима пацијената („Сл. Лист ЦГ 40/2011“) то предвиђа, па се зато развило и питање да ли је то један вид еутаназије. Иако када се лијечимо, треба да се учини све да будемо изложени што мањем болу (због чега се и све више говори о палијативном збрињавању људи који имају тешка обољења, најчешће канцер), одбијање терапије није еутаназија, него је то право пацијента, јер нико не може да вас натјера да прихватите неки медицински третман или да пијете лекове. Зато то не постоји као вид еутаназије у земљама које су је регулисале. Посебан је аспект ако пацијент није свјестан.

5. Искуства других

С обзиром на то да више од 160 земаља свијета кажњава законом „помагање у самоубиству“, еутаназија на првом мјесту питање законодавства, да је то подједнако питање и права и медицине. Кад говоримо о медицинском праву, тема еутаназије најбоље показује како се морају уклопити обје бранше те пронаћи најбоље решење⁶⁶. У **Холандији**, рецимо, када неко оболи и љекари дају прогнозу да је то неизљечива болест, да ће само напредовати и доћи до тренутка када пацијент неће моћи сам да одлучи, постоји могућност да се он унапријед изјасни⁶⁷. Наравно, говоримо о изузетно прецизној и јасној

⁶⁴ Атанацковић Д., *Кривично право*, Посебни део, Београд, 1985, 145–244.

⁶⁵ Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела*, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, 4/1975, 655–668.

⁶⁶ Коларић Д., *Кривична дјела убиства, de lege lata i de lege ferenda*, НБП, *Журнал за криминалистику и право*, 2015, 143–162.

⁶⁷ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију*, *Историја медицине*, 2012, 173–177.

процедури да ће, када дође у такво стање, важити унапријед дата сагласност, односно његов захтјев⁶⁸. Код нас, по поменутом Закону о правима пацијената, пацијент би требало да да пристанак да неко други одлучује о његовом лијечењу. Уколико пацијент то не дозволи, онда би требало да одлучи конзилијум⁶⁹. Оно што је код нас прилично опасно јесте да људи нијесу упознати са правом да писаним путем морају да оставе сагласност ко је та особа која ће касније одлучивати о третманима и њиховом даљем лијечењу, а важно је напоменути да је то обавеза здравствених установа да упознају пацијенте са тим њиховим правом. У земљама у којима је регулисана еутаназија љекари имају једну од кључних улога⁷⁰. Дакле, на првом мјесту је пацијент и да ли ће он уопште да поднесе захтјев да то жели, а онда слиједи одлука љекара – да ли је пацијент у таквом стању да је ријеч о неизљечивој болести или о неподношљивим боловима због чега је његов живот нехуман. Дакле, ствар је комплексна и није то баш само воља пацијента који ће можда рећи „ја не желим да доживим 90 година“ – не, мора медицински да се процијени да је ријеч о нехуманом животу⁷¹. Ту постоји простор за потенцијалну злоупотребу, али он може бити смањен на минимум, па и потпуно избјегнут, dobrim процедурама и њиховим поштовањем. **Холандија**, иначе, једном годишње објављује извјештај о еутаназији, међу њима и многих који нијесу били свјесни у тренутку извршења, али су захтјеве поднијели унапријед. Повећање на годишњем нивоу се објашњава порастом свијести, образовања, прецизним пружањем информација, као и тиме да пацијенти из оних земаља које немају дозвољену еутаназију, или је она илегална, одлазе тамо гдје је дозвољена. Одатле пораст тог броја – људи одлазе тамо тражећи остваривање својих права⁷².

Швајцарска, у којој је еутаназија омогућена још (1940), често се налазила на удару негативних критика због такозваног „самоубилачког туризма“. Одговарајући на питање какве су тамошње законске одредбе, уз подсјећање да су прије нешто више од десет година поједини швајцарски званичници говорили да се то право не смије безгранично либерализовати, у Швајцарској еутаназија није дозвољена у пуном капацитету, што би значило да љекар активно учествује дајући смртоносну дозу лијека, него само асистирано убиство односно самоубиство. Можда Швајцарска прихвата људе који долазе и подносе захтјеве за **асистирано** самоубиство, али је не можемо осудити што је омогућила људима да остварују своја права и то законима о правима пацијената који има свака држава Европе, на које се наслањају и закони о еутаназији. С друге стране, људи који их подносе нијесу приморани од трећих лица, мада то увијек треба преиспитати⁷³. Зато на примјер **Шпанија** у свом закону има један члан који каже да пацијент

⁶⁸ Димовски Д., *Еутаназија*. Соц Мисао, 2010, 185–98.

⁶⁹ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

⁷⁰ Петровић, Д., *Убиство из самилости у ујоредном законодавству*, 2017, 17, 18.

⁷¹ Атанацковић Д., *Кривично право*, Посебни део, 1985, 145–244.

⁷² Јеротић В., *Еутаназија и религија*. Срп Арх Целок Лек, 2008, 136 (5–6), 331–3.

⁷³ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

мора четири пута да поднесе захтјев да би били апсолутно сигурни да је тај неко свјестан тог свог чина и његових посљедица, што су све контролни механизми, посебно када је, као у тој земљи, то нова пракса и могућност. Иако се и даље највећи број држава широм свијета одупире признавању еутаназије као могућности за окончање живота, а тиме и њеној законској регулативи⁷⁴. Зато, донекле на такав начин можемо посматрати отпуст палијативних пацијената из болница кући, гдје ће сачекати смртни час, што се такође може посматрати као врста еутаназије иако она код нас није законски регулисана. То дакле постоји, само у пракси нико није учествовао у том чину, то јест није донио одлуку да је то тај моменат када ће пацијент преминути. Постоји отпор, али је то ствар едукације, информисаности и медицине, која може помоћи у лијечењу до одређеног тренутка и нивоа, јер смо сви свјесни да за нека обољења нема љекова, што и те како треба узети у обзир и зато не треба да постоји осуда⁷⁵. А иако многи љекари имају став да је учествовање у еутаназији кршење Хипократове заклетве, на првом мјесту, нико љекаре не може да натјера на такву одлуку и додаје да многи међу њима, у земљама гдје је еутаназија регулисана законом, кажу да, баш насупротив, мисле да помажу људима да не буду у неподношљивим боловима и не живе нехумано, што је и став Европског суда за људска права потврђен у неколико донијетих пресуда⁷⁶.

У **Холандији** је (2002) донијет закон који је легализовао еутаназију укључујући и потпомогнуто самоубиство. Овај закон кодификује двадесет година стару конвенцију о непокретању кривичног гоњења над љекарима који су извршили еутаназију у врло специфичним случајевима, под тачно одређеним околностима⁷⁷. Министарство здравља тврди да ова пракса дозвољава особама да достојанствено окончају свој живот након добијања свих типова палијативне његе.

У **Белгији** је парламент легализовао еутаназију (28. 05. 2002). Студија објављена (2010) каже да они који се најчешће одлучују за еутаназију су млађи мушкарци, обољели од рака. У скоро свим случајевима забиљежен је неподношљив физички бол. Еутаназија за пацијенте који нијесу терминално болесни је била ријетка. Око 1400 случајева годишње, од када је закон ступио на снагу, док је рекордних 1807 случајева забиљежено у (2013).

У **Луксембургу** парламент је изгласао закон који легализује еутаназију (20. 02. 2008). На првом читању 30 од 59 гласова било је за еутаназију. На другом читању (19. 03. 2009) закон је коначно усвојен. Тако је Луксембург уз Белгију и Холандију постао трећа земља у Европској унији која је декриминализовала еутаназију. Пацијенти у терминалној фази болести се могу определијелити за еутаназију након примања одобрења од стране два љекара и панела експерата.

⁷⁴ Коларић Д., *Кривична дјела убиства*, НБП, *Журнал за криминалистику и право*, 2015, 143–162.

⁷⁵ Чејовић Б., *Трансјеланијација делова људског тела и право на животи – кривичноправни аспекти*, 9/1995, 85–91.

⁷⁶ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију*, *Историја медицине*, 2012, 173–177.

⁷⁷ Петровић, Д., *Убиство из самилости у ујоредном законодавству*, 2017, 17, 18.

Њемачка је јуна мјесеца 2010. године (њемачки савезни суд) легализовала пасивну еутаназију са пацијентовим пристанком⁷⁸.

Индија је у марту 2011. била на путу усвајања закона за терминално болесне пацијенте, али се застало после одлуке Врховног суда.

Јапан је још 1962. године, на основу два судска процеса – Нагоја процес из 1962. и Токаи универзитет процес из 1995. године, фактички легализовао прво пасивну, а затим и активну, медицински асистирану еутаназију. Двије мексичке државе Агвакалиентес и Мичоакан су током 2009. године донијеле законе којима се легализује пасивна еутаназија, а расправа се води ка усвајању и активне еутаназије⁷⁹.

У америчким државама Вашингтон, Орегон и Монтана донијети су закони који одобравају медицински асистирани суицид, при чему је Орегон још 1994. године донио „Акт о смрти са дигнитетом“. Калифорнија нагиње ка усвајању сличног закона, али је све зауставио тадашњи републикански гувернер Арнолд Шварценегер. У држави Мејн закон није усвојен на референдуму са тијесном већином од 51:49%. У осталим америчким државама било који облик еутаназије је законом забрањен⁸⁰.

Палијативна њега представља супротност еутаназији. Према Свјетској здравственој организацији палијативна њега је активна потпуна брига за болеснике чија болест више не реагује на поступак лијечења. Сврха палијативног лијечења је постизање најбољег квалитета живота терминално болесних и њихових ближњих, и то помоћу контроле бола и контроле осталих симптома болесника те психолошке, социјалне и духовне помоћи⁸¹. Смрт је саставни дио живота, стога квалитет живота до самог краја мора бити оптималан и не смије бити повезан са болом и патњом⁸². Чланови породице терминално обољеле особе не смију имати осјећај да су они и њихов најближи напуштени, него да се циљ терапије мијења од продужавања живота према квалитету живота⁸³. Палијативна њега је брига за болесника у терминалној фази болести, а обухвата контролу и олакшавање физичких симптома, највише бола, одговарајућу његу и прехрану те психолошку и духовну помоћ болеснику и породици.

Закључак

Кривично-правна заштита живота човјека, иако је у кривичном праву одувјек постојала, није у свим периодима била иста. Савремени развој ове заштите карактерише се проширивањем и учвршћивањем заштите права

⁷⁸ Rietjens JA, van der Maas PJ, Onwuteaka-Philipsen BD, van Delden JJ, van der Heide A. *Two decades of research on euthanasia from the Netherlands. What have we learnt and what questions remain?* *J Bioeth Inq* 2009, 6 (3), 271–83.

⁷⁹ LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell; 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>

⁸⁰ Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију*, Историја медицине, 2012, 173–177.

⁸¹ Димовски Д., *Еутаназија*. Соц Мисао, 2010, 185–98.

⁸² Ристић М., *Кривична дјела њиховог живота и тијела*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, 4/1975, 655–668.

⁸³ Јеротић В., *Еутаназија и религија*. Срп Арх Целок Лек, 2008, 136 (5–6), 331–3.

на живот не само на плану интерног права сваке поједине земље већ и на међународном плану усвајањем бројних међународних конвенција и других међународних докумената гдје се могу посебно издвојити они видови инкриминација који су управљени само на живот и тијело односно тјелесни интегритет човјека. Све свјетске медицинске организације сматрају сваку врсту еутаназије или медицински асистирано самоубиство као супротност свим етичким принципима медицинске праксе. Свјетска медицинска асоцијација, укључујући и америчку медицинску асоцијацију осуђују овакву праксу и позивају медицинска удружења и асоцијације које подржавају еутаназију да преиспитају своје ставове и донесу одлуку о повлачењу одобрења за еутаназију. Већина ових земаља имају у својем законодавству клаузуле или посебне законе којима се свако активно дјелање сматра противзаконитим. У вези с тим донијета је и посебна декларација која гласи: „Еутаназија, као акт који недвосмислено води завршетку живота, било да је то на захтјев пацијента или његових најближих рођака је неетички чин. Ово свакако не може спријечити љекара да поштује жељу пацијента да допусти природни процес умирања у терминалној фази болести“ [17]. „Медицински асистирано самоубиство је неетичко и као такво мора бити осуђено од медицинских радника. Гдје помоћ љекара са намјером и несумњиво води директно до омогућавања особи да заврши сопствени живот, љекар поступа неетички. Ипак, право пацијента да прекине сопствено лијечење је базично право пацијента и љекар не поступа неетично ако се повинује таквој жељи пацијента која ће резултовати његовом смрћу. Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода, одређује да је право на живот сваке особе заштићено законом. Такође, Међународни пакт о грађанским и политичким правима, одређује да свако људско биће има урођено право на живот, које право мора да буде заштићено законом и нико не може бити самовољно лишен живота. Привилегована или лакша убиства су различити облици противправног лишења живота која су извршена под таквим околностима и условима која им дају мањи, нижи степен друштвене опасности и тежине, за која закон прописује блажу казну. Иако сам закон не познаје овај термин, у правној теорији је готово опште прихваћено да у облике привилегованих убиства спадају сљедећа кривична дјела: а) убиство на мах, б) убиство дјетета при порођају, ц) лишење живота из самилости и д) нехатно лишење живота. Приликом експликације, морамо имати у виду да, због све веће учесталости, „еутаназија“ постаје све више незаобилазни предмет кривичноправне мисли и друштвеног интересовања. Она концентрише пажњу својом комплексношћу и атрактивношћу, разноврсношћу у својим облицима испољавања, могућношћу страшних злоупотреба. У разматрању савремених тенденција на терену законског регулисања еутаназије, данас преовлађујућа законодавства „функционишу“ кроз праву „хаотичну масу“ међусобно неповезаних и супротстављених гледишта који се лако претварају у пуку фасаду, или пак дају привид идеалних рјешења. То је општи оквир који у садашњем, актуелном тренутку може да нам понуди одговоре на нека од постављених питања. Између њих постоји значајна разлика – због чега савремена законодавства, углавном разликују обично убиство од „убиства

из самилости“. Због тога се чини као сасвим оправдан став да еутаназија буде предвиђена као посебно кривично дјело, различито третирано по својој суштини и запријеђеној казни од кривичног дјела обичног убиства.

Литература

- Атанацковић Д., *Кривично право*, Посебни део, Београд, 1985.
- Ashwort A., *Principles of Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press. 1999. Wreen M. The definition of euthanasia. *Philos Phenomenol Res* 1988, 48 (4), 637–53.
- Adams M, Nys H., *Comparative reflections on the Belgian euthanasia act 2002*. *Med Law Rev* 2003, 11 (3), 353–76.
- Browning CR., *The origins of the final solution: the evolution of Nazi Jewish policy*. September 1939 – March 1942. Loncoln: University of Nebraska, 2004.
- Билтен Окружног суда у Београду, бр. 58/2002.
- Бутуровић Ј., *Карактеристике кривичних дела против живота и тела у кривичним законима република и покрајина, Правни животи*, Београд, број 8–9/1979, 1–22.
- Чејовић Б., *Трансплантација делова људског тела и право на животи – кривичноправни аспекти*, *Правни животи*, Београд, број 9/1995, 85–91.
- Ђорђевић Ђ., *Нови облици тежких убиства у предлогу Кривичног законика*, *Правни животи*, Београд, број 9/2005, 135–154.
- Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода.
- Зечевић Д., и сур. *Судска медицина и деонтологија*, Медицинска наклада, Загреб, 2004, 234–237.
- Јеротић В., *Еутаназија и религија*. *Срп Арх Целок Лек*, 2008, 136 (5–6), 331–3.
- Газивода С., *Еутаназија*, Зборник радова, Нове тенденције у савременој науци кривичног права и наше кривично законодавство, Златибор, 2005, 255–266.
- Гајић В., *Еутаназија кроз историју и религију*, Нови Сад, Историја медицине, 2012, 173–177.
- Драгојловић Ј., *Кривично право – општи део*, Висока Школа за услужни бизнис, Соколац.
- Димовски Д., *Еутаназија*, *Соц Мусао*, 2010, 2, 185–98.
- Emanuel E., *History of euthanasia debates in the United States and Britain*. *Ann Intern Med* 1994, 121 (10), 793–802.
- Коларић Д., *Кривична дела убиства*, НБП, Журнал за криминалистику и право, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2015, 143–162.
- Коларић Д., *Привилегујуће околности кривичног дела убиства на мах НБП* – Београд, Год. 13. број 3, 2008, 41–66.
- Коларић Д., *Кривично дело убиства дејства при порођају у Кривичном законик у Србије*, *Безбедности*, 50, бр. 3, 2008, 101–121.
- Ковачевић Р., *Психијатријско вештачење учинилаца кривичног дела убиства*, Зборник радова „Нека практична питања казненог законодавства Југославије“, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Будва, 2000.
- Keown D., *Buddhism and suicide: the case of channa*. *J Buddhist Ethics*, 1996, 3, 8–31.
- Kodish E., *Paediatric ethics: a repudiation of the Groningen protocol*. *Lancet*, 2008, 371 (9616), 892–3.
- Лазаревић Љ., *Кривично право – посебни део*, Савремена администрација, Београд, 2002.

- Longerich P., *Holocaust: The Nazi persecution and murder of the jews*. Oxford: Oxford University press, 2010. p. 477.
- Letellier Ph., *Euthanasia: ethical and human aspects*. Strasbourg: Council of Europe, 2003.
- LaFollette H., *Ethics in practice: an anthology*. Oxford: Blackwell, 2002. p. 25–6. Available from: <http://books.google.com/>
- Марић Ј., Лукић, М., *Правна медицина*, Београд, 1998.
- Марић Ј., *Медицинска етика*, 11. прер. доп. изд. Београд, Меграф, 2001.
- Међународни пакт о грађанским и политичким правима, члан 6.
- Mendlowicz MV., Jean-Louis G., Gekker M., Rapaport MH. *Neonaticide in the city of Rio de Janeiro: forensic and psycholegal perspectives*. *J Forensic Sci* 1999, 741–755.
- Миљковић М., *О убиству с обзиром на реформу кривичног законика*, Београд, 1910.
- Мршић Г., *Казнена дјела против живота и тијела*, Хрватска правна ревија, Загреб, број 2/2004, 70–79.
- Новак М., *Право на живот*, *Правни живот*, бр. 9/1996, Београд, 4–12.
- Петровић Д., *Еутанација*, Крагујевац, 2000.
- Петровић Д., *Убиство из самилости у ујоредном законодавству*, Институт за упоредно право, Београд, 2017.
- Петровић З., *Телесне повреде и присиљанок повређеног*, *Правни живот*, Београд, број 9/1996, 121–133.
- Пресуда Врховног суда Хрватске* Кж 1758/72.
- Пресуда Врховног суда Србије* Кж. 2727/65.
- Пресуда Врховног суда Србије* Кж. 878/90.
- Поредош Д., Пирија Б., Планинец Д., *Еутанација: убиство модерног доба*. 36 Прав Фак Загребу 2003, 1–2.
- Ристић М., *Кривична дјела против живота и тијела*, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, Београд, број 4/1975, 655–668.
- Rees G., Wakely M., *The Instauratio magna. Part II: novum organum and associated texts*. Oxford: Clarendon, 2004.
- Rietjens JA., van der Maas PJ., Onwuteaka-Philipsen BD., van Delden JJ., van der Heide A., *Two decades of research on euthanasia from the Netherlands. What have we learnt and what questions remain? J Bioeth Inq* 2009, 6 (3), 271–83.
- Савић С., Ковачевић, С., *Судско медицинско вештачење код кривичних дела убиства*, Зборник радова „Нека практична питања казненог законодавства Југославије“, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Будва, 2000.
- Сингер М, Ковчо-Вукадин И., Цајнер-Мраовић И., *Криминологија*. Треће издање. Загреб: Накладни завод Глобус, 2002, 228–234.
- Срзентић Н., Стајић А., Лазаревић Љ., *Кривично право СФРЈ*, Општи део, Научна књига, Београд.
- Стојановић З., Перић О., *Коментар Кривичног закона Републике Србије и Кривични закон Републике Црне Горе са објашњењима*, Београд, 1996.
- Стојановић З., *Право на живот као природно право човека*, *Правни живот*, Београд, број 9/1997, 3–12.
- Стојановић, З., *Коментар кривичног законика*. Београд, Службени гласник, 2007.
- Таховић Ј., *Кривично право*, општи део. Београд, Савремена администрација, 1961.
- Harris NM., *The euthanasia debate*. *J R Army Med Corps* 2001, 147 (3), 367–70.

Живановић Т., *Основи Кривичног права Краљевине Југославије*, посебни део. Београд, Геца Кон, 1938.

World Medical Association Policy: „The World Medical Association Resolution on Euthanasia“. Adopted by the World Medical Association General Assembly, Washington 2002. Accessed at <http://www.wma.net/e/policy/e13b.htm>

Miroslav Doderović

EUTHANASIA – SOCIAL AND LEGAL ASPECT

Summary

Euthanasia is an ethical, social, legal and medical issue that is increasingly being raised in the world. In Montenegro, it is illegal and punishable by law with a prison sentence. Euthanasia literally means “good death” and refers to the ending of life in order to be free from pain and suffering. It can be voluntary, when a person consciously declares their desire to die, and involuntary, when relatives of patients in a coma declare their desire. It can be active, when a terminally ill person is given a means to end their life, or passive, when medical procedures that could prolong the patient’s life are not applied. Article 147 of the Code of Criminal Procedure stipulates that whoever deprives an adult of life out of compassion due to the serious health condition in which the person is, and at his or her serious and explicit request, shall be punished by imprisonment for a term of six months to five years.

Keywords: Euthanasia, legislation; murder, medicine; religion, sanction.

Валидација Упитника за процену ставова васпитача о квалитету сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју*

**Проф. др Татјана П.
Компировић/ Проф.
др Далиборка Р.
Поповић/ Др Бијана
Јаредић/ Јована Д.
Недељковић**

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет; Државни
универзитет у Новом
Пазару, Департман
за филозофске науке;
Предшколска установа
„Адаланд“, Београд

УДК 376.1.011.3-051

Сажетак: Комплексност и вишеслојност подршке родитељству у контексту институционалног васпитно-образовног система, захтева сталну анализу теоријског и практичног оквира инклузивног образовања, а посебно у предшколским установама. У том смислу, а ради добијања релевантних истраживачких података, циљ рада је усмерен на анализу и проверу психометријских карактеристика инструмента ставова васпитача о подршци коју родитељи деце са тешкоћама у развоју добијају кроз различите аспекте сарадње. Истраживање је спроведено на узорку од 111 васпитача у предшколским установама на територији града Београда. Факторском анализом утврђено је постојање пет фактора: (1) партнерство са родитељима у оквиру инклузивног образовања (14 ајтема), (2) улога педагошког асистента у пружању подршке деци са тешкоћама у развоју (11 ајтема), (3) волонтирање родитеља и њихово укључивање у васпитно-образовне активности (16 ајтема), (4) припрема деце за полазак у школу (8 ајтема) и (5) сарадња и размена информација са родитељима у функцији подршке развоју детета (13 ајтема). Упитник је показао високу унутрашњу поузданост – Cronbach's alpha за целокупну скалу износи $\alpha = .950$, а задовољавајуће вредности су добијене и за појединачне субскеале. Добијени резултати могу послужити као основа за унапређење програма сарадње са родитељима у предшколским установама, употребу овог инструмента, као и за даљи развој инструмената за процену квалитета инклузивне праксе, што уједно представља и педагошке импликације рада.

Кључне речи: васпитачи, инклузивно образовање, подршка родитељству, деца са тешкоћама у развоју, предшколска установа, педагошки асистент.

Увод

tatjana.kompirovic@pr.ac.rs
dpopovic@np.ac.rs
biljana.jaredic@pr.ac.rs
jovananedeljkovic@yahoo.com

Подршка родитељству у оквиру институционалног васпитно-образовног система има сложену и вишеди-мензионалну природу, што захтева континуирану ана-

* Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03/200184).

лизу и унапређивање теоријских и практичних основа инклузивног образовања, нарочито у предшколским установама. У том контексту, васпитачи имају кључну улогу не само у подстицању децјег развоја и учења већ и у изградњи партнерског односа са родитељима, пружајући им подршку и усмерење, посебно када је реч о деци са тешкоћама у развоју. Таквим приступом, васпитачи доприносе стварању сигурног и подстицајног окружења у којем се свако дете осећа прихваћено, док се родитељи оснажују као равноправни партнери у васпитно-образовном процесу (Plić, 2019). Кроз сталну комуникацију, размену информација, заједничко планирање и пружање додатне подршке детету, ствара се средина у којој се васпитни приступи усклађују, обогаћују и прилагођавају конкретном детету (Компировић, 2013). На тај начин се обезбеђује усклађивање васпитно-образовних стратегија и свеобухватне подршке деци у континуитету (Elmira & Negmatzhan, 2022). Изградња културе таквог окружења, које подразумева инклузивност, заснива се на неговању односа који прелази оквир формалне сарадње и постаје истинско партнерство, у којем су отворена и подржавајућа комуникација, узајамно поштовање, разумевање и подршка најважније вредности (Toseeb et al., 2020) и пружа основу за пуну партиципацију особа са тешкоћама у развоју у свим областима друштвеног живота (Kompirović et al., 2023).

Важност овако постављених вредности не задржава се само на теоријским концептима већ је наглашена и у законској легислативи, посебно у *Стандардима компетенција за професију васпитача и његовог професионалног развоја* (Министарство просвете, науке и технолошког развоја, 2018). У наведеном документу је истакнута важност подстицања отворене и континуиране комуникације и размене информација васпитача са породицом, као и успостављања односа са родитељима и другим члановима породице заснованих на међусобном разумевању, поверењу и партнерској сарадњи. Партнерски однос подразумева комплементарност и континуитет улога, тако што предшколска установа уз водећу улогу васпитача подржава код детета оно што је породица започела, а породица оно што предузима предшколска установа (Поповић, 2023). Узајамним деловањем, васпитачи и родитељи развијају заједничка педагошка уверења и знања, чиме се обезбеђује адекватна подршка васпитној функцији породице. Надаље, стандарди предвиђају да васпитачи организују и спроводе различите активности које имају за циљ укључивање породица и других чланова локалне заједнице, попут дебата, радионица, заједничких активности у вртићу и боравку, што такође доприноси јачању сарадње, бољем међусобном разумевању и стварању подржавајуће средине за развој и образовање деце.

Васпитачи укључују родитеље у рад предшколске установе кроз различите облике *партиципације родитеља кроз волонтирање у подршци деци са тешкоћама у развоју*. Партиципацијом у активностима предшколске установе, родитељи усвајају знања и развијају вештине за подршку развоју способности детета, имају прилику да упознају своје дете као члана групе, његово понашање, однос према другој деци, однос према учењу (Jeon et al., 2020). Неке активности (волонтирање у различитим активностима, одласци на излете са својом децом, учешће у планирању и организовању приред-

би и прослава вртића и сл.) имају потенцијал да повећају разумевање родитеља, промене њихове васпитне ставове и однос према детету, као и да допринесу бољем упознавању родитеља и васпитача (Jelić i sar., 2018). Истовремено, то је и начин да се успостави сарадња са родитељима деце типичног развоја, чиме се ствара позитивна инклузивна култура предшколске установе (Компировић и сар., 2023). С друге стране, кроз волонтирање у предшколској установи, родитељи деце са тешкоћама у развоју стичу увид у однос васпитача и вршњака према њиховом детету, услове васпитно-образовног рада, као и у подстицајне аспекте који утичу на креирање подржавајућег предшколског окружења. Осим тога, добијају прилику да процене степен адаптације свог детета, његово учешће у активностима и начин на који га доживљавају други родитељи и деца (Powell et al., 2020). Искуства и сазнања стечена кроз волонтирање доприносе развоју родитељских компетенција, оснажујући их за ефикасније васпитне поступке и подршку детету у његовом образовном и социјалном развоју (Компировић, 2021). Такође, иницијатива за укључивање често долази и од самих родитеља, који предлажу активности у којима би желели да учествују, што додатно унапређује партнерство између родитеља и васпитача у креирању подстицајног окружења за децу (Tichovolsky et al., 2013). Подршка породицама деце са тешкоћама представља основни услов за успешну инклузију у систему раног образовања, која се, како је претходно приказано, остварује кроз различите облике сарадње и развој специјализованих програма намењених родитељима, у складу са законским и подзаконским актима (Mihic i sar., 2016: 490).

Члан 34 *Закона о предшколском васпитању и образовању* („Службени гласник РС“, бр. 18/2010 и касније измене) указује на важност системске подршке деци из осетљивих друштвених група, препознајући потребу за стварањем равноправних услова за њихово активно укључивање и напредовање у оквиру система предшколског васпитања и образовања. Законска решења у овом члану предвиђају примену посебно прилагођених мера које се реализују у духу пуне сарадње и партнерства са родитељима и другим законским заступницима. Посебна пажња посвећена је важним аспектима подршке деци из осетљивих друштвених група кроз:

Укључивање родитеља у процену потреба деце – односи се на процес у коме родитељи активно доприносе разумевању дететових способности, потешкоћа и специфичних потреба, чиме се указује на значај заједничког разумевања потреба детета.

Заједничко планирање и израда индивидуалног образовног плана (ИОП) – представља кључни корак у обезбеђивању адекватне подршке деци којој је неопходна додатна подршка у васпитању и образовању, те се на иницијативу предшколске установе приступа изради ИОП-а, у складу са законом. Индивидуални образовни план обухвата мере и активности усмерене ка укључивању физичких и комуникационих баријера, прилагођавању васпитно-образовног процеса, као и праћењу дететовог развоја.

Размена информација са родитељима у праћењу деце – представља важан предуслов за ефикасно праћење и подршку развоју детета из осетљивих друштвених група у васпитно-образовном систему. Родитељи, као при-

марни и најзначајнији извори информација о специфичним потребама детета, доприносе њиховом детаљнијем и свеобухватнијем разумевању, јер пружају драгоцен увид у индивидуалне карактеристике, навике и развојне проблеме детета. Ове информације омогућавају васпитачима да прилагодје индивидуалне образовне планове и мере подршке у складу са конкретним потребама детета. С друге стране, редовна и отворена комуникација васпитача са родитељима, која подразумева обавештавање о напретку, променама и планираним активностима, подстиче активну укљученост родитеља у васпитно-образовни процес (Правилник о дозволи за рад наставника, васпитача и стручних сарадника, „Сл. гласник РС“, бр. 22/2005, 51/2008, 88/2015, 105/2015, 48/2016 и 9/2022).

Сарадња у процеси преласка дејтеља у другу установу или основну школу – обезбеђује континуитет и успешан прелазак детета у ново образовно окружење, те захтева тесну повезаност између предшколске установе, нове установе и родитеља. Транзиција детета у нови, школски систем подразумева сарадњу свих поменутих фактора, који својим деловањем могу значајно допринети смањењу стреса и нелагодности услед промене окружења, као и јачању социјалних и комуникативних способности детета, чиме се подстиче његова већа самосталност у новој средини за учење (Правилник о додатној образовној, здравственој и социјалној подршци детету, ученику и одраслом, 2018). У циљу олакшавања адаптације детета, препоручује се организација заједничке посете будућој школи са родитељима ради упознавања са просторним, кадровским и програмским условима школе. У сарадњи са родитељима реализују се активности усмерене на прилагођавање детета школи, укључујући састанке са учитељима, размену искустава и саветовање, како би се обезбедила континуирана подршка пре и након уписа, као и подршка при доношењу одлука о наставку образовања. Оваквим, партнерским односом, обезбеђује се континуитет у образовању и развоју детета, уз укљученост родитеља у све кључне фазе преласка и адаптације, што омогућава детету сигурно и подржавајуће окружење у новом образовном контексту (Popović, 2023).

Значајан аспект подршке у предшколском васпитно-образовном процесу представља *подршка педагошког асистенција у сарадњи са родитељима*, посебно у ситуацијама када је детету са тешкоћама у развоју потребна додатна, индивидуализована подршка (Правилник о педагошком асистенту и андрагошком асистенту, „Сл. гласник РС“, бр. 87/2019). У складу са *Законом о основама система образовања и васпитања* (Сл. гласник РС, бр. 88/2017, 27/2018, 10/2019, 6/2020, 129/2021, 92/22), улога педагошког асистента обухвата не само подршку детету већ и пружање помоћи родитељима, васпитачима и стручним сарадницима у циљу унапређења образовног процеса, самосталности и социјалне интеграције детета (Webster & De Boer, 2021). Његово ангажовање је посебно значајно у случајевима када изазови у развоју захтевају интензивнију подршку, коју васпитачи нису у могућности самостално да обезбеде (Giangreco & Doyle, 2007). Током сарадње педагошког асистента и родитеља омогућена је активна улога родитеља у праћењу и подршци развоја детета и обухвата информисање родитеља о напретку де-

тета и могућим изазовима, али и подизање свести о значају образовања и специфичности подршке за задовољавање дечјих потреба (Giangreco et al., 2014). Педагошки асистент најчешће пружа подршку у превазилажењу језичких баријера, помаже у учењу и организацији индивидуалних и групних састанака са родитељима, посредује у пружању материјалне подршке породицама у ризику (одећа, обућа, превоз) (Sharma & Salend, 2016). У оквиру васпитно-образовног процеса, педагошки асистент пратећи напредак детета обезбеђује индивидуализовану подршку, а о исходима и постигнућима редовно се размењују информације са родитељима. Такав модел рада омогућује планирање и процену будућих развојних циљева, као и процену утицаја подршке на васпитни рад са дететом.

Сходно томе, сарадња између васпитача и родитеља представља важан сегмент успешне инклузивне праксе, али је у исто време и подручје које често остаје недовољно истражено, посебно у контексту специфичних потреба деце. У том смислу, важно је разумети перцепције/уvide васпитача о ефикасности и препрекама које прате сарадњу са родитељима, као и њихове ставове о улози родитеља у процесу инклузивног образовања. За свеобухватно испитивање неопходно је коришћење валидираног инструмента који мери перцепцију/уvide васпитача. Сарадња у том смислу обухвата три кључне стране – дете, родитеља и васпитача – и одвија се кроз динамичну интеракцију међу њима. Док су досадашња истраживања (Milić, 2021, Muratović i sar., 2021, Нововић и Поповић, 2017, Berčnik, 2014) углавном била усмерена на испитивање задовољства родитеља сарадњом са васпитачима, фокус овог рада је на валидацији инструмента који мери перцепцију васпитача о подршци коју пружају родитељима у оквиру те сарадње.

Метод

Циљ истраживања. Полазећи од значаја сарадње и подршке коју васпитачи пружају родитељима деце са тешкоћама у развоју у предшколским установама, указује се потреба за развојем и валидацијом инструмента који би омогућио поуздану процену перцепције/уvida васпитача у вези са овим аспектима професионалне праксе. Основни циљ овог рада јесте испитивање психометријских карактеристика конструисаног упитника, којим се процењује перцепција/уvidи васпитача о подршци и сарадњи са родитељима деце са тешкоћама у развоју и допринос развоју валидног инструмента који се може користити у будућим теоријским и примењеним истраживањима у области инклузивног васпитања и образовања. Сходно томе, операционализовани су следећи истраживачки задаци:

Испитати поузданост коришћеног упитника,

Испитати факторску структуру упитника.

Узорак истраживања. На пригодном узорку, у истраживању је учествовало 111 женских испитаника, са распоном старости од 24 до 58 година ($M=36,16$; $SD=8,85$). Иако је првобитно било планирано да се анализирају разлике у зависности од пола, ова варијабла је искључена из анализе јер су сви учесници били женског пола, што је у складу са постојећом праксом у предшколским установама, где доминирају женски васпитачи. Узорак је та-

кође категорисан према старости и радном стажу, са највећим бројем испитаника који имају радни стаж између 10 и 20 година.

Инструмент истраживања. Упитник за процену ставова васпитача о квалитету сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју конструисан је за потребе овог истраживања. Приликом конструкције упитника, коришћена је стручна литература и консултације са васпитачима, што је довело до почетне верзије упитника која је обухватала 75 ајтема. Пре спровођења главног истраживања, реализовано је пилот истраживање у којем је учествовало 30 васпитача. Током анализе резултата пилот истраживања, идентификовани су ајтеми који се нису адекватно груписали око дефинисаних фактора и који нису доприносили њиховој интерпретацији, те су они искључени из даље анализе. Као резултат ових корекција, упитник који је примењен у овом истраживању садржи 62 ајтема, који су подељени у пет основних подскала. Испитаници су изражавали степен сагласности са исказима на петостепеној Ликертовој скали (од 1-уопште се не слажем, до 5-у потпуности се слажем), при чему виши скор указује на позитивнији став и искуства васпитача у области подршке и сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју.

Процедура истраживања. Истраживање је спроведено у 6 предшколских установа општине Нови Београд и Чукарица, у октобру 2023. године. По одобрењу директора, скала и упитник су послати испитаницима на e-mail адресе васпитача, у облику Google upitnika. Од укупно послатих 130 упитника, одговори су добијени од 111 васпитача, чиме је остварен висок одзив испитаника.

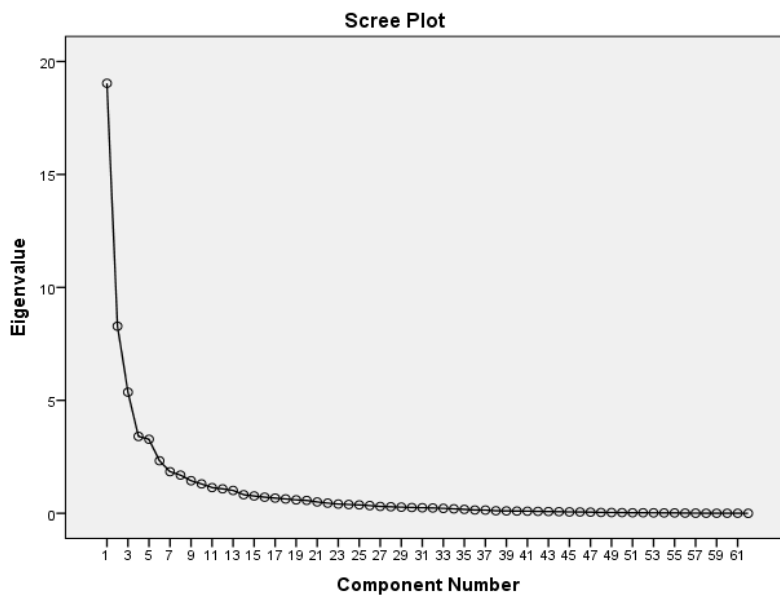
Статистичка обрада података. Статистичка обрада података спроведена је уз помоћ софтвера Statistical Package for the Social Sciences, Version 25.0 (СПСС). За дескриптивну статистику коришћене су фреквенције, проценти, аритметичка средина и стандардна девијација. За испитивање структуре скале која је конструисана коришћена је експлоративна факторска анализа. За мерење поузданости инструмента коришћена је мера унутрашње повезаности изражена Кромбаховом алфом.

Резултати истраживања

Табела 1. Подобност Упитника за процену ставова васпитача о квалитету сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју

КМО тест Бартлетов тест	
Упитник, 694,002	

Вредност Кајзер-Мајер-Олкин показатеља је 0,694, а Бартлетовог теста 0,002, што је значајност на нивоу 0,01. Резултати показују су да су испуњени услови за спровођење факторске анализе.

Графикон 1. Графички приказ главних компоненти

Кумулативна анализа и Scree дијаграм указују на постојање пет интерпретабилних фактора унутар структуре упитника.

У табели 2. дати су резултати факторске анализе Упитника.

Табела 2. Резултати факторске анализе Упитника

Фактор	Иницијалне Eigen вредности			Екстракционе суме квадрираних оптерећења			Ротациони збир квадрата оптерећења (Loadings)
	Тотал	% Варијанса	% Кум. вредности	Тотал	% Варијанса	% Кум. вредности	Тотал
1	19,035	30,701	30,701	19,035	30,701	30,701	7,396
2	8,284	13,362	44,063	8,284	13,362	44,063	
3	5,362	8,649	52,711	5,362	8,649	52,711	
4	3,405	5,492	58,203	3,405	5,492	58,203	
5	3,278	5,287	63,490	3,278	5,287	63,490	

Extraction Method: Principal Component Analysis

*к.к. Кајзеров критеријум (к.к >1.1) Eigen вредности >1.

У експлоративној факторској анализи, методом главних компонената (PCA-Principal Component Analysis) у иницијалном мерењу, издвојено је пет фактора са карактеристичним кореном већим од 1, што је у складу са Кајзеровим критеријумом. Ови фактори заједно објашњавају 63,49% укупне варијансе у манифестном простору.

Највећи допринос у објашњењу укупне варијансе има први фактор, који самостално објашњава 30,70%. Следећи фактори имају знатно мањи удео: други фактор 13,36%, трећи 8,65%, четврти 5,49% и пети 5,29%. Оваква

структура указује на доминантну улогу првог фактора у објашњењу варијабилитета у подацима.

У наставку статистичке анализе примењена је анализа главних компоненти (Principal Component Analysis), ради сагледавања степена засићења појединачних ставки са идентификованим факторима у ротираној матрици факторског оптерећења.

Табела 3. Ротирана матрица факторске структуре

Манифестне варијабле	Компоненте или фактори				
	1	2	3	4	5
Указујем на могућности путем којих родитељи деце са тешкоћама у развоју могу допринети раду установе у праћењу и процени његовог развоја.	.809				
Охрабрујем родитеље да се укључе у вредновање активности које се спроводе у предшколској установи.	.792				
Родитеље усмеравам како да успешно примене ИОП и подстакну активности планиране у породичном окружењу.	.791				
При организацији активности за родитеље, трудим се да обезбедим разноврстан избор активности, како бих им омогућио/ла укључивање у складу са њиховим интересовањима и склоностима.	.774				
Сарађујем са родитељима како бих им пружио/ла подршку у развоју родитељских компетенција и унапређењу родитељства.	.708				
Родитељима деце са развојним тешкоћама дајем педагошке смернице које су усаглашене са ИОП-ом и пратим њихов ефекат на дете.	.699				
Охрабрујем родитеље да се укључе у планирање будућих активности.	.670				
Родитељи често буду иницијатори предлога о њиховом учешћу у активностима предшколске установе.	.650				
Упућујем родитеље деце са тешкоћама у развоју на различите програме едукације родитеља изван предшколске установе.	.598				
Праћење развоја детета у складу са ИОП-ом остварује се уз активну сарадњу са родитељима.	.588				
Заједно са родитељима утврђујем степен напредовања детета сходно унапред постављеним циљевима и задацима ИОП-а.	.580				
Организујем саветовалишта за родитеље деце која имају тешкоће у развоју.	.573				
Организујем заједничка усавршавања са родитељима деце која имају тешкоће у развоју.	.566				
Родитељи деце са тешкоћама у развоју прихватају обуке које им предлагем како би побољшали родитељске компетенције.	.528				
Пратим рад педагошког асистента са дететом које има тешкоће у развоју и обавештавам родитеље о ефектима те подршке.	.937				
У сарадњи са педагошким асистентом, извештавам родитеље о напредовању детета.	.897				
Организујем састанке на којима присуствују родитељи и педагошки асистенти, ради планирања будућих циљева сарадње.	.893				

Заједно са родитељима процењујем да ли је укључивање педагошког асистента допринело васпитном раду са њиховим дететом.	.890			
Иницијатор сам састанака на којима присуствују родитељи и педагошки асистенти, ради процене ефеката њиховог ангажовања.	.889			
Одлука о укључивању педагошког асистента у васпитно-образовни процес предшколске установе доноси се у сарадњи са родитељима.	.855			
Родитељима указујем на предности ангажовања педагошког асистента у раду са њиховим дететом.	.846			
У раду са децом која имају тешкоће у развоју, имао/ла сам прилику да сарађујем са педагошким асистентом.	.821			
Указујем родитељима на значајне предности сарадње са педагошким асистентом у раду са дететом, која омогућава превазилажење ограничења која се могу јавити у процесу самосталног рада.	.700			
Имао/ла сам прилику да са родитељима разговарам о потенцијалним проблемима у сарадњи са педагошким асистентом.	.696			
Уколико родитељ одлучи да његовом детету није више потребна додатна подршка педагошког асистента у васпитно-образовном раду, поштујем његову одлуку.	.692			
Родитељи су задовољни волонтирањем, јер кроз укључивање у рад предшколске установе могу пратити развој свог детета.	.854			
Родитељи су задовољни волонтирањем, јер им партиципација у активностима установе омогућава да прате мој однос са њиховом децом.	.829			
Родитељи имају прилику да присуствују манифестацијама предшколске установе (приредбе, прославе деčјих рођендана, излети, шетње...).	.810			
Родитељи учествују у дијагностичко-прогностичкој процени у оквиру тима за инклузију, пружајући релевантне информације о дететовом развоју.	.802			
Родитељи имају могућност да присуствују активностима у васпитној групи.	.798			
У случају одступања од очекиваног развојног тока детета, процена се врши од стране стручног тима уз сталну сарадњу и учешће родитеља.	.769			
Родитељи деце са тешкоћама у развоју активно учествују у активностима вртића које су усмерене на припрему детета за полазак у школу.	.743			
Родитељи деце са тешкоћама у развоју учествују у радионицама које организујемо у предшколској установи.	.733			
Родитељи заједно са тимом утврђују степен и врсту подршке коју треба пружити деци.	.708			
Редовно информишем родитеље детета са тешкоћама у развоју о напредовању њиховог детета.	.690			
Организујем заједничке радионице за родитеље деце са тешкоћама у развоју и родитеља деце типичног развоја.	.642			
У ситуацијама одлагања поласка у школу, у сарадњи са родитељима, ради се на даљем подстицају деčјег развоја.	.635			
Родитељи су активни чланови инклузивног тима предшколске установе у остваривању инклузивних циљева.	.616			

Организујем састанке и дружења родитеља ради размене искустава и подршке у васпитању деце са тешкоћама у развоју.				.573	
Родитељи су задовољни волонтирањем, јер кроз укључивање у рад предшколске установе могу размењивати ставове и искуства са другим родитељима.				.565	
Родитељи деце са тешкоћама у развоју активно учествују у већини дешавања предшколске установе.				.545	
Предлажем организацију заједничке посете школи са родитељима, ради упознавања са просторним, кадровским и програмским условима будуће школе.				.836	
У сарадњи са родитељима реализујем активности упознавања са школом коју ће дете похађати, у циљу лакше адаптације на ново окружење.				.836	
Организујем састанке са родитељима и будућим учитељима како бисмо обезбедили што бољу припрему детета за полазак у школу.				.795	
Одржавам контакт са родитељима и након уписа детета у школу, како бих испратио/ла ефекте наше сарадње у припреми детета за полазак у школу.				.767	
Родитељи размењују искуства са мном када се опредељују за додатну подршку ван вртића у припреми деце за полазак у школу.				.746	
Са родитељима сарађујем при упису детета у школу.				.746	
У сарадњи са родитељима пружам савете и подршку у припреми детета за полазак у школу.				.678	
Учествујем у доношењу одлуке родитеља о наставку образовања детета, било да је то упис у специјалну или редовну школу.				.604	
Информације које добијам од родитеља деце са тешкоћама у развоју прихватам и користим у раду.				.893	
Родитељи доприносе бољем разумевању развојних тешкоћа детета, како у погледу основних тако и пратећих проблема.				.869	
Родитељи су важан извор информација о врсти и степену развојне тешкоће детета.				.864	
Родитељи су важан извор информација које су значајне за обезбеђивање адекватних услова за развој детета.				.850	
Родитељи деце са тешкоћама у развоју пружају корисне информације за прилагођавање плана и програма њиховом детету.				.777	
Родитеље редовно извештавам о свим променама које се односе на дете.				.736	
Родитељи пружају значајне информације о очуваним потенцијалима детета.				.733	
Обавештавам родитеље о предстојећим активностима у којима могу учествовати у предшколској установи.				.731	
Родитељи деце са тешкоћама у развоју играју кључну улогу у припреми детета за полазак у школу.				.629	
Усмеравам родитеље саветима који им могу помоћи да развију своје родитељске вештине и савладају потенцијалне потешкоће у одгајању своје деце.	.602			.623	
Пружам могућност родитељима деце са тешкоћама у развоју да се укључе у васпитно-образовне активности вртића ради процене ефеката инклузивног модела рада.				.363	
Пратим и бележим развој и напредовање деце са развојним тешкоћама, како бих информисао родитеље.				.362	

Подстичем родитеље да активно раде на свом педагошком образовању, како би били у могућности да боље подрже развој своје деце.					.311
---	--	--	--	--	------

У табели 3 приказана су факторска засићења, на основу којих је идентификовано пет фактора. Први фактор обухвата 14 тврдњи, које се садржајно односе на *јарјнерсјво са родителјима у оквиру инклузивног образовања*. Други фактор окупља 11 тврдњи које се односе на *улогу једагошког асисјентја у јружању јодрике деци са јешкоћама у развоју*. Трећи фактор чини 16 тврдњи које указују на *волонјирање родителја и њихово укључивање у васјјјно-образовне акјивносји*. Четврти фактор, који чини 8 тврдњи, односи се на *јодрику у јрипреми деце за јолазак у школу*. Пети фактор обухвата 13 тврдњи које се могу интерпретирати у контексту *сарадње и размене информација са родителјима у функцији јодрике развоју дејетја*. Једна ставка („Усмеравам родителје саветјима који им могу јомоћи да развију своје родителјске вешјине и савладају јојенцијалне јојешкоће у одгајању своје деце“) показује високе вредности факторског засићења и у првом и у петом фактору, што указује на њену тематску повезаност са обе структуралне компоненте. Последње три тврдње имају релативно ниске вредности засићености, али се ипак групишу унутар петог фактора.

Како би се испитала поузданост скала, израчунати су коефицијенти унутрашње конзистентности типа Cronbach's (α). Резултати су приказани у Табели 4.

Табела 4. Поузданосј Ујјјника за јроцену сјавова васјјјача о квалитетју сарадње са родителјима деце са јешкоћама у развоју

	Укупан скор	Партнерство са родителјима	Улога педагошког асистента	Волонтирање родителја	Припрема деце за полазак у школу	Сарадња и размена информација са родителјима
Број честица	62	14	11	16	8	13
Cronbach's alpha	,950	,894	,788	,930	,819	,890

Добијене вредности Cronbach's – α за све субскеале крећу се изнад минимално прихватљивог прага од 0,70, што указује на добру до високу унутрашњу конзистентност. Највишу вредност α коефицијента показала је субскала „Волонтирање родителја“ ($\alpha = ,930$), док је најнижу, али и даље прихватљиву, остварила субскала „Улога педагошког асистента“ ($\alpha = ,788$). Укупан скор упитника такође има веома високу поузданост ($\alpha = ,950$).

Ови резултати потврђују да инструмент има добру унутрашњу поузданост и може се сматрати методолошки адекватним за процену ставова васпитача о различитим аспектима сарадње са родителјима деце са тешкоћама у развоју.

Дискусија

Ради провере психометријских карактеристика инструмента, спроведена је експлоративна факторска анализа методом главних компоненти, с циљем увида у факторску структуру упитника. Подобност података за факторску анализу процењена је применом Кејзер-Олкиновог показатеља (КМО теста) и Бартлетовог теста сферичности.

На основу добијених резултата, факторска анализа методом главних компоненти *Упитника за процену ставова васпитача о квалитету сарадње са родитељима деце са тешкоћама у развоју*, издвојила је пет независних фактора.

Партнерство са родитељима представља први и кључни фактор у оквиру овог истраживања, будући да обухвата више димензија од суштинског значаја за ефикасну подршку деци са тешкоћама у развоју. Резултати анализираних ставки показују да васпитачи високо вреднују улогу родитеља у процесу праћења и подршке развоју детета, посебно наглашавајући њихово активно учешће у вредновању активности, примени индивидуалног образовног плана (ИОП), као и у планирању будућих васпитно-образовних корака. Ови налази су у складу са претходним истраживањима (Komprgović et al., 2023; Milić и сар., 2016), која потврђују да је партнерски однос са породицом основа успешне и одрживе инклузивне праксе.

У том контексту, значајно је и настојање васпитача да осмисле разноврсне и прилагођене активности за родитеље, што омогућава њихово укључивање у складу са личним интересовањима, склоностима и могућностима. Такав приступ доприноси изградњи квалитетног партнерства и усклађен је са професионалним стандардима (Министарство просвете, 2018), који наглашавају потребу за отвореном и континуираном комуникацијом, као и за неговањем односа заснованог на узајамном поверењу и сарадњи.

Иницијативе васпитача усмерене на едукацију и оснаживање родитеља, попут саветовалишта и заједничких обука, сведоче о томе да родитеље виде као партнере чија је улога кључна у подршци развоју детета (Karić, Medenica, & Milićević, 2013, Stričević, 2011). У прилог томе говоре и примери добре праксе, који потврђују да програми као што су „Школе за родитеље“ и радионице усмерене на развој родитељских вештина имају позитиван утицај на унапређење сарадње са васпитно-образовним установама и доприносе оснаживању породица (Krstić и сар., 2017, Stefanović, 2019), што се рефлектује и на боље развојне исходе деце и њихову успешну социјалну интеграцију.

Други значајан фактор односи се на улогу педагошког асистента у пружању подршке деци са тешкоћама у развоју, при чему су обухваћене области индивидуализације, посредовања у комуникацији и подршке у реализацији инклузивних активности. Истраживање Ковачић (2016) указује на важност сарадње између васпитача и педагошких асистената, али и на потребу за већом отвореношћу у комуникацији и превазилажењу изазова у тим односима. Иако је улога асистента пресудна за унапређење инклузивне праксе, кључни предуслов за њену ефикасност остаје редовна, јасна и функционална комуникација са родитељима. У прилог томе, резултати истражи-

вања јасно показују да је праћење рада педагошког асистента и обавештавање родитеља о ефектима подршке кључни елемент квалитетне сарадње. Овај став подржавају и Giangreco et al. (2014), који истичу значај континуираног информисања ради обезбеђења кохерентности у образовном процесу. Поред тога, редовно извештавање о напретку детета у сарадњи са педагошким асистентом доприноси оснаживању родитеља као активних партнера (Webster & De Boer, 2021).

Организовање и иницирање састанака родитеља и педагошких асистента ради планирања и процене подршке, у складу је са Законом о образовању и Правилником о педагошком асистенту и андрагошком асистенту, и омогућава заједничко прилагођавање услуга детету (Република Србија, 2010; 2017; 2019).

Укључивање родитеља у одлуке о ангажовању асистента и информисање о предностима ове подршке представљају основе за изградњу поверења и партнерства, што је предуслов квалитетног образовања деце са тешкоћама (Kompirović et al., 2023). Укупно, ове ставке потврђују да је квалитетна, редовна комуникација и заједничко планирање између родитеља и педагошког асистента од суштинске важности за ефикасну подршку деци са тешкоћама у развоју, а улога асистента мора да обухвати и активно повезивање и информисање свих учесника у систему подршке.

Трећи фактор односи се на волонтирање родитеља и њихово укључивање у васпитно-образовне активности, што васпитачи оцењују као значајан аспект у подршци деци са тешкоћама у развоју. У оквиру овог фактора обухваћене су ставке које се односе на домен учешћа родитеља у свакодневном животу установе, кроз присуство активностима у васпитној групи, учешће у манифестацијама, радионицама, као и у тимском планирању и процени потреба деце. Према ставовима васпитача, овакво ангажовање родитеља доприноси бољој комуникацији, континуитету у подршци и изградњи односа поверења између породице и установе. Резултати истраживања Марков и Адамов (2008) такође указују да ангажовање родитеља као помоћника, посматрача или сарадника у активностима вртића, позитивно утиче на квалитет сарадње и стварање стабилних и подржавајућих односа.

Четврти фактор представља припрему деце за полазак у школу, јер обухвата ставке које се односе на домен планирања преласка из предшколског у школско образовање у сарадњи са родитељима. Васпитачи су процењивали активности које укључују заједничко учешће родитеља у упознавању са будућом школом, организовање састанака са учитељима и родитељима, као и континуирану подршку кроз саветовање, размену искустава и одлуке везане за избор школе. Према њиховом мишљењу, активна сарадња са родитељима у овом процесу омогућава детету лакшу адаптацију на нове услове, смањује неизвесност и подстиче сигуран прелазак у нови образовни контекст. Овакви налази кореспондирају са резултатима истраживања који указују да квалитетна припрема за школу подразумева и активно укључивање родитеља у све кораке преласка, чиме се доприноси већој сигурности, самопоуздању и мотивацији деце (Pianta, Cox & Snow, 2007; Ahtola et al., 2011).

Пети фактор односи се на сарадњу и размену информација са родитељима у функцији подршке развоју детета, јер обухвата ставке које се тичу комуникације, размене важних података и заједничког деловања у корист и за добробит детета. Васпитачи препознају родитеље као најважнији извор информација о деци са тешкоћама у развоју, не само у погледу врсте и нивоа потешкоћа већ и у откривању очуваних потенцијала, способности и специфичности детета. На основу добијених информација од родитеља, васпитачи прилагођавају активности, индивидуализују приступ и модификују програмске садржаје у складу са потребама детета. Истовремено, редовно информишу родитеље о напретку, обавештавају их о планираним активностима и пружају савете у циљу развоја родитељских компетенција. Оваква интеракција омогућава да и родитељи и васпитачи делују као партнери у подршци развоју детета, чиме се гради поверење, континуитет у васпитно-образовном процесу и повећава ефикасност инклузивне праксе.

Закључак

Имајући у виду добијене резултате, може се закључити да активна и континуирана сарадња између васпитача и родитеља деце са тешкоћама у развоју представља важан предуслов за остваривање квалитетне инклузивне праксе. Васпитачи који негују позитиван став према партнерском односу са родитељима показују већу спремност и компетентност у пружању адекватне подршке, при чему заједнички с родитељима обликују подстицајно и безбедно окружење које омогућава оптималан развој детета.

Резултати истраживања указују такође на мултидимензионалну природу сарадње, која обухвата не само партнерски однос са родитељима у оквиру инклузивног образовања већ и значајну улогу педагошког асистента као посредника и подршке детету, као и укључивање родитеља кроз различите волонтерске активности и њихову активну партиципацију у васпитно-образовним активностима и процесима припреме деце за полазак у школу. Осим тога, континуирана и транспарентна размена информација између васпитача и родитеља представља основ за успостављање поверења и омогућава креирање индивидуализованих модела подршке који су прилагођени специфичним потребама сваког детета.

Добијени резултати могу послужити као основа за унапређење програма сарадње са родитељима у предшколским установама, употребу овог инструмента, као и за даљи развој инструмената за процену квалитета инклузивне праксе.

Импликације истраживања наглашавају и неопходност континуираног професионалног усавршавања васпитача и родитеља, са циљем унапређења комуникацијских компетенција и развоја нових вештина које подржавају квалитетнију, ефикаснију и партнерску сарадњу. Посебно се истиче значај унапређења статуса и улоге педагошког асистента, пре свега кроз јасно дефинисање његовог места у васпитно-образовном тиму и обезбеђивање стручне подршке за рад у инклузивном контексту.

У крајњем исходу унапређење сарадње између васпитача и родитеља има потенцијал да побољша инклузивну праксу и обезбеди једнаке могућности за развој све деце.

Литература

- Ahtola, A., Poikonen, P.-L., Kontoniemi, M., Niemi, P., & Nurmi, J.-E. (2012). Successful handling of entrance to formal schooling: Transition practices as a local innovation. *International Journal of Transitions in Childhood*, 5, 3–21.
- Berčnik, S. (2014). Sodelovanje s starši kot del vzgojne zasnove javne šole in vrtca (*Unpublished doctoral dissertation*). University of Ljubljana, Faculty of Arts.
- Elmira, A., & Negmatzhan, A. (2022). The role of school and family cooperation in inclusive education. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 14(2), 498–506. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i2.6976>
- Giangreco, M. F., Doyle, M. B., & Suter, J. C. (2014). Teacher assistants in inclusive classrooms. *The SAGE handbook of special education*, 2, 691–702.
- Giangreco, M., & Doyle, M. (2007). Teacher assistants in inclusive schools. In L. Florian (Ed.) *Teacher assistants in inclusive schools* (pp. 430–440). SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781848607989>
- Ilić, M. (2019). Strategije saradnje roditelja i vaspitača u cilju podrške dečjem razvoju. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 51(2), 165–180.
- Jelić, M., Stojković, I., & Markov, Z. (2018). Saradnja predškolske ustanove i roditelja iz ugla vaspitača. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 17(2), 165–187. <https://doi.org/10.5937/specedreh17-16592>
- Jeon, J.H., Peterson, A. C., Luze, G., Carta, J. J., Langill, C. C. (2020). Associations between parental involvement and school readiness for children enrolled in Head Start and other early education programs, *Children and Youth Services Review*, Volume 118, 105353, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105353>
- Karić, J., Medenica, S., & Milićević, I. (2013). Teškoće sa kojima se susreću porodice dece sa posebnim potrebama u sadašnjem trenutku. *Biomedicinska istraživanja*, 2(4), 67–72.
- Компировић, Т. (2013). Васпитач у инклузивном процесу. У М. Јоковић (ур.), Наше стварање, *Зборник радова са Осмог симпозијума са међународним учешћем „Васпитач у 21. веку“* (бр. 12, стр. 781–790). Алексинац: Висока школа за васпитаче струковних студија.
- Компировић, Т. (2021). *Породица и социјалне компетенције деце*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
- Kompirović, T., Popović, D., Radojević, T., & Biševac, A. (2023). Preschool Teachers' Professional Training in the Field of Inclusive Education in The North of Kosovo and Metohija. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 11(1), 37–50. <https://doi.org/10.23947/2334-8496-2023-11-1-37-50>
- Ковачић, М. (2016). Сарадња педагошког асистента са породицама деце са сметњама у развоју и из маргиналних група. У Т. Грујић (ур.), *Зборник радова Високе школе струковних студија за образовање васпитача у Кикинди* (година 1, стр. 179–192). Кикинда: Висока школа струковних студија за образовање васпитача.
- Krstić, T., Mihić, I., Rajić, M., & Branković, J. (2017). *Podrška roditeljima dece sa smetnjama u razvoju i hroničnim bolestima – Naša priča*. Novi Sad: Filozofski

- fakultet, Univerzitet u Novom Sadu. Preuzeto sa: <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-396-5>
- Марков, З., & Адамов, Н. (2008). Улога васпитача у инклузивном процесу. *Норма*, 13(1/2), 167–184.
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2018). *Pravilnik o standardima kompetencija za profesiju vaspitača i njegovog profesionalnog razvoja*. Službeni glasnik RS, br. 56/2019.
- Mihić, I., Rajić, M., Krstić, T., Divljan, S., & Lukić, N. (2016). 'Naša priča' – program podrške roditeljima dece sa smetnjama u razvoju – primer dobre prakse u predškolskim ustanovama. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 15(4), 477–498. <https://doi.org/10.5937/specedreh15-11745>
- Milić, M. (2021). Saradnja roditelja i vaspitača: Izazovi i mogućnosti u praksi. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 46(3), 233–248.
- Muratović, A., Muratović, A., & Mekić, E. (2021). Uticaj stavova roditelja o saradnji na promociju porodičnog učešća u predškolskoj ustanovi. *Univerzitetska misao – časopis za nauku, kulturu i umjetnost*, 20, 13–25. <https://doi.org/10.5937/univmis2120013M>
- Нововић, Т. Ј., & Поповић, Д. В. (2017). Породични контекст као дио предшколског институционалног амбијента у Црној Гори. *Иновације у настави и часопис за савремену наставу*, 30(1), 82–95. <https://doi.org/10.5937/inovacije1701082N>
- Pianta, R. C., Cox, M. J., & Snow, K. L. (Eds.). (2007). *School readiness and the transition to kindergarten in the era of accountability*. Paul H. Brookes Publishing Co.
- Popović, D. (2023). Kontinuitet u predškolskoj ustanovi-teorijski i praktični aspekti. U P. Jašović (ur.), *Profesionalne uloge vaspitača u kontekstu nove koncepcije predškolskog programa* (str. 24–35). Sokobanja: Akademija vaspitačko-medicinskih škola u Kruševcu.
- Powell, D. R., Son, S. H., File, N., & San Juan, R. R. (2010). Parent-school relationships and children's academic and social outcomes in public school pre-kindergarten. *Journal of School Psychology*, 48(4), 269–292. <https://doi.org/10.1016/j.jsp.2010.03.002>
- Republika Srbija. (2019). *Pravilnik o pedagoškom asistentu i andragoškom asistentu* (Službeni glasnik RS, br. 87/2019).
- Правилник о додатној образовној, здравственој и социјалној подршци детету и ученику (2018). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 80/2018.
- Правилник о дозволи за рад наставника, васпитача и стручних сарадника. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 22/2005, 51/2008, 88/2015, 105/2015, 48/2016 и 9/2022.
- Republika Srbija. (2010). *Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju* („Službeni glasnik RS“, br. 18/2010, 101/2017, 113/2017, 95/2018, 10/2019, 86/2019, 157/2020, 123/2021, 129/2021).
- Republika Srbija. (2017). *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* („Službeni glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018, 10/2019, 6/2020, 129/2021, 92/2023).
- Sharma, U. & Salend, S. J. (2016). Teaching Assistants in Inclusive Classrooms: A Systematic Analysis of the International Research. *Australian Journal of Teacher Education* 41 (8): 118–134.
- Stefanović, S. (2019). Značaj radionica kao oblika grupne saradnje roditelja i vaspitača. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 51(3), 257–270.
- Stričević, I. (2011). Jačanje roditeljskih kompetencija kroz programe obrazovanja roditelja. u: Maleš D. (ur.) *Nove paradigme ranoga odgoja*, str. 125–152. Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

- Tichovolsky, M. H., Arnold, D. H., & Baker, C. N. (2013). Parent predictors of changes in child behavior problems. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 34(6), 336–345. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2013.09.001>
- Toseeb, U., Asbury, K., Code, A., Fox, L., & Deniz, E. (2020). *Supporting families with children with Special Educational Needs and Disabilities during COVID-19* [Preprint]. PsyArXiv. <https://psyarxiv.com/tm69k>
- Webster, R., & de Boer, A. A. (2021). Teaching assistants: their role in the inclusion, education and achievement of pupils with special educational needs. *European Journal of Special Needs Education*, 36(2), 163–167. <https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1901369>

**Tatjana P. Kompirović / Daliborka R. Popović / Biljana Jaredić /
Jovana D. Nedeljković**

A VALIDATION OF THE QUESTIONNAIRE FOR ASSESSING EDUCATORS' ATTITUDES ON THE QUALITY OF COLLABORATION WITH PARENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISABILITIES

Summary

The complexity and multilayered nature of parenting support within the institutional educational system require continuous analysis of both the theoretical and practical frameworks of inclusive education, particularly in preschool institutions. In this context, and with the aim of obtaining relevant research data, the objective of this paper is to analyze and verify the psychometric properties of an instrument measuring preschool teachers' attitudes toward the support that parents of children with developmental disabilities receive through various forms of collaboration. The research was conducted on a sample of 111 preschool teachers employed in preschool institutions in the territory of Belgrade. Factor analysis revealed five factors: (1) partnership with parents within inclusive education (14 items), (2) the role of the pedagogical assistant in supporting children with developmental disabilities (11 items), (3) parental volunteering and involvement in educational activities (16 items), (4) preparing children for school entry (8 items), and (5) collaboration and information exchange with parents aimed at supporting child development (13 items). The questionnaire demonstrated high internal reliability- Cronbach's alpha for the overall scale was $\alpha = .950$, with satisfactory values obtained for each subscale. The results may serve as a basis for improving collaboration programs with parents in preschool institutions, for practical application of this instrument, as well as for the further development of tools assessing the quality of inclusive practice, which also constitutes the pedagogical implications of the study.

Keywords: preschool teachers, inclusive education, parenting support, children with developmental disabilities, preschool institution, pedagogical assistant.

Од ауторитарног до ауторитативног наставника: Савремене перспективе ауторитета у настави

**Проф. др Драгиша С.
Вучинић/ Проф. др
Наташа Т. Николић/
Шејла Ш. Љајко**

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет, Филозофски
факултет, Београд, О. Ш. 5.
октобар, Крушево

Сажетак: Рад се бави теоријском анализом концепта наставничког ауторитета, с фокусом на разлике између ауторитарног и ауторитативног приступа у образовању. У оквиру анализе разматране су основне карактеристике наставних стилова, као и њихов утицај на ученике, с посебним нагласком на дисциплину, мотивацију и психосоцијалну климу у образовном контексту. Кроз теоријску перспективу, нагласак је стављен на значај ауторитета који се заснива на поверењу и поштовању ученика, што омогућава стварање подстицајног и пожељног наставног окружења. Анализом релевантне литературе утврђено је да ауторитативни приступ наставника унапређује квалитет комуникације у учионици, подстиче активну укљученост ученика у наставни процес и значајно позитивно утиче на степен школских постигнућа, као и на укупан психосоцијални развој ученика.

Кључне речи: ауторитет, ауторитарност, ауторитативност, наставни стилови, дисциплина, мотивација, успех ученика, психосоцијална клима.

УДК 371.12

Увод

У контексту савременог образовања наставник се позиционира као један од кључних чинилаца у одређивању ефикасности и ефективности васпитно-образовног процеса. Његова улога данас далеко превазилази пуко преношење знања и обухвата обликовање вредносног система, ставова и целокупног развоја ученика. Тај свеобухватни приступ наставника подразумева и успостављање ауторитета у образовном процесу.

Опште је прихваћено становиште да ауторитет наставника подразумева способност да утиче на ученике тако да они његове ставове прихватају као релевантне и аутентичне. Међутим, када се постави питање начина остваривања наставничког ауторитета у пракси, уочавају се различите дилеме и питања о најадекватнијим приступима и моделима његовог остваривања. Неке од општих недоумица огледају се у

питањима да ли се ауторитет наставника у школском окружењу намеће или гради, као и у томе да ли се он остварује кроз страх, строгост и хијерархију, или кроз сарадњу, поверење и поштовање ученика.

Управо у овој дилеми лежи суштински проблем теме овог рада. У пракси се уочава варијабилност у начину остваривања ауторитета, што се одражава кроз различите исходе наставничког деловања. Док неки наставници примењују приступе који ограничавају простор за изражавање ученика, други ауторитет граде на принципима који подстичу сарадњу, поштовање и емпатију. Разматрање начина на који наставник гради и одржава свој ауторитет отвара бројна педагошка питања која се тичу стила наставног рада, квалитета интеракције са ученицима и стратегија управљања понашањем у учионици. Савремена педагогија настоји да превазиђе традиционални ауторитарни приступ, који инсистира на строгој контроли, и да понуди модел у којем наставник истовремено поставља јасне захтеве, али пружа подршку, показује разумевање и подстиче самосталност ученика.

Питање које се природно намеће у оквиру ове теме јесте, дали је ауторитет наставника могуће градити без прибегавања строгој дисциплини, односно да ли се он може градити на основама поверења, сарадње и међусобног уважавања? Другим речима, да ли је ефикаснији ауторитет наставника који се заснива на страху, строгости и безусловној послушности, или онај који почива на доследности, разумевању и партнерском односу?

Разматрање ове проблематике отвара шира педагошка питања о стилевима наставничког деловања, психосоцијалној клими у учионици и утицају наставника на развој личности ученика. У фокусу је, дакле, потреба за превазилажењем ауторитарног модела у наставном раду и проналажењем модела у коме наставник задржава неопходну структуру и контролу, али је истовремено подршка, вођа и узор ученицима. У том контексту, ауторитативни стил наставничког деловања препознаје се као најприкладнији модел, јер обезбеђује баланс између захтева и подршке, постављања граница и пружања слободе, као и између дисциплине и дијалога.

Ауторитет наставника и стилови наставног рада

Професија наставника у савременој школи подразумева вршење бројних улога које су сложене и подложне сталним променама. Као што истиче Крњајић (2007: 68–69), наставници су главни актери у усмеравању и усаглашавању различитих утицаја који долазе из свих аспеката школског живота. Њихова способност да кроз сопствени ауторитет одрже ред и дисциплину у учионици од кључног је значаја за стварање подстицајног и безбедног окружења у којем ученици могу не само да уче већ и да развијају своје социјалне и емоционалне вештине.

Разумевање улоге наставника у образовном процесу представља основу за унапређење квалитета наставе и подстицање успеха ученика. Начин на који наставник поставља захтеве, комуницира са ученицима и одговара на изазове непосредно утиче на њихову ангажованост и понашање, што се у ширем контексту одражава на целокупни амбијент у учионици. Ефикасан

наставник не ослања се искључиво на формални ауторитет, већ гради свој утицај кроз доследност, правичност, емпатију и јасну комуникацију. У том контексту, стил васпитног и наставног рада чини кључни аспект наставниковог односа према ученицима. Понашање наставника треба да буде усклађено са вредносним оквиром који жели да афирмише код ученика, чиме се утврђује његова улога као модела социјално прихватљивог и пожељног понашања.

Педагошки приступ наставника треба да обједини јасну структуру наставних активности и подстицајну атмосферу, у којој се ученици осећају прихваћено и охрабрено. Наставник који доследно поставља границе, али истовремено пружа емоционалну и развојну подршку, гради ауторитет заснован на поверењу што представља основу ефикасног и одрживог васпитно-образовног процеса. Управо из тих разлога, важно је разматрати различите стилове рада наставника, јер они играју кључну улогу у формирању искуства код ученика и постизању њихових образовних циљева.

Стилови рада наставника су бројни јер произилазе из њихових особина личности, преузетих образаца понашања и целокупне васпитне философије. Одређени аутори (Ћигић, 2013; Шејтанић, 2016), сматрају да готово сваки наставник има специфичан, релативно стабилан и доследан склоп понашања у различитим ситуацијама у разреду. Тај склоп понашања представља његов стил управљања разредом, који долази до изражаја у свим аспектима, елементима или димензијама овог процеса и може подразумевати „.../ препознатљиву, намерну и усмерену активност, односно карактеристичан начин рада наставника у наставним и ваннаставним активностима који се манифестује кроз релативно трајно и доследно успостављање модела рада који наставник примењује у раду са ученицима“ (Шејтанић, 2016: 16).

Једна од најпознатијих класификација стилова рада наставника у педагошкој литератури потиче од Левина, Липита и Вајта (Lewin, Lippit & White, 1938, према: Вучинић, 2023), који разликују три основна стила: демократски, аутократски и пермисивни. Међутим, иако је ова класификација готово општеприхваћена у јавном и стручном дискурсу, потребно је истаћи да аутори под аутократским стилем наставног рада подразумевају наставнике који се одликују једносмерном комуникацијом и управљањем разредом кроз строга правила и контролу, што резултује ограничењем простора за ученичку иницијативу и аутономију. При томе, аутори не разматрају комплексније аспекте наставничког ауторитета, већ овом стилу супротстављају демократски и/или пермисивни модел наставног рада.

У савременој педагошкој литератури уочава се настојање ка дубљем и потпунијем разматрању ове класификације стилова наставног рада. Према мишљењу Рајовић-Ђурашиновић (1989, према: Вучинић, 2023: 140), у оквиру аутократског и демократског стила наставног рада могу се издвојити две подгрупе. У концепту аутократског руковођења наставом једни наставници свој ауторитет заснивају на знању и стручности, док други доминирају кроз снажну и утицајну личност. Са друге стране, међу демократским наставницима разликују се они који искрено заступају демократске принципе

у настави, одликујући се високим нивоом стручности, уважавањем ученика и подршком њиховој иницијативи, и они који демократски приступ користе формално, често као средство за прикривање недостатака стручности или несигурности у наставном процесу.

На основу претходно изложене класификације стилова наставног рада може се уочити да управо они наставници, који истовремено задобијају поштовање ученика и негују блиску сарадњу са њима остварују најизраженије резултате у наставном процесу. Профил таквог наставника одговара ономе што Рајовић-Ђурашиновић (1989, према: Вучинић, 2023), описује као ауторитарног наставника, али оног чији ауторитет почива на стручности и квалитетном педагошком раду, уз искрену посвећеност потребама, способностима и изазовима ученика. Са друге стране, готово идентичне поступке у наставном раду примењују демократски стил наставног рада, али, то су они наставници који искрено заступају демократске вредности и које одликује висок ниво стручности и поштовање личности ученика. Наравно, потребно је напоменути да се поред аутократског и демократског, у класификацији стилова наставног рада издваја и пермисивни стил, који се не може директно сврстати у претходне категорије. Наставници који примењују овај приступ обично пружају ученицима велику слободу и минимално се ангажују у контроли понашања. Међутим, без обзира на то што се овај стил разликује од аутократског и демократског, и пермисивни наставници настоје да граде одређени облик ауторитета, често ослањајући се на емпатију и лични однос са ученицима. Међутим, ефективност овог приступа и његов утицај на наставни процес и развој ученика варирају и представљају посебан предмет анализе.

На основу представљених карактеристика стилова наставног рада, не може се прецизно дефинисати појам ауторитета наставника, имајући у виду његову сложену и мултидимензионалну природу. Овај недостатак јасне концептуалне диференцијације у оквиру постојећих класификација стилова наставног рада указује на нужност систематичније анализе и прецизног разграничења појмова који се у практичном педагошком дискурсу често користе као синоними, а суштински упућују на различите облике наставничког деловања, пре свега када је реч о разлици између ауторитарног и ауторитативног стила, који имају различите импликације за квалитет наставе и развој аутентичног ауторитета у образовном процесу. Управо ово разграничење представља важну претпоставку за сагледавање начина на који се обликује ауторитет наставника, као и утицаја који различити облици ауторитета имају на динамику наставног процеса и целовит развој ученика.

Наставнички ауторитет: ауторитарни наспрам ауторитативног стила

Улога ауторитета у образовању претрпела је значајне трансформације током историјског развоја педагошке мисли, али и данас остаје један од кључних појмова за разумевање педагошке позиције наставника и његовог утицаја на развој и формирање ученика. У том контексту, потребно је ауторитет наставника анализирати као комплексни и вишеслојни концепт, који се

обликује у интеракцији са ученицима, васпитно-образовним циљевима и ширим социјалним оквирима. Појам *ауторитет* (лат. *auctoritas*) означава углед, моћ и утицај (Krešić, 2021: 48). У античком Риму, овај термин односио се на морални и друштвени углед заснован на личним врлинама и представљао је предуслов за ефикасно преношење знања (Sifuentes, 2019). Током средњег века, ауторитет наставника у црквеним и универзитетским институцијама темељио се на познавању религијских и философских текстова и моралном интегритету (Silva, 2022: 3). Са развојем образовног система, фокус ауторитета помера се са формалне моћи ка изградњи квалитетних међуљудских односа. У савременом контексту, ауторитет наставника посматра се као комплексни однос који се успоставља кроз интеракцију и поверење, при чему наставник утиче на ученике својом стручношћу, личним особинама и педагошким компетенцијама (Krešić, 2021: 49). Дакле, у контексту историјског развоја, функција ауторитета наставника трансформисала се од ослањања на формалну институционалну моћ ка моделу који почиња на стручности, личном интегритету и способности изградње поверења. Такав облик ауторитета омогућава наставнику да успостави и одржи дисциплину, не као инструмент присиле, већ као природну последицу узајамног поштовања и аутентичне педагошке позиције коју заузима (Macleod, MacAllister & Pirrie, 2012). Осим тога, ауторитет наставника има кључну улогу у подстицању активног учешћа ученика у наставном процесу, изградњи вредносног система, као и развоју самосталности, одговорности и критичког мишљења. На тај начин, наставник се афирмише не само као преносилац знања већ и као ментор и васпитач у процесу целокупног сазревања ученика. Међутим, и поред савремених педагошких стремљења која ауторитет наставника повезују са професионализмом и узајамним поштовањем, у пракси се и даље срећу различити облици његовог остваривања. Најчешће се издвајају, ауторитарни и ауторитативни приступ, који представљају супротстављене стилове у вођењу наставног процеса и утичу на динамику интеракције у настави.

Ауторитет наставника у контексту *ауторитарног* *стила* *руковођења наставом* може се сагледати кроз призму етимолошког значења термина *ауторитарност* (енгл. *authoritarianism*), који води порекло од латинске речи *auctoritas*, а која означава *власћ*, *утицај* или *ауторитет*, што упућује на његову изворну повезаност са концептом институционалне моћи и надређене позиције у хијерархијском односу. Разумевање етимолошког порекла термина пружа основ за дубље сагледавање његове примене у савременом образовном контексту. Важно је напоменути да се у педагошкој пракси термин *ауторитарни* често поистовећује са термином *аутократски*, иако између ова два концепта постоје одређене разлике које имају значајне импликације по педагошки приступ и однос наставника према ученицима.

Аутократски стил рада наставника подразумева изразито јак ауторитет у процесу управљања наставом и дисциплином. У овом стилу наставник у потпуности контролише рад у учионици, самостално доноси све одлуке и инсистира на безусловном поштовању инструкција. Комуникација је једносмерна, без простора за дијалог или активан допринос ученика.

Ученицима је ограничена свака иницијатива, те је за сваку активност неопходна претходна сагласност наставника (Вучинић, 2023: 138). Овај приступ занемарује уважавање индивидуалности и емпатију према ученицима, што готово неизоставно може довести до потискивања критичког мишљења и смањења мотивације ученика.

Када је реч о ауторитарном наставнику, и поред извесних разлика у односу на аутократски стил, он и даље задржава сличан модел рада заснован на строгом поштовању правила и јасно дефинисаној хијерархији у наставном процесу. Његов начин рада заснива се на успостављању и одржавању јасно дефинисаног ауторитета који почива на систематичности, дисциплини и доследности, при чему се очекује поштовање правила и упутстава без ширег укључивања ученика у процес доношења одлука (Радојевић и Компировић, 2020). Комуникација је углавном једносмерна, уз ограничену могућност дијалога, а наставник повремено пружа образложења како би олакшао разумевање правила и захтева. За разлику од аутократског стила, који искључује сваку могућност дијалога и уважавања, ауторитарни приступ дозвољава минималне варијације у педагошком приступу и показује одређен степен рационалности и систематичности. Однос према ученицима карактерише строга контрола са минималним уважавањем индивидуалних потреба и иницијативе, што пружа нешто више флексибилности у поређењу са аутократским стилем који захтева безусловну послушност и потпуну контролу. Међутим, без обзира на изражене суптилне разлике у приступу, ауторитарни стил наставника задржава одређене недостатке који несумњиво утичу на квалитет наставног процеса, пре свега ограничавајући активну улогу ученика и смањујући њихову аутономију. У складу са овом концептуализацијом карактеристика ауторитарног наставника, одређени аутори (Радојевић и Компировић, 2020), указују да ауторитарни стил наставног рада, заснован на строгим правилима и високом степену контроле, може довести до пораста конфликта и нетолеранције у разреду, што негативно утиче на психосоцијалну климу и одржавање дисциплине. Сличне ставове заступају и други истраживачи (Милошевић, 2015; Шејтанић, 2016), који сматрају да наставници са аутократским стилем рада инсистирају на постављању строжих правила и стандарда, самостално доносе одлуке и очекују безрезервно поштовање упутстава, што у пракси често резултује ограничењем развоја критичког мишљења, смањењем мотивације и условљавањем пасивности ученика у настави.

Резултати различитих новијих истраживања (Moreno-Murcia et al., 2018; Krešić i Vican, 2022; Peng & Huang, 2024), указују на критичке процене ауторитарног наставничког стила, посебно наглашавајући негативне последице строгог контролисања и недостатка емпатије у наставном процесу, које могу негативно утицати на понашање ученика. Такође, на основу анализе одређених студија (Uibu & Kikas, 2012; Romanish, 1995; Chaffee et al., 2014), уочено је да ауторитарни приступ настави карактерише доминантна и централизована улога наставника, инсистирање на строгој дисциплини и високом степену контроле, као и минимизирање интерактивних и креативних елемената у раду са ученицима. Ученици

који су изложени ауторитарном стилу наставе често реагују повећаном пасивношћу, израженом кроз одсуство иницијативе приликом учешћа у дискусијама или задацима, као и отпором у виду непослушности или повлачења из групних активности. На пример, у ситуацијама када наставник строго контролише сваки корак током групног рада, ученици могу избећи комуникацију и ограничити свој допринос на најмању могућу меру, што негативно утиче на квалитет сарадње, ефикасност групног учења и степен постигнућа у учењу. Поред тога, честа употреба покуда, критика или казни, као средства за одржавање дисциплине, ствара атмосферу страха и нелагодности у учионици.

Дакле, иако ауторитарни стил наставе може довести до наизглед уредне и дисциплиноване атмосфере у учионици, потребно је напоменути да је та дисциплина обично заснована на страху и ауторитету, а не на узајамном поштовању. Док се понекад посматра као ефикасан у одржавању дисциплине, његов дугорочни утицај је проблематичан, јер потискује самосталност ученика, гуши критичко мишљење и слаби унутрашњу мотивацију, што кумулативно омета квалитетан образовни процес (Тадиф, 2014: 273).

Суштина ауторитативног наставника из његове ауторитативне наставе огледа се у уравнотеженом односу између јасно успостављене структуре наставних активности, доследне примене правила и очекивања, као и подршке усмерене на потребе и потенцијале ученика. Појам *ауторитативности* води порекло од латинског придева *auctoritativus*, што значи „који има ауторитет“ или „који је овлашћен“. У савременој педагошкој пракси, овај стил се препознаје кроз висок ниво очекивања и јасне границе, уз истовремену емпатију и отвореност према потребама ученика (Cardenal et al., 2024: 168).

Ауторитативни наставник, који спаја јасно дефинисана очекивања са топлим и подржавајућим односом према ученицима, представља један од кључних чинилаца у очувању реда и афирмацији васпитне функције школе. Његов ауторитет проистиче из доследности у поступању и способности да препозна и уважи индивидуалне образовне и психолошке потребе ученика. Управо та равнотежа омогућава успостављање функционалне структуре наставног процеса, што има директан утицај на регулисање понашања и формирање позитивне педагошке климе (Kloo, Thornberg, & Wänström, 2023: 281).

Овај стил је у супротности са ауторитарним приступом, који се фокусира на строгу контролу и дисциплину без довољне емпатије. Дакле, разлика између ауторитативности и ауторитарности наставника лежи у балансу између контроле и подршке. Ауторитативни наставници комбинују јасну структуру са емпатијом и активним укључивањем ученика у наставне активности, што доприноси њиховом когнитивном развоју и степену мотивације за учешће у учењу наставних садржаја. Са друге стране, ауторитарни наставници се фокусирају на строгу контролу и дисциплину, што може ограничити независност ученика и креативност. Избор наставног стила има значајан утицај на учење и развој ученика (Jang et al, 2009: 648).

У савременом образовању све више се афирмише модел ауторитативног наставника као пример пожељне педагошке праксе, нарочито у контексту усаглашавања васпитне функције наставе са подстицањем развојних потенцијала ученика. Такав приступ подразумева напуштање репресивних метода у корист стратегија које истовремено обезбеђују дисциплину и негују квалитетне односе са ученицима. Ауторитативни наставник ефикасан је у формирању позитивне психосоцијалне климе, развоју мотивације и регулације одговарајућег понашања ученика (Gregory et al., 2010; Walker, 2009). Према ставовима одређених аутора (Uibu & Kikas, 2012), ауторитативног наставника карактерише уравнотежен однос између захтева које поставља и активног укључивања ученика у наставни процес. Наставници који се придржавају оваквог приступа у настави јасно формулишу норме понашања и очекиване образовне исходе, али истовремено одржавају топао, емпатичан и подржавајући однос са ученицима. Оваква педагошка оријентација ствара сигурно и предвидиво окружење у коме се ученици охрабрују да преузимају одговорност за своје учење и понашање. Ауторитативни наставници подстичу интерактивну комуникацију, отворену размену мишљења и активно учешће ученика у процесу доношења одлука, све у оквиру јасно постављених граница и договорених правила. На тај начин се гради осећај припадности и развијају вештине критичког мишљења и самосталног решавања проблема.

У пракси, овакав приступ огледа се у заједничком креирању правила понашања, прихватању задатих обавеза или заједничком планирању одређених наставних активности што доприноси већем осећају одговорности ученика и унутрашњој мотивацији за поштовање тих норми. Такође, наставници пружају простор за предлоге и идеје ученика приликом решавања задатака, истовремено инсистирајући на доследном и прецизном извођењу активности. Ова комбинација јасноће и подршке омогућава развој критичког мишљења, аутономије и сарадничког односа у учионици.

За разлику од ауторитарног и пермисивног приступа, који се ослањају на крајности контроле или попустљивости, ауторитативни стил заснива се на уравнотежености. Он не подразумева само формалну контролу већ и развој унутрашње мотивације и одговорности код ученика. Овакав приступ доприноси не само школском напретку већ и изградњи вишег степена самопоуздања ученика (Achon et al., 2019; Hayek et al., 2022).

Значајна карактеристика ауторитативног наставника јесте тереспонзивност према ученицима. Они активно слушају њихове идеје и бриге, спремни су на дијалог и компромисе, што јача однос поверења и уважавања (Ertesvåg, 2011: 54). У овом контексту, важно је напоменути да наставници који су спремни да разумеју потребе и ставове ученика могу боље усмерити процес учења, чиме се ствара простор за активну сарадњу и изражавање мишљења. У контексту управљања понашањем, ауторитативни наставници примењују логичне и праведне последице за неприхватљиво понашање (Yeigh, 2022).

Ауторитативни наставник одржава дисциплину кроз поверење, јасну структуру и разумевање, заобилазећи страх или пасивну толеранцију. Овај стил не само да обезбеђује контролу већ и ствара простор за развој

самосталности ученика. Иако подразумева строжу контролу у поређењу са пермисивним приступом, омогућава ученицима одређену слободу која је суштинска за развој независности и способности доношења одлука. Овај модел одговара савременим образовним захтевима, подржавајући школски успех, социјалну интеграцију и формирање одговорних, самосталних појединаца.

Стога, наставници треба да теже ауторитативном приступу који пружа подстицајно и сигурно окружење за ученике, јер такав стил рада дугорочно побољшава дисциплину, мотивацију и квалитет наставе. Комбинација ових карактеристика чини ауторитативни приступ једним од најефикаснијих у савременом образовању. Он не само да подстиче академске резултате, квалитет дисциплине и степен мотивације ученика за учење већ ствара осећај одговорности и подстиче самопоуздање код ученика.

Перцепција ауторитета наставника из перспективе ученика

У савременом образовању перцепција ученика о ауторитету наставника више није везана за страх, строгост или наметнуту контролу, већ се све више повезује са праведношћу, доследношћу, емпатијом и поштовањем. Ученици ауторитет не приписују наставнику који дисциплинује „на силу“, већ оном који уме да постави јасне границе и истовремено пружи подршку и разумевање. Управо такав, ауторитативан наставнички приступ, доживљава се као најприхватљивији и најуспешнији модел у васпитно-образовном процесу.

Резултати одређених истраживања (Прањић, 2021; Вучинић, 2023), показују да ученици највише цене наставнике који показују интересовање за њихове потребе, који подстичу дијалог, поштују различитости и одржавају правичну дисциплину. Таква атмосфера чешће се постиже код наставника који комбинују захтевност са топлином и уважавањем. Ученици ауторитативног наставника доживљавају као праведног, доследног, али и приступачног и заинтересованог за њихов развој. „Управо оваква комбинација захтевности и подршке подстиче ученике да поштују ауторитет, али не из страха, већ из унутрашње мотивације и поверења у наставника“ (Ђорђевић, 2020: 258).

Када је реч о дисциплини, ученици који похађају наставу код ауторитативних наставника често изражавају осећај сигурности, спокоја и прихваћености. Дисциплину не доживљавају као спољашњу принуду или облик контроле, већ као организовану структуру која им обезбеђује јасност, стабилност и предвидивост у наставном процесу. Посебно наглашавају да се у таквом амбијенту осећају уважено, будући да наставник поставља границе уз поштовање и емпатично разумевање. Одржавање реда се не заснива на репресивним мерама, већ на дијалогу и изграђеном поверењу, што значајно доприноси конструктивној и подстицајној атмосфери у учионици (Тадих, 2014). Ученици који не доживљавају наставников ауторитет као утемељен на узајамном поштовању, често испољавају отпор према прихватању правила понашања, што се рефлектује порастом проблема у понашању и опадању њихове ангажованости у наставним активностима (Крешић, Зеленика и Векић, 2020: 58).

Закључна разматрања

Теоријско разматрање односа између ауторитета, ауторитарног и ауторитативног приступа у оквиру васпитно-образовног процеса указује на значајну улогу коју наставник има у формирању подстицајне педагошке атмосфере, структуре дисциплине и социоемоционалног развоја ученика. Ауторитативни стил наставног рада манифестује се као облик професионалне легитимације, који проистиче из високог нивоа стручности, доследности у педагошком деловању и етичке поузданости наставника, те представља темељ за успостављање односа заснованих на поверењу и узајамном уважавању. Насупрот томе, ауторитарни стил карактерише тенденција ка контроли, крутим захтевима и емоционалној дистанци, што често резултира отпором код ученика, падом унутрашње мотивације и поремећеном комуникацијом у наставном процесу.

Ауторитативни стил руковођења наставним процесом представља уравнотежен приступ који спаја јасну организацију и доследно постављене норме са топлином, емпатијом и отвореном комуникацијом. Наставник који примењује овај стил доследно дефинише очекивано понашање и обезбеђује структурисано окружење, али истовремено показује сензибилитет према потребама ученика и подстиче њихову аутономију.

Таква динамика у односу наставник-ученик омогућава да се дисциплина гради на основама унутрашње мотивације, личне одговорности и поверења, уместо на страху од санкција. Овакав приступ подстиче развој саморегулације, социјалне одговорности и активног учешћа у настави, што има позитиван утицај на образовна постигнућа и укупан квалитет наставног процеса.

Поред тога, применом ауторитативног стила, наставник подстиче развој аутономије, самопоуздања и социјалне одговорности код ученика, што је у складу са савременим педагошким парадигмама усмереним ка холистичком развоју личности. Насупрот томе, ауторитарни стил, који се заснива на крајњој контроли показује ограничену ефективност у изградњи функционалне психосоцијалне климе и адекватне дисциплине у разреду.

Са становишта савремене педагошке теорије, ауторитативни стил представља најоптималнији модел наставничког деловања, јер успоставља равнотежу између ауторитета и уважавања, дисциплине и флексибилности. Оваквим приступом омогућава се стварање подстицајне образовне средине у којој се афирмише васпитна улога школе, одржава ред и подстиче академски успех. Улога наставника у балансирању између ауторитета и ауторитарности тиме постаје кључна за изградњу квалитетне наставне комуникације и позитивне атмосфере у учионици, што све заједно представља темељ ефикасног васпитно-образовног процеса.

Међутим, упркос препознатљивим предностима ауторитативног стила, који представља теоријски и практично најефикаснији приступ у савременом образовању, јављају се одређене дилеме и изазови у његовој примени. Једна од највећих недоумица у наставничкој пракси односи се на питање како одржати баланс између ауторитета и емоционалне подршке, што је од суштинског значаја за изградњу позитивне психосоцијалне климе

у разреду. На пример, док ауторитативни наставници настоје да примењују јасне и доследне норме понашања, истовремено обезбеђујући отворену комуникацију и уважавање ученика, често се јавља питање да ли су те норме довољно флексибилне да би одговориле на индивидуалне потребе свих ученика.

Овде настаје дилема која се односи на прилагођавање наставног приступа различитим ученицима. Иако се овај стил сматра оптималним за већину ситуација, неки ученици, посебно они са посебним образовним потребама или они који долазе из различитих социокултурних средина, могу захтевати другачији приступ. У овом смислу, потребно је размотрити како наставници могу развити стратегије које омогућавају инклузивно образовање, прилагођавање наставних метода и дисциплинских приступа, уз одржавање равнотеже између ауторитета и емпатије.

С тим у вези, једна од смерница за даљи развој педагошке праксе требало би да буде фокус на континуираном професионалном развоју наставника. Увођење програма који ће им омогућити да усавршавају своје вештине, нарочито у погледу управљања разредом, развоја емоционалне интелигенције и примене различитих педагошких приступа, могло би значајно побољшати квалитет наставног процеса. Такође, размена искустава и сарадња између наставника, као и интеграција нових наставних алата и техника, може допринети бољем разумевању индивидуалних потреба ученика и ефективној примени ауторитативног стила.

Наравно, изазови који се јављају у контексту наставничког ауторитета не доводе у питање његову основну вредност, али истичу потребу за даљим истраживањем овог педагошког феномена. У том смислу, континуирана рефлексија и унапређење наставничког ауторитета остају кључни за унапређење квалитета и ефективности васпитно-образовног процеса.

Литература

- Achonu, C. V., Okoro, B. C., & Ozomadu, E. A. (2019). *Effect of authoritative classroom management style on performance of students in public secondary schools in Imo State. International Journal of Management and Marketing Systems*, 13(5), 91–116.
- Cardenal, M.E., Diaz-Santana, O. & Gonzalez-Betancor, S.M. (2023), "Teacher-student relationship and teaching styles in primary education: A model of analysis", *Journal of Professional Capital and Community*, Vol. 8 No. 3, pp. 165–183.
- Chaffee, K. E., Noels, K. A., & McEown, M. S. (2014). Learning from authoritarian teachers: Controlling the situation or controlling yourself can sustain motivation. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 4(2), 355–387.
- Đigić, G. (2013). Ličnost nastavnika i stilovi upravljanja razredom, *Doktorska disertacija*, Filozofski fakultet, Niš, URL: <https://nardus.mpin.gov.rs>. (19. 04. 2025.).
- Đorđić, D. (2020). Odnos školske klime i angažovanja učenika u školi. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Beograd, 52(2), 233–274.
- Gregory, Anne & Cornell, Dewey & Fan, Xitao & Sheras, Peter & Shih, Tse-Hua & Huang, Francis. (2010). Authoritative School Discipline: High School Practices Associated With Lower Bullying and Victimization. *Journal of Educational Psychology*. 102. 483–496.

- Hayek J, Schneider F, Lahoud N, Tueni M, de Vries H. Authoritative parenting stimulates academic achievement, also partly via self-efficacy and intention towards getting good grades. *PLoS One*. 2022 Mar 30; 17(3).
- Jang, H., Reeve, J., Ryan, R. M., & Kim, E. (2009). Can self-determined motivation enhance school performance? *Journal of Educational Psychology*, 101(3), 644–660.
- Kloo, M., Thornberg, R., & Wänström, L. (2023). Classroom-Level Authoritative Teaching and Its Associations with Bullying Perpetration and Victimization. *Journal of School Violence*, 22(2), 276–289.
- Košeto Nadinić, M., i Maletić, S. (2024). Autoritet učitelja i nastavnika i odgoj učenika. U D. Vican (Ur.), *Kakav odgoj želimo? Znanstvena monografija* (str. 309–326). Sveučilište u Zadru.
- Krešić, M. (2021). Odlike autoriteta nastavnika. *Život i škola*, 67(2), 47–60.
- Krešić, M., & Vican, D. (2022). Samoprocjena nastavnika o stilovima rada i autoritetu. *Ogledi o nastavničkoj profesiji* (str. 135–154). Sveučilište u Zadru.
- Krešić, M., Zelenika, T., & Vekić, T. (2020). Autoritet nastavnika s gledišta studenata pedagogije. *Acta Iadertina*, 17(1), 49–64.
- Крњајић, С. (2007). *Поглед у разред*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Macleod, G, MacAllister, J. & Pirrie, A. (2012). "Towards a Broader Understanding of Authority in Student-Teacher Relationships." *Oxford Review of Education*, 38(4), 493–508.
- Милошевић, А. (2014). Стили рада савременог наставника. Ужице: *Зборник радова Училишког факултета*, 16, 373–384.
- Moreno-Murcia, J. A., Huéscar, E., & Ruiz, L. (2018). Perceptions of controlling teaching behaviors and the effects on the motivation and behavior of high school physical education students. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(10), 2288.
- Peng, S., & Huang, Y. (2024). Teachers' authoritarian leadership and students' well-being: The role of emotional exhaustion and narcissism. *BMC Psychology*, 12, 590.
- Radojevic, T., Arsic, Z., & Kompirovic, T. (2022). Teacher's communicative competence. *Research Journal of Applied Sciences*, 14(6), 219–225. <https://doi.org/10.36478/rjasci.2019.219.225>
- Радоевић, Т. & Компировић, Т. (2020). Баријере у педагошкој комуникацији, *Зборник радова Филозофског факултета*, 50 (1), 3-26, Косовска Митровица.
- Romanish, B. (1995). Authority, authoritarianism, and education. *Education and Culture*, 12(2), 17–25.
- Šejtanić, S. (2016). *Stilovi rada nastavnika*. Mostar: Univerzitet Džemal Bijedić.
- Sifuentes, J. (2019, 5. новембар). Authority in Ancient Rome: Auctoritas, Potestas, Imperium, and the Paterfamilias. *World History Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org/article/1472/authority-in-ancient-rome-auctoritas-potestas-impe/>
- Silva, C. G. (2022). The Construction of Auctoritas in Gratian's Decretum: The Role of Tradition and the Auctor in a 12th Century Legal Text. *Revista de História* (São Paulo), (181), 1–19.
- Pranjić, S. (2021). Brižnost nastavnika iz perspektive učenika i nastavnika: Implikacije za inicijalno obrazovanje nastavnika, *Metodički ogledi*, 28 (2), 127–149.
- Тадих, А. С. (2014). Савремени модели и стратегије успостављања и одржавања разредне дисциплине, *Докторска дисертација*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, NARDUS.

- Uibu, K., & Kikas, E. (2012). Authoritative and authoritarian-inconsistent teachers' preferences for teaching methods and instructional goals. *Education 3–13*, 42(1), 5–22. <https://doi.org/10.1080/03004279.2011.618808>
- Вучинић, Д. (2023). *Педагошка улога наставника*. Филозофски факултет, Косовска Митровица.
- Walker, J. M. T. (2009). Authoritative Classroom Management: How Control and Nurturance Work Together. *Theory Into Practice*, 48(2), 122–129.
- Yeigh, T. (2022). Behaviour management in schools: Using logical consequences from a duty-of-care perspective. *Psychology and Behavioral Science International Journal*, 18(4).
- Шимић Шашић, С. (2011). Интеракција наставник-ученик: Теорије и мјерење. *Психологијске теме*, 20, (2), 233–260.

Dragiša S. Vučinić / Nataša T. Nikolić / Šejla Š. Ljajko

FROM THE AUTHORITARIAN TO THE AUTHORITATIVE TEACHER: CONTEMPORARY PERSPECTIVES ON AUTHORITY IN TEACHING

Abstract

This paper provides a theoretical analysis of the concept of teacher authority, focussing on the differences between authoritarian and authoritative approaches to education. The analysis explores the key characteristics of teaching styles and their impact on students, focusing on discipline, motivation and the psychosocial climate in the educational context. From a theoretical perspective, particular attention is paid to the importance of authority, which is based on students' trust and respect and enables the creation of a supportive and desirable learning environment. Analysis of the relevant literature shows that an authoritative teaching approach improves the quality of communication in the classroom, encourages students' active engagement in the learning process and has a significant positive effect on both academic achievement and students' general psychosocial development.

Keywords: authority, authoritative, authoritarian, teaching styles, discipline, motivation, student success, psychosocial climate.

О творчестве сербских художников на Косово и Метохии: искусство, идентичность и изгнанничество*

**Др Звездана М.
Елезовић/Др Весна
О. Милојевић/Др
Зоран Недельковић**

Институт сербской
культуры, Приштина/
Лепосавић; Университет
в Приштина с временным
местонахождением в
Косовска-Митровице,
Философский факультет
УДК 930.85(=163.41)
(497.115)

Аннотация: В статье рассматривается художественное творчество сербов на Косово и Метохии, которое является одним из важнейших выражений духовности, культуры и идентичности сербского народа. Его специфика заключается в глубокой укоренённости в православной традиции, символике и культурном наследии, а также в развитии аутентичного художественного языка, соответствующего современным художественным тенденциям. Сегодня изобразительное искусство сербов Косово и Метохии развивается в особых условиях, поскольку часть художников находится в изгнании и продолжает творить за пределами родного края.

Ключевые слова: Косово и Метохия, изобразительное искусство, культура, идентичность, изгнанничество.

Начало современного искусства на Косово и Метохии относится к периоду после Второй мировой войны, когда и зародилось художественное образование в области изобразительных искусств. Владо Радович, Сава Ракочевич и Вук Филипович были одними из первых сербских художников, работавших в крае в этот период. Именно они заложили основы сербского художественного творчества в сложные времена, а их творческое наследие было впоследствии продолжено и развито художниками, вдохновлёнными их примером.¹ Скульптура, являясь неотъемлемой частью изобразительного искусства Косово и Метохии, начала складываться и постепенно эволюционировать примерно в тот же период, что и живопись. Хотя общее число мастеров, на протяжении многих лет успешно работающих в этой области, не столь велико, особенно в сравнении с живописью, а в последнее время и

* Статья подготовлена в результате исследования в рамках подпроекта/рабочего пакета «Современное сербское изобразительное искусство в Черногории», являющегося частью научного проекта «Материальная и духовная культура сербского народа на территории современной Черногории», реализуемого Институтом сербской культуры — Никшич.

¹ Zvezdana M. Elezović, „Stvaralaštvo Vlade Radovića, Save Rakočevića i Vuka Filipovića.“ Baština, no. 64 (2024): 321.

с графикой, значение их вклада является поистине значительным. Разнообразие эстетических подходов, широта тематических интересов и богатство визуальных образов, воплощённых в их произведениях, способствовали тому, что данная художественная дисциплина достигла достойного и признанного уровня. Невозможно говорить о развитии скульптуры на Косово и Метохии, не упомянув её родоначальников на этой земле — Светомира Арсича Басару, Радослава «Мусу» Микетича, а позднее и Зорана Каралеича.²

Творчество косовско-метохийских художников имеет важное значение и в контексте сербской национальной идентичности. В эпоху, когда глобализация привела к парадоксальному феномену — ослаблению национальных идентичностей при одновременном значительном усилении локальных, независимо от того, формируются ли они в рамках национального государства или выходят за его пределы, — этот неожиданный результат глобализации в теории получил название «глокализация».³ Рассматриваемое в общем культурном контексте, творчество, возникшее в пределах небольшого пространства, может приобрести свои специфические культурологические черты. В этих процессах всё более заметную роль играют феномены, которые Арджун Аппадурай объединяет под понятием «культурализмы». Речь идёт о мобилизации культурных различий (этнических, национальных, региональных и др.), распространяемых в интересах национальных и/или транснациональных политик. Эти явления часто связаны с внутери-ториальными событиями и коллективной памятью, иногда — с беженским статусом и изгнанием, и почти всегда — с борьбой за явное признание со стороны существующих национальных государств либо различных транснациональных структур.⁴

Рисунок 1. Чаша Неманичей IV, 2017. Каталог выставки Светомира Арсича Басары. Белград: Сербская академия наук и искусств (САНУ), 2019

² Zvezdana M. Elezović, „Afirmacija srpskih vajara na Kosovu i Metohiji.“ *Baština*, no. 56 (2022): 553-554.

³ Dušan Ristić, *Diskurzivni karakter regionalnog identiteta*, 116-117.

⁴ Ardžuj Apadurai, *Kultura i globalizacija. XX vek*, 2011, 52.

То, что характеризует сербское изобразительное творчество Косово и Метохии после военных событий, — это изгнание. Именно статус беженцев косовско-метохийских художников после 1999 года формирует особое искусство, отражающее новые обстоятельства. Переселившись в центральную Сербию, они продолжают создавать произведения, укрепляющие культурную идентичность косметских сербов. Помимо них, в крае живёт и творит значительное число сербских художников, глубоко связанных с сербской традицией и культурой. Вместе они формируют творческий круг, который по-своему поддерживает сербскую художественную сцену в регионе. Их творчество представляет собой важную часть сербской национальной и культурной идентичности этого пространства.

Опыт войны представляет собой форму исторического опыта, а поскольку он является отправной точкой художественного творчества, вполне естественно, что и военный, и послевоенный опыт преобразуется в произведение искусства. При этом сам факт наличия опыта не гарантирует ценность произведения. Его значимость зависит от того, каким образом данный опыт трансформируется в художественное целое. Речь всегда идёт об опыте конкретного субъекта, социально-исторически обусловленного и, следовательно, ограниченного, и именно поэтому в художественную обработку неизбежно вовлекаются аспекты его экзистенциального и эпохально-го положения, отраженные через уникальную субъективную перспективу.⁵

Современные сербские художники на Косово продолжают связь с богатым средневековым наследием, при этом используя современные художественные выражения и техники: живопись, скульптуру, графику, фотографию, инсталляции и перформанс. Этот континуитет часто проявляется через символические мотивы, православную иконографию или тематизацию Косово как культурного и духовного пространства. Вопрос формирования культурных рамок региона рассматривается современной наукой. Считается, что такую позицию можно поддерживать с помощью этимологических доказательств, которые подтверждают понимание региона как определённых пространственных метафор, одновременно географических и стратегических, что вполне естественно. В отличие от материалистических представлений о регионе, данный подход подчёркивает, что регионы формируются в дисконтинуитетах и являются следствием переопределения норм и идентичностей. Социально-конструктивистская позиция исходит из того, что регионы формируются коллективными восприятиями идентичностей и значений, с неясными или размытыми, постоянно изменяющимися границами и ограничениями. Ослабление влияния национальных государств в этом плане создало возможность для укрепления локальных и региональных экономик и идентичностей, новых дислокаций и отношений.⁶ Парадоксально, что глобализация усиливает лояльность к «локальному».⁷ Та-

⁵ Saša Radojčić, „Odiseji bez Itake.“ Kultura, no. 172 (2021): 100.

⁶ Stuart Hall, “Cultural Identity and Diaspora.” Identity: Community, Culture, Difference, uredio J. Rutherford, Lawrence & Wishart, 1993, str. 222-237.

⁷ Martin Albrow, “Travelling beyond Local Cultures: Socioscapes in a Global City.” Living the Global City, uredio J. Eade, Routledge, 2005, 35.

ким образом, в рамках глобальной системы регионы делятся на экономические (возникающие благодаря транснациональным капиталистическим процессам), экологические (формирующиеся во взаимодействии людей и биосферы) и культурные (составленные из сообществ с общей культурой).⁸

Современное сербское изобразительное творчество на Косово и Метохии развивается в регионе, который представляет собой центр исторического сербского пространства. Региональная культура сегодня в науке рассматривается как дифференцированная и сегментированная форма культуры, возникающая в рамках «культурного пространства» определённого региона. Анализ региональной идентичности может быть направлен на исследование процессов конституирования групповой идентичности, связывающей определённых акторов с конкретным регионом, а также на выявление импликаций региональной культуры в смысле производства общих референтных рамок, которые возникают в коммуникации между указанными группами, обладающими общей принадлежностью. Не следует при этом забывать, что пространственная организация экономики и политики конституирует осмысленный контекст для производства и возникновения культуры определённого региона. Также культура может пониматься с объективистских и субъективистских позиций, то есть через призму измерений, которым она приписывается (в зависимости от того, идёт ли речь о производстве и навязывании определённой культуры, либо о восприятии, переживании, ощущении и построении идентичности индивидов как «носителей» данной культуры).

Региональная идентификация, существование локальной публичной сферы и региональная автономия идут «рука об руку», то есть взаимно поддерживают друг друга и составляют основу региональной культуры. Способы установления их взаимосвязи варьируются в каждом конкретном случае. Однако обратная сторона рассмотрения региональной идентичности, как формы идентичности, обладающей территориальным измерением (связанной с идентификацией с территорией), скрывает одну важную проблему. Очень трудно с уверенностью оценить силу и устойчивость региональной идентификации, то есть интенсивность развитости региональной идентичности, учитывая, что (чаще всего, но не исключительно) речь идёт о «мягкой» идентичности и что процессы регионализации зачастую могут происходить несмотря на очень слабую идентификацию населения с данным регионом, то есть при неразвитой региональной идентичности (особенно в случаях регионов, формирующихся преимущественно благодаря экономическим интересам).

Сегодня востребованы интердисциплинарные и интертекстуальные методы исследования, которые позволяют прочитывать и интерпретировать аспекты современного искусства как культурного феномена, характерного для реальности.

Следующая проблема, касающаяся сербского искусства на рубеже нового тысячелетия, — это анализ отношений между местной художествен-

⁸ Raimo Väyrynen, “Regionalism: Old and New.” *International Studies Review*, vol. 5, br. 1, 2003, 25.

ной сценой и международными художественными практиками, то есть искусства нашего времени в целом. В эпоху глобальной сетевой интеграции художественные практики всё чаще выходят за рамки локальных контекстов, а категория «национальной специфики» утрачивает свою значимость для интерпретации и оценки произведений искусства. Одновременно главной характеристикой искусства как в глобальном, так и в локальном контексте является отсутствие какого-либо мейнстрима (искусство главного течения), значительно уменьшилась доминантность стилей, школ или направлений (все эти категории были характерны для модернизма). Как отмечает искусствовед и критик Ёеша Денегри, традиционный методологический подход, закреплённый в канонической истории искусства, перестаёт быть адекватным для понимания современной художественной практики в условиях глобализации.. Сегодня востребованы «[...] интердисциплинарные и интертекстуальные методы исследования, которые позволяют прочитывать и интерпретировать аспекты современного искусства как культурного феномена, характерного для реальности».⁹

Среди множества теоретических концепций, применимых для понимания современной сербской художественной практики, выделяются следующие: Николя Буррио разработал концепцию «реляционной эстетики»¹⁰ — художественной практики, базирующейся на интересубъективности как основном художественном материале. Это искусство, которое уже не опирается на художественный объект, а строится на социальных отношениях и коммуникации. Борис Гройс рассматривает искусство в эпоху биополитики, подчёркивая, что современный образ жизни трансформирован под воздействием технологий до такой степени, что четкое разграничение между органическим и неорганическим, природным и искусственным становится невозможным. В то время как классическое искусство, будучи автономным и стремящимся посредством искусственных форм воспроизводить «реальность» повседневной жизни, современное искусство представляет собой практику документации, размывающую границу между природным и искусственным. Более того, выдвигается идея, что искусство следует рассматривать в контексте культуры. По его словам, художественные произведения 1990-х и 2000-х годов создаются в соответствии со структурой медиа постмодерна прошлого века, которая включает в себя ожидания позитивных микро социальных трансформаций (экологической среды, местных обычаев, логики или репрессий повседневной жизни, вопросов идентичности). По сути, это означает, что искусство мультикультурной Европы возникает в контексте предполагаемой возможности объединения европейской идентичности и политического пространства.¹¹ По сути, это означает, что искусство мультикультурной Европы возникает в контексте предпола-

⁹ Ješa Denegri, "Simptomi u srpskoj umetničkoj sceni nakon godine 2000." *Remont Art Files*, br. 1, 2009, 6.

¹⁰ Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics* - Seth Kim-Cohen. Izlaganje na Sound Art Theories Symposium, School of the Art Institute of Chicago, nov. 2011.

¹¹ Boris Groys, *Art of Power*. The MIT Press, 2008, 5-7.

гаемой возможности объединения европейской идентичности и политического пространства.

Живопись в современной Европе маргинализирована и оказывает весьма ограниченное влияние на современность. Уже несколько десятилетий искусство имеют различные формы постмодернистского ангажированного искусства. Так, в прошлом году музей Гуггенхайма не включил ни одной картины в свою экспозицию.¹² Художники в узких кругах в Европе признают, что влияние живописи на культуру сегодня близко к нулю: в лучшем случае живопись воспринимается как эзотерическая практика для немногих, преданных своему делу. В худшем же — как элитарное явление, связанное с белой европейской культурой угнетателей. Однако эти наблюдения не имеют значения для аудитории, которая преимущественно ориентирована на кино, телевидение и компьютерные технологии. Вопрос об аудитории XXI века заключается в том, существует ли еще та публика, которая была у нас в прошлом столетии. Возникает вопрос, почему так происходит.

По сути, вполне обыденные причины привели к снижению роли живописи в европейском культурном пространстве. Во-первых, статус живописи серьёзно пошатнулось с появлением фотографии. В 1970-х годах произошёл ещё один, казалось бы, более значимый удар. Популярная культура проникла во все сферы жизни, и под ее соблазнительным очарованием оказались не только публика, но и сами художники. Сегодня многие из них значительно переключились на перформанс, инсталляцию и подобные медиумы, а постмодернизм провозгласил, что художником может быть каждый. В Европе наблюдается изменение восприятия термина «скульптор». Это уже не ремесленник высокого класса, создающий произведения из глины, камня или дерева. Если бы мы остались при таком определении, мы лишили бы термин «скульптор» значительной части смысла. Сегодня скульптор больше связан с деятельностью, чем с непосредственным приданием формы материалу. Современные скульпторы расширяют свои интересы, включая инсталляции, видео, перформанс, а также фотографию и живопись. Они работают с металлом, различными промышленными отходами и предметами повседневного обихода. Художники понимают, что даже классическая скульптура разделяет пространство с другими объектами. Здесь важен свет, который ее освещает, важны отношения между произведением и человеческим телом, а также то, насколько зритель запоминает работу и сколько времени ему нужно, чтобы «уловить» её смысл.¹³

Это более широкий контекст творчества современных изобразительных художников. С другой стороны, художники с Косова и Метохии, как мы уже отметили, не принадлежат доминирующей модели, а относятся к так называемому «национальному реализму». Это можно заметить по тематике, которой занимаются ключевые живописцы этого региона. Они об-

¹² Laurie Fendrich, „Why Paint a Painting at the End of the 20th Century?“ Laurie Fendrich, lauriefendrich.com/wpcontent/uploads/2013/09/Why_Paint_a_Painting_at_the_End_of_the_20th_Century.pdf, доступно 20. ноября 2020.

¹³ „Sculpture Today.“ Hyperallergic, hyperallergic.com/20947/sculpture-today-joy-curtis-rachel-beach/. Приступлено 30. ноября 2019.

ращаются к прошлому, ищут новое измерение косовского мифа; их картины возникают на фоне Матери-Земли, с которой они тесно связаны, хотя большинство из них после 1999 года уже не живут на Косове и Метохии. Тем не менее, они представляют «старые темы» в новом обличье, с использованием новых техник, таких как Петр Джуза, который наклеивает на картины фотографии, и Фурунович, который дорисовывает фотографии, превращая их после своего вмешательства в рисунки. Они являются документалистами косовской реальности, но по стилю их можно отнести к неоэкспрессионистам, что ставит их в ряд равноправных творцов современной Европы.¹⁴

Таким образом, художники с Косова и Метохии занимают своё место в европейском искусстве, их произведения свидетельствуют о универсальных ценностях — борьбе со злом, что является непреходящей темой искусства с древних времён. Кроме того, в Европе есть народы, находящиеся в похожем политическом положении, в котором находятся сербы на Косове и Метохии, поэтому взаимодействие с этими регионами может быть взаимовыгодным. Значение косовских живописцев проявляется также в том, что в эпоху современного искусства они доказывают, что искусство, основанное на высоком художественном мастерстве, по-прежнему возможно и, более того, желанно. Обмен такими произведениями с европейскими галереями мог бы воодушевить их художников создавать в аналогичном художественном коде. То, что художники из Косова и Метохии преимущественно работают в рамках классического искусства, вовсе не означает, что их творчество аполитично. Современное искусство часто обвиняет классиков в уходе от социальной действительности. Европейское и мировое искусство, ублажающее беззаботной жизнью, ищет сенсации, способные пробудить чувства, но редко затрагивающие дух. Возможно, именно эта ключевая особенность породила множество перформансов, которые, как правило, не шокируют, не вызывают глубоких эмоций и тем более не пробуждают дух. В то же время изобразительное искусство Косова и Метохии, частично создаваемое в изгнании, основано на высоком мастерстве, мифологии и документировании современности, и занимается куда более серьёзными и значимыми вопросами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- Albrow, Martin. "Travelling beyond Local Cultures: Socioscapes in a Global City." *Living the Global City*, uredio J. Eade, Routledge, 2005, str. 35-52.
- Apadurai, Arduj. *Kultura i globalizacija*. XX vek, 2011, str. 52.
- Bourriaud, Nicolas. *Relational Aesthetics - Seth Kim-Cohen*. Izlaganje na Sound Art Theories Symposium, School of the Art Institute of Chicago, nov. 2011.
- Denegri, Ješa. "Simptomi u srpskoj umetničkoj sceni nakon godine 2000." *Remont Art Files*, br. 1, 2009, 6-13.
- ... "Strategije devedesetih: jedna kritika pozicija." *Projekat: časopis za vizuelne umetnosti Galerije savremene umetnosti*, br. 11/15, 2001, str. 258.

¹⁴ Amy Dempsey, *Styles, Schools and Movements*. Thames & Hudson Ltd, 2002, 9-11.

- Dempsey, Amy. *Styles, Schools and Movements*. Thames & Hudson Ltd, 2002, str. 9-11.
- Elezović, Zvezdana M.. „Stvaralaštvo Vlade Radovića, Save Rakočevića i Vuka Filipovića.“ *Bastina*, no. 64 (2024): 317-22. <https://doi.org/10.5937/bastina34-51627>.
- Groys, Boris. *Art of Power*. The MIT Press, 2008, str. 5-7.
- Hall, Stuart. “Cultural Identity and Diaspora.” *Identity: Community, Culture, Difference*, uredio J. Rutherford, Lawrence & Wishart, 1993, str. 222-237.
- Neumann, Iver. *Upotrebe Drugog: „Istok” u formiranju evropskog identiteta*. Službeni glasnik, 2011, str. 28-30.
- Radojčić, Saša. „Odiseji bez Itake.“ *Kultura*, no. 172 (2021): 99-119. <https://doi.org/10.5937/kultura2172099R>.
- Ristić, Dušan. *Diskurzivni karakter regionalnog identiteta*. str. 116-117.
- Tepšić, Goran. “Nacionalni identitet i (zlo)upotreba ‚drugog’.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, vol. 6, br. 8, 2012, str. 75.
- Touraine, Arnold. *Nova paradigma – za bolje razumevanje savremenog društva*. Službeni glasnik, 2011, str. 41.
- Väyrynen, Raimo. “Regionalism: Old and New.” *International Studies Review*, vol. 5, br. 1, 2003, str. 25-51.
- Šuvaković, Miško. “Umetnost u doba kulture.” *Politika*, 13. feb. 2015, str. 34.

ЭЛЕКТРОННЫЕ ИСТОЧНИКИ

- Fendrich, Laurie. „Why Paint a Painting at the End of the 20th Century?“ *Laurie Fendrich*, lauriefendrich.com/wpcontent/uploads/2013/09/Why_Paint_a_Painting_at_the_End_of_the_20th_Century.pdf. Pristupljeno 20. nov. 2015.
- “Sculpture Today.” *Hyperallergic*, hyperallergic.com/20947/sculpture-today-joy-curtis-rachel-beach/. Приступљено 30. новембар 2019
- <https://naukaikultura.com/nije-kosovo-takozvano-nego-je-takozvana-republika-kosovo/> Приступљено 13.март 2025

Zvezdana Elezović / Vesna Milojević / Zoran Nedeljković

ON THE WORK OF SERBIAN ARTISTS IN KOSOVO AND METOHIJA: ART, IDENTITY, AND EXILE

Summary

In this paper, we discuss a work of fine art that is universal in its basic form. Both for the Kosovo theme and for the national corpus of Serbs from Kosovo and Metohija, as well as for the Serbian people as a whole, the fundamental narrative is the Kosovo myth, which is a crucial aspect of the history and identity of the Serbian people. The search for identity presupposes a reexamination of not only ethnic and national, but also universal cultural values. Seen in the light of the fine arts, identity encompasses and unites specific Kosovo motifs, essential elements of the Serbian people's identity, elements of European identity, and influences from world cultural heritage. With their works, artists question the status of freedom and justice for Kosovo Serbs. They express despair and rebellion against the inexorable forces of injustice, and their works thus acquire not only aesthetic but also documentary value. Also,

Kosovo artists demonstrate modernity in their creative techniques. They express national archetypes through contemporary painting and sculpture.

Keywords: Kosovo and Metohija, fine arts, culture, identity, refugee.

Хералдика у култури симболичке комуникације

**Филип Обрадовић /
др Игор Симић**

Институт за српску
културу, Приштина /
Лепосавић; Универзитет
у Приштини са
привременим седиштем
у Косовској Митровици,
Економски факултет

УДК 929.6:316.74

Сажетак: Хералдика представља систем симболичке комуникације који је, од средњег века, обликовао културни и политички идентитет Европе. Као визуелни код, грбови су функционисали као преносиоци социјалног статуса, колективне меморије и легитимитета власти, истовремено повезујући појединца и заједницу. Њена примена прешла је границе племства, обухватајући градове, еснафе, црквене институције и националне државе, што је хералдику учинило трајним делом јавне културе. И у савременом контексту она остаје релевантна као истраживачки пример динамике симболичке комуникације и њене улоге у конструисању идентитета.

Кључне речи: хералдика, историја, култура, симболи, комуникација.

Хералдика је помоћна историјска наука која проучава појаву и порекло грбова, историјски развој, правила њиховог састављања и њихову уметничку обраду. Грб се током историје јавља на врло различитим местима. Пре свега, налазимо га на печатима што је условило да се хералдика нађе у тесној вези са помоћном историјском науком која се бави печатима, реч је о сфрагистици. Грб се налази и на новцу, а он је основно поље нумизматике. Стога се хералдика прожима и са овом науком. Хералдика је у вези и са дипломатиком, археологијом, палеографијом и другим помоћним историјским наукама. Готово да и нема помоћне историјске науке са којом се Хералдика не прожима, односно узајамно не допуњује.¹ Хералдика, као наука и уметност о грбовима, развила се у средњем веку и постала један од најпрепознатљивијих елемената европске културе. Њено порекло везано је за витешку културу и потребу да се ратници на бојном пољу међусобно разликују у време када су оклопи и шлемови прекривали лица и онемогућава-

philipobradovich@gmail.
com
igor.simic@pr.ac.rs

¹ Марко Атлагић, *Грбови племства у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског племства*, Приштина: Пергамент, 1997, 11; Марко Атлагић, Звездана Елезовић, Саша Милетић, *Грб Шумадије који то није, Митолошки зборник* 33, 2015, 119–120.

ли лако препознавање. Грбови, постављени на штитовима, барјацима или коњским покривачима, служили су као средство идентификације, али су временом прерасли у сложен систем симбола који је добио шире значење. Већ у XII и XIII веку хералдика је прешла границе војне употребе и постала саставни део племићког идентитета. Грбови су сведочили о пореклу, племенитости и друштвеном положају њихових носилаца. Они су били наследни, преносили су се са генерације на генерацију и тиме су добијали функцију чувара породичне традиције. За разлику од других спољних обележја, грб је постајао трајни знак, повезујући прошлост, садашњост и будућност једне династије или рода.²

Развоју хералдике је највише допринела војна организација Западне Европе, а нарочито је у периоду крсташких ратова придонела развоју хералдике, преко многобројних знакова фигура и симбола које су установљавале војне јединице, како би се разликовале, посебно у биткама, када је долазило до мешања крсташких и непријатељских војника.³ Хералдички симболи су настали у племићкој средини, а затим су постали главно обележје племенитости, знаци ранга и места у друштвеној хијерархији и израз особене културе и начина живота. Сваки феудалац, државица и њен владар желели су имати свој симбол. Грб је законски утврђено наследно обележје и знамење са симболичким значењем држава, негде и појединих њихових делова, извесних градова, повлашћених заједница и сталежа или појединих породица, а на Западу још и појединих надбискупија, бискупија и опатија. У наше време долази до појачаног интереса за хералдику, од системског проучавања грбова као симбола прошлог времена и као симбола којим се данас служимо.⁴

У ширем културном контексту, хералдика је имала велики утицај на визуелне уметности. Грбови су украшавали зидове замкова, катедрала и јавних здања, а често су били уткани у витраж, фреске и скулптуре. У књижевности и хроникама средњег века хералдички описи били су важан елемент при приказивању ликова, док су у правним и дипломатским документима печати са грбовима давали веродостојност и званични карактер. Тако је хералдика ушла у све поре средњовековног живота: од политике и дипломатије до уметности и религије. Посебно место заузима улога хералдике у изградњи колективних идентитета. Градови, црквене институције, еснафи и универзитети усвајали су своје грбове, чиме се изражавала њихова самосталност и припадност одређеној традицији. Грбови нису били само украсни знаци, већ симболички језик који је могао да пренесе читаве приче: боје, фигуре и распоред елемената носили су поруке о вредностима, заслугама или тежњама заједнице. На тај начин хералдика је постала културни код који је ујединио различите слојеве друштва. У време ренесансе и барока, хералдика је добила нови израз. Поред витешке и племићке употребе,

² Видети: Thomas Woodcock, John Martin Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford: University Press, 1990, 14–20.

³ Милош Ћирић, *Хералдика*, Београд, Универзитет уметности, 1988, 8.

⁴ Sofija Petricoli, „Kameni grbovi grada Zadra“, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 9, 1962, 359–372.

она постаје и део репрезентације апсолутистичке власти. Дворови европских владара користили су раскошне грбове као израз државног суверенитета, а њихови елементи уграђивани су у архитектуру палата, тријумфалне капије и јавне споменике. У тој епохи грбови су се прожимали са емблематиком и алегоријама, постајући део шире симболичке културе.⁵

У модерном добу, када је племство изгубило своју друштвену улогу, хералдика није ишчезла. Напротив, она се преобликовала и нашла нови простор у националним и државним симболима. Грбови модерних европских држава постали су визуелни знаци суверенитета и јединства, настављајући да носе историјске и културне конотације. Универзитети, општине, војне јединице и многе друге институције и данас користе хералдику као средство изражавања идентитета и традиције. Дакле, хералдика у европској култури није тек декоративна уметност, већ трајна форма симболичке комуникације. Она повезује средњовековну витешку традицију са модерним националним и институционалним идентитетима. Као језик боја, знакова и симбола, хералдика је вековима служила као средство памћења, обележавања и представљања, остајући живо културно наслеђе које и данас чува свој значај.⁶

Хералдика је током свог читавог развоја али и у савременом добу имала значајан утицај на културу. Њена симболика обележила је развој друштва, градова, па и породица. Култура као појам потиче од латинске речи *colere*, што значи обрађивати. У средњем веку, ова реч је почела да означава прогресивну методу узгоја житарица, па је тако настао термин пољопривреда или уметност обрађивања земљишта. У доба просветитељства почела је да се користи у односу на људе, па ако се особа одликовала грациозним манирима и ерудицијом, сматрала се културном. У то време, овај термин се примењивао углавном на аристократе, да би их одвојио од некултурног обичног народа. Немачка реч *Kultur* такође је означавала висок ниво цивилизације. У нашем времену, реч култура се и даље повезује са опером, лепом књижевношћу, добрим образовањем.⁷

Друштва кроз историју не комуницирају само речима већ и симболима који имају моћ да у малом облику, боји или знаку садрже читав систем значења. Тако црвена боја може означавати опасност или љубав, крст хришћанство, а грб једне државе или породице векове традиције. Када се друштвене групе ослањају на такве знакове, гради се култура симболичке комуникације – култура у којој се идентитет, моћ и вредности изражавају преко знакова, а не само преко речи. Култура генерално укључује семиотички троугао (архаично → модерно → традиција) као израз једне и вишеструких сачуваних вредности и промењених величина, чувајући креативну вену чак и помножену са новом (потенцијалном) вредношћу. Ове тачке у времену су компресовани симболички окидачи симболичких кодова који су постојали ван историје и историје која их неповратно нуди (чита). Овај процес укључује сценарије из нашег интуитивног семиотичко-херменеутичког, логичког

⁵ Видети: Woodcock, Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, 174–182.

⁶ Исто, 183–186.

⁷ Артјом Диденко, Наталија Муравјева, Звездана Елезовић, „Создание глобальной культуры“, *Српска баштина*, 2, 2020, 197.

ума у којима можемо пронаћи верзије релационих и интерпретативних знакова и симбола као формулу за кохерентност, резонанцу и културе.⁸

У Европи, посебно у средњем веку и модерном добу, ова култура била је веома развијена. Хералдика је један од најјаснијих примера: боје, фигуре и распоред елемената у грбу нису били случајни, већ строго одређени и разумљиви припадницима тог културног круга. Витез који је носио лављи мотив није само украшавао штит – он је слао поруку о храбрости, снази и племенитости. Овај принцип није важио само у хералдици. Барокна уметност, церемонијали на дворовима, свечане поворке, архитектонски украси – све су то били облици симболичке комуникације, чији је циљ био да визуелним знацима изразе друштвени поредак, религијска уверења или политичке поруке. Чак и у свакодневним обичајима, као што су свечана одећа, амблеми еснафа или сеоски обреди, симболика је играла централну улогу. Култура симболичке комуникације, дакле, подразумева да симболи нису украси, већ језик – систем знакова којим се преносе поруке, легитимише власт, чува памћење и обликује колективни идентитет. Она и данас постоји: државне заставе, логотипи корпорација, универзитетски амблеми или спортски грбови настављају да функционишу као симболички медији комуникације. Теорија вредности је посебно корисна у проучавању контрастних култура, јер омогућава да се идентификују начини на које је свака култура јединствена, упркос карактеристикама које дели са другима.⁹

Чиста декоративна употреба хералдике може се пратити до средине XIII века, око стотину година након њеног изума, и слично томе, у средњовековној уметности почетна инспирација је можда била француска, мада Енглеска може тврдити да је била први стручњак у Европи који је усвојио хералдику као део архитектуре, а не као облик традиционалне декорације или помпе. Развој архитектонске хералдичке декорације у Енглеској први пут је подстакнут још током средњег века и задржао се у пракси до савремености.¹⁰

Колики се значај придаје хералдици и њеној симболици можемо видети на једном савременом примеру из српског друштва. Наиме, када је на предлог председника општине града Београда Милана Нешића 1931. године формиран одбор за израду грба града Београда. У одбор су укључени професори универзитета, хералдичари, уметници и други угледни чланови друштва. Одбор је 12. маја 1931. године донео следеће закључке: Грб Београда мора имати облик штита који се на дну завршава лаким шиљком. Елементи грба: националне боје, река – као симбол исконске снаге Београда, римска лађа – као симбол старине Београда, беле зидине са кулом и отвореном капијом – зидине представљају варош, кула град, а отворена капија слободан пролаз. Земљиште, у клину грба међу рекама и под зидинама је црвене боје, као симбол крви, вечитог страдања и патње Београда; реке су

⁸ David Doina, et al. „Specific cultural communication through archaic signs and symbols.“ *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 2012, 1619–1623.

⁹ Звездана Елезовић, Блажо Драговић, „О класификацијах културе“, *Српска баштина*, 1, 20025, 200.

¹⁰ Woodcock, Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, 172.

беле боје према хералдичким законима; зидине вароши и куле су беле боје, као симбол белог града; небо је плаво, као симбол наде и вере у бољу будућност. На расписаном конкурс у победи је припала београдском сликару Ђорђу Андрејевићу Куну. После Другог светског рата, нови режим је имао друго гледиште на симболе, како на савезном и републичком тако и на градском нивоу. Богата традиција београдског грба која се може пратити још од средњег века полако пада у заборав то јест њој се не придаје пажње колико она заслужује. Ова ситуација се задржала до 1991. године, када излази статут града Београда у којем се враћа грб из 1931. године. Према члану 6. град Београд има грб и заставу. Грб града Београда је штит барокне форме, а на плавом пољу је сребрни, каменом озидани, град закошених зидина са круништем са четири зупца и две угаоне конзолне куле мотриље коничних кровова са по једним уским црно испуњеним прозором надовезане на спољни пар зубаца круништа. Над круништем града, између кула мотриља и изнад у поље отворене двокрилне сребрне капије од талпи са по две хоризонталне греде за учвршћење кроз чији се лучни отвор са клинастим теменим каменом види плаветнило неба, издиже се двоспратна сребрна, каменом озидана, кула са трозубни круништем и по два црно испуњена правоугаона прозора на сваком спрату. Град почива на ескарпираном црвеном тлу изнад две таласасте сребрне греде, које представљају реку, Саву и Дунав. На доњој у десној броди златна античка трирема са три јарбола са разапетим сребрним четвртастим једрима и црним ужадима и са сребреним кружним отворима на трупу у три реда из којих излази црна весла која су уроњена у реку, и то у горњем реду три у сред у четири, а у доњем два весла.¹¹

Јасно је да хералдика представља један од најсложенијих и најтрајнијих система симболичке комуникације у европској култури. Од свог настанка у средњем веку, грбови су служили као визуелни језик идентитета, власти и припадности, комбинујући боје, фигуре и знаке у симболичке поруке које је друштво препознавало и тумачило. У контексту симболичке комуникације, хералдика није била само декоративна уметност већ средство изражавања социјалног статуса, породичне традиције, колективне меморије и политичког утицаја. Њена употреба обухватила је не само племство и династије већ и градове, еснафе, црквене институције и касније националне државе, чиме је постала интегрални део јавне културе и политичког живота. Визуелно, хералдика је омогућавала симболичко посредовање између појединца и заједнице, изражавајући припадност и континуитет током историје. Данас, иако нема некадашњу витешку функцију, хералдика делује као јак симболички ресурс у изградњи идентитета институција, градова и држава, показујући да је култура симболичке комуникације непрекидна нит европског културног наслеђа.

Литература

Атлагић, Марко. *Грбови њлемсџа у Славонији и Војводини у новом веку с њосебним осврџом на грбове срџског њлемсџа*, Приштина, Пергамент, 1997.

¹¹ Милош Ђирић, *Грб града Београда*, Београд, Цицеро, 1991, 60–69.

- Атлагић, Марко. *Помоћне историјске науке*, Београд, Центар за митолошке студије, 2007.
- Атлагић, Марко. Елезовић, Звездана. Милетић, Саша. Грб Шумадије који то није, *Митолошки зборник*, 33, 2015, 119–133.
- Doina, David, et al. Specific cultural communication through archaic signs and symbols, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 2012, 1619–1623.
- Елезовић Звездана. Драговић, Блажо. О класификацијах културе, *Српска башићина*, 1, 2025, 200–207.
- Диденко, Артјом. Муравјева, Наталија. Елезовић, Звездана. Создание глобальной культуры, *Српска башићина*, 2, 2020, 196–202.
- Ђирић, Милош. *Грб града Београда*, Београд, Цицеро, 1991.
- Ђирић, Милош. *Хералдика*, Београд, Универзитет уметности, 1988.
- Woodcock, Thomas. Robinson, John Martin. *The Oxford Guide to Heraldry*, Oxford, University Press, 1990.

Filip Obradović / Igor Simić

HERALDRY IN THE CULTURE OF SYMBOLIC COMMUNICATION

Summary

Heraldry is a system of symbolic communication that, since the Middle Ages, has shaped the cultural and political identity of Europe. As a visual code, coats of arms functioned as transmitters of social status, collective memory, and the legitimacy of authority, while simultaneously connecting the individual and the community. Its application transcended the boundaries of nobility, encompassing cities, guilds, church institutions, and nation-states, making heraldry a permanent part of public culture. Even in the contemporary context, it remains relevant as a research example of the dynamics of symbolic communication and its role in the construction of identity.

Keywords: heraldry, history, culture, symbols, communication.

Стварност и фантастика – инспирације Николе Тесле

Владимир Караџић

ЈУ Народна библиотека
„Радосав Љумовић“,
Подгорица

УДК 53:929Тесла Н.

Сажећак: У раду који слиједи аутор настоји да покаже оно што је недостајало међу теслолозима – издвајање свега што је Теслу инспирисало, а да то нису била само техничка достигнућа његових колега и претходника, нити само Гетеов „Фауст“ чије је стихове изговарао у Пешти при открићу обртног магнетног поља 1882. цртајући круг у пијеску као Архимед. Током свог радног вијека Тесла се инспиративно освртао на историју, Библију, грчку митологију, легенде, арапску књижевност, алхемичарску терминологију и сл. Тако је и за лоптасте муње Тесла нашао траг у античким изворима, трудећи се да их и вјештачки створи у експериментима. У ту сврху користимо изворе из прве руке, а то значи преводе Теслиних стручних теоријско-експерименталних и уједно аналитичних предавања, његове стручне чланке, затим радни дневник 1899–1900, писма, говоре и интервјуе. Све то поређали смо хронолошки од 1892. до 1927. године, без обзира што се у једном дијелу текста кратким цитирањем осврћемо на предавање из 1891, а на крају на два чланка из 1930. и 1934, и на пројекат „топа телесиле“ из 1934. године. Све је то због што бољег приказивања еволуције Теслиног рада и његовог дубоког продирања у тајне електростатичке силе. Циљ овог текста био је да покаже почетак и крај, алфу и омегу у томе како се кроз поједине надарене личности у историји човјечанства фантастично и стварно преплићу, носећи индивидуално и колективно свјесно и несвјесно, провлачећи и трансформишући се кроз вријеме. Овај рад покушава да да одговор како је омогућено да све оно што је до одређеног тренутка изгледало као фантастика и надреалност, временом постане стварност, дајући тиме поглед могућег тока човјечанства у будућности.

Кључне ријечи: Никола Тесла, стварност, фантастика, инспирација, електрицитет, фреквенција, архетип, етар.

Ако читамо радне дневнике, стручне чланке, предавања, интервјуе, говоре и писма Николе Тесле, уочићемо и хронолошки пратити његову инспирацију древним предањима, митологијом и историјом. Примјетићемо да се фантастично и стварно преплићу кроз вријеме са све архетиповима као индивидуално и колективно (не)свјесно. Оно што је у датом тренут-

ку изгледало као фантастично постало је стварност. Оно што данас изгледа као фантастично сјутра може постати стварност. Обје крајности равноправно коегзистирају једна поред друге, (не)свјесно провлачећи и трансформишући се кроз миленијуме, вјекове, деценије и године, што је компатибилно формули коју је Тесла примјенио¹ да је енергија једнака маси помножено брзини људске промјене.

Првих дана фебруара 1892. године Тесла је одржао теоријско и експериментално предавање на два мјеста у Лондону – у Институту електроинжењера и у Краљевском институту. Назив предавања био је *Експериментална са наизмјеничним струјама високог напона и високе фреквенције*. Тесла је говорио о четкастом пражњењу, аурори бореалис, етру и електростатичкој сили, гасовитим и течним стањима, појавама битним за метеорологију и бeжичном преносу енергије. Осврнуо се и на митологију ријечима: „Кроз неколико генерација, наша машинерија ће се покретати енергијом која се добија у свакој тачки универзума. То није нова идеја. Људи су до ње стигли одавно, инстинктивно или разумом. Она је изражена на многе начине и на многим местима, у историји старој и новој. Налазимо је у предивном миту о Антеју, који снагу извлачи из земље²“.

Да идеја о покретању машинерије из енергије добијене у свакој тачки универзума није нова, те да је изражена у историји старој и новој, како рече Тесла, показатељ имамо и у научној фантастици 20 вијека. Примјер за то је роман *Ка сјушићању ноћи* од Артура Кларка из 1953, у којем се каже: „Вековима је енергија добијена из материје покретала свет, док и она није била превазиђена, а са сваком променом старе машине су бивале заборављене, а њихово место заузимале су нове. Веома лагано, током много милиона година, приближавало се идеалу савршене машине... тај идеал је прво био само сан, затим далеки пројекат, а на крају стварност³“. Ако сагледамо Теслино *веледјело*⁴, схватићемо да у предавању није слу-

¹ У Теслином чланку „Проблем повећања људске енергије“, 1900. објављен у „The Century Magazine“.

² Никола Тесла, „Експерименти са наизмјеничним струјама високог напона и високе фреквенције“, *Предавања*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 118.

³ Артур Кларк, *Ка сјушићању ноћи*, Дневник, Нови Сад, 1986, 73.

⁴ „Хоћете ли ми помоћи или ћете пустити да моје велико дело – готово завршено – пропадне“, каже Тесла у писму Џ. П. Моргану 09. јула 1903. Тесла у писму Моргану, В. Бернард Карлсон, *Тесла-изумитељ електричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015, 341. Велико дјело у алхемијском називу *Веледјело* означава довођење супстанце или енергије до најпотпунијег могућег степена савршенства. „Тајна алхемије је у томе да постоји средство за манипулисање материјом и енергијом тако да се произведе оно што савремени научници називају *иоље сила*. То поље сила делује на посматрача и смешта га у повлашћену ситуацију с обзиром на васељену. Из те позиције, он има приступ обичајено скривеним реалијама, као што су простор и време, материја и енергија. И то алхемичари називају *Веледело*“, каже Фулканели, *Мистиерија катедрала – езотеријско тумачење херметичких симбола Веледела*, Рад, Београд, 2007, 258. Фулканели у својој књизи додаје још и то да „суштина није трансмутација метала, него трансмутација самог експериментатора. То је древна тајна коју многи тек данас откривају“, Фулканели, 255. Ако спрам Фулканелијевих ријечи сагледамо шта је све Тесла желио и могао радом лабораторије Варденклиф на Лонг Ајленду, видећемо да у потпуности одговара остварењу алхемијског Веледјела и личној трансмутацији.

чајно поменуо Антеја⁵. По митологији, када би губио снагу, Антеј би је враћао чврстим повезивањем са земљом. То је у науци једнако уземљењу, у Теслином раду једнако истом, затим коришћењу резонанце и земаљских стационарних таласа у техници бежичног преноса путем увеличавајућег предајника (појачавајућег одашиљача), док је страдање Антеја једнако страдању од атмосферског електрицитета.

Шта се збило након предавања у Лондону, биограф Марк Сајфер каже следеће: „Наредног дана Тесла је примио позив од Амброза Флеминга да за викенд дође у посету у његову лабораторију на Универзитетски колеџ... Тесла је подстакао машту својих британских колега, те је убрзо велики број њих почео да копира његов рад и долази до нових побољшања. У лабораторији сер Вилијама Крукса, Тесла је конструисао калем као поклон и научио је Крукса како да сам прави сопствене Теслине калеме... Тесла је без престанка напорно радио, док га свестрани Крукс није приморао да се одмори, па су ноћу, после вечере, двојица научника опуштено седела и проговарала. Теме су се кретале од расправа о путевима сопствених истраживања и могуће будућности на том пољу, до религије, Теслиног завичаја и метафизике... Ипак, електрицитет има знатан утицај на феномен живота, и њега, осим тога, стварају жива бића, попут електричних јегуља, светлећих морских пужева и свитаца. Даља размишљања навела су двојицу људи на разговор о могућности да се струја користи за пречишћавање воде, или за обраду канализационог и индустријског отпада... управљање временским приликама... растеривања магле или ужасне непрекидне кишице⁶“.

⁵ „Цин неодрживе снаге. Син бога мора Посејдона и богиње земље Геје. Живео је у Либији и сваког ко би дошао у његову земљу присиљавао да се с њим бори. У двобоју би обично савладао противнике и без милости их убијао. Последњи његов противник Херакло кад се нашао у Либији на путу за златним јабукама Хесперида, које је по наредби краља Еуристеја морао да донесе у Микену. У двобоју Херакло је открио тајну Антејеве снаге: кад би, наиме, Антеј осетио да малакше, чврсто би се приљубио за земљу и снага му се враћала. Због тога га је Херакло подигао високо у ваздух, па је цин отргнут од родне земље, изгубио снагу и Херакло га је угушио“, Војтјех Замаровски, *Јунаци античких митова, Лексикон грчке и римске митологије*, Алнари, Београд, 2002, 43.

⁶ Марк Ц. Сајфер, *Чаробњак – животи и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 95, 96. „Као да то није било довољно, Крукс је такође упутио Теслу у живе расправе о експериментима телепатије, спиритуализма, па чак и левитације. Као члан Друштва за парапсихолошка истраживања и његов будући председник, Крукс је био у добром окружењу. Други чланови који ће преузети вођство у том друштву били су Оливер Лоџ, Џ. Џ. Томсон и лорд Рејли. Крукс је непосредно представио мноштво убедљивих доказа, међу којима су били цртежи прималаца који су се подударали са цртежима пошљалаца, фотографије сеанси материјализације ектоплазме коју је стварала видовита Флоренс Кук и сведочење очевидаца левитације, коју су доживели један човек и његова супруга... Тесла до тог тренутка апсолутно није веровао ни у какав аспект парапсихолошких истраживања, чак ни у релативно благе појаве, попут преноса мисли. Но, због Круксових доказа и учешћа других научника, посебно Лоџа, као и због тога што је Тесла већ био исцрпљен напорним радом, Србинов ум се усковитлао. Губио се усред разговора и коначно застрашио домаћина. Стварност коју је сам створио и сујеверје, за које је веровао да га је оставио иза себе када је отишао из Старог света, ројили су се у његовом уму попут бумбара у кошници и жестоко потресле његове погледе на свет“, каже Сајфер, 96.

Наредне 1893. године Тесла 24. фебруара држи теоријско и експериментално предавање *О свјетлости и другим појавама високе фреквенције*, у Франклиновом институту у Филаделфији. Исто предавање одржао је и 01. марта у Националном удружењу за електрично освјетљење у Ст. Луису. Показујући практична чуда електростатичке силе рекао је: „Ово дејство електростатичке силе приказаћу у новом експерименту у коме ћу употребити индукциони калем о којем сам раније говорио... Кроз моју руку пролази сада јака електрична струја, која вибрира брзином око милион пута у секунди. Електростатичку силу осећам око себе, јер она делује на молекуле ваздуха и честице прашине који лете унаоколо и снажно ударају о моје тело. Ова узбурканост честица је тако велика да, када се угаси светло, можете видети млазеве слабе светлости како се појављују на извесним деловима мога тела⁷“.

Овдје треба направити осврт са оним што ће Тесла постићи 1903. године, када је „палећи“ атмосферу, а заправо радивши разређивање атмосфере како би слањем муња у небо проводљивост расла веома брзо са повећањем електричног притиска, успио на околно становништво пренијети млазеве слабе свјетлости на дјеловима њихових тијела. По свједочењу једни другима изгледали су као „духови“. Тесла је у наставку предавања додао:

„Када оваква струјница избије на било којем делу тела, она изазива осећај сличан боцкању игле. Када би потенцијали били довољно велики а фреквенција вибрације прилично ниска, кожа би вероватно напрсла под огромним напрегнућем, а крв би појурила великом снагом у облику фино распршених капљица или млазева тако танког да би био невидљив, управо као што би било и са уљем када би се ставило на позитиван прикључак Холцове машине. Иако у почетку можда изгледа немогуће, може бити да би ипак дошло и до прскања коже, јер су ткива под кожом неупоредиво бољи проводници... Могу учинити да ови млазеви светлости буду свима видљиви, тако што ћу металним предметом дотаћи један од прикључака као раније и примајући своју слободну руку месинганој кугли, која је спојена са другим прикључком калема. Пошто се рука приближила, ваздух између ње и кугле, или у непосредној близини, постаје све јаче узбуркан и сада видите како млазеви светлости избијају из врхова мојих прстију и целе шаке. Када бих још више приближио своју руку, јаке варнице би одскочиле од месингане кугле према мојој руци, што би могло изазвати повреду. Струјнице не представљају нарочиту незгоду, осим што се има осећај да крајеви прстију горе... Месингану куглу и плочу сам причврстио на један од прикључака да би се спречило образовање видљивих струјница на том прикључку, а и да се спречи скакање варница на знатну даљину. Осим тога, ово причвршћивање је повољно и за рад калема. Млазеви светлости, које сте видели да излазе из моје руке, резултат су потенцијала од око 200 000 волти, који се мења у прилично неправилним интервалима, понекад око милион пута у секунди. Вибрација исте амплитуде, али четири пута бржа, потребна за одржање 3 000 000 волти, била би више него довољна да обавије моје тело у потпуни плашт пламена. Међутим, тај пламен ме не би сагорео; потпуно супротно, вероватно је да не бих био ни најмање повређен⁸“.

⁷ Никола Тесла, „О светлости и другим појавама високе фреквенције“, *Предавања*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 187.

⁸ Никола Тесла, „О светлости и другим појавама високе фреквенције“, *Предавања*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 187. Оп-

Када му је у Јужној Петој авенији изгорјела лабораторија са опремом марта 1895. године, страдала је и књига коју је писао – *Прича о хиљаду и једном индукционом мотору*. Била је инспирисана књигом *Хиљаду и једна ноћ*, која у арапској, исламској књижевности представља скуп прича из којих су потекли добро познати ликови попут Аладина, Али Бабе и Синбада прослављених у западној култури. Много касније, Тесла ће Аладина поменути у једном чланку 1927. године који ће на крају овдје бити цитиран.

Врло брзо у новој лабораторији у улици Хјустон, Тесла наставља свој експериментални рад. Од 1896. пише серију од десет чланака на теми истраживања рендгенских (икс) зрака. Тако на почетку првог чланка *О рендгенским зрацима (1)*, објављеним 11. марта у „*Electrical Review*“ каже: „Човек не може да избегне, гледајући тај мали Круксов (*Crookes*) балон осећање страхопоштовања када се сети шта је све он учинио за проналазак науке: прво, величанствени резултати које је постигао његов проналазак, затим сјајно дело Ленарда (*Lenard*) и, коначно, чудесна достигнућа Рендгена (*Roentgen*). Можда ту још спада и захвални Асмодеј (*Asmodeus*), кога ће из његове тесне затворске ћелије ослободити срећни студент. На моменте ми се причињавало као да и сам чујем неки шапат, па сам са одушевљењем претурао по својим прашњавим балонима и боцама. Бојим се да ме је моја машта завела на странпутицу, али ту су још увек моји прашњави балони и ја још увек ослушкујем са надом⁹“.

Док је у иранској митологији Асмодеј¹⁰ један од седам злих духова, он је према легенди демон против којег се бори архангел Рафаел. Вјероватно га Тесла овдје помиње комично. Уједно се види и утицај из 1892. када је био у Лондону и слушао од Крукса о научним истраживањима парапсихологије. Интересантна је веза коју Тесла изводи помињањем малог Круксовог балона и Асмодеја. Врло је смислена и видјећемо у чему. Легенда каже да је Асмодеј помогао Соломону да сагради храм. Касније је преварио Соломона крађом прстен-печата, прогнао га и одузео му престо. То је затим, натјерало

исујући како би било да уради супротно Тесла каже: „Па ипак, постоји део ове енергије, усмерен на други начин, био би више него довољан да убије човека. Количина енергије која може тако да пређе на људско тело зависи од фреквенције и потенцијала струје и, када се обе њихове вредности повећају, огромна количина енергије може проћи на тело, а да не проузрокује неугодност, изузев, можда, у руци кроз коју пролази права кондукциона струја. Разлог што се не осећа бол у телу и не запажају никакве штетне последице је у томе што би свуда, замишљајући да струја тече кроз тело, правац њеног протицања био под правим углом на површину; отуда тело експериментатора пружа огроман пресек за струју, па је густина веома мала, изузев, можда, руке, где би густина могла бити знатна. Али када би се само мали део ове енергије применио на такав начин да струја прође кроз тело на исти начин као и нискофреквентна струја, доживио би се удар који би могао бити смртоносан... због тога што њена расподела кроз тело није равномерна, пошто се мора делити у сићушне млазеве велике густине, при чему неки органи могу бити витално повређени... За повреду и смрт најсигурнија је једносмерна струја, али најболнија наизменична струја врло ниске фреквенције“, Н. Тесла, „О светлости и другим појавама високе фреквенције“, 187–189.

⁹ Никола Тесла, „О рендгенским зрацима (1)“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 202.

¹⁰ <https://sh.wikipedia.org/wiki/Asmodej>

Соломона да уз помоћ других демона проба вратити власт, па се падом под њихову власт окренуо штовању „вишебоштва“¹¹.

Под утицајем Библије, затим накнадних легенди и тиме што се краљ Соломон везује за магију, окултно и касније масонерију, у 17 вијеку долази до појаве књиге *Лемегејон*¹² (*Мањи кључ краља Соломона*), која у себи има већину садржаног материјала који се може пронаћи у рукописима чији коријени сежу уназад до 14 вијека. *Лемегејон* је преведен тек 1904. године од стране окултиста Кроулија и Метерса. Подијељен је у пет књига. Прва се зове *Ars Goetia (Goecija)*. У њој је опис како је Соломон заробио седамдесет два демона у бронзану бачву са магијским симболима, натјеравши их да му служе. На тридесет другом мјесту је „краљ Асмодеј“. Када спојимо „бронзану бачву“ као Соломонову тамницу за седамдесет два демона у служби и „мали Круксов балон“ који помиње Тесла, схватамо његову „шалу“ у ономе „кога ће из његове тесне затворске ћелије ослободити срећни студент“. Уколико за тренутак ставимо по страни научни поглед онога што ће Тесла од 1902. имати у идеји рада своје Варденклиф лабораторије са њеном антенном (торњем, кулом) на Лонг Ајленду, па унесемо легенду *Лемегејона* у свијет фантастике, добићемо планету Земљу као затворску ћелију Асмодеја који ради у служби Николе Тесле.

Током јула и августа 1896. године, Тесла је посјећивао Нијагарине водопаде посматрајући напредак радова на изградњи прве хидроцентрале. Свраћајући у једну оближњу кафану, један новинар је пришао, представио се и Тесла је пристао на интервју. Између осталог рекао је нешто што улази у домен фантастике: „Сведок сте смрти свог оца или мајке и поново пролазите кроз исте патње. Поимате неизмерни понор који вас одваја од њих. Тада вас обузме страшна чежња да поново budete с њима. Знате да их је немогуће вратити, али нема везе, измислићете нешто, открити неку силу која ће поново сјединити расуте молекуле да опет створе она дивна, вама тако драга обличја... Тако вас имагинација води од туге до радости, из рада у игру, и сав тај свет је вечито присутан, вечито на располагање вама на ужитак и просветљење, по вашој жељи и заповести“¹³.

Ако знамо да је Тесла у предавању *Експериментни са наизмјеничним струјама врло високе фреквенције и њихова примјена у вјештачком освјетљењу* 1891. године рекао да нас „ништа не спречава да електрицитет назовемо етром придруженом материји, односно везаним етром; другим речима, да је такозвано статичко наелектрисање молекула у ствари етер, на неки начин везан за молекул“, те да „посматрајући ствари у овом светлу, може-

¹¹ „И чињаше Соломун што бјеше зло пред Господом, и не хођаше сасвијем за Господом као Давид отац његов, (11. 6.); Тада сагради Соломун висину Хемосу, гаду Моавском, и на гори према Јерусалиму, и Молоху гаду Амонском“ (11. 7.), пише у *Првој књизи о царевима*. Библија или Свето писмо Старог и Новог завјета, Издање Библијског друштва, Београд, 1996, 325.

¹² <https://sh.wikipedia.org/wiki/Lemegeton>

¹³ Никола Тесла, В. Бернард Карлсон, *Тесла – изумишљев електричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015, 246.

мо с правом рећи да електрицитет учествује у свим молекуларним дејствима¹⁴, онда ће нам бити јасно откуд ова његова мисао.

У чланку *О рендгенским млазевима*, објављеним такође у „Electrical Review“ 01. децембра 1896. године, Тесла каже: „Можда се овде ради, као што сам већ претпостављао, о стварном разбијању етерских вртлога који, према теорији лорда Келвина (*Kelvin*), сачињавају честице материје, или се пред нама можда одиграва растварање материје у неки непознати примарни облик, у Аказу (*Akasa*) старих Веда¹⁵. Затим, наставља даље и долази до још занимљивијег дијела у којем каже: „Ја сам запазио ово снажно дејство озона први пут пре отприлике две године, када сам изводио један експеримент који је посматрало више особа у мојој лабораторији. Експеримент се састојао у томе да једна особа, која је стајала на изолованом постољу, буде доведена на потенцијал од близу једног и по милиона волти, чији се поларитет смењивао неколико стотина хиљада пута у секунди. Под таквим условима из свих делова тела избијали су млазеви светлости, а нарочито много из стопала, шака, косе, носа и ушију. Ја сам се и сам више пута подвргавао овом експерименту, који изгледа није представљао никакву опасност осим могућег пуцања неког крвног суда, ако би кожа била врло сува и непроводна¹⁶“.

Марта 1899. године у истом листу излази чланак *Неки експерименти у Теслиној лабораторији са струјама високог напонског и високе фреквенције*, у којем Тесла илустрацијама даје еволуцију својих трансформатора, као и фотографије на којима он позира изводећи експерименте. Након коментарисања једне слике, истакао је да атмосферски ваздух, иако се рачуна као савршен изолатор, може спроводити струје огромне електромоторне силе са адекватним калемовима и одговарајућим прибором.

„Проводљивост ваздуха је толика да се пражњење које излази из једног терминала понаша као да је атмосфера разређена. Друга чињеница је да ова проводљивост расте веома брзо са разређивањем атмосфере и повећањем електричног притиска, до те мјере да при барометарским притисцима који не дозвољавају пролаз обичних струја, оне које ствара такав калем пролазе са великом слободом кроз ваздух као кроз бакарну жицу... Експериментима сам коначно показао да се велике количине електричне енергије могу пренијети на било коју удаљеност кроз горње слојеве ваздуха који су лако доступни... Ова два запажања јасно објашњавају тиха пражњења која се често примјећују у густим слојевима ваздуха, али три или четири миље изнад површине земље... Пражњења таквог намотаја, када имају електромоторну силу од неколико милиона волти, побуђују снажне афинитете у атмосферском азоту, узрокујући да се лако комбинује са кисеоником и другим елементима, посебно у присуству водене паре¹⁷“, каже Тесла.

¹⁴ Никола Тесла, „Експерименти са наизменичним струјама врло високе фреквенције и њихова примена у вештачком осветљењу“, Предавање одржано у Америчком институту електроинжењера у Колумбији колеџу у Њујорку, 20. маја 1891. године, Н. Т., *Предавања*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 44.

¹⁵ Никола Тесла, „О рендгенским млазевима“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 244.

¹⁶ Никола Тесла, „О рендгенским млазевима“, 247.

¹⁷ Никола Тесла, <https://teslauniverse.com/nikola-tesla/articles/some-experiments-tesla-laboratory-currents-high-potential-and-high-frequency>.

У наставку истог чланка исказује архетипски страх, који ће се шеснаест година касније показати у једном другом тексту. Тиме се указује да је страх можда раније био (не)свјесно заснован на основу мита о Федону, јер каже: „Толико су енергичне ове акције и тако се чудно понашају тако снажна пражњења, да сам често искусио страх да би се атмосфера могла запалити, страшна могућност, коју је сер Вилијам Крукс, својим продорним интелектом, већ разматрао. Ко зна, али таква несрећа је могућа? И ко може са сигурношћу да каже да периодични престанак органског живота на планети можда није изазван паљењем ваздуха и уништавањем његових животних квалитета, случајно или као последица неке акумулативне промјене? Грудва угља ће вјековима лежати без утицаја у контакту са кисеоником, али када једном започне сагоријевање, процес се наставља све док постоје елементи за комбиновање¹⁸“.

Од прољећа 1899. па све до 06. јануара 1900. године Тесла ради у специјалној лабораторији у Колорадо Спрингсу¹⁹. Сав експериментални рад, прорачуне, посматрања и анализу записивао је у свој радни дневник познат као *Дневник истраживања из Колорадо Спрингса 1899–1900*, који почиње водити од јуна. Мјесец август отворио је описом природе у Колорадо Спрингсу: „Појаве које прате излазак и залазак сунца су често такве да човек не верује својим рођеним очима. Понекад велики делови неба постану тамноцрвени, готово као крв, и то тако интензивно црвени да би се сујеве-ран човек могао заплашити када то види први пут, као и неке друге такође неуобичајене манифестације на небу. Понекад, нарочито у преподневним часовима, огромне масе које изгледају као снег... човеку падне на памет мисао да би их ма шта, чак и неки анђео у додиру са њима могао да упрља²⁰“. Јуна 1900. године Никола Тесла за „The Century Magazine“ објављује историјски чланак *Проблем повећања људске енергије*. Његова природа попут алхемичарске видљива је у том тексту, у којем између осталог каже:

„Земљу треба ефикасније ђубрити вештачким ђубривом како би се материјално повећала плодност... земља не може бескрајно да даје живот и мора се наћи неки начин да јој се додају супстанце које од ње узимају биљке. Јефтине а најдрагоценије од тих супстанци су једињења азота... Наша атмосфера садржи неисцрпну количину

¹⁸ Никола Тесла, <https://teslauniverse.com/nikola-tesla/articles/some-experiments-tesla-laboratory-currents-high-potential-and-high-frequency>.

¹⁹ Утврђивао је законе простирања струје кроз Земљу и атмосферу, развијао пријемник велике снаге, радио конструкције завојница и кондензатора кадрих за напоне више милиона волти и унапређивао методе подешавања – средства за индивидуализацију и изолацију одаслате енергије. Конструисао је и прототип планете Земље у виду бакарних кугли различитих величина како би израчунао да ли је могуће слати струје кроз земљу, па је кроз њих пропуштао различите фреквенције да би измјерио волтажу, таласну дужину и брзину преносене енергије. По открићу стационарних таласа у природи јула 1899. експерименте је пребацио ван лабораторије – својим осцилатором слао је херцијанске и струјне таласе стварајући стационарне, објаснивши методу у чланку „Утицај статичког електрицитета на бежични пренос“, 1919. Проучио је и различите „чворне тачке“ дуж екватора, али и на полу којем је мјесто насупрот тачки генерисања. Фотографије енергије пражњења додатног калема урадио му је Дикинсон Ели, а дрвену лабораторију господин Дозијер.

²⁰ Никола Тесла, *Дневник истраживања из Колорадо Спрингса 1899–1900*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 155.

азота и ако бисмо могли да га оксидишемо и произведемо ова једињења, уследила би огромна, несагледива корист за човечанство... Проблем је постао веома тежак због изузетне инертности азота који неће да се једини чак ни са кисеоником. Али, ту се јавља електрична струја као помоћ... једини се с њим кад се једном потпали, тако и азот, покренут електрицитетом, гори... у мају 1891. приказао сам, у једном научном предавању, нови облик пражњења или електричног пламена који се зове ‘*св Елмоова врела вайџра*’, који не само што може да створи обиље азота већ јасно поседује, као што сам истакао том приликом, својство покретања хемијских афинитета... ово пражњење или пламен, тада је било дуго само три или четири инча, његова хемијска акција је исто тако била врло слаба, и према томе процес оксидације азота био је узалудан. Питање је било како ојачати ову акцију... Прави напредак је учињен када је утврђено да је хемијска активност пражњења знатно повећана коришћењем струја веома високе фреквенције или брзине вибрирања... Природно, до побољшања није дошло брзо; ипак мало-помало напредовао сам. Пламен је био све већи и већи, а његова акција оксидирања интензивнија... дивљи разјарени блесак који прождире азот из атмосфере и има шездесет или седамдесет стопа у пречнику... могућност је постала достигнуће... азот поново постаје инертан после кратког времена. Пара је једноставно и ефикасно средство за трајно фиксирање спојева... омогућује оксидирање атмосферског азота у неограниченим количинама, само употребом механичке силе и једноставног електричног апарата... помоћу тих компонената земљиште се може нађубрити, а његова плодност бескрајно повећати. Тако може да се добије обиље јефтине и здраве хране, и то оне, на коју смо навикли²¹“.

Ове Теслине ријечи подсјећају на библијску тему пророка Илије у *Првој књизи о царевима*, гдје се каже: „Јер овако вели Господ Бог Израилев: брашно се из здјеле неће потрошити нити ће уља у крчагу нестати докле не пусти Господ дажд на земљу (17. 14.); Брашно се из здјеле не потроши нити уља у крчагу неста по ријечи Господњој, коју рече преко Илије (17. 16.)²²“.

Тесла је 1900. године објавио *Проглас свјетског система за бежични пренос енергије*²³. Била је то буквално претеча идеје будућег интернета.

²¹ Никола Тесла, „Проблем повећања људске енергије“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 98–100. Ово је врло блиско процесу преобликовања у алхемији. Таквих процеса у њој има шест. Први је *стаљивање* или калцинација. Одговара црној боји, поништавању жеља и свођењу на првобитно стање материје. Други процес је *тврђење* или путрефакција. Раставља калциниране елементе до њиховог потпуног распадања. Трећи процес је *распштање* или солуција. Одговара бијелој боји као прочишћење материје. Четврти процес је *дестилација*. Пети процес је *стајање*. Одговара црвеној боји, сједињењу супротних елемената, мирноћи а истовременом постојању супротности. И шести процес је *сублимација*. Одговара Сунцу, злату, топлини и свјетлости, синонимима „краљевска вјештина“ и „херметичка хемија“. Види, Томислав Гаврић, *Речник окултизма*, Ленто, Београд, 2004, 6.

²² Библија или Свето писмо Старог и Новог завјета, Издање Библијског друштва, Београд, 1996, 334.

²³ Тачке *Прогласа* садржале су ове могућности свјетског система бежичне технологије: међусобно повезивање постојећих телеграфских централа или установа широм свијета, успостављање државних телеграфских служби чији се рад не може ометати, међусобно повезивање свих таквих система који би били изграђени у свијету, узајамно размјењивање општих вијести, телеграфом или телефоном а у служби штампе, могућност успостављања таквих система и у приватне сврхе, систем музичке дистрибуције у свијету, опште мјерење времена јефтиним сатовима, астрономске прецизности и без потребе надзора, размјена писаних и откуцаних знакова, бројева, слика, пренос података трговачке поморске службе за

Открио је пројекат и елементе који су га чинили²⁴. Новембра исте године састао се са Ц.П.Морганом, тада „најјачим“ човјеком Волстрита²⁵. Од новембра 1901. до септембра 1902. гради лабораторију са антеном (одашиљачем, торњем) у близини²⁶.

Главна обиљежје и кључ мистерија Варденклиф лабораторије био је управо торањ, антена висине 87m, а домета сразмјерног величини. Намјена из намјере била му је за драстично повећање количине енергије ка врху од полусфере великог радијуса, сачињене од метала а окружена бројним мањим полусферама. Све у циљу бежичног преноса силе са путањама енергије од тачке до тачке на планети уз помоћ резонанце, чим би се на њој подигло још четири иста система. Испод торња на 100m Тесла је изградио читав један свијет²⁷ како би торањ могао имати своју намјену.

Током 19 вијека утире се пут ка научној фантастици, и ка ономе што Сајфер назива „Марсовска грозница“. Да је марсовизија из 1890-их утицала на Николу Теслу видљиво је кроз два чланка. Први је *Разговор са планетарима*, писан за „New York Herald“, објављен 09. фебруара 1901. „У овом веку разума није чудо што наилазимо на особе које се насмеју на саму помисао да ће бити остварена комуникација са неком планетом. Пре свега, тврди се да постоји само мала вероватноћа да су остале планете уопште настањене. Ова тврдња није код мене никад наилазила на одзив. У Сунчевом систему изгледа да постоје само две планете, Венера и Марс, на којима има услова за живот као што је наш али то не значи да на свима њима не могу постојати неки други облици живота... Многи од оних који су одушевљени могућношћу међупланетарне комуникације изражавају своје веровање у светлосни зрак као најбољи медијум за такву комуникацију. Истина, таласи свет-

навигатор, могућност општег штампања на копну и мору свугдје по свијету, репродукција свих слика, записа, цртежа по свијету. Види, Бранимир Јовановић, *Тесла*, Центар Тесла, Београд, 2006, 160.

²⁴ То су његов осцилаторни трансформатор, затим увеличавајући предајник и вјештина индивидуализације. За увеличавајући предајник или појачавајући одашиљач, рекао је да „у техници бежичног преноса представља исто оно што и телескоп у астрономији“.

²⁵ У марту 1901. Тесла по уговору „филантропски“ добија исплату од Моргану 150 000\$ за 51% патентних права на бежичну технологију.

²⁶ Када је адвокат и банкар Џејмс Варден чуо да Тесла тражи земљу за нову лабораторију и да је добио паре од Моргану, јавио се Тесли са понудом 200 јутара своје земље наспрам жељезничке станице у Лонг Ајленду на 100км од Њујорка, коју је Варден назвао Варденклиф. Тесла купује земљу од њега. Нова Теслина лабораторија на Лонг Ајленду била је кућа квадратне основе 30m са великим димњаком у средини. Имала је десетине експерименталних апаратура. Њена унутрашњост била је подијељена на четири велике просторије: машинску радионицу, котларницу, просторију за моторе и динама и електротехничку радионицу.

²⁷ Бунар 3 са 3,7m на 40m дубине до којег су водиле дрвене степенице попут оних у прекоокеанским бродовима, као и кружно степениште до дна; 1 шипка пободена у бунар са топлотом и сланом водом или можда течним азотом (како сматра Сајфер), уљем, хидроуличним пумпама и 16 водоравно постављених цијеви до дна на 100m по Карлсону (или 120m како Сајфер наводи), да би лакше слао енергију кроз земљу; неколико укопаних металних плоча око станице пошто није могао стављати бакарне на врху, јер би морала онда бити још једна полусфера што би нарушавало чврстину и стабилност торња; каменом поплочана 4 тунела дуга по 30m од дна бунара горе ка површини са излазима у облику иглуа.

лости, захваљујући својој неизмерној брзини сукцесије, могу кроз свемир да продиру лакше него електрични таласи, који су спорији, но већ једноставно разматрање ће показати да је помоћу њих размена сигнала између наше Земље и њених другова у Сунчевом систему, бар за сада, немогућа. Као илустрацију замислимо да је једна квадратна миља површине Земље – то је најмања површина која би могла бити у видном домету најбољег телескопа других светова – прекривена сијалицама са ужареним влакном, постављеним тако густо да, када су осветљене, чине једну компактну површину светлости. Било би потребно не мање од сто милиона коњских снага да се осветли то поље сијалица, а то је многоструко више од количине погонске снаге која је сада у служби човека широм света²⁸, каже Тесла.

У истом тексту са поднасловом „Потребна је мала снага“, каже: „Но, новим средством, које предлагем, ја могу лако показати да се уз утрошак не више од 2000 коњских снага, сигнали могу преносити до планете као што је Марс са исто толико тачности и поузданости као сада када шаљемо поруке жицом од Њујорка до Филаделфије²⁹“. Коментаришући своје резултате из Колорадо Спрингса 1899–1900, каже: „Апаратуру о којој је реч ја сам усавршио до те мере да из моје лабораторије у планинама Колорада могу да осетим пулс Земаљске кугле, какав год да је, уочавајући сваку електричну промену до које је дошло у полупречнику од 1100 миља унаоколо³⁰“.

Описујући искуство са примљеним сигнализима из космоса, које је погрешно приписао Марсу³¹, у дијелу текста с поднасловом „Био сам застрашен успехом“, каже: „Никада не могу заборавити прва узбуђења која су ме озарила када сам схватио да сам посматрао нешто што може да буде

²⁸ Никола Тесла, „Разговор са планетама“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 360, 361.

²⁹ Никола Тесла, „Разговор са планетама“, 361.

³⁰ Исто, 363.

³¹ Теслин биограф Марк Сајфер није био упознат са резултатима браће Корум из 1996. Сајфер је сматрао да је Тесла примио Марконијеве сигнале, које је спроводио с британском и француском морнарицом јула 1899. Али, Теслин пријемник није био подешен на фреквенције које је Маркони користио, јер је емитовао на RF-фреквенцијама (радио-фреквенце за војну употребу). Како је Тесла у том истом тренутку радио са пријемником подешеним да детектује таласе врло ниских фреквенција (VLF) опсега од 8 до 22kHz, за које је вјеровао да се они ефикасније простиру Земљином кором, онда је немогуће да је ухватио Марконијеве сигнале. Осим тога, Марконијев одашиљач напајан је батеријама, и није имао снаге да створи такве таласе који би се детектовали на растојању од Енглеске до Колорада. Пред крај претходног вијека 1996. године браћа Кенет Л. Корум и Џејмс Ф. Корум су за претпоставку узели да је Тесла заиста детектовао ванземаљске радио сигнале. Зато су одлучили да истраже какви су нискофреквентни сигнали могли долазити из свемира јула 1899. У ту сврху браћа Корум су употребили астрономски софтвер. Реконструисали су и Теслин пријемник. С обзиром да су од 1955. године откривени сигнали са Јупитеровог сателита Ио, браћа Корум су узели то као могућност. Љета 1996. у току Јупитерове радио олује биљеже низове пиштања сличне онима о којима је говорио Тесла. Открили су да је током неколико ноћи јула 1899. године Јупитер емитовао сигнале извјесно вријеме, а престали су оног момента када је Марс залазио на западном небу. Коруми су доказали да сателит Ио емитује сигнал фреквенције од 10kHz, у оном тренутку кад пролази кроз торус наелектрисаних честица плазме који окружује Јупитер. Види, В. Бернард Карлсон, *Тесла – изумишатељ електричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015, 274–276.

од немерљивих последица за човечанство. Осећао сам се као да сам присуствовао рађању једног новог знања или открићу неке велике истине. Чак и сада, понекад, осећам као да примам ударац, и видим своје уређаје као да су стварно преда мном. Моја прва посматрања су ме стварно уплашила, као да се ту налазио елемент натприродног, а ја сам био у својој лабораторији, ноћу, но у то време ми није падало на памет да би ти поремећаји могли бити интелигентно управљани сигнали³².

У тексту с поднасловом „Комуницирање са Марсом“, каже: „При садашњем стању прогреса не би могло да буде никакве несагледиве препреке да се конструише машина која је у стању да спроведе поруку до Марса, нити би било икаквих великих тешкоћа за снимање сигнала које нам емитују становници те планете, ако су они обучени електротехничари... Потпуну извесност да примамо и одашиљемо поруке постигли бисмо када бисмо, рецимо, бројем „четири“ одговорили на сигнал „један, два, три“. Марсовци или становници било које планете, која нам шаље сигнале, одмах би разумели да смо ухватили њихову поруку преко свемирског океана³³“.

Нема сумње да су Фламарион и Персивал Лауел утицали на размишљање људи 1890-их, а нарочито на Елихју Томсона, лорда Келвина, Џејкоба Астора Трећег, Едисона па и Николе Тесле. Сви су жељели послати сигнале „Марсовцима“, како су их звали, па и Тесла. Џејкоб Астор за часопис „Nature“ 1894. објављује свој опис канала на Марсу и завршава свој научно фантастични роман о путовању кроз свемир зван *Путовање у друге свјетове*³⁴, објављен фебруара 1895. Један примјерак поклонио је и Тесли. Чини се као да је овај роман утицао на будуће стварање Кјубриковог филма *Одисеја у свемиру* 1968. године. Џорџ Латроп је 1895. писао у „New York Journal“ о биткама „између Земљана и ратника са Црвене планете. Елихју Томсон је у своје фабрике доносио телескоп како би његови радници могли гледати канале на Марсу. Лорд Келвин је по доласку у Америку септембра 1897. изјавио да ће ноћима ка Марсу упућивати сигнале из свјетлеће метро-

³² Никола Тесла, „Разговор са планетама“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 363.

³³ Исто, 363.

³⁴ У њему Астор уз илустрације Дана Бирда, почиње радњу у 2000. години у Делмониковом ресторану, састанком Друштва за исправљање Земљине осе, разговарају о стварању лијепог времена дуж читаве планете, предвиђа видео-телефоне на крају 20 вијека, електричне аутомобиле, полицијске фонографе за снимање криминалаца, фотографије у боји, уређаје за производњу кише, колонизацију Сунчевог система, схватање да Земља са Мјесеца изгледа као полумјесец, а „свемирски брод“ Калисто путује по Јупитеру. Астор у свом роману научне фантастике 1895. износи хипотезу да уколико магнетизам има моћ одбијања, онда је има и гравитација, називајући енергију одбијања „апергија“ захваљујући којој „свемирским бродом“ астронаути управљају тако што „мењају путању крећући се линијом која је приближна Земљиној тангенти, да би коначно постигли смер (у свемир ка Јупитеру) користећи одбојну силу у близини Месеца... чиме заправо искориштавају апергију“, каже Марк Ц. Сајфер, *Чаробњак-животи и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 162. У наредном вијеку НАСА ће слично поступити слањем летјелице „Галилео“, само што ће Венера умјесто Мјесеца представљати тачку одбијања за промјену смјера ка Јупитеру.

поле какав је Њујорк.³⁵ Дакле, часописи и новине су се 1890-их утркивали у промовисању идеје о „Марсовцима“³⁶.

Како је још током рада у Колорадо Спрингсу читао *Принципије психологије* од Херберта Спенсера, тако је добио идеју аналогije мозга и планете Земље. Размишљао је о подесним колима као о нервима. Пошао је од тога да ако нервна влакна реагују на вишеструке комбинације надражаја, онда би се исто могло учинити и са одашиљачем и са пријемником. Био је одушевљен тиме што мозак са ограниченим бројем влакана и ћелија може постати сједиште релативно неограниченог броја перцепција. Зато ће у току изградње лабораторије, јануара 1902. написати Моргану: „Цела земља је попут мозга, а капацитет система бесконачан... Сад, господине Морган, схватате револуционарност ове идеје, њен цивилизацијски потенцијал, фантастичну могућност зараде“³⁷.

Почетком 1903. године Тесла врши бројна мјерења отпора тла и отпора изолације торња. Последњи пут је испробао лабораторију крајем јула 1903, када се из постројења зачула „промукла грмљавина“ при максималној вриједности и потпуном наелектрисању постројења. На сјеверној обали Лонг Ајленда допирала је јарка свјетлост.³⁸ Новине „The New York Sun“ изјавили су о томе наводећи свједочења: „Прошле ноћи били смо сведоци необичних феномена као што су муње разних боја које је Тесла по вољи пуштао, затим паљење слојева атмосфера на разним висинама и на врло великој површини која је ноћ повремено претварала у дан... дешавало се и да читав ваздух буде и по неколико минута испуњен светлуцавим електрицитетом који се концентрисао по ободима људских тела, па су сви присутни светлели светлоплавом сабласном светлошћу... изгледали смо сами себи

³⁵ Једино контра њима, Едисон се занимањем за езотерију окренуо другом погледу – изразио је жељу да изуми уређај сличан телефону којим би успоставио контакт са душама које су напустиле овај свијет.

³⁶ Израду првих мапа Марса покушали су још средином 18 вијека Бернард де Фонтане и Кристијан Хајгенс. Међутим, детаљније мапе даје тек Вилијам Хершел 1830. године, а након њега у другој половини 19 вијека Камил Фламарион и Ђовани Скјапарели, који је линијским формама на Марсу дао назив *канал*. У научним расправама названим „Плуралност свјетова и Марс и његови становници“, астроном Фламарион описује планине, језера, кратере, долине и океане на Марсу тврдећи да „врви од живота“. Под његовим утицајем појављује се са насловом попут „Становници Марса“, Персивал Лауел, у часописима „Nature“ и „Scientific American“. Како пише Сајфер, још је Ричард Адамс Лок за „New York Sun“ 1835. написао серију чланака о астроному који је открио Уран и напредне животне форме (једнорога и крилатих хуманоида) на Мјесецу. За ову фантазију био је инспирисан открићем Урана од Вилијама Хершела у претходном вијеку. Те године Хершел се налазио у Јужној Африци па је био недоступан штампи да би се Локови наводи провјерили. Хипотеза о вегетацији Марса утицала је у 20 вијеку и на Вернера фон Брауна, Вилија Луа и П. Баунстела. Види, Марк Ц. Сајфер, *Чаробњак – животи и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 160–165.

³⁷ Никола Тесла у писму Ц. П. Моргану, В. Бернард Карлсон, *Тесла – изумитељ електричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015, 334.

³⁸ Марк Ц. Сајфер, *Чаробњак – животи и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 309, 310.

као духови³⁹. Тесла је на то одговорио: „Да су у другим приликама тамошњи становници били будни уместо што су спавали, видели би још чудније појаве. Једнога дана, али не одмах, објавићу нешто о чему никад нисам ни сањао⁴⁰. Но, када се за тренутак ретроспективно осврнемо на Теслино предавање *О свјетлости и другим појавама високе фреквенције* 1893. на којем је електростатичком силом изводио свјетлосне ефекте, сјетимо се шта је рекао: „Ова узбурканост честица је тако велика да, када се угаси светло, можете видети млазеве слабе светлости како се појављују на извесним деловима мога тела⁴¹. И, шта схватамо?! Схватамо да је тачно деценију касније учинио исто, само на ширем плану.

Инспирисан *Сћарим завјештом*, Тесла пише Џ. П. Моргану писмо 02. априла 1904. године у којем поистовјећује себе са библијском Јовом, па јадајући се и правдајући своје јадиковање као он, пребацује Моргану што је немилостив и каже му: „Јесте ли икада прочитали књигу о Јову? Ако његово тело замените мојим умом добићете прецизан опис мојих патњи. У ово постројење сам уложио све паре које сам могао да сакупим. Још 50 000\$ и оно је завршено, а ја добијам круну бесмртника и огромно богатство⁴².

Доживљавајући неуспјех у општој подршци за свјетски бежични систем, Тесла у јесен 1906. напушта лабораторију на Лонг Ајленду. Окреће се машинству, радећи на турбинама без лопатица. Тако марта 1909. отвара предузеће „Tesla Propulsion Company⁴³. Торањ Варденклиф лабораторије срушен је одлуком државе 04. јула 1917.

Фебруара 1915. пише механицистички чланак *Како космичке силе утичу на наше судбине*. Лист „Manufacturer's Record“, 09. септембра 1915. објављује му чланак са насловом *Свијет чуда који ће створити електрицију*, у којем каже: „Ко год жели да добије праву слику о величини нашег доба, треба да проучи историју развоја електрицитета. Ту ће наћи чудеснију од ма које приче из *Хијаду и једне ноћи*. Она почиње давно пре наше ере, када су Талес, Теофраст и Плини причали о магијским својствима електрона – скупочене материје коју ми називамо ћилибар – који је постао од чистих суза Хелиадеса сестара Фетона несрећног младића који је покушао да се вози ужареним кочијима Феба и умало што није запалио Земљу. Било је сасвим природно што је бујна машта Грка мистериозне појаве приписивала натприродном узроку, дарујући ћилибару живот и душу. Да ли се у то ствар-

³⁹ Цитат у „The New York Sun“, Велимир Абрамовић, *Тесла еволуција свесћи човечанства*, Фондација Мирјана А. Рајковић, Цетиње, 2014, 103, 104.

⁴⁰ Никола Тесла, В. Бернард Карлсон, *Тесла изумишљ електричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015, 341.

⁴¹ Никола Тесла, „О светлости и другим појавама високе фреквенције“, *Предавања*, Изабрана дела. Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 187.

⁴² Никола Тесла, писмо Моргану, Марк Сајфер, *Чаробњак – животи и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 325. Ова „круна бесмртности“ у вези је са алхемичарским *Веледјелом*, и чини такође круну алхемичког рада адепта као духовно и материјално остварење лабораторијског и ораторијумског процеса за добијање вјечног живота. „Огромно богатство“ односи се више на богатство из „урођеног знања“ душе обновљено стицањем знања за живота, а не на материјално богатство.

⁴³ Демонстрацију својих турбина врши у периоду 1910–1913. у згради Метрополитен, и у згради Вулворт у којој је једно вријеме имао лабораторију.

но веровало или је то само песнички начин изражавања, остаје и даље питање. Чак и дан-данас велики број најобразованијих људи мисли да је би-сер жив, да он постаје сјајнији и љепши у топлом додиру са људским телом. Да је кристал живо биће, то је такође и мишљење научника, а то се гледиште протеже и на целокупан физички свет откада је проф. Џагадис Чандер Бозе (*Jagadis Chundra Bose*) низу значајних експеримената показао да нежива материја реагује на надражаје на потпуно исти начин као што реагују и биљна влакна или животињско ткиво. Празноверје старих народа, ако га је уопште и било, не може се зато узети као поуздан доказ њиховог незнања, већ се може само нагађати колико су они знали о електрицитету. Необично је било то што су они рибу ражу употребљавали у електротерапији. На неким старим металним новчићима виде се звезде, односно искре, какве би могла да произведе галванска батерија. Записи, мада ретки, својом природом нас уверавају да је мањи број посвећених људи имао дубље знање о феноменима ћилибара. Један од таквих, Мојсије, био је несумњиво практичан и вешт електричар, далеко испред свог времена. Библија описује тачно и до детаља машину којом се електрицитет стварао помоћу трења ваздуха о свилене завесе и скупљао у кутију направљену као кондензатор. Лако је могуће претпоставити да је синове Аронове убило пражњење високог напона и да су весталске ватре у Римљана биле изазване електрицитетом. Инжењери тога времена мора да су знали за трансмисиони каиш и тешко је схватити да су могле да остану непримећене многобројне појаве статичког електрицитета. Под повољним атмосферским условима каиш би се могао претворити у динамо-генератор, способан да произведе многе интересантне ефекте. Ја сам палио сијалице, покретао моторе, изводио и многе друге исто тако занимљиве експерименте електрицитетом добијеним из каишева и скупљењем у лимене кутије. Са сигурношћу се може тврдити да су многе чињенице у вези са том тананом снагом биле познате старим филозофима. Право је чудо што је требало да прође две хиљаде година, па да Џилберт (*Gilbert*) године 1600. објави своје познато дело – прву научну расправу о електрицитету и магнетизму... Постепено су страх и предрасуде устукнули пред научним схватањем и 1745. свет је био усхићен вешћу да су Клајст (*Kleist*) и Лајден (*Leyden*) успели да затворе у бочицу тајанствену силу која из бочице бежи уз љутит прасак, развијајући рушилачку снагу. То је било рођење кондензатора, можда најчудесније електричне направе која је икада пронађена. Два огромна скока начињена су током следећих четрдесет година. Први је био када је Френклин (*Franklin*) доказао повезаност нежне душе ћилибара и застрашујућег Јупитеровог грома; други, када су Галвани (*Galvani*) и Волта (*Volta*) дошли до контактне и хемијске батерије, из које се тајанствени флуид могао извлачити у неограниченим количинама⁴⁴.

Сам почетак овог чланка са Федоном, сином бога сунца Хелија (Хелиоса) и његове љубавнице Климене, врло је интересантан по својој суштини.

⁴⁴ Никола Тесла, „Свет чуда који ће створити електрицитет“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 411, 412.

Ако знамо мит⁴⁵, онда можемо наћи одговор на већ помињани страх који је Тесла, подсјетимо се, изразио шеснаест година раније реченицом: „Толико су енергичне ове акције и тако се чудно понашају тако снажна пражњења, да сам често искусио страх да би се атмосфера могла запалити, страшна могућност, коју је сер Вилијам Крукс, својим продорним интелектом, већ разматрао⁴⁶“. А у миту, Федонова неискусна возња „сунчаним колима са крилатим кочијима“, спржила је плодне равнице Арабије, Нубије и Сахаре претворивши их у пјешчане пустиње, становницима Африке опржила кожу и претворила у црну боју заувјек. Да не би изумро живот на земљи Федон је морао умријети. Његовој храбрости многи су се дивили. Шест сестара су га оплакале, претворивши се у тополе, а њихове сузе у *ћилибар* (грчки *електрон*). Са тачке гледишта Замаровског, модерни пјесници и драматичари ријетко у Федону виде „славољупца“. Сматра да га већина прихвата као симбол „човјекове чежње за узвишеним циљем“. На исти начин неко може гледати и на Николу Теслу као „славољупца“ или као „човјека са узвишеним циљем“, зависно од угла гледишта, или страховања као Крукс – да не запали атмосферу и доведе до штете.

Интересантно је да се поред помињања Федона, Мојсија, Аронових синова и „библијског кондензатора“, Тесла није осврнуо на пророка Илију и његова чуда. Друга књига о царевима у Старом завету говори такође, о „огњеним колима“ и „огњеним коњима“ у случају вазнесења пророка Илије, гдје се каже: „И кад иђаху даље разговарајући се, гле, огњена кола и огњени коњи раставише их, и Илија отиде у вихору на небо (2. 11.)⁴⁷“.

⁴⁵ Како мит тачније каже, Федона је мајка увјеравала да је његово поријекло божанско и да то може провјерити ако пође Хелију који ће то сигурно признати. Тако је и урадио отишавши у Хелијеву палату. Није га задовољило Хелијево признање, па се Хелије крај ријеке Стикс закleo да ће му испунити сваку жељу као доказ. Након краћег размишљања Федон је од Хелија затражио да му на један дан позајми његова „сунчана кола са крилатим кочијима“ којима се вози по небу. Да то тражи Хелије је био изненађен. Покушао је да га одврати од те жеље, указујући му на опасности. Међутим, Федон је био упоран. Хелије је на крају одлучио да му испуни жељу. Када је Федон узлетио, у том кратком освјетљавању земље крилати коњи су осјетили да њима не управља искусна и чврста рука па су скренули са своје уобичајене стазе. Узлетјевши високо према сазвежђима Шкорпиона и Бика дошли су пред Кентауром са затегнутим луком. Уплашили су се и слетјели ниже према земљи. Од топлоте сунчевих кола узаврио је Еуфрат, Оронт, Истер и Тибар, док је Нил побјегао на крај свијета и сакрио свој извор. Тако су Хелијева кола неискусном возњом Федона спржила плодне равнице Арабије, Нубије и Сахаре. Оне су претворене у пјешчане пустије, а становницима Африке кожа је опржена и претворена у црну боју заувјек. Од сунчеве врелине почела су мора да пресушују, земља је попуцала и отворило се подземно царство Хад. Богиња Геја позвала је врховног бога Зевса да свему томе учини крај како свијет не би изгорио. Зевс је за спас свијета морао оборити Федона у бездан. Његово спржено тијело пронашле су нимфе поред ријеке Ериданос, сахраниле га, а на надгробној плочи ставиле натпис: „Пао је, али на великом, храбром дјелу“, што су ријечи које се налазе у Овидијевој пјесми о Федону. Види, Војтјех Замаровски, *Јунаци античких митова*, Алнари, Београд, 2002, 151, 152.

⁴⁶ Никола Тесла, <https://teslauniverse.com/nikola-tesla/articles/some-experiments-teslas-laboratory-currents-high-potential-and-high-frequency>.

⁴⁷ „И узе Илија плашт свој, и савив га удари њим по води, и она се раступи тамо и амо, те пријеђоше обојица сухим (2. 8.); А кад пријеђоше, рече Илија Јелисију: ишти шта хоћеш да ти учиним, докле се нијесам узео од тебе. А Јелисије рече: да буду два дијела духа твојега у мене (2. 9.); А он му рече: заискао си тешку ствар; али ако ме видиш кад се узмем од тебе,

У часопису „Electrical Experimenter“ маја 1919. године, излази чланак *Читач мисли* од Хуга Гернсбака, у којем цитира Николу Теслу на теми пројектора мисли: „Постоји, међутим, могућност, како сам то указивао годинама раније, да ћемо на крају ипак успети да мисли не само тачно читамо него и да верно репродукујемо сваку менталну слику. То се може учинити анализирањем мрежњаче, која посредује у провођењу утисака до нервних центара и, по мом мишљењу, она је такође у стању да послужи као индикатор менталних процеса који се одвијају у мозгу..., па није сувише смела претпоставка да је визуализација праћена повратним дејством на мрежњачу, што би се могло открити подесним инструментима. На тај начин би било такође могуће да се рефлектовани лик пројектује на екран, и да се... прибегавајући принципу примењеном код покретних слика, непрекидна игра мисли учини видљивом, снимити и по вољи пројектује⁴⁸“.

Након скоро двије деценије од првог чланка из марсовизије, Тесла објављује други под називом *Сигнали према Марсу у нади да има живојих на тој планети* за „Collier’s Weekly“, 12. октобра 1919. У годинама које слиједе, и Милутин Миланковић⁴⁹ је радио своје научне прорачуне температуре на Марсу. А Тесла отвара чланак реченицом: „Идеју да су друге планете насељене разумним бићима срећемо већ од првих почетака цивилизације⁵⁰“.

На ово би Марк Сајфер рекао: „Рани астрономи попут Кеплера, Њутна, Лапласа и Хершела били су таквог мишљења, као и савремени астрофизичари какав је Карл Сеган. Људска бића, која су схватила да је космос бескрајан, знају и да живот није нужно могућ само на Земљи. Римска и грчка митологија, које су се бавиле животом и деловањем разних божанстава и имале по једно за сваку познату планету, вероватно су представљале психолошку матрицу за спекулације астронома и одговарајућа верска убеђења. Карл Јунг је такво митолошко размишљање повезивао са вером у постојање НЛО-а, потрагом за значењем, потрагу за Богом... Јунг је рекао да мит настаје у покушајима свесног да схвати несвесно. Тако су мистерије далеких светова повезане са тајнама унутрашњег света. Првобитни инстинкти, архетипови, могли би стога представљати механизме који су се развили у настојању да се објасне природне небеске појаве. Они су с временом прерасли у митове наших предака⁵¹“.

биће ти тако; ако ли не видиш, неће бити (2. 10.); И кад иђаху даље разговарајући се, гле, огњена кола и огњени коњи раставише их, и Илија отиде у вихору на небо (2. 11.); И подиже плашт Илијин, који бјеше спао с њега, и вратив се стаде на бријегу Јорданском (2. 13.); И узев плашт Илијин, који бјеше спао с њега, удари по води рече: гдје је Господ Бог Илијин? А кад и он удари по води, раступи се вода тамо и амо, и пријеђе Јелисије (2. 14.)“.

Библија или Свето писмо Старог и Новог завјета, Издање Библијског друштва, Београд, 1996, 343.

⁴⁸ Никола Тесла, Х. Гернсбак, „Читач мисли“ у „Electrical Experimenter“, „Гледишта тројице чувених научника о преношењу мисли“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 466.

⁴⁹ Види, Милутин Миланковић, *Канон осунчавања Земље и његова примена на проблем ледених доба*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2017, 34, 35.

⁵⁰ Никола Тесла, „Сигнали према Марсу у нади да има живота на тој планети“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 478.

⁵¹ Марк Ц. Сајфер, *Чаробњак-живој и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 163.

Могли бисмо рећи да се временом суштина одређених митова пренијела у науци. Имамо диван примјер у помињаном ћилибару (фосилизованог смоли), који се на грчком пише и зове *електрон*. Он се из мита о Федону преко Талесових експеримената у 6 вијеку прије нове ере, јавио дајући коријен будућој науци о електрицитету, да би на крају завршио открићем честице назване *електрон* од стране Вилијама Томсона 1896. године.

Да је писање Персивала Лауела утицало на Николу Теслу показује јасно у чланку када каже: „Друга планета⁵² се може лако посматрати и њене периодичне промене, које је исцрпно изучавао покојни Персивел Лауел (*Percival Lowell*), представљају јак аргумент у прилог претпоставци да је она настањена расом која далеко надмашује нашу у овладавању силама природе⁵³“. Враћајући се поново на период уназад када је експериментисао у Колорадо Спрингсу и онда Лонг Ајленду, у дијелу текста с поднасловом „Остварено чудо“, каже: „За време мојих експеримената, Марс је био на релативно малој удаљености од нас, а у оном сувом и разређеном ваздуху Венера је изгледала тако велика и сјајна да је могла да се погрешно схвати као неки од оних војних сигналних светала... Следеће године сам, међутим, пројектовао машину за максималан учинак од 1 000 000 000 коњских снага, која је била изграђена на Лонг Ајленду 1902. године... У то време је било објављивано да је моја кула била намењена за слање сигнала на Марс, што није био случај, али је тачно да сам предвиђао могућност да уређај буде у стању да послужи и за експерименте у том правцу⁵⁴“.

Даље, у дијелу текста с поднасловом „Откриће огромне снаге“, каже: „У току мојих истраживања електричних поремећаја Земље у Колораду, користио сам један пријемник чија је осетљивост била неограничена... Моји уређаји су ми омогућили да практично начиним низ открића, од којих су нека већ објављена у техничким часописима. Услови у којима сам радио били су веома повољни јер није постојала никаква друга бежична централа знатније снаге, па су зато дејства која сам запазио потицала од природних узрока, са земље или из космоса. Постепено сам научио како да разликујем у мом пријемнику и да елиминишем извесна дејства, па је у једној таквој прилици моје ухо једва ухватило сигнале који су долазили у правилном низу, нису могли бити произведени на Земљи него им је узрок било неко дејство Сунца или Месеца или утицај Венере, те ми је у свести синнула помисао о томе да би они могли потицати од Марса⁵⁵“.

Тесла 16. октобра 1927. године за „*Telegraph and Telephone*“ пише чланак *Свјетски систем бежичног преноса енергије*, у којем свој трансформатор пореди са Аладиновом лампом па каже: „Да бих савладао ограничења својствена таквим машинама, усмерио сам затим своје напоре на усавршавање једног специјалног трансформатора, који се састојао од неколико резонантних кола спрегнутих индуктивно, а који је добијао примарну енер-

⁵² Мисли на планету Марс.

⁵³ Никола Тесла, „Сигнали према Марсу у нади да има живота на тој планети“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 480.

⁵⁴ Никола Тесла, „Сигнали према Марсу у нади да има живота на тој планети“, 480.

⁵⁵ Никола Тесла, „Сигнали према Марсу у нади да има живота на тој планети“, 480, 481.

гију од осцилаторног пражњења кондензатора. Та направа, првобитно названа мојим именом, коју водећи научници сматрају мојим најбољим достигнућем, сада се примењује у сваком предајнику и пријемнику за бежични пренос широм света. Она ми је омогућила да добијем струје било које фреквенције, електро моторне силе и интензитета који желим, и да производим веома разноврсне електричне, хемијске, топлотне, светлосне и друге ефекте, рендгенске, катодне и друге зраке неограничених јачина. Користио сам је у својим истраживањима о структури материје и радиоактивности, објављиваним од 1896. до 1898. године у часопису „Electrical Review“, у којем је било приказано, пре него што су гђа Склодовска и Пјер Кири (*Pierre Curie*) открили радијум, да је радиоактивност опште својство материје и да таква тела емитују мале честице различитих величина и огромних брзина, гледиште које је било примљено са скепсом, но коначно прихваћено као тачно. Направа је била коришћена на безброј разних начина и показала се у рукама других као истинска Аладинова лампа⁵⁶.

Уколико смо потпуно упућени у еволуцију Теслиних трансформатора, схватићемо зашто је направио поређење са Аладиновом лампом. Његов трофазни трансформатор са додатним калемом служио је за производњу веома високог напона и високе фреквенције, жични пренос електричне енергије при истраживањима електричног освјетљења, за бежични пренос енергије, за производњу електричних и радио сигнала, затим за извор ударних напона при високонапонским мјерењима, истраживања фосфоресценције, стварање плазме и лоптастих муња, за електротерапију и рендгенографију у стварању рендгенских зрака, Кирилијанову фотографију при сликању биофотонског поља људи (*ауре*), стварање озона, изазивање кише, стварање бесплатног ђубрива из атмосфере сједињењем азота и кисеоника, стерилизацију воде и ваздуха, у реакторима или акцелаторима (циклотронима) у разбијању атомских честица.

Када је у чланку *Могућности електростатичких генератора* за „Scientific American“ марта 1934. коментарисао могућности и немогућности Вандеграфовог генератора, цитирао је ријечи из стручних чланака тога доба: „Направа је поздрављена као револуционарно откриће којим ће се постизати чудеса. У стручним чланцима називају је ‘колосом’, ‘главним кључем’ помоћу кога ће бити откључане тајне природе⁵⁷“.

У годинама које су слиједиле показало се да је на основу чланака о рендгенским зрацима из 1896. и Варденклиф лабораторије са торњем, стара идеја надограђена и развијана прерасла у његов такозвани „топ телесиле“. Тесла је ту идеју образложио управо 1934. године, када је за свој 78. рођендан објавио идеју *Нова вјештина пројектовања концентрисане енергије кроз природну средину*⁵⁸. Била је то идеја не само да се осигура држава од било каквих војних напада, него да се уједно обесмисле ратови у будућ-

⁵⁶ Никола Тесла, „Светски систем бежичног преноса енергије“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 308.

⁵⁷ Никола Тесла, „Могућности електростатичких генератора“, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 334.

⁵⁸ Марк Ц. Сајфер, *Чаробњак – животи и време Николе Тесле, биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 457–459, 465, 466, 487–491, 494, 495; Види, В. Бернард Карлсон, *Те-*

ности када би се патент дао свакој држави. С обзиром да идеја још до данас није остварена, барем не званично, она сама баш као и Варденклиф у оно вријеме представља уједно и стварну могућност и фантастику⁵⁹. А уколико је брзина честица живе или волфрама могла бити 48 пута бржа од брзине звука, како каже Бернард Карлсон, онда би то била већа брзина од било које савремене руске ракете у овој 2025. години.

Сагледавајући ријечи и дјело Николе Тесле, можемо се сложити да нас „имагинација води од туге до радости, из рада у игру, и сав тај свет је вечито присутан, вечито на располагање вама на ужитак и просветљење, по вашој жељи и заповести“⁶⁰. Или са оним када је 1897. у говору поводом пуштања у рад хидроцентрале на Нијагари рекао: „Шта год покушали да урадимо, на коју год област да усмеримо наше напоре, зависимо од енергије“⁶¹. И заиста, да нам није енергије, не би било постојања нити било каквог стварања. Исто тако, да нам није фотона који су космички посредници до наших очију, не би било могућности да фотоелектрицитетом остваримо вид, а камоли да вољно стварамо унутрашње психичке слике које стварају визуализацију за „умну лабораторију“.

Да би се позитивни набој из бесконачности довео у неку тачку електричног поља, потребно је извршити рад, који се зове електрични потенцијал. За праксу је потребна разлика потенцијала звана напон. У нашем језику постоји и ријеч напор. Када науку о електрицитету примјенимо на микро космос, знамо да човјек мора уложити властити напор ако мисли остварити неко дјело. Само тако, човјек би, како рече Тесла, „могао да зачиње и развија живот у свим његовим бесконачним облицима... то би била врхунска манифестација човековог разума, његов најпотпунији тријумф над физичким светом, његово крунско достигнуће које би га ставило уз бок његовог Творца и испунило коначну судбину“⁶².

сла – изумиџељ елекџиричног доба, Академска књига, Нови Сад, 2015, 375–382. Тесла је идеју објавио у „New York Times“, 11. јула 1934.

⁵⁹ Идеје и погледе које је исказао у чланку „О рендгенским млазевима“ 1896, темом одбрамбеног штита у „Popular radio“ за „New York Times“ 1915, у чланку „Свјетски систем бежичног преноса енергије“ 1927. и чланку „Могућности електростатичких генератора“ 1934.

⁶⁰ Никола Тесла, В. Бернард Карлсон, *Тесла – изумиџељ елекџиричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015, 246.

⁶¹ Никола Тесла, дио из говора са исказаном инспирацијом и освртом на историју: „Ми имамо доста споменика из прошлих времена; имамо палате и пирамиде, грчке храмове и катедрале хришћанства. У њима се огледа моћ људи, величина нација, љубав према уметности и оданост религији. Али, споменик на Нијагари има нешто своје својствено, више у складу са нашим данашњим мислима и тежњама. То је споменик достојан нашег доба науке, истински споменик просвећености и мира. Он означава потчињавање сила природе у служби човека, раскид са методама варвара, ослобађање милиона од оскудице и патње. Шта год покушали да урадимо, на коју год област да усмеримо наше напоре, зависимо од енергије“. Говор поводом обележавања дана пуштања у рад електране на водопадима Нијагаре, одржан 12. јануара 1897. године у Еликот клубу у Бафалу, *Предавања*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 2006, 290.

⁶² Никола Тесла, „Највеће достигнуће човека“, New York American, 06. јул 1930, *Чланци*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 156.

Дакле, људска мисао, посредством мозга и магнетног поља срца, доводи до тога да позитиван набој из бесконачности буде доведен у човјекову тачку електричног поља. Имати вољу за рад, имати љубав и радити на остварењу жељене идеје, то су унутрашњи предуслови за остварење дјела. То су побудне силе у човјеку од којих све креће. Његов уложени напор у сопствени рад, баш као уложени напон за високе фреквенције у електротехници бежичног преноса, доводи до тога да му велико дјело буде преношено кроз вјекове, постајући ванвременско, уписано у вјечност „круном бесмртника“⁶³.

Цитирана литература и извори

- Абрамовић, Велимир, *Тесла еволуција свесџи човечансџива*, Фондација Мирјана А. Рајковић, Цетиње, 2014.
- Библија или Свето писмо Старог и Новог завјета, Издање Библијског друштва, Београд, 1996.
- Гаврић, Томислав, *Речник окулијизма*, Ленто, Београд, 2004.
- Замаровски, Војтјех, *Јунаци анијичких мийова*, *Лексикон грчке и римске мийологије*, Алнари, Београд, 2002.
- Јовановић, Бранимир, *Тесла*, Центар Тесла, Београд, 2006.
- Кларк, Артур, *Ка сџуишџању ноћи*, Дневник, Нови Сад, 1986.
- Карлсон, В. Бернارد, *Тесла – изумијџељ елекџиричног доба*, Академска књига, Нови Сад, 2015.
- Милинковић, Александар, *Тесла чаробњак и геније*, Злаја, Београд, 2005.
- Матје, И. М. *Сџароегџијџи мийови*, Дечја књига, Београд, 2004.
- Сајфер, Џ. Марк, *Чаробњак – живоиџи и време Николе Тесле*, *биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006.
- Тесла, Никола, *Предавања*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006.
- Тесла, Никола, *Чланџи*, Изабрана дела Николе Тесле, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006.
- Фулканели, *Мисџерија каџедрала – езоџеријско џумачење хермеџичких симбола Веледела*, Рад, Београд, 2007.

Vladimir Karadžić

REALITY AND FANTASY – THE INSPIRATIONS OF NIKOLA TESLA

Summary

In the paper that follows, the author seeks to highlight what has long been missing among Tesla scholars – an examination of everything that inspired Tesla, beyond the

⁶³ Како рече Тесла у писму Моргану помињањем „круне бесмртника“. Види, Марк Џ. Сајфер, *Чаробњак – живоиџи и време Николе Тесле*, *биографија једног генија*, Stylos, Београд, 2006, 325.

purely technical achievements of his colleagues and predecessors, or Goethe's Faust, whose verses he famously recited in Pest in 1882 while drawing a circle in the sand like Archimedes during his discovery of the rotating magnetic field. Throughout his career, Tesla drew inspiration from history, the Bible, Greek mythology, legends, Arabic literature, alchemical terminology, and more. For instance, in studying ball lightning, Tesla found traces of its description in ancient sources and dedicated efforts to artificially reproduce it in his experiments.

For this purpose, we rely on first-hand sources: translations of Tesla's theoretical, experimental, and analytical lectures, his technical articles, his 1899–1900 laboratory diary, as well as his letters, speeches, and interviews. These have been arranged chronologically from 1892 to 1927, though we occasionally cite a lecture from 1891, and at the conclusion we refer to two articles from 1930 and 1934 and the 1934 "teleforce weapon" project. This arrangement serves to better show the evolution of Tesla's work and his profound exploration of the mysteries of electrostatic force.

The aim of this text is to demonstrate both the beginning and the end – the alpha and the omega – of how, through certain gifted individuals in human history, the fantastic and the real intertwine, carrying both individual and collective consciousness and unconsciousness, passing through and transforming across time. This study attempts to answer the question of how what once seemed like fantasy or surreal imagination could, over time, become reality, thus offering a vision of possible paths for humanity in the future.

Keywords: Nikola Tesla, reality, fantasy, inspiration, electricity, frequency, archetype, ether.

СРПСКА БАШТИНА

Милић Деспотовић
Момчило Голубовић
Рад Р. Радловић
Радмир Б. Радкић
Жарко Пековић
Никола Милојевић

Читалачко критички дијалог

Милијан Деспотовић

Самостални истраживач,
ПожегаМирјана Штефаницки,
Књига о књигама 2
– Рецензије и прикази,
Прометеј, Нови Сад,
2024, 148 страна

Књигу на књигу, као цигла на циглу; то је градинарски одговоран посао према речима, а речи су, опомињао је Андерсен „осетљива ствар“. Ту осетљивост срећем у приказима Мирјане Штефаницки¹ које је сабрала у своју „Књигу о књигама 2“. Суочена са штивом различитих форми и домета, док јој се некад опире теоријске и критичке мисли, она, чудновато, бира одељке и поглавља који су спона у свему оном чему приступа да промишља.

Овакав начин писања рецензија и приказа је, често, пружена рука да се списатељ успне на степен више него што га је досегао својим рукописом. Али, требало је наћи меру за материјал од којег ће се тај степен саградити. То трагање је за Мирјану Штефаницки, изазов да сопственим размишљањем, придода уметничкој полици не само књиге писаца о којима промишља већ и своју, њима заједничку.

„Књига о књигама 2“ је наставак њених ранијих књига у овој форми, нека се имена о којима пише и овде, као и раније, понављају што говори да она одређене писце прати из књиге у књигу, верујући да се у наредним може открити оно променљиво језгро суштине које она упорно тражи. Нису ово текстови у којима критичар иде традиционалним путевима, већ се у њима, кроз анализе извлаче и сопствена убеђења докле је писац дошао а докле треба да стигне. На том другом циљу чека га наша критичарка и као да му саопштава: „Ето, видиш да се може“.

Та врста подршке има „релативну објективност критичарских судова“ али је краси естетска лепота, издвојена да стане испред бројних рукописа, да нас дочека и уведе у њих на један специфичан начин смисла и уметничког значења. Отуда се поезија, проза, ликовна критика и свака друга форма, удомила у овој особеној читалачкој сабирници. Кажем читалачкој и не мислим само на читаоца који ће ову књигу

¹ Мирјана Штефаницки (Нови Сад, 1954), пише поезију и књижевну критику. Објавила петнаест књига. Живи у Новом Саду.

имати у рукама већ мислим на књижевницу Мирјану Штефаницки која је упорни читалац, и ово су у неку руку писма једног читаоца, другом. Хајде да се читамо и дописујемо мислима отвореним и оним које свако од нас у себи тражи.

Мирјана стално на уму има мисли као „дозревање у језику“, и кад се за неку од њих мудро закачи, жели да је провери кроз читатну технику уметања мисли угледних књижевних мислилаца. И кад изравна те погледе она наставља даље до закључка који рационално слаже оне аргументе са којима у том тренутку располаже. Можда би у неком другом тренутку њих било више, или мање, али било како било, они су диван подстицај за читалачки дијалог.

Нисам ни ја сам досегао више од обичног читаоца, који се може, али и не мора, сагласити са изреченим, али знам да је све то искуство од којег расту књиге и рационализује се могућност њихове провере у садржајном смислу. На ту врсту провере рачуна Мирјана Штефаницки и не покушава да се суочи са оним погледима који немају решења. Она не жели да јој било шта остане недоречено. Каткад су то новинске критике, кратке беседе са промоција књига, рецензије...

Оно што је свим текстовима овде заједничко то је обиље чињеница, биографско библиографских података о писцима које нам представља. Ту су нови сусрети и са онима који су наши савременици али и онима који су зашли. Случај је, на пример, са Јованком Николић Зивлак (1952–2017) јер ме овде цитирана поезија, подсећа на поетику Пауна Петронијевића чије је певање „глас преживљени(х) мртвих“ (Ј. Н. Зивлак). Пандора као судбински истек времена је, како каже Штефаницка, „на време затворила кутију из које су“ нестале све мистерије, *мисли су се распршиле/ и илутирају ваздухом онакве какве јесу*.

Текстови Мирјане Штефаницки имају фуснотне одреднице са подацима; у којим су гласилима објављивани, кад и где промовисани... Та врста упознавања некада је врло битна у читалачкој жељи да се разуме релативно озбиљан прилаз тумаченој књизи или тексту који је настао с поводом. Овде се не завршавају разјашњавања, ту се, у критикама, само отварају двери простора у којима почиње потребан читалачко-критички дијалог. Моја размишљања не указују која су то питања јер не спорим Штефаницкој намеру да њени критички прилази буду отварање прозора за поглед у лепо, у оно где је доживљај близак свима. Осећајући и сама нежност певања, на пример, које примећује у поезији Душка Ж. Поповића, она каже да он пева „О бљеску. О честицама једног трена, где свако слово по љубави мирише“, лепом речи. Мисао Франца Кафке „Ко год задржи способност да види лепоту, никада неће остарети“, Штефаницка ће узети за мото свог приказа књиге Јоване Гардашевић Живанов „Захвалност игри“.

„Лепа реч је благодет и треба је неговати“, каже Штефаницка цитирајући кинеску пословицу: „Изговорене речи могу одлетети. Перо оставља траг“. И зато она оставља своје писане трагове, као да их спушта на маргине књига из трена у трен. Указујући на трен, Штефаницка се не упушта у дуга објашњавања како она види, то што види. Она сажето, једноставним

речима у својој интерпретацији, доноси познату слику на нов начин. Књиге настају из тог стваралачки новог, из саме потребе да се кажу још једном, не кроз мисли аутора већ неког ко је аутору прва рука отварања.

Није мој задатак да понављам имена о којима пише ова књижевница, али сам дужан да кажем како су сви они, на свој начин, исписали ову књигу којој су сами одредили идеје и осећања за која привезују знатижељу критичара коме су своје дело поверили. Штефаницка пише о песничкој књизи Ђорђа Секулића „Дневник једног песника“, а ја могу слободно казати да је „Књига о књигама 2“, дневник једне критичарке.

У том дневнику поред приказа књига поезије и прозе забележена су и читања са ликовне поставке Гордане Марковић. Дакле, једно комплетно представљање наше књижевнице и њених критичких сусрета са преко двадесет аутора.

Тужне судбине

**Мр Момчило
Голијанин**

Самостални истраживач,
Невесине

Драган Глоговац, *Ири-
новац*, Институт за срп-
ску културу, Никшић,
2025, 376 страна

„Ириновац“ је шести историјски роман Драгана Глоговца, што га, поред новела и приповиједака, сврстава међу истакнутије романијере новије српске књижевности. Значај овога аутора није само у импозантном броју оваквих романа него у чињеници да је Глоговац веома животно приказао српску историју од средњег вијека до данас. Мора се признати да је ово веома изазован, али и тежак посао. Ваљало је ући у све поре наше прошлости, освијетлити мучан живот српског народа, његове славе и поразе, живот на дворовима, неријетке међусобне сукобе српске властеле, мијешане бракове са странцима...

Најновији роман „Ириновац“ је у обимном захвату од 375 страна освијетлио прилике у Србији у вријеме владавине Стефана Лазаревића и Ђурађа Бранковића, са посебним освртом на Ирину Кантакузин, Гркињу, супругу Ђурађа Бранковића, деспотицу са наглашеним смислом за владањем, са проницљивим погледом на опасности Србије од Турака и Угара, са оправданим тражењем од господара да се градњом престолног града осигурају од напада. Ово њено последње тражење изискивало је додатне намете на српског сељака, што је код њих стварало анимозитет према њој, па отуда у народу и назив – Проклета Јерина. Оставио је аутор могућност читаоцу, не само у овоме дјелу него и у неким ранијим, да он просуди колико је оправдан овај атрибут уз име ове деспотице. Оправдано се питамо да ли губимо из вида чињеницу да свако дјело од историјског значаја изискује озбиљне жртве. То чак и у најсрећнијим временима, а поготову у оваквим околностима у којима је живио и владао Ђурађ Бранковић. Стијешњеност између два истакнута непријатеља – Турске и Угарске, приморавали су Ђурађа да тактизира, да се приклања час једнима, час другима, при чему је правио и изнуђене грешке. Једна од таквих грешака је оправдано забољела и огорчила Ирину, па је у таквом стању неконтролисано изговорила тешку оптужбу на српски народ – „Ово је проклет народ!“ Изговорила је то у тренутку кад је Ђурађ, везан таквим споразумом

са Турцима, послао војну помоћ султану при опседању Солуна, Ирининог родног града.

Композициона структура романа је карактеристична. Дијели се на девет поглавља, с напоменом да се свако то поглавље састоји од два дијела, која су наизмјенично лоцирана просторно и временски. Девет цјелина је везано за средњи вијек и за простор којим је управљао Ђурађ Бранковић (једно вријеме са ујаком Стефаном Лазаревићем), а девет поглавља се везује за новији период, тачније за 20. и 21. вијек. Увијек се прво јавља новији период, да би се, као пандам, надовезао на њ други период. У оба случаја аутор наводи мјесто дешавања, (просторно лоцирање) и датум дешавања (временско лоцирање).

Своје казивање аутор почиње описом послератног изгледа Вишеграда, порушеног, прљавог, са мутном Дрином, на којој се мост „умочен у модрину као перо у мастило, покаже у најљепшем свјетлу“. Ријетко ћемо се гдје сусрести са оваквим описима и поређењима као код Глоговаца. Заиста, изузетан Божији дар који посједује овај аутор.

Глоговац се лако премјешта, просторно и временски из Вишеграда у Константинополис, из 20. у 14. и 15. вијек. Мијењају се политичке прилике, ратови се смјењују трговачким преговорима, интересни властелински бракови са туђинкама. Изузетном сликовитошћу је приказано вјенчање младе Ирине и Ђурађа Бранковића. Иако млада, Ирина је приказана као веома самоувјерена и учена дјевојка, достојна титуле деспотовице. Амбијент црквеног вјенчања аутор преводи у познији период, у вријеме обнове манастира Добрун, али и градњу хидроцентрале на Дрини.

Аутор помно прати дипломатске потезе српских владара, Ђурђево преговоре са Дубровчанима, успостављање трговинских веза између Рашке и Дубровника. Није пропустио аутор да притом прикаже лукавост и пословну мудрост Дубровчана. Видљиво је то у лаковјерном Ђурађевом насједању на тражење од Ђурађа да пошаље своју војску како би обезбјеђивала јадранску обалу од Млечића.

Мада је важио за способног државника, Глоговац проналази дипломатске грешке овог владаоца. Истина, није се било лако ни сналазити у том процијепу између Турака, Мађара, Млечића. Мађари су незајажљиви, уосталом као и Турци, и траже од Ђурађа Београд и простор до Сребренице. Свјесна опасности пред којима се налази Србија, Ирина сугерише Ђурађу да гради себи престолни град. Ту је, дакле, поникла идеја о градњи Смедерева. Свјестан је Ђурађ потешкоћа са којима ће се суочити, али прихвата Иринину сугестију. Ангажује грчке градитеље који су били сурови према српским радницима. Њихови захтјеви су били супротни схватањима српског сељака, па отуда и онако безочан поступак са Вукашином, човјеком који покушава да сачува српске моралне кодексе и њихов однос према споменицима.

Глоговац је увео знатан број личности у свој роман, што му је омогућило да озбиљније осмотри ситуацију у којој се нашла Србија. Једна дигресивна слика веома снажно показује стање и социјалну ситуацију у Србији. Дјевојчица с улице тражи од једног ноторног пијанца марку: „Чико, дајте ми

марку за кифлу“, на шта овај одговара: „Да ја имам марку, отишао бих на пиво“. Кратко вријеме послје тога дјевојчица долази код пијанице и нуди му новац: „Чико, ево ти марка за пиво“. Може ли се наћи бољи примјер који би потврдио животну истину о „богатству“ сиромаша, каква је ова дјевојчица?! Ту слику употпуњују бројни кафански гости, гдје долази до честих сукоба мишљења.

Позната је народна мудрост да једно зло никад не долази само. Поред бројних непријатеља и са сјевера и са југа, поред изгубљених територија, породица Бранковић доживљава породичну трагедију. Турци су одвели у харем кћерку Мару. Истина, султан му својим ферманом враћа Смедерево које је био освојио, али то не умањује његов бол за синовима, које су Турци заробили и ослијепили.

Честа сељакања Смедерево, Ковин, Дубровник, Смедерево... наговјештавају крај оваквих мука. А он је дошао падом Цариграда у турске руке. То је значило истовремено и коначан пад Смедерева. И крај деспотове владавине. Он се морао и десити у таквој констелацији политичких игара, у којима се Ђурађ није увијек сналазио. А и како би кад је имао посла са једним Лајошем Хуњадијем, са једним кардиналом Бонифацијем, са превртљивим Турцима.

Ирина је, и поред ружног надимка – „Проклета Јерина“, често показивала људске вриједности. Показала је то и у тренутку кад је добровољно отишла у заробљеништво како би замијенила и ослободила мужа. Но, живот тече даље. Видљиво је то из поглавља у којима је аутор одсликавао поратни период у Србији и Републици Српској. Вишеград је обогаћен Каменградом, бистама заслужних Срба – Његоша, Тесле, Андрића, али и бивших Срба какав је Мехмед-паша Соколовић.

Поред бројних историјских података које нам Глоговац подастире у својим романима, посебна вриједност његовог дјела је у изузетном језичком богатству, у вјештом вођењу радње, у лакој проходности кроз дјело, у осмишљеним просторним и временским смјенама. Дјело је историјског жанра, али је истовремено обогаћено бројним мисаоним рефлексијама, сентенцама које прате историјску свевременост. Не умањујући истинске вриједности осталих романа, усуђујемо се рећи да је ово круцијално Глоговчево дјело.

Вјечнаја памјат страдалим на Зеленгори

Мр Раде Р. Лаловић

Самостални истраживач,
Фоча

Након више или мање успјешних и релативно бројних књига о страдању припадника Југословенске војске у отаџбини штампаних у дијаспори и код нас у Отаџбини, а поготово након књига Александра Милошевића *Српска Прича*, Немање Девића и Бојана Димитријевића *Босанска голгоџа: слом снага ЈВуО у Босни 1945. године*, Родољуба Малетића и Дејана Ђерића, *Одликовани и унајређени ЈВуО 1941. – 1945.* недавно је изашла из штампе и књига групе аутора (Ковач, Пршић, Рашевић, Остојић) *Комунистички злочини над ЈВуО – Од Равне Горе до Зеленгоре*, која открива низ нових чињеница о страдању ЈВуО на крају Другог свјетског рата доносећи драгоцјена непосредна свједочења о комунистичким безобзирним злочинима не само над борбеним саставом ЈВуО него и над обичним народом и нејачи која се груписала уз припаднике ЈВуО бјежећи од безбожничке и сурове војне партијске армаде. А ти злочини комуниста су посебно сурови били на Зеленгори тог крвавог маја 1945. године.

Рецензенти ове монографије су истакнути познаваоци историје Другог свјетског рата и, нарочито, Равногорског покрета, Милосав Самарџић, Радован Калабић и Драгаан Петровић.

Митар Ковач, Милоје Пршић, Петко Рашевић, Милорад Остојић, *Комунистички злочини над ЈВуО – Од Равне Горе до Зеленгоре*, Евроазијски безбједносни форум, Београд 2025, 702 стране

Аутори су системски и методолошки одговорно приступили обради ове теме излажући је на преко 700 страница. Грађа и анализа је распоређена у шест великих поглавља са заиста исцрпним пописом кориштене литературе од укупно 184 библиографске јединице (архивска грађа, објављени архивски извори, студије и монографије, чланци и интервјуи, интернет извори).

Поглавља у овој импозантној монографији су организована на сљедећи начин: 1. део – Срби од Берлинског конгреса до Имформбироа; 2. део – Пут страдања Југословенске војске у отаџбини; 3. део – Свједочења; 4. део – Животописи истакнутих команданата Југословенске војске у отаџбини; 5. део – Спомен обележје Југословенској војсци у отаџбини „Зеленгора“ и на крај завршно поглавље са карактеристичним

насловом Уместо закључка. Из наслова ових поглавља се јасно види да су аутори, а сви су са респектабилним и стручним, и професионалним биографијама, веома широко и темељито сагледали и историјски, и социолошки, и политички, и војни, а онда и глобално-стратегијски контекст српског питања од Берлинског конгреса па до Имформбироа, дакле, у пуних 70 изузетно турбулентних година не само на Балкану него и у Европи у цјелини.

Први дио Монографије има двадесет четири поднаслова који показују да се системски сагледава српска историјска парадигма од 1878. до 1948. године. Аналитички су сагледана скоро сва питања од којих би за централну тему ове монографије по нашем мишљењу најзначајније биле теме: Краљевина Србија у Првом светском рату; Независна држава Хрватска; Комунисти и Краљевина Југославија и, свакако, Од монархије до републике – победа комуниста.

Други дио Монографије који говори о страдању ЈВуО има петнаест дијелова и сваки је врло важан, али ипак посебно скрећемо пажњу на први дио под насловом Однос савезника према Југословенској војсци у Отаџбини у завршном периоду Другог светског рата, а онда и Јама Понор – симбол страдања Југословенске војске у Отаџбини.

Посебно значајан за историјску истину и културу сјећања је трећи дио Монографије под насловом Сведочења за чији настанак је посебно заслужан протојереј-ставрофор Милорад Остојић.

У том поглављу су сабрана четрдесет три непосредна свједочења очевидаца или њихових потомака партизанских, дакле комунистичких злочина у мају 1945. године на подручју Зеленгоре, а посебно у Миљевини – јама Понор.

Када је ријеч о партизанским злочинима у Миљевини ваља напоменути, а то у овој монографији нема, да је тај злочин у Миљевини био понос комунистима па смо недавно сазнали да је Владо Шегрт на Мекој Груды код Билеће у једној кафани 1958. године са својим официрским друштвом пјевао пјесму Миљевина поливена с крви // пролио је мој батаљон први.

Осим непосредног свједочења о злочинима и библијском страдању ЈВуО свједоци су ауторима ове монографије показали сва, њима позната, стратишта и масовне гробнице у којима су сахрањени ликвидирани припадници ЈВуО и народ који се заједно с њима кретао бјежећи од комуниста. Сви ти локалитети су фотографисани и обиљежени на топографској карти, а до сада су укупно регистроване 54 масовне гробнице.

Веома је битан и четврти дио Монографије у коме су представљени животописи најзначајнијих команданата ЈВуО са њиховим оригиналним официрским персоналним картонима који су пронађени у одговарајућим архивима. Укупно су на овај начин представљени два генерала, четири пуковника, три потпуковника и два мајора.

У петом дијелу су детаљно описане масовне гробнице на ширем простору Зеленгоре, до сада постављени споменици и гробна обиљежја, а онда и изграђени спомен храмови. Овдје је неопходно напоменути да је завршена и у функцији спомен црква у селу Врбница, да је у завршној фази спомен црква у селу Романи код Калиновика, а онда и да је освећено земљиште на

Зеленгори између Орловачког и Бориловачког језера поред врха Стог за изградњу меморијалног храма посвећеног Светом Илији, а у знак сјећања на изгинуле припаднике ЈВуО. Тај спомен храм ће имати и свој музејски дио.

У плану је и изградња спомен цркве у селу Будањ код Миљевине, а сви ови подаци се налазе у Монографији.

Завршно поглавље носи наслов Уместо закључка и представља својеврстан резиме изложене грађе.

Не улазећи у даљу анализу садржаја и историјских чињеница у овој монографији искрено је препоручујемо свима онима који трагају за истином у вези са трагичним збивањима на Зеленгори у мају те тужне 1945. године.

Вриједне расправе о Цркви, моралу и праву

**Мр Радомир Б.
Ракић**

Универзитет у Београду,
Православни
богословски факултет,
Београд

Крсто Ј. Пејовић, *Пус-
иош душе*, Институт за
српску културу – Ни-
кшић, Никшић 2023,
500 страна

Реномирана научна институција из Никшића, Институт за српску културу, објавила је књигу сабраних расправа и осврта на бројне актуелне теме, и то онако како су оне искрсавале у ходу нашег националног бића, било у Црној Гори, било у Србији или шире на међународном плану. Писац ове занимљиве и вриједне књиге потиче из знамените куће Пејовића, са Скадарског језера, куће која је породила истакнуте црквено-политичке делатеље, међу којима и пишчевог рођеног брата Петра, који је као дипломата, а уз то и теолог, зналац западних језика, изванредно заступао своју Српску цркву на међународним, углавном црквеним скупштинама, конференцијама, форумима, семинарима итд.

Књига је подељена тематски на три дела: „Боле-сти времена“, „Право на право“ и „Црква је од Бога дата“. До израза долази пишчево одлично познавање права у неколиким правцима, као и црквеног права, односно устројства Цркве, а, наравно, и народног традиционалног, на православним хришћанским темељима заснованог живота, и то не само у Црној Гори. Аутора овог приказа, као теолога, посебно импресионира Пејовићева истинска и непатворена приврженост својој Српској православној цркви оличеној у Митрополији црногорско-приморској, што он свагда наглашава пуним именом и презименом! Ма коју тему да обрађује, свагда ће се позивати и на обичајно право, и на моралне стандарде укоренење у свест и биће српског народа у Црној Гори, која просто дише светим великанима, а да не спомињемо дела која су оставили у свести народној светитељи какви су у свету поштовани и светковани Свети Василије Острошки, Свети Стефан Пиперски, Свети Петар Цетињски и друга светила која су просијала у немањићкој земљи Зети, Дукљи, Приморју, Брдима и даље свуда наоколо.

С обзиром на то да књига у великој мери, поред догматских начела оваплоћених у моралном кодексу, исписаном у народном срцу нашег човека, наводи и правне регуле, норме, које се, бар што се тиче међу-

народних усвојених стандарда, видимо, у последње време много не уважавају, то ћемо у наставку изнети однос морала и права.

Услед тога што морал и право имају заједнички психички корен и извор у људској вољи, односно у савести, постоји најближа сродност између морала и права, моралности и легалности, али и битна разлика. Моралност и легалност су два гледишта са којих се посматра и оцењује наша делатност. Свака наша радња, наш поступак пре но што је извршен на видљив, спољашњи начин, по психолошком закону рађа се у нашој унутрашњости, у уму, настао из борбе побуда, мотива, пропраћен је разним осећањима, руковођен једном одређеном намером, циљем. Разлика између морала и права је у томе што се у области морала нарочито обраћа пажња на унутарње мотиве делања или побуде, намере, мисли, осећања из којих се дела рађају, по којима човек поступа овако или онако, а по њима се првенствено оцењује морална вредност наших поступака.

Сама спољашња дела добијају моралну вредност по својој вези са унутрашњим побудама и намерама. Према томе, и најбоља дела која нису потекла из добре воље, из племените намере, немају моралне вредности (на пример са задњом, прљавом намером богаташ је обилно нудио новчане услуге сиромашној удовици, мајци четворо деце, уцењујући тако њен тежак положај, па тако његова новчана жртва с моралне тачке гледишта нема вредности). Објективно, рђава дела и поступци учињени нехотице и бесвесно, не у злој намери, не урачунавају се; с друге стране, и свака рђава помисао и жеља осуђује се као и савршено дело. У моралној сфери преступи и злочини бивају не само делом и речима већ и помислима. („Чули сте како је казано старима: не чини прељубе. А ја вам кажем да сваки који погледа на жену са жељом, већ је учинио прељубу са њом у срцу своме“ – Мт. 5, 27–28).

У области правној гледа се искључиво на спољашња дела и поступке, колико она одговарају људском друштву и прописима јуридикског закона. У моралности се загледа у душу моралног субјекта – цени се његова субјективност (субјективна страна), а у правној области цене се дела субјекта – објективна страна. Моралност настоји да регулише првенствено наш унутрашњи живот, док право регулише наше спољашње поступке; оно просуђује сâм спољашњи поступак не улазећи у унутарње побуде које су га изазвале. Дело је легално ако се по свом предмету и околностима слаже са позитивним људским законом, а биће морално добро онда ако се не само предмет и околности слажу с моралним законом него и намера с којом је учињено, и унутарње расположење у коме је остварено. Легалност иде само за тим да наше спољашње владање буде у складу са словом људских закона и прописа; а моралност захтева да човек ради и по духу закона. На пример, неко може формално извршавати извесне прописе, а у души се не сложити с њима. Он је поступио легално, али морално није.

Из разлике карактера морала и права несумњиво произлази психолошко-логички приоритет морала над правом, уколико се свагда мора претпоставити логички приоритет унутарњег над спољашњим, личног над социјалним. Овај приоритет морала над правом опажа се у томе што се постојање морала и инсталација моралног поретка у свету може замислити

без постојања права и правног поретка у њему, док се постојање и ефикасно дејство права не може замислити без морала. Још више од тога – савршено остварење морала чини право непотребним, што се може и емпиријски доказати: човек високе етичке свести, савесно вршећи у свему морални закон, већ унапред врши оно што му заповеда правна норма и њена заповест долази за њега, такорећи, прекасно, јер је већ учињено што се њоме заповеда. Штавише, у многим приликама човек позитивно-моралним поступањем чини више него што се тражи одређеном правном нормом, и у том случају она за њега постаје још у већој мери непотребном и излишном. Тако је, на пример, правна норма којом се заповеда тачна исплата погођене суме новца најамнику непотребна и излишна за онога који стално својим намештеницима, осим погођене суме новца, даје нешто више као добровољни додаток, руководећи се својим етичким циљевима. Из наведеног, дакле, произлази да је, у извесним случајевима, могућно регулисати и спољашње односе међу људима чисто етичким поступањем без правних норми, тј. да је морал могућ без права, и у томе је приоритет првога над последњим.

Овај приоритет се види и по томе што је право немогућно без морала. Искуство показује да се спољашња активност људи не може до краја и у свему регулисати чисто правним нормама нити чисто правним санкцијама, него да се у најделикатнијим случајевима мора тражити излаз у примени етичких норми на ове случајеве. При суђењу пред поротом изрицање кривице или некривице суђенога оснива се, у крајњој инстанци, на моралном уверењу поротника, а и пред редовним судовима свака изречена пресуда, осим законско-правних елемената, скрива у себи једно мерило које судије налазе не у закону него у своме слободном судијском уверењу, чији се корени спуштају у њихову личну савест, која, опет, нужно стоји под утицајем социјалне савести, под утицајем друштвеног морала. Чисто правним мерама, правним санкцијама није могућно достићи извршење правних норми у свим оним случајевима у којима недостаје начелни пристанак оних којима се даје закон, пристанак на вршење закона, уверење о потреби његова извршења, воља за његово извршење, укратко речено: којима недостаје поштовање закона као нечега потребног и кориснога, дакле, субјективна чисто морална подлога која омогућује вршење закона. Без овакве подлоге отворено је широм поље изигравању закона и свих могућих смицалица да се избегну законске санкције, чиме су њихова снага и домашај обеснажени. Сваки позитиван закон ћутке претпоставља као нешто што се само по себи разуме овакав основни етички став према закону као први услов за могућност његова остварења.

Моралност је шири појам од легалности. Све што је морално мора бити и легално (законито – правно), али све што је легално, није исто што и морално. Када кажемо да се постојање моралног поретка може замислити без правног поретка, да савршено извршење моралног закона садржи у себи оно што захтевају правне норме, то никако не значи да је правни поредак, поред моралнога, стварно и нужно непотребан и излишан, и то из врло простог разлога – што је савршено извршење моралнога закона, које би искључивало потребу права, у практичном животу врло ретка појава (а уз то,

појава свагда сакривена у унутрашњим дубинама појединих личности). Па не само то: спољашња активност људи, каква се може свакодневно посматрати у искуству, у многим случајевима показује да је она израз зле воље људске, тј. такве воље која је унутарње-активна, оријентисана баш у противном смеру од онога који јој се одређује моралним законом. За такву злу вољу чија се активност, као што показују њена спољашња дела, очигледно противи нормама моралног закона, немоћне су чисто унутарње етичке побуде под чијим би утицајем она мењала смер своје унутарње, па доследно томе и своје спољашње активности, него се јавља потреба да се њена спољашња активност регулише правним нормама за којима стоје принудне правне санкције (народно искуство добро каже: „не боји се свака шуша Бога, већ батина“). Потребно је да се чисто спољашња активност регулише и правним нормама (спољашњим санкцијама) стога што наша спољашња дела чим су учињена, самим тим одмах врше неизбежно и готово механичко дејство на друге људе и на друштво, које може бити повољно или неповољно. У овом другом случају људско друштво, штитећи себе од неповољног дејства појединаца, нема времена да сачека њихов унутрашњи етички преображај, који је обично спор и после кога би они, евентуално, престали чинити за друштво неповољна дела, него одмах приступа спречавању спољашњега, физичкога, конкретнога, видљивог и за друштво неповољнога дела спољашњом, физичком, конкретном и видљивом санкцијом.

Даље, док се право регулише идејом једнаког, морал се регулише идејом *жртве*, идејом љубави, према којој човек заборавља себе, не узима у обзир равнотежу, него полазећи од признања великог значаја другог човека, чини што је потребно за интерес тог другог. Ову разлику између моралних и правних чинова један чувени правник (Петрансицки) изражава у формули да док моралне чињенице имају једнострану императивну карактер, правне чињенице имају двострану императивно-атрибутивну карактер. Реч „императивни“ потиче од латинске речи *imperare*, *are* = заповедати, прописивати, налагати. Шта то значи? Кад говоримо да моралне чињенице имају императивну карактер, изражавамо мисао да наша морална свест само заповеда нама шта морамо да радимо ван сваког односа према томе шта раде према нама други људи. Ова је мисао лепо изражена у Новом завету: „Чули сте да је казано: Љуби ближњега свога и мрзи непријатеља свога. А ја кажем: Љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, чините добро онима који вас мрзе и молите се за оне који вас вређају“ (Мт. 5, 43–44). Разуме се, ове речи не значе да ми не морамо чинити добро онима који нама чине добро, него само то да се најјасније специфични карактер моралног закона изражава тада кад што чинимо без обзира на то што нам чине или не чине други људи, него само на основу императива, заповести наше моралне свести. „Будите синови Оца свога који је на небесима, јер Он својим сунцем обасјава и зле, и добре и даје дажд праведнима и неправеднима“, каже Господ Исус Христос (Мт. 5, 45).

Карактер правне норме је више компликован; она је не само императивна него у исто време и *атрибутивна*. Реч „атрибутивна“ потиче од латинске речи *attribuo* = доделити, дозначити. У овом случају, моја делатност,

моје понашање зависи не само од заповести моје савести, него и од тога што чине према мени други људи; има корелативан карактер. Правна свест не говори мени шта морам да чиним за неко лице, него да моја делатност према другоме мора да хармонира, координира са владањем другог према мени; да ја увек морам дати или радити еквивалент, једнаку вредност са тиме шта други људи дају мени или чине према мени. „Чули сте да је казано: Око за око, и зуб за зуб... Чули сте да је казано: Љуби ближњег свог и мрзи непријатеља свог“ (Мт. 5, 38–43) – изражава Господ Исус Христос правни карактер Старога завета.

У праву се добро увек мери на теразијама наше свести, и кад желим да моја делатност одговара правној норми, ја увек имам да метнем на свој тас исту количину добра колико други меће на свој тас. Због тога, ако се морал изражава у једноставној формули *do fas* = дај, чини добро (људима), за право постоје више компликоване формуле: *do ut des* (дајем да даш), (чиним да чиниш). Из ове основне разлике права и морала потичу и друге разлике између једне и друге норме.

Морал за своје постојање не тражи постојање других људи. Моралне обавезе човек има не само према другима него и према самом себи. На пример, ако би Робинсон на острву сувише много јео, пио, он би чинио неморалне чинове. Другим речима, постоји не само социјални, друштвени морал, него и лични морал. Међутим, *йраво, йошїѡ има колективни карактер*, увек је социјално и може постојати само у неком друштву, ма у том друштву била само два члана. Због тога за Робинсона на острву право није постојало. Из социјалног карактера права потиче и друга његова црта – његов формални спољашњи карактер. Морал, како смо већ рекли, обухвата сва наша акта и спољашња и унутрашња, при чему тежиште пада на унутарње чинове. Моралној норми одговарају или не одговарају не само сви наши свесни и слободни поступци него и жеље, мисли, намере, осећања. Међутим, право обухвата само наше социјалне спољашње акте, радње које стоје у односу еквивалентности, једнакости према чиновима, поступцима других људи према нама. Али поступци других људи према нама само тада имају правни значај за нас кад су изражени у спољашности. Због тога унутрашњи чинови: наше мисли, осећаји, намере, тежње, жеље саме по себи не спадају у обим права. Све унутарње жеље и намере, ма колико у себи биле зле, док се не покажу у спољашњем каквом чину, не вређају права других, не тичу се појма еквивалентности, и због тога не спадају у појам права. Христос каже: „Чули сте како је казано старима: Не чини прељубу. А ја вам кажем да сваки који погледа на жену са жељом за њом, већ је учинио прељубу с њом у срцу своме“ (Мт. 5, 27–28). Другим речима, правни Стари завет узима у обзир само спољне чињенице, док морални Нови завет узима у обзир и унутарње расположење.

Из ове разлике правних и моралних аката по предмету потиче и њихова разлика *по санкцији*, тј. по последицама нарушавања правних и моралних норми за кривце. Док је за морални или неморални чин надлежан унутрашњи суд савести, док је спољашња одговорност овде само евентуалност, јер спољашњи, формални суд нема могућности да спречи наше рђаве мисли и

жеље, и чак нема начина да дозна за њихово постојање и нема потребе да то чини кад се од тога не нарушавају права других људи, за правне чињенице које вређају права других и изражавају се у спољашњости, надлежан је спољашњи, формални суд са његовим спољашњим казнама, које успостављају равнотежу нарушену од кривца.

На тај начин морал има три битне, карактеристичне особине којима се разликује од права: 1) морал се оснива на идеји жртве – право на идеји једнаког; 2) морал постоји не само социјални него и лични – право има увек социјални карактер; 3) морал има унутрашњи карактер и сâм по себи и по својој санкцији – право има увек спољашњи, социјални карактер, и само по себи и по својој санкцији. Најзад, моралност има у виду највиши циљ живота, крајње назначење човека или највише, апсолутно добро које је у Богу, тј. животна заједница са Богом која започиње под условима овоземаљског живота а продужава у вечности; међутим, право тежи да сачува грађански поредак, да регулише односе међу људима и да осигура личност и имовину, а то је споредан циљ или условно добро. Право помаже моралу сузбијајући грубе захтеве воље, спречавајући штетне испаде покварене воље и заштићујући правду тамо где нема љубави. У том смислу право се јавља као педагошко-васпитна сила која, регулишући спољашњу активност људи уколико се она односи на њихове животне интересе, васпитава и дисциплинује људску вољу, и тако је навикава и оспособљава за самодисциплину њене унутарње активности, тј. моралне активности.

И тако се морал, по своме психолошко-логичком приоритету над правом, јавља не само као извор из кога право извире и не само као услов без кога би правни поредак био немогућ, него и као његов виши циљ. Овакав однос права према моралу види се најбоље по самом развоју права од његових првих почетака па до данас. Овај развитак може бити означен речју *етичизирање њрава* – право се стално развија у смеру морала; оно постаје савршеније уношењем у њега све савршенијег и савршенијег етичког схватања. Савремено право културних народа савршеније је од права пређашњих векова, управо стога што правичније, у већој мери етички разграничава животне интересе људи и друштвених сталежа, обезбеђује ширу слободу активности како појединаца тако и друштвених група, а принудно-правне санкције све више хуманизује, тј. све више их прилагођава напреднијим етичким схватањима. И тако се право и морал узајамно допуњују, потпомажу једно друго у своме развоју и заједнички служе великоме циљу: остварењу и одржању истинскога, специфично-човечанског живота у свету.

И овим поводом истински благодарим писцу ове књиге, Крсту Ј. Пејовићу, на бодрости да свагда, у сваком животном тренутку нашег друштвеног хода, у којем Црква заузима истакнуто место, изнесе јасан и гласан став, чврсто и чињеницама засновано гледиште тог историјског тренутка. Расправе у овој вредној књизи нису дуге, писане су у виду уводних текстова, и управо зато опомињуће.

Благодарим и издавачу, Институту за српску културу из Никшића, и рецензентима који су приволели аутора – Крста Ј. Пејовића да ове своје радове објави сабране у једном делу.

Вриједно мемоарско дјело о грађанском рату у Црној Гори (1941–1945) и поратном терору

Др Жарко Ласковић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

Ова завјетна књига професора Слободана Томовића може се убројати у његове најзначајније прозне саставе и, обухватајући бурна раздобља из времена његовог живота, уједно је, како то лијепо записа Матија Бећковић, „јединствена и насушна исповест о Другом самоубилачком рату у Црној Гори који траје и не престаје до данашњег дана“. Блаженопочивши митрополит Амфилохије, који је рукопис читао, доживио га је као нешто најбоље и најважније што је Слободан Томовић написао и, црно на бијело завјештао будућим нараштајима.

О појединим догађајима и личностима писао је онако како их је доживио, видио и оцијенио. Описао је приватни живот и рад, своју фамилију, пријатеље, познанике, али и људе који су му радили о глави. Дао је слику старих и нових схватања, записао је своје разговоре са појединим људима, описао је људе какви су били.

За вријеме Другог свјетског рата и након њега у Црној Гори дошло је до великих политичких превирања каквих раније није било. Томовић је сликовито приказао грађански рат у Црној Гори, као и карактер комунистичке владавине. Посебно су интересантни описи невино осуђених на смртне казне и дугогодишњу робију, најчешће без судских процеса, вољом неког моћника.

Слободан Томовић,
Грађански рат у Црној Гори, Штампар Мациарије, Београд, Ободско слово, Подгорица, 2024, 306 страна.

Како се историјска наука бори за истину, Томовићева књига је и одговор на историју коју су писали побједници. Она је свједочанство о страдањима црногорских четника и цивила за вријеме и након рата. Четнички покрет је од стране комунистичког режима представљен у најгорим својствима. Истина је била сасвим другачија. Књига пред нама говори како се пише на основу фактичког стања и непобитних чињеница. Идеолошка искључивост деценијама није дозвољавала да се критички преиспита прошлост, па зато појава ове књиге обогаћује наша сазнања. Теме које Томовић обрађује, на основу својих сјећања, биле су забрањене у послератној Југославији, све до деведе-

сетих година прошлог вијека. Зато она представља потпуно ново и оригинално дјело у црногорској мемоаристици и историографији. Подаци у књизи у знатној мјери одударају од свједочења људи у разној мемоарској грађи, нарочито свједочења политички подобних људи.

Ради се о подацима који су деценијама скривани од очију јавности, о подацима о којима је било забрањено јавно говорити, о жртвама које су умањиване или занемариване у циљу прикривања истине како би ослободили избјегли законске санкције прописане за ратне злочинце. Зато нам ова књига помаже да утврдимо историјску истину и не дозволимо да се њихова недјела предају заборава. Ово је и књига о жртвама безумља, убијеним без суда, суђења и доказане кривице.

Књига је систематизована у више цјелина. У уводном дијелу Слободан Томовић нас упознаје са својом породицом. Потписао је из веома угледне породице. У Колашин је дошао као десетогодишњак, 1939. године, и уписао се у први разред Реалне гимназије. Четворогодишњу основну школу завршио је у Матешеву. Са њим је у Колашин дошла и његова тетка Ђурђа-Ђука, јер су у породици процијенили да је сувише млад и њежан да би се могао самостално бринути о себи. С обзиром да су његови вршњаци обично становали сами, то га је на неки начин вријеђало, али о томе он није одлучивао. Дјед Периша Радоњин Томовић био је пензионисани официр старе црногорске војске. Ратник је из 1876. године. У ратовима од 1912. до 1918. године командовао је четом Планиничара и Матешеваца. Отац Велимир био је професор књижевности и историје. Припадао је генерацији првих интелектуалаца који су прије Другог свјетског рата завршили студије у Београду. Стриц Мираш био је високи полицијски чиновник, са службом у Македонији. Био је пријатељ Николаја Велимировића. Братство је имало прво и једино сердарство у Васојевићима. Титула сердара припадала је Николи Бошкову Томовићу и његовом сину Милошу Николину. Слободанова мајка, Олга Вуковић, потицала је из војводске породице легендарног Миљана Вукова Вешовића. Њерка је окружног начелника Берана, Мила Вуковића, унука команданта беранске бригаде Маријана Вуковића и праунака Милована Вуковића, старијег брата војводе Миљана. Олгин отац, Слободанов дјед, Мило (Милан) Вуковић, завршио је Правни факултет у Цариграду прије балканских ратова. Ово су најкраће црте о Слободановим прецима, с очеве и мајчине стране. Он је све ове црте о прецима изнио јер сматра да је у њима коријен сваког каснијег расуђивања и увјерења, укључујући и политичко.

Поглавље насловљено „Четрдесет прва“ говори о бурној 1941. години, која је преусмјерила сву нашу историју, народни дух и традицију за много деценија, можда и вјекова. С овом годином престају исконска правила и очекују нас нови, непредвидиви путеви и искушења. Када је избио Други свјетски рат, Слободан је био ученик другог разреда Ниже колашинске гимназије.

Уочи крупних догађаја у Колашину, сваким даном, повећавала се напетост. У порасту је била психоза незадовољства недефинисаном политиком. Много је уличних демонстрација. Бучне политичке расправе најчешће су се завршавале тучама. Критичан је био мјесец март. Сви су били испо-

литизовани, чак и жене и дјеца. Најупечатљивија су била сјећања старијих особа која су се односила на сурову глад и високу смртност народа под аустријском окупацијом. Радио Београд свакодневно је преносио поруке патријарха Гаврила Дожића. Патријарх је отворено позивао народ у свети рат против Германа. Сваку радио проповијед је почињао Његошевим стиховима: „Славно мрите кад мријети морате, васкрсења без смрти не бива“. Све је то дјеловало запаљиво, посебно у колашинском крају одакле је родом патријарх Дожић. У Колашину су се свакодневно одржавали протестни скупови због намјере да се приступи Тројном савезу. На овим зборовима знатно слободније говорили су комунисти. Отворено су навијали за Стаљина и совјетску Русију. Представници грађанских партија тражили су чвршћу везу с Енглеском и Америком. Полиција није никог спречавала да изрази расположење.

На вијест да је Југославија пришла Тројном пакту, ријеч издаја кружила је на све стране. Дошао је и најсудбоноснији датум у нашој новијој историји – двадесет седми март. У Краљевини Југославији извршен је државни удар. С радио таласа Београда одјекивала је маршевска музика. Међу грађанством је настало неописиво одушевљење. Улице Колашина постале су претијесне за народ који се слегао из околине. Нешто касније, у прославу се укључују комунисти који наступају организовано као војска. Ко се боље загледао у изразе лица могао је са сигурношћу да предвиди оштар грађански рат. У следећем поглављу Томовић говори о комунистима и предстојећем рату, затим о шестом априлу, када је у његовој Планиници, од дједа Перише који је дошао из Матешева, сазнао да је „Биоград јутрос вас изгорио“.

На себи својствен, генијалан начин, Томовић описује муњевити рат, прве дане окупације, зеленаше и њихов прилично слаб уплив у народу, немире у Васојевићима и нападе муслимана и Албанаца. Енергичним дјеловањем капетана прве класе Павла Ђуришића, који се борио против Италијана у априлском рату, упад муслимана је заустављен. Пише о тринаестом јулу, и каже да је оцјена историчара да је тих дана у устанку учествовало готово цјелокупно борбено становништво Црне Горе тачна. За комунистичку пропаганду каже да је била жестока. У агитацији комуниста, Русија је земља благостања, у којој тече мед и млијеко. Описује италијанске ратне операције, њихове одмазде, казнене експедиције, терор, италијанску милицију.

У поглављу „Комунисти-Партизани“ описује главне особине комунистичког покрета у свијету. Даље говори о појачаним активностима гериле од јесени 1941, о почецима четничког покрета, пунктовима националног отпора Коминтерни (Краљске Баре, Заостро). Годину 1942. обрађује кроз поглавља: „Јануар 1942. године“, „Тактика Италијана“, „Уочи првог сукоба“ (присуствовао је са оцем Велимиром на Матешеву, у кафани Вељка Милошевића бурној дебати између угледног национално оријентисаног професора историје Богића Милошевића и комунистичких шефова Шћепана Ђукића и Мирка Вешовића, која је завршена тешким увредама с обје стране), „Бољшевици на дјелу“, „Грађански рат“ (прва непријатељства између пар-

тизана и четника у Црној Гори отпочела су 20. јануара 1942. године. Сукоб се догодио између Матешева и Краљских Бара. Детаљно описује ове догађаје), „Послије прве битке“, „Партизанска конференција“ (на којој је присуствовао са оцем Велимиром, јер избора није било. На конференцији је говорио политички комесар одреда Саво Брковић, који је завршио ријечима: „Довољно је мјесец дана да збринете породице, а онда морате сви добровољно у партизане“. За мјесец дана ствари су се битно промијениле). Обрађује и битке од деветог и деветнаестог фебруара, као и одлучујућу битку од 22. фебруара 1942. Говори и о грубом наступу четничке јединице, свом сусрету с Павлом Ђуришићем, даљим четничким активностима, владавини четника, Дражи Михаиловићу у Липову, основним слабостима четничког покрета (у првом реду непостојању јединствене команде и лошој организацији према племенском и географском принципу). Већ крајем 1942. четници губе полет који их је карактерисао на почетку године. Пише о четничким командантима и уобличавању четничког државног и националног програма на конференцији четничке интелектуалне омладине у Шаховићима првог и другог децембра 1942.

Затим обрађује важније догађаје у 1943. години. Издвојио бих велику четничку свечаност у Колашину, поводом годишњице уласка четничких снага у овај град, која је одржана 22. фебруара 1943. године. Описује критични мјесец мај 1943. и стање послје капитулације Италије, тешке борбе у околини Колашина, слом четника, сјеверну Црну Гору под влашћу комуниста.

„Први мјесеци 1944. године“, „Дезорганизација у редовима четника“, „Комунистичка прослава у Колашину, 13. јула 1944.“, „Њемци и балисти“, „Обновљене четничке активности у јуну и јулу 1944. године“, „Јесен 1944. године“, „Четничка одступница“, у којој учествује и његов отац Велимир, с ког пута су се ријетки појединци вратили, су поглавља везана за ову годину.

О православном Божићу 1945. године, Ђуришићеве снаге дефинитивно су напустиле терен Црне Горе. С Ђуришићем је из Црне Горе одступило између дванаест и петнаест хиљада војника и око шест до седам хиљада цивила са готово цјелокупном духовном и интелектуалном елитом једног времена и једног народа. Драма четничког повлачења састојала се у томе што су пошли у сусрет Савезницима, који то више нијесу били. Мало гдје ће се наћи чињеница коју износи Слободан Томовић: „Мањи број Ђуришићевих војника предао се партизанским властима користећи ‘Титову амнестију’“. Показало се да је амнестија варка, нешто што је урађено само ради утиска на западне силе. Затим описује свој боравак у скривници, потјеру, пријављивање властима, однос ОЗНЕ према њему, Берански затвор, о томе да постаје партизан, о активностима против албанских герилаца. Крајем октобра 1945. године ослобођен је војске и наставио школовање. Описује свој однос у школи према марксистичком учењу и казне које су због тога услиједиле. Именом и презименом наводи имена провокатора и шпијуна задужених за њега. У љето 1946. године, поново је ухапшен. Слиједе поглавља: „Колашински затвор“, „Пакао саслушања“, „Радојица Оровић“ (човјек од челика, пред којим је и неприкосновена УДБА показала респект), „Оптуж-

ница“, „Трећи пут у затвору“, примјећује да комунисти генерално мрзе васојевићко племе и свете му се на различите начине. Дјеци четника одобрен је упис у школе, али су под непосредном присмотром скојеваца. Говори и о Бранку Ивановићу, младићу родом из Андријевице, милиционер је био задужен за њега да мотри цијелу ноћ. Забрањено му је било да сједне и морао је да гледа непрекидно у сијалицу. Књигу завршавају поглавља „Истражни поступак у Беранској УДБИ“, „Бјелопољски затвор“, „Суђење“. Послије издржане казне, уписао је поново седми разред Гимназије у Никшићу. Укупно је изгубио двије школске године. У Никшићу су га лијепо примили. У то вријеме, вршено је масовно хапшење информбироваца, па су „реакционаре“ и четнике заборавили.

У „Додатку“ пише о дисциплинском суђењу од стране Комисије за студенте при Ректорату Универзитета одржаном 4. јуна 1952. године у Београду, кад је био студент друге године Чисте философије. Пресуђен је на удаљење са свих југословенских универзитета у трајању од пет година. У међувремену студирао је на Теолошком факултету у Београду, с обзиром да је он радио изван Универзитета. Послије три године враћен је на Филозофски факултет. Дипломирао је 1956. године с одличном оцјеном. На истом факултету одбранио је докторску дисертацију 1973. године, послије много идеолошких перипетија. Захваљујући објављеним књигама, постао је редовни професор Универзитета 1977. године. У политичким схватањима, био је и остао присталица вишепартијског система и грађанске демократије. У вријеме комунистичке тираније, ово се називало фашизам. Припадао је четничком покрету и тврди да је флагрантна неистина, да су четници издали државни легитимитет, свога краља, Отаџбину, вјеру и нацију. А то је једино што се може издати.

У књизи Томовић даље говори о педесет узрока пропасти комунизма, гдје истиче да је Марксистичка идеологија у цјелини осиромашила човјеков духовни живот. Ту је и текст „Вишепартијски систем нема алтернативу“, затим текст „Толеранција – мјера цивилизације“, текст „О феномену морала“, „Закон о вјерским празницима“, „Увођење вјерске наставе у образовни систем“.

Након ишчитавања ове изузетно вриједне и занимљиве књиге задовољство ми је закључити да се ради о одличној и озбиљној студији пуној изузетно вриједних података, опсервација и чињеница.

ЈА СЕН – ЈАСЕН

Др Никола
Маројевић

Институт за српску
културу,
Никшић

Радоман Рацо Станишић, „Јасен“, Јасен, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори – Удружење књижевника Црне Горе, Београд – Подгорица, 2025, 77 страна

Седамдесет година од рођења и четрдесет од упокојења **Радомана Раца Станишића** је повод да издавачка кућа Јасен из Београда, уз саиздаваштво Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори (Подгорица) и Удружења књижевника Црне Горе из Подгорице, за штампу приреде друго издање његове постхумно објављене књиге *Јасен*.

Драма „Јасен“ и стихови који су објављени, у овој невеликој по обиму књизи, суштински одређују његов поетски израз. Првобитни рукопис је припремио и изванредан предговор првом издању написао проф. др Владета Р. Кошутић (1926–2005), а за објављивање препоручио академик Матија Бећковић.

За ову прилику издавајмо његову пјесму Косово, по много чему јединствену и особену.

Ова пјесма кроз једноставне ријечи осликава сву драму косовског страдања. Сами избор ријечи носи снажну симболику косовског прегнућа српског народа. Сведеност језичких облика превазилази просторну одређеност Косова прерастајући у космолошки окршај зараћених страна. Наизглед се ређају појмови без видљиве спољашње везе – међутим, тиме мистична атмосфера постаје непосредно оваплоћена кроз симболички спој упарених појмова: „камен и крв“ као страдање и отпор; „ноћ и божур“ – онтолошка туга и бескрајна нада, „зрно“ – клицу новог живота... све до „духа“ – као залог вјечног и непролазног живота.

Пјесму покреће косовски завјет, али она по преминућу прераста у универзалну космолошку борбу између добра и зла, борбу која подразумијева и јачег и слабијег, и коначно борбу која никад не престаје. Борбу за очување идентитета и духовности, чији епилог не губи на значају ни у данашње вријеме...

Христово ћутање пред Пилатом, отјеловљено код јунака драме *Јасен*, остаје путоказ како постоји одговор у ћутању чија тишина јаче и далекоменетније одзивања од свих бучних одговора и знаменитих спекулација.

КОСОВО

Цврчак и труба
камен и крв
ноћ и божур
зрно
изгубљен смијех
и мач и око
и муж и небо
само дух
ври и гори
само дух
дух живи

Радоман Ч. Станишић 1955–1985. рођен је у селу Међеђе – Црна Гора.

Филолошки факултет у Београду завршио је 1979. На истом факултету магистрирао је 1985. Радоман је живио у Београду. Радио је као професор на Институту за стране језике. Магистарска теза *Медијативни фрагменти као жанр Андрићеве прозе* посмртно му је објављена 1987. у издању „Универзитетске ријечи“ из Никшића. Тематизацију *Знакова њоред њућа* Ива Андрића Радомана Раца Станишића су објавили Фондација Радоман Рацо Станишић (Подгорица, 2005) и Јасен (Београд, 2021).

СРПСКА БАШТИНА

In memoriam

Будимир Алексић

Одлазак барда српске филологије

In memoriam:

Проф. др Драгољуб Петровић

(20. јун 1935 – 16. новембар 2024)

Др Будимир Алексић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

Са закашњењем од скоро годину дана одужујемо се успомени на живот и дјело великог српског филолога и непоколебљивог борца за научну истину о српском језику и српском народу – проф. др Драгољуба Петровића који се престао у дубокој старости, али је остао активан тако рећи до краја свога овоземаљског живота. Окончао се један тако богат и пун живот, иза кога је остала читава библиотека књига, студија, чланака, полемичких осврта, рецензија и редакторских послова, па морамо да се питамо како је стигао све то да уради само један човек. Посао је толико обиман да често многи институти за исто вријеме не могу више да ураде.

Драгољуб Петровић је рођен 20. јуна 1935. године у знаменитој војводској породици, у Косору код Подгорице, усред славног српског племена Куча. Године 1945. колонизован је у Змајево код Новог Сада, гдје је завршио основну школу. Гимназију је завршио у Новом Саду, гдје је и дипломирао 1960. на Филозофском факултету на Групи за јужнословенске језике. На истом факултету је завршио и постдипломске студије. Магистарски рад под насловом „Гласовни систем ровачког говора“ одбранио је јануара 1964. као први магистар на Универзитету у Новом Саду.

По окончању студија запошљава се на Педагошкој академији у Никшићу као предавач српскохрватског језика, и тамо остаје до краја школске 1965/66. године, до избора за асистента Филозофског факултета у Новом Саду, на Групи за јужнословенске језике. Докторску дисертацију „О говору Змијања“ одбранио је 18. јануара 1971. Наредне године је изабран за доцента, 1977. за ванредног професора, а 1982. за редовног професора на предмету „Дијалектологија српскохрватског језика“, а скоро двије деценије предавао је и „Фонологију српског језика“. У више наврата обављао је функцију директора Института за јуж-

нословенске језике, и шефа Катедре за српски језик Филозофског факултета у Новом Саду.

Бавио се српском дијалектологијом, ономастиком, фонологијом, дијалекатском лексикографијом, као и проблемима словенске лингвогеографије. Био је истакнути учесник пројекта Општесловенски лингвистички атлас (који се бавио битним особинама и распоредом гласовних, обличких и лексичких система на словенском језичком простору) и Општекарпатски дијалектолошки атлас (који се бавио лексиком за животне услове у планинским областима). Пуних тридесет пет година био је укључен у сабирање грађе за Дијалектолошки атлас српског језика. Био је организатор прикупљања српске народне лексике у Војводини, а резултати истраживања објављени су у десет томова (2000-2011). Био је члан најугледнијих међународних установа за лингвистичка истраживања. Био је и члан више одбора и комисија у Српској академији наука и уметности: Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе, Одбора за ономастику, Одбора за речник српског језика и Одбора за стандардизацију српског језика. Био је члан уредништва „Српског дијалектолошког зборника“ (Београд), „Зборника Матице српске за филологију и лингвистику“ (Нови Сад) и „Прилога проучавању језика“ (Нови Сад). Био је стални члан-сарадник Матице српске, члан њеног Одељења за књижевност и језик и, у више мандата, члан Управног одбора. Двоструки је добитник Награде „Павле Ивић“, коју додјељује Славистичко друштво Србије за значајна лингвистичка и лексикографска достигнућа. Вијек испуњен толиким радом завршио се по неумитном реду ствари у 90. години живота. Упокојио се 16. новембра 2024. у Леушићима код Горњег Милановца.

Драгољуб Петровић је био једини српски лингвиста који је два мјесеца провео у затвору. Наиме, крајем 1985. године, пошто је у „Књижевним новинама“ објавио текст под насловом „Помиримо пријатеље, непријатељи су помирени“, ондашње власти су га, решењем Општинског судије за прекршаје у Новом Саду од 3. децембра 1985. осудиле на два мјесеца затвора. Пресудом Суда части за резервне млађе официре, официре и војне службенике у Новом Саду од 19. априла 1988. године, „због дисциплинског преступа из члана 197. став 1 тачка 2. Закона о служби у оружаним снагама“, односно због тога што се налазио међу потписницима двију иницијатива (1986): за оснивање Фонда солидарности и за издавање приватног листа „Самоуправа“, те што је као аутор чланка „Помиримо пријатеље, непријатељи су помирени“ (1985) „кажњен од стране судије за прекршаје у трајању од шездесет дана“, осуђен „на казну губитка чина резервног капетана“.

У одбрану слободе говора одржаване су протестне вечери у Удружењу књижевника Србије, Француска 7, *Понедељком у 19*, под заједничким називом „Репресија и стваралаштво“, које су трајале од 11. фебруара до 7. априла 1986. године, све док је био у затвору; на тим вечерима, преко 150 књижевника, културних и јавних радника, својим саопштењима о проблематици вербалног деликта, као и другим протестним прилозима (пјесмама, есејима, афоризмима) исказало је своје неслагање с репресивним мјерама партијске државе против слободног мишљења.

Веома је обимна библиографија новинских, публицистичких, стручних и научних радова професора Петровића који су објављени у разним периодичним публикацијама или као сепарати. Наводимо самостално објављене књиге: „О говору Змијања“ (Нови Сад 1973), „Говор Баније и Кордуна“ (Нови Сад-Загреб 1978), „Фонолошки описи српскохрватских/хрватскохрватских, словеначких и македонских говора обухваћених општесловенским лингвистичким атласом“ (Сарајево 1981, 523-557, у коауторству), „Топонимија Куча“ (Београд 1988), „Школа немушког језика“ (Нови Сад 1996), „Српски језик на крају века“ (Београд 1996), „Ономастика Качера“ (Београд 2003, у коауторству), „Сумрак српске ћирилице: Записи о затирању српских националних симбола“ (Нови Сад 2005), „Демократија с наличја“ (Београд-Ваљево-Фоча 2006, у коауторству), „Фонологија“ (Београд-Нови Сад 2010, у коауторству), „Зловременик“ (Нови Сад 2010), „Речник Куча“ (Београд 2013), „Заперци српског језика“ (Београд 2018), „Прасрби“ (Београд 2021), „Осмуђена памет“ (2022), „Разобручено зло“ (Београд 2022), „Поглед у маглу“ (Београд 2022), „Похара српског језика“ (Београд 2023), „Реч на бепућу: Интервјуи“ (Београд 2023), „Спорови језикословни“ (Београд 2023), „Несојска времена“ (Београд 2024) и „Границе српског језика“ (Нови Сад 2025).

Осим тога, приредио је седам књига: Јован Кашић, „Трагом Вукове речи“ (Нови Сад 1987), Павле Ивић, „О говору Галипољских Срба“, Том 1 (Сремски Карловци-Нови Сад 1994), Павле Ивић, „О фонологији: Расправе, студије, чланци“, Том X/1 (Сремски Карловци-Нови Сад 1998), Александар Белић, „Дијалекти источне и јужне Србије“ (Београд 1999), Александар Белић, „О дијалектима“ (Београд 2000), Павле Ивић, „Дијалектологија српскохрватског језика – Увод и штокавско наречје“, Том 2 (Нови Сад-Сремски Карловци 2001), Павле Ивић – Ilse Lehiste, „О српскохрватским акцентима“ (Нови Сад-Сремски Карловци 2004).

Као што смо поменули, највише се бавио српском дијалектологијом и ономастиком, а знатан број радова посветио је проблемима словенске лингвогеографије. Из тих области објавио је преко 200 прилога. Ту спадају књиге „О говору Змијања“ и „Говор Баније и Кордуна“, исцрпне и савјесно урађене монографије, богате новим подацима и компетентном научном анализом. У оба случаја обрађене су говорне зоне раније једва помињане у дијалектолошкој литератури. У биљежењу фонетских појава показао је фин слух за нијансе, а његов начин посматрања морфолошких и синтаксичких дијалектизама свједочи о смислу за прецизност одређења. Његови закључци увијек се чврсто темеље на чињеницама и остаће као трајна тековина науке; будући истраживачи често ће се обраћати његовим књигама као извору сигурно фиксираних података и инспиративних запажања и анализа. Исте такве особине уочљиве су и у бројним мањим његовим дијалектолошким радовима, који га, уз то, приказују као дијалектолога са широким распоном интересовања и дјелатности. Знатан дио његових дијалектолошких прилога посвећен је говорима у Црној Гори, али је он био „код куће“ и у предјелима удаљеним од свога завичаја – у Босанској Крајини и на Кордуни, на примјер. Лијепо мјесто у овом склопу имају четири његова рада „О

говору Враке“ (1972-1974), на данашњој арбанашкој територији сјевероисточно од Скадра, у којима је оцртана слика једног особеног говорног типа (српског становништва поријеклом из Црне Горе) који тавори без контакта са сопственом језичком матицом и полако нестаје окружен другојезичним живљем.

Драгољуб Петровић се потврдио и као добар педагог. Његово ревносно залагање у настави и лијеп однос према студентима огледају се и у томе што је у „Прилозима проучавању језика“ објављен низ студентских радова чијом је израдом он руководио. Уз то, он је био ментор у изради већег броја магистарских радова и докторских теза. Колико је био омиљен међу својим студентима, најбоље свједочи недавни запис једнога од њих, који гласи: „И ми учитељи имамо учитеље. И међу њима оне који за нас остају недостижна мера. Недостижна мера знања, недостижна мера достојанства, недостижна мера професионалног и личног интегритета и непоколебљивости када се стоји иза онога што се зна и што се целим бићем сведочи“.

Свим својим бићем – својим великим срцем и својим блиставим умом Драгољуб Петровић је био посвећен очувању српског језичког, културног и духовног идентитета. На темељу необоривих доказа писао је о древности и распрострањености српског језика. Инсистирајући на научној истини о српском језику, указивао је на чињеницу да је српски језик „стар 10-12.000 година, а прва писана свједочанства о њему имамо из времена кад је Син Божји био ђетић од 12 година“. Тврдио је и доказивао да је српски језик „до последњих деценија 19. вијека био раширен макар од средње Бугарске до средње Истре и од средње Паноније до сјевероисточних обала Егејског мора (тј. обухватао је и Егејску Македонију док ће нам за старије епохе о томе говорити носиоци неких дубљих знања), а онда почео да се 'ценка' по неким мјерама које је одређивала сужена свијест њихових носилаца“. Аргументовано је разобличавао комунистички инжењеринг који је одредио да се из српског језика „истићи“ много малих језика који представљају просто преименовање српског. Указао је при том на чињеницу да су комунисти слиједили методологију свих претходних окупатора: напали су српски језик и његов идентитет тиме што су најприје напали ћирилицу као његову најбитнију ознаку.

Био је први лингвиста који је показао како су лингвистички, књижевни и културни комесари у Црној Гори креирали идеју о „црногорском језику“, доказујући да је то рађено по обрасцима који су успостављени у Хрватској у вријеме МАСПОК-а крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог вијека. Неуморно је водио спорове са протагонистима те „аветне“ и „обеспамећене лингвистике“, како је, сасвим прецизно, дефинисао квазинаучне тлапње монтенегринских језикословаца. Анализирао је тај апсурдни пројекат који је деценијама „разрађивала“ група лингвистичких незналица, тј. „специјалиста за аветну лингвистику“, како их је с правом третирао, дигнут на државни ниво и огољеним политичким насиљем „угуран“ у Устав Црне Горе 2007. године.

Два сата прије него што се упокојио 16. новембра 2024. у спокоју горњо-милановачких Леушића, у 90. години, довршио је своју последњу књигу

„Границе српског језика“ – дјело у коме је сажео своја вишедеценијска сазнања и промишљања о језику и идентитету српског народа.

Научни резултати великог српског филолога проф. др Драгољуба Петровића имају непролазну вриједност не само за српски народ него и за православну културу уопште. И као што је своје волуминозно научно дјело, више од пет деценија, штедро даривао своме српском роду (али и словенској науци о језику), неће бити случајно што ће и шака земље која је покрила његову главу израсти у једну од највиших гробних хумки у српској лингвистичкој науци.

СРПСКА БАШТИНА

Из архива

Радомир Булатовић

Континуитет геноцида

Др Радомир
Булатовић

Увод

Педесет година после је формалног завршетка Другог свјетског рата чини се да се он тек сада довршава или продужава у страшнијем облику понављања геноцида. Стога је наслов „континуитет геноцида“ сам по себи одређен стварним збивањима стварања новог свјетског поретка кога су њемачки нацисти прије 50 година називали „новим еуропским поретком“. Због тога смо дужни да објаснимо откуда то да побједници буду после 50 година поражени, а поражени побједници. Истребљивање Срба на просторима треће Југославије поновљено је стравичније него икада прије. Када кажемо Срба, мислимо и на Црногорце без икакве разлике, јер их геноцидаши не раздвајају више, него кад им је потребно да уз помоћ њиховог самоуништавања себи олакшају посао.

Њемачки нацисти су први у свијету путем „новог европског поретка“ отпочели масовно истребљивање Јевреја, Срба и Цигана, као и Пољака, Руса итд. То су спроводили на разне начине, а понајвише у „творницама“ смрти. По разбијању Југославије 1941. године, Нијемци уз помоћ хрватских усташа отпочињу потпуно истребљивање Срба на просторима Независне Државе Хрватске, коју су створили, као што то чине 50 година касније на модернији и перфиднији начин. Током Другог свјетског рата систем геноцида се спроводи прво путем мањих стратишта, а затим творницама смрти какав је био Јасеновац. Многи код спровођења геноцида употребљавају ријеч ФАШИСТИ, а ми сматрамо да то није научно тачно. Фашизам је италијански десни националистички покрет, али он нема у програму геноцид над било којим народом. Зна се да Јевреје, као и Србе, спасавају фашисти од хрватских усташа. Међутим, иако је њемачки нацизам такође десни националистички покрет, он има у свом програму ликвидацију Руса, Пољака, Срба и посебно ригорозно Јевреја. Док фашистички покрет предводи Бенито Мусолини, образован човјек, дотле нацистички покрет предводи молер Адолф Хитлер.

Истина он је себе називао умјетником, собосликарем, али то није могло да га уздигне на виши степен образовања. Он је одмах послје доласка на власт организовао творнице смрти 1933. прво у Дахау, а затим то проширио највише у Пољској послје њеног окупирања 1939. Да оправда бомбардовање и окупацију Варшаве и Пољске побио је неколико својих војника, што индикативно казује готово идентичан поступак намјештених масакрирања у Сарајеву – улица Васе Мискина и Маркале – за оправдавање НАТО снага бомбардовања Републике Српске. И сада, као и раније у Другом свјетском рату, њемачки нацисти са новим поретком настављају континуитет геноцида. Сада се у тај „посао“ укључују и Уједињене нације да би се обични људи теже освијестили шта се збива.

Италијански фашизам пошто нема тај систем геноцида није исто што и њемачки нацизам или национал-социјализам. Њемачки нацисти бјесомучно истребљују Јевреје, доводећи их чак из Јужне Америке бродовима у Освјенцин (Аушвиц) у Пољској на ликвидацију, а поготово из свих крајева Европе. Србе нарочито од 15. маја 1943, били четници или партизани, Нијемци одводе у логоре смрти и на присилне радове уз помоћ Италијана. Најватренији помагачи тог система истребљивања Срба на просторима Независне Државе Хрватске гдје је била укључена Босна и Херцеговина, били су хрватски усташе и домобрани, а не италијански фашисти. Ево за то доказа: на Пагу, Рабу, Госпићу-Јадовно постојали су усташки хрватски логори смрти. Пошто је то била њихова утицајна зона Италијани су те логоре до половине августа 1941. уклонили. Стога су хрватски усташе из Јадовна творницу смрти премјестили у Јасеновац. Тада је из Јадовна у Јасеновац премјештена и творница сапуна која је тамо радила до 1. маја 1945. Непобитно смо утврдили да се у ликвидационом центру творнице смрти у Јасеновцу на подручју Доње Градине производио сапун од прераде тијела логораша. То се може документовано спознати у нашој студији *Концентрациони логор Јасеновац с његовим освјетом на Доњу Градину* – Историјско-социолошка и антрополошка студија, коју је објавила сарајевска издавачка кућа „Свјетлост“ 1990. у 5.000 примјерака. Највећи антрополошки допринос изучавању монструозних усташких злочина под нацистичким новим европским поретком дали су научници: др Алојз Шерцел, др Вида Бродар, др Србољуб Живановић и др. Када се усавршио систем масовног уништавања проscribeованих народа у мамутској творници смрти Јасеновцу и преко 3.000 људи дневно, често чак и уз такмичење, полако су мали Јасеновци нестајали широм нацистичке владавине. Парола „СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ“ добија прави смисао тек када се каже „СМРТ НАЦИЗМУ И ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ“. Поновно појављивање неонацизма у облику новог свјетског поретка је доказ да њемачки нацизам послје њеног уједињења пријети свјетском опстанку.

Неонацисти су успјели да подјармљивањем Уједињених нација спроведу готово херметичку блокаду Савезне Републике Југославије претварајући је у гигантски *Неојасеновац*. Због тих разлога, ако не других барем моралних наводимо најосновније податке како су настајали мали Јасеновци током Другог свјетског рата у бившој Босни и Херцеговини гдје је дјеловала хр-

ватска усташко-домобранска власт. Из тога ће се јасно моћи сагледати како је могло да се деси 50 година касније тако масовно убијање и присилно пресељавање Срба из Лике, Кордуна, Баније, Книнске крајине, западне Босне, односно доброг дијела Босанске крајине.

Континуитет геноцида

У настојању да се ране не повређују и сачува „братство и јединство“, није било дозвољено, а камоли организованог изучавања геноцида у Југославији после Другог свјетског рата. За хиљаде и хиљаде јама у којима су углавном бачени СРБИ, ЦРНОГОРЦИ није било њихове ексхумације. Од 1961. масовно су ти мали Јасеновци затварани бетонским плочама уз неке натписе без прецизнијих података. Родбина преживјелих страдалника није била моћна да то онемогући. Удружења Савеза бораца Народноослободилачког рата, нијесу смјела било шта чинити на вађењу и достојном сахрањивању жртава усташког терора. Ипак су самоницијативно израдили нестручну анкету и упутили је широм Босне и Херцеговине да сазнају гдје су стратишта, колико је у њима сахрањено мушкараца, жена и дјеце и какав је њихов национални састав. Нама је срећа или несрећа дала да се домогнемо тих података тек 1991. захваљујући положају председника општине Центар у Сарајеву, на коју смо дужност изабрани 25. децембра 1990. и остали до доношења оставке 17. априла 1992, када се већ разбуктао грађански рат као нови облик геноцида.

Пошто је општина Центар захватала дио Сарајева гдје су смјештене све најзначајније институције: просвјете, здравства, културе, индустрије итд. сматрали смо да је не треба дијелити, јер како се год ријешу сукоб Хрвата, муслимана и Срба нешто ће нам заједничко бити потребно. Са тим се сложио и др Радован Караџић, председник Републике Српске. Ипак нам то није помогло да избјегнемо муслиманско хапшење и једва спасемо главу. Цртице из тог збивања објавио је у септембру 1992. „Новосадски дневник“.

Дугогодишњим изучавањем Народноослободилачке борбе 1941–1945. утврдили смо да су стратишта тамо гдје живе Срби или Јевреји, а сасвим малобројна гдје су настањени муслимани и најмања на подручјима гдје су Хрвати. Тако у Горњем Вакуфу нема стратишта, јер тамо нема Срба. Још је жалосније и значајније сазнање да су њемачко-италијанско усташко-домобранске офанзиве вођене искључиво тамо гдје су живјели или се у збјеговима налазили Срби. Као по неком неписаном правилу стално масовно страдају Срби, Црногорци у свим ратовима, па геноцид има континуитет и имаће га изгледа док се сасвим не затре овај православни народ. Имали смо прилике 1983. године да у Музеју устанка 1941. године у Ужицама (тада Титово Ужице) видимо два њемачка плаката на жућкастом папиру исписана латиницом и ћирилицом на српско-хрватском језику. На једном је Дража Михаиловић уцијењен на 100.000 рајхс марака у злату са додатком „англоамерички шпијун“, а на другоме латиницом иста награда од 100.000 рајхс марака у злату онеме ко убије Јосипа Броза Тита са додатком „бољшевички шпијун“. Ти плакати постоје од почетка 1943. године. То историчари знају иако не смију да објаве или неће, али се споре да ли је четнич-

ки покрет Драже Михаиловића антинацистички и антифашистички. Бранко Петрановић је стално тврдио да је покрет четнички антифашистички. Друго је питање њихове политике усмјерене ка томе да то чине са што мање жртава. Ако партизани побију четнике, страдају Срби, Црногорци углавном, а ако четници побију партизана, опет страдају Срби, Црногорци. Коначни учинак обостране борбе једних за слободу, других за краља и отаџбину је исти. Убијени су Срби, Црногорци. Стога је вријеме за национално уједињење и отржењење прије него сасвим нестане Срба, Црногораца. За то је потребан НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ, а не националистички или шовинистички. Видљиво је обнављање неонацизма, неофашизма нешто слабије, али мало неокомунизма до кога ће ипак морати доћи, јер је мајка Русија у агонији. Како је за њу страдало, опет највише Срба, Црногораца, знају најбоље послје Другог свјетског рата преживјели ГОЛОТОЧАНИ. Довољно је било да се послје 1948. године каже „Волим Руса“, па да се заврши у НОВОМ ЈАСЕНОВЦУ. Како је могуће да нам се Јасеновци непрекидно умножавају, а никако да стекнемо мало памети и ујединимо се? Све док племенски систем може да разбија заједницу, страним завојевачима није проблем да нас униште. Умјесто онемогућавања геноцида, он се умножава и усавршава до неслућених димензија уз помоћ парола какве су „људска права“, „етничко чишћење територија“ итд. а све од стране Срба, док неонацисти „заводе ред и мир“. Тако жалосно стање да горе не може бити у Трећој Југославији, 50 година послје Другог свјетског рата. Ред је да мало детаљније наведемо податке о малим Јасеновцима, како би на крају било јасније шта је томе помогао грађански рат у условима нацистичке и фашистичке окупације Краљевине Југославије.

Као Турци-дахије и јањичари далеке 1804. године што прво сијеку српске кнезове и угледније људе да онемогуће устанак сиротиње раје, тако хрватске усташе уз помоћ муслимана који су проглашени за „срчку хрватског народа“, „Хрвате-Муслимане“, отпочњу априла 1941. ликвидацију најугледнијих и најбогатијих Срба. По истом рецепту 50 година касније њемачки неонацизам ствара хрватскомуслиманску унију у Босни и Херцеговини као снагу за истребљење Срба.

У селу Гудавцу, крај Бјеловара, 27/28. априла 1941. усташе су стријељале 184 српска сељака. Усташе у Благају на Кордуну поубијале су из околине Вељуна и блиских заселака око 250 одраслих Срба који су се одазвали позиву.¹

Усташе су 11. маја у Глини похапсиле све грађане Србе од 16 до 50 година и ноћу 11/12. их побили, када је страдало 380 мјештана и 150 лица из околине који су се те ноћи затекли у Глини. Поубијани су у оближњем селу Прекопу и Мађар.²

¹ Др Фикрета Јелин-Бутин, Убишће и Независна Држава Хрватска 1941–1945, 166.

² Архив Војноисторијског института у Београду, к. 314, док. 38/1-6, саопштење бр. 10 Комисије за ратне злочине окупатора и њихових помагача о покољу Срба у Глини. Сада, 50 година касније, Срби су ту поново страдали, а неки успјели да побјегну у мајку Србију и Црну Гору.

У саопштењу број 10. Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о покољима Срба у Глини се каже: „Везане људе бацали су о земљу, ударали по њима кољем и млатовима, боли их ножем, преламали им удове, клали их тупим ножевима, а многима су ножевима парали прса и још живима људима вадили срца. Многе су жртве прије смакнућа полудиле од ужаса“.

Током 1941. само у Глини и околини усташе су поубијале око 8.000 људи, жена и дјеце. Познат је покољ Срба у глинској православној цркви. Од 10. априла 1941. до 30. октобра 1942. у околини Глине усташе су поубијале око 3.000 Срба и током открије отјерале у концентрационе логоре³. „И ова су убиства вршена на најгрозније начине. Везаним људима пребијане су кости, полуживи људи бацани су у јаме или у ватру, чекићима разбијане су лобање, резани поједини удови итд.

Дне 20. VIII 1941. под вођством усташе Уске Мешиновића и М. Махинића из Врнограча усташе су похапсиле читаво српско становништво, и након што су дјевојке силовали, голе су их натицали на коље. Дјецу од 6 мјесеци до 6 година пресијецали су на половину. Мушкарце су клали. Овдје је пало око 200 жртава...“⁴

Усташе пљачкају жртве, одузимају им новац, накит, златне предмете, обућу и одјећу посебно ако је од богатијих људи. Само у Слуњу усташе су првих дана своје власти поубијали преко 4.000 православаца, од чега око 200 људи, а остало су били болесници, дјеца и старци.

„У Бихаћу именован је великим жупаном Љубомир Кватерник, брат војсковође Кватерника, рођени Слуњанин. Његова владавина у Бихаћу је једна жалосна епизода у хрватској повијести. Сав његов рад састојао се у клању и убијању православаца те пљачкању њихове имовине. Сам је изјавио у Слуњу да их је побио преко десет тисућа“.⁵

Током јула и августа 1941. усташе из Цазина, Кладуше и Врнограча по наредби жупана велике жупе Крбаве и Псата у Бихаћу Љубомира Кватерника масовно су убијали Србе. Само 21. јула 1941. убили су 30 Срба из Кладуше, Врнограча, Сиљковаче, Бојне, Глинице и других заселака, те сусједних села Кордуна. То су били угледни људи, кнезови, трговци, угоститељи, занатлије и боље стојећи сељаци. Усташе су им код хапшења говориле да понесу вредније ствари, одјећу и новац јер ће наводно ићи на рад у Њемачку.

Ови Срби су убијени у Госпићу.⁶

Дана 26. јула 1941. усташе су затвориле 80 Срба у кладушку православну цркву. Везали су им жицом руке, утоварили на камионе и ноћу 29/30. јула 1941. повезли на брдо Чунгар гдје су их стријељали. Сахрањено је 300 људи у рововима који су били раније ископани. Први масовни гроб налази се у противтенковском рову којег је војска својевремено копала за војне

³ Исто.

⁴ Исто, саопштење Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових домаћих помагача бр. 10, написали су 14. X 1944, др Фердо Чулиновић и др Анте Мандић.

⁵ Архив Војноисторијског института мк. 314, док. 32/1-5. Саопштење бр. 9 о покољима у Слуњу Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

⁶ Зухдија Жалић, *Масовни покољ у Кладуши, јул-август 1941, Свједочанства учесника НОБ-е 1941–1942*, књ. 4, Београд 1975, 261.

потребе. Ово мјесто је удаљено од Кладуше око 1 км а ту је сахрањено око 4.000 Срба с кладушког подручја и из села Кордуна, подручја Слунја и Војнића. У другој гробници сахрањено је око 400 жртава, а дужина јој је око 45 м. У гробници трећој је око 300 жртава. „Дакле, за кратко вријеме масовно је ликвидирано само код Кладуше око 5.000 Срба“.⁷

У Херцеговини Срби пред масовним усташким злочинима воде праве ратове већ у мају и јуну прије наводног дизања устанка по одлуци КПЈ 4. јула. Збјегови су масовни по планинама, а узрок устанка није идеологија и позив на устанак КПЈ, него геноцид над Србима. Угљеша Даниловић, један од ријетких комуниста који је то уочио каже: „Глас о јамама (Коритској и др.) у које је бачено на стотине људи, жена и дјеце одјекнуо је широм Херцеговине па и даље. Спонтани отпор на те злочине био је неизбјежан“.⁸

Усташе формирају бројне гробнице за Србе у херцеговачким крашким јамама крајем маја и почетком јуна 1941. Пошто су углавном истријебљени у западној, почео је геноцид над Србима у источној Херцеговини. У Требињу је 1. јуна 1941. убијено 13 Срба. Од 2. до 12. јуна у љубинској општини вршени су масовни покољи. Око 300 усташа упало је у села Раковице, Капавицу, Убоско и Влаховиће и похватало око 180 људи. Од њих је 143 на звјерски начин убијено маљевима и бачено у јаме код Капавице, док су остали побјегли. У Невесињу је првих дана јуна 1941. ухапшено око 50 људи, а у селу Удрежњу 2. јуна 1941. убијено 28 сељака, махом стараца и жена. У селу Коритима 4. и 5. јуна 1941. ноћу усташе су поклале око 180 Срба, затим наредног дана у селу Заградци ухватили још 23 сељака па их маљевима побили и бацили у Коритску јаму. Уочи овог рата неки муслимани су мијењали натпис на јами Корита, а Срби га обнављали, што је указивало на обнову геноцида. У селима Попова поља и љубинском срезу 23. јуна усташе су 1941. бацили око 200 Срба у јаму Ржани до код села Котеза. Истога дана у Невесињу и околним селима вршена су масовна хапшења и убиства. У Берковићима усташе су 25/26. јуна 1941. заклале 260 Срба. До краја августа у јаме на Видовом пољу, Потплату, код Бивољег брда и у Шумарицама у столачком крају бачено је око 2.000 Срба. Из Чапљине и Љубушког многи су одведени у Опuzен и тамо убијени. Масовна убиства вршена су у Мостару и околним селима, Буни, Бијелом Пољу итд.⁹

Организованији отпор геноциду над Србима пружили су 3. јуна 1941. Срби код Невесиња под руководством Обрена Ивковића. Дакле, више од мјесец дана прије доношења одлуке КПЈ од 4. јула 1941. о подизању устанка. Невесиње је прво у Босни и Херцеговини почело устанак против Турака 1875. који је довео до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. ради „завођења реда и мира“. Готово исто се сада догађа: НАТО стиже са трупима да над остатком Срба заводи ред и мир уз помоћ пјешадије, пошто је бомбардовао српске крајеве у Српској Републици најмодернијим ракетама итд. Херцеговачки Срби су далеке 1875. на челу са Лазаром Сочицом,

⁷ Исто, 263–264.

⁸ Угљеша Даниловић, *Устанак у Херцеговини јун 1941–јун 1942, Херцеговина у НОБ*, Војноиздавачки завод ЈНА, „Војно дело“, Београд 1961, 25.

⁹ *Херцеговина у НОБ*, 42–43; Слободан Шакота, *Прве усташке борбе*.

Вулем Хацићем, Богданом Зимоњићем и другим првацима тражили помоћ од књаза Николе, а он их није смио примити на Цетиње због страних посланстава да не испадне како буни Србе у Херцеговини, него их је примио на Ловћену код Иванових корита и обећао помоћ, што је и учинио. Сада је веома слична позиција Црне Горе, ако није још тежа. Како се злокобна историја понавља! Чак су изрази далеке 1875. и касније били „блокада“, „санкције“ исто као у рату на истим просторима 1992–1995. године. До када ће бити тако? Ваљда док се коначно Срби не истријебе.¹⁰

Ово је свјесно изнесено у компарацији, јер су Срби у Херцеговини у доба владавине Хитлера и Павелића истријебљени до те мјере да су читава села остала пуста. „Више нико није сметао убицама да међусобно подијеле имовину својих жртава“. Геноцид над Србима спроводи се како би им се одузео не само живот него и сва покретна и непокретна имовина.

У јужној Херцеговини усташки покољ Срба био је свиреп као у другим крајевима. Већ 1. јуна 1941. усташе су у Требињу поубијале 13 угледних Срба. Једанаестог јуна 1941. по Требињу поново врше покоље. Око 3 сата послје подне у Бари убили су пред кућом Стеву и Јову Бегенишића и два Јовина сина. Истог дана одвели су Јакова Миљановића, Обрена Г. Стијачића и Михаила Андријашевића, које су касније побили.¹¹

Посебно се у бацању Срба по херцеговачким јамама истакао Мијо Бабић, Павелићев „доглавник“, кога су српски, невесињски устаници ликвидирали на Сомини планини почетком јула 1941. О томе постоји спомен-обилежје. Много су га усташе оплакивале. Католички свештеници су претежно помагали спровођење геноцида над Србима. Било је часних изузетака, али само изузетака. То је изузетно значајна тема у проучавању геноцида над Србима, Црногорцима.

Изгледа да је послје Доње Градине највеће стратиште у Босни и Херцеговини Гаравица код Бихаћа, гдје су усташе побиле око 12.000 Срба из Босанске крајине, Лике, Кордуна, Бихаћа. Послје 50 година, у Бихаћу и околини Срба више нема. Гигантске гробнице у Гаравици налазе се на три локације, удаљене од Бихаћа од 2,5 до 3 км. На њима постоје обилежја која не пружају податке о броју жртава. Архитекта Богдан Богдановић, као и у Јасеновцу, и овдје је симболичким средствима настојао да сакрије злочин. Писали смо о Јасеновцу да се не би поновио, али узалуд. Срби ово научно дјело нигдје нијесу промовисали, а муслимани јесу два пута у Сарајеву као и Црногорци у Црној Гори. Гигантске гробнице у Гаравици дуге су 77, 100 до 150 м, а удаљене су негдје једна од друге 2 метра. „Од осталог терена се разликују једино по различитој висини и по другачијој боји траве на њима. Сада се то мјесто не обрађује, али се са њега коси трава...“¹²

¹⁰ Милан Булајић, *Усташки злочини и суђење Андрији Арђуковићу*, Београд 1986, 98.

¹¹ *Херцеговина у НОБ*, 106. Душан Т. Ђајић, *Прва борба против усташа у Бијелој гори*.

¹² Архив Војноисторијског института, к161. А, док 46/1. Извештај 4. XI 1942. Косте Нађа и Бранка Пољака ВШ НОВ и ПОЈ о заузимању Бихаћа. Цитирано по Саопштењу бр. 10. Земаљске комисије за ратне злочине, нап. 2.

Површина гробних поља у Гаравици износи 1.312 m², а ако се узме да је 9 жртава испод квадратног метра, слиједи да је ту сахрањено 11.708 жртава. Црно језеро код Босанске Крупе је гробница 2.000 до 3.000 Срба. Само у Мацин-Долу код цазина усташе су у августу 1941. побиле 800 Срба. Међу њима 217 жртава било је из села Перне, Пишталине и Чојлука која припадају општини Босанска Крупа.¹³

У рату 1991–1995. истицало се на Западу како Срби силују муслиманке и Хрватице, мада Срби као народ или војска никада нису то чинили. Сви документи кажу да у Другом свјетском рату су то чинили муслимани и Хрвати, посебно усташе. На узвишењу Вранковића главица 4. септембра 1941. у селу Пишталине усташе убијају 104 српска лица, пошто су прво опколили село и наредили породицама да са дјецом изиђу из кућа, да не носе са собом ништа, јер ће се брзо вратити. Лијепе жене и дјевојке су прво силовали. Претходно су издвојили пет дјевојака и једну жену из породице Бабића које су силом натјерали да им буду жене. Једна од издвојених дјевојака нагло се отргла од усташа и скочила у ватру. Изгорела је заједно са мајком и члановима породице.¹⁴

Мали је простор за изношење свих малих Јасеноваца или стратишта широм Босанске крајине гдје год живе или су живјели Срби. Има их највише око Ливна, Купреса, Гламоча, Јајца, Бања Луке, Босанског Петровца, по Козари итд. Компарације ради навешћемо податак како је страдало српско становништво у Гламочу којег послије овог најновијег рата на тим просторима више и нема.

„У наступању из Ливна 31. јула и 1. августа 1941. усташе су извршиле нечувени злочин над недужним српским становништвом града и околних села. То је највећа трагедија која је задесила народ Гламоча у његовој историји.“¹⁵

Само на подручју Шипова до најновијег рата 1991–1995. евидентирана су 24 необиљежена стратишта или 24 мала Јасеноваца. Рамиз Насуп, очевидац усташког покоља Срба лjeta 1941. године у Подмилачју, каже: „У првим тренуцима нисам вјеровао својим очима. Погледао сам боље и видео како усташки зликовци ножевима кољу људе повезане у жицу. Видјевши то, скаменио сам се. Имао сам осјећај да ми се крв следила. Тресао сам се од језе и нисам могао даље.“¹⁶

Како више, на жалост, нема Српске крајине, ред је да макар коју реченицу посветимо Книну и страдању Срба на том подручју од усташа 1941. године.

¹³ Бокан Голуба Бранко, Трагом прошлости и борбе Перне, Пишталине и Ћојлика у НОБ-у 1941-1945. године, штампарија и књиговезница „Сава Мухић“, Земун 1984, 21. Ово није „државна“ штампарија, него приватна, да се зна.

¹⁴ Исто, 42.

¹⁵ *Гламоч у НОР-у и револуцији 1941-1945*, сјећања, књ. I, Гламоч 1985, 225. Коста Ковачевић, *Усташки геноцид над Србима у Гламочу и околним селима*.

¹⁶ *Јајачко подручје у ослободилачком рају и револуцији 1941-1945*, зборник сјећања, књ. I, СО Доњи Вакуф, Јајце и Шипово 1981, 209. Рамиз Насуп очевидац злочина у Подмилачју. Ту се налази католичко светилиште посвећено светом Иву, па када се поред њега кољу Срби јасно је ко помаже и организује геноцид. Бог ће кад-тад то казнити, и сада се опет исто дешава.

Др Фикрета Јелић-Бутић је детаљно и на научној основи приказала усташке злочине због чега је њихов гњев учинио да страда у свом стану. Она пише како је у јуну 1941. дошло до масовног покоља Срба у Далмацији. Прво је 15. јуна 1941. у книнском срезу ухапшено око 60 сељака који су затворени у книнску тврђаву, а затим поклани. Група од 50 ухапшених Срба побијена је на путу Книн–Грачац. Ноћу 19. на 20. јуна 1941. усташе су у Книну и Книнском пољу ухапсиле 76 Срба и поубијали их у Промини. У селима врличке, дрншишке и проминске општине убијено је од краја јуна до средине јула 1941. око 250 Срба, међу којима знатан број жена и дјеце.¹⁷

Током јула и почетком августа усташе врше најобимније покоље Срба 1941. у Присоју код Сиња, гдје је само у једној рацији ухапшено и побијено око 90 особа. У селу Суваји код Грачаца убијено је 1. јула 1941. године 300 мушкараца, жена и дјеце. И у селу Грабовцу код Петриње усташе су 24/25. јула побиле преко 1.200 људи. Само 28. јула 1941. усташе су код Војнића убиле око 180 Срба. У то вријеме је поклано преко 500 Срба из Грачаца и околине.¹⁸

Таквих стратишта има на хиљаде. У њима су највише страдали Срби, муслимани, Јевреји и најмање Хрвати. То је права тема и разлог да ово угледа свјетло дана. Према подацима Републичког одбора Савеза удружења бораца НОР-а БиХ, не рачунајући жртве у Доњој Градини у малим Јасеновцима, на подручју авнојевске Босне и Херцеговине страдало је: 1.023 Хрвата, 7.357 Јевреја, 7.958 Муслимана и 70.110 Срба.¹⁹

Ове жртве су страдале на територији 103 општине како слиједи: Велика Кладуша, Цазин, Бихаћ, Босански Нови, Босанска Дубица, Приједор, Сански Мост, Босанска Градишка, Бања Лука, Србац, Лакташи, Челинац, Котор-Варош, Босански Брод, Дервента, Приједор, Добој, Теслић, Тешањ, Оцак, Модрича, Босански Шамац, Градачац, Грачаница, Маглај, Жепче, Завидовићи, Орашје, Брчко, Сребреник, Лопаре, Лукавац, Тузла, Бановићи, Живинице, Бијељина, Угљевик, Калесија, Зворник, Босански Петровац, Кључ, Дрвар, Босанско Грахово, Мркоњић Град, Скендер Вакуф, Јајце, Шипово, Доњи Вакуф, Гламоч, Купрес, Травник, Пуцарево, Витез, Бусовача, Бугојно, Горњи Вакуф, Фојница, Зеница, Какањ, Вареш, Кисељак, Високо, Брежа, Илијаш, Крешево, Сарајево (Центар, Илија, Нови град, Ново Сарајево, Стари град, Вогошћа), Шековићи, Кладањ, Власеница, Братунац, Олово, Хан Пијесак, Сребреница, Соколац, Пале, Рогатица, Вишеград, Горажде, Рудо, Чајниче, Ливно, Дувно, Прозор, Јабланица, Коњиц, Хацићи, Трново, Калиновик, Фоча, Посушје, Лиштица, Грude Љубушки, Читлук, Мостар, Невесиње, Гацко, Чапљина, Столац, Љубиње, Билећа и Требиње.²⁰

¹⁷ Др Фикрета Јелић-Бутић, н.д., 167.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Савез удружења бораца НОР-а БиХ Републички одбор, *Преглед страстишта и жртва фашистичког терора у Босни и Херцеговини*, Сарајево, септембар 1985. То је рукопис које је аутор употребио захваљујући свом положају од 25. XII 1990. до 17. IV 1992. у општини Центар у Сарајеву.

²⁰ Исто. Аутор је написао студију од 200 страна, по реду којим су наведене општине у Босни и Херцеговини, о томе колико је у којој страдало Срба, муслимана, Јевреја и Хрвата. Дати су збирни подаци, довољни да се покаже како је геноцид извршен само

Када се прати број страдалих лица у стратиштима по редослиједу горе наведених општина непобитно се долази до закључка: тамо гдје није било Срба и Јевреја, није постојао геноцид. С обзиром на укупан број муслимана и Хрвата, ни по ком основу се не може тврдити да су ти народи били изложени геноциду. Насилно паролашко тврђење не малог броја квази истраживача да су у Босни и Херцеговини муслимани претрпјели геноцид не стоји. Такође, ни Хрвати нијесу претрпјели геноцид, а носиоци су истребљења Срба и Јевреја. Како се могло догодити да Хрвати као усташе не страдају у знатнијем броју од партизана истражили смо у двотомном дјелу „Титов борбени пут“²¹, из кога се наводе неки подаци који ће то показати.

Колико смо се год трудили да утврдимо како је Броз стигао маја 1941. године из Загреба у Београд било је узалудно. Тек се посредно види да је његов саборац Јаша Рајтер црним фордом стигао у Београд маја 1941. из Загреба и пратио га по Београду и касније западној Србији, јер је имао фолкс дојчерски и гестаповски-њемачки пасош-аусвајс. Кретао се свуда по окупираној и ослобођеној територији стално у вези са Брозом. Чудно је како Нијемци нису ухватили врховног комунистичког команданта с обзиром на то да се он читаво вријеме рата стално кретао уз демаркациону линију између Нијемаца и Италијана, више на италијанској страни. Такође, Нијемци су имали сталне шпијуне у Брозовом Врховном штабу. Сукоб са четницима Драгољуба Михаиловића био је свјесно изведен и представља, хтјели или не, геноцид пошто су устанак дигли Срби јер су били пред физичким истребљењем, а сада још да се међусобно кољу као четници и партизани. То је „лијево скретање“ у Црној Гори и Херцеговини када у јесен 1941. и прољеће 1942. партизани кољу Србе као четнике, а не усташе који истребљују Србе. Прва пролетерска, сјајна бригада, иде у прољеће 1942. у источну Херцеговину да туче „пету колону“ или прецизније речено Србе, а исто то чини и у Црној Гори. Била су то пасја гробља због којих Броз мора да бјежи у Босанску крајину, што је проглашено као генијални „марш маневар“.

У селу Љубињи јуна 1942. формирана је 4. црногорска НОУ бригада док је Врховни штаб био на путу из Црне Горе у Босанску крајину. Тито је геноцид над Србима, Црногорцима признао на смотри 4. црногорске НОУ бригаде рекавши: „Наши људи починили су много грешака, и неке од њих су нам се љуто осветиле. Морамо се тргнути.“²² Броз је у том говору додао. „Ми имамо још један једини задатак – да ослободимо земљу од окупатора и да уништимо пету колону.“ Та пета колона у Црној Гори и Херцеговини су били четници, а како су они Срби, Црногорци, јасно је ко се уништава. И на Сутјесци је то још јасније изведено као и на Неретви.

Тешко је утврдити гдје се налази Броз. Зна се да је преговарао са „заробљеним њемачким мајором.“ То је омогућило прелаз преко Неретве и на-

над Србима и Јеврејима, јер их је око 70.000 у НДХ у Босни и Херцеговини готово истребљено. Од већих градова највише су страдали у Сарајеву.

²¹ Др Радомир Булатовић, *Титов борбени љуш (1941-1943)*, посебан осврт на објекте у којима је боравао и радио, књ. 1, „Ослобођење“, Сарајево 1988.

²² Исто, 186.

пад на четнике који су ту масовно страдали. Тито је са њемачким мајором вечерао пастрмку, а Нијемац му је говорио „Чувај се Тито.“²³ Прелаз преко Неретве изведен је уз њемачку асистенцију. Посљедице су познате. Да ли је то издаја када се сарађује са Нијемцима? Исто је било и на Сутјесци, гдје је врховни чекао англоамеричку војну мисију док Нијемци затворе обруч око Сутјеске или направе „Мишоловку“ како каже Фицрој Меклејн.²⁴ У познатом покретном збјегу Срба из Лике, Кордуна, Баније, Босанске крајине било је десетине хиљада Срба. Такође је познато да су Срби углавном страдали на Сутјесци. Узалудно страдање српске младости на Сремском фронту многи су јавно истицали и за Брозова живота. Нијемци су на Сремском фронту остали укупани од октобра 1944. до априла 1945. да би се група армија „Е“ повукла са подручја Македоније, Косова и Метохије, дјелова западне Србије и Црне Горе. Када су се њемачке снаге повукле, улазе партизани послје десетине хиљада залуду изгубљених младих војника и то опет Срба. Броз упорно зове Хрвате да се прикључе партизанима без обзира на зла која су починили. Они то чине, па тако избјегавају не само геноцид него се спасавају да га сада 50 година касније наставе. Али, има Бога. Срби су овог пута масовним повлачењем испред усташког ножа остали живи, а то значи да се борба наставља.

Изворник: Научни скуп Други свјетски рат – 50 година касније (1995; Подгорица), *Други свјетски рат – 50 година касније: радови са научног скупа*, Подгорица, 20–22. септембар 1995. / редакциони одбор Владо Стругар ... [и др.]; уредник Владо Стругар; [резимеа на енглески превела Весна Кордић-Лазих], 1997, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности; Београд: Српска академија наука и умјетности, 1997 (Београд: Графомарк), Научни скупови / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица; књ. 43. Одјељење друштвених наука; књ. 18, 257–268.

²³ Исто, 276–278.

²⁴ Исто, 292–295.

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ

43

ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ
– 50 ГОДИНА КАСНИЈЕ
I

18

1997

CIP – Каталогизација у публикацији

Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0939 = Српска баштина

COBISS.CG-ID 32089360

ISSN 2337-0939

9 772337 093000 >